Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

Jedanaesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum

SUSRET KULTURA

СУСРЕТ
КУЛТУРА
SUSRET
KULTURA
ENCOUNTER
OF CULTURES

Zbornik radova

Novi Sad
2021

Izdavač

Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš, dekan

Urednici

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš
Prof. dr Zoran Paunović
Prof. dr Željko Milanović

ISBN

978-86-6065-688-1

Jedanaesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura održan je 1. decembra 2020. godine.

Imejl adresa Skupa: susret.kultura@ff.uns.ac.rs

Programski odbor

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš	*Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija*
Prof. dr Jasmina Grković-Mejdžor	*Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija*
Prof. dr Ala Tatarenko	*Univerzitet Ivan Franko, Lavov, Ukrajina*
Prof. dr Bjorn Hansen	*Univerzitet u Regensburgu, Nemačka*
Prof. dr Vesna Požgaj Hadži	*Univerzitet u Ljubljani, Slovenija*
Prof. dr Boris Dudaš	*Univerzitet u Rijeci, Hrvatska*
Prof. dr Renate Hansen Kokoruš	*Univerzitet u Gracu, Austrija*
Prof. dr Angela Rihter	*Univerzitet Martin Luter u Haleu, Nemačka*
Prof. dr Joana Vid	*Zapadni univerzitet u Temišvaru, Rumunija*
Prof. dr Zoran Milutinović	*Londonski univerzitetski koledž, Velika Britanija*
Prof. dr Santjago Lopes-Rios Moreno	*Univerzitet Komplutense u Madridu, Španija*
Prof. dr Karl Kazer	*Univerzitet u Gracu, Austrija*
Prof. dr Sanja Bošković-Danojlić	*Univerzitet u Poatjeu, Francuska*
Prof. dr Nataša Boškić	*Univerzitet Britanske Kolumbije, Kanada*
Prof. dr Marija Omazić	*Univerzitet u Osijeku, Hrvatska*
Prof. dr Vladimir Pištalo	*Beker koledž, Sjedinjene Američke Države*
Prof. dr Tomaš Kvoka	*Jagelonski univerzitet u Krakovu, Poljska*

Organizacioni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ivana Đurić Paunović	*Odsek za anglistiku*
Prof. dr Dragan Prole	*Odsek za filozofiju*
Doc. dr Gordana Ristić	*Odsek za germanistiku*
Prof. dr Eva Toldi	*Odsek za hungarologiju*
Prof. dr Ivan Jordović	*Odsek za istoriju*
Prof. dr Vladimir Gvozden	*Odsek za komparativnu književnost*
Prof. dr Dejan Pralica	*Odsek za medijske studije*
Prof. dr Jovana Milutinović	*Odsek za pedagogiju*
Prof. dr Dušanka Mitrović	*Odsek za psihologiju*
Prof. dr Tamara Valčić Bulić	*Odsek za romanistiku*
Prof. dr Ivana Ivanić	*Odsek za rumunistiku*
Prof. dr Janko Ramač	*Odsek za rusinistiku*
Prof. dr Marija Stefanović	*Odsek za slavistiku*
Doc. dr Jasna Uhlarik	*Odsek za slovakistiku*
Doc. dr Dušan Ristić	*Odsek za sociologiju*
Prof. dr Dušanka Zvekić-Dušanović	*Odsek za srpski jezik i lingvistiku*
Prof. dr Milivoj Nenin	*Odsek za srpsku književnost*

Izvršni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš
Prof. dr Jasmina Kodžopeljić
Prof. dr Olivera Knežević Florić
Prof. dr Milivoj Alanović
Prof. dr Zoran Paunović
Prof. dr Željko Milanović
Maja Hovanjski
Igor Lekić
Ljiljana Siriški
Tomislav Bukatarević
Aleksandra Mirković

Recenzenti

Prof. dr Erika Bence
Prof. dr Đorđe Despić
Prof. dr Radoslav Eraković
Prof. dr Kornelija Farago
Prof. dr Sonja Filipović-Kovačević
Prof. dr Vladislava Gordić Petković
Prof. dr Vladimir Gvozden
Prof. dr Zorica Hadžić
Prof. dr Eva Harkai Vaš
Prof. dr Jasmina Jokić
Prof. dr Edit Katona
Prof. dr Aleksandar Kavgić
Prof. dr Jelena Kleut
Prof. dr Eleonora Kovač Rac
Doc. dr Viktorija Krombholc
Doc. dr Mario Liguori
Prof. dr Arijana Luburić Cvijanović
Prof. dr Goran Maksimović
Prof. dr Dejan Marković
Prof. dr Željko Milanović
Prof. dr Nenad Ninković
Doc. dr Stefan Ninković
Doc. dr Aniko Novak
Prof. dr Predrag Novakov
Prof. dr Olivera Radulović
Doc. dr Ivana Pajić
Prof. dr Dragan Prole
Prof. dr Dušan Stamenković
Prof dr Adam Svetlik
Doc. dr Nikola Tatalović
Doc. dr Zuzana Tirova
Prof. dr Eva Toldi
Prof. dr Lejla Turčilo
Doc. dr Jasna Uhlarik
Prof. dr Dušanka Vujović
Prof. dr Nikolina Zobenica

Svi radovi objavljeni u Zborniku radova sa Jedanaestog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma *Susret kultura* anonimno su recenzirani i dobili su po dve pozitivne recenzije.

Autori su odgovorni za jezičku korektnost svojih radova.

I
LINGUISTIC ENCOUNTERS

Utasi Csilla*
Bölcsészettudományi Kar,
Újvidéki Egyetem

UDK 821.163.41’255.4=511.141].09 Kiš D.
821.511.141’255.4=163.41].09 Kosztolányi D.

A VERSFORDÍTÁS ALKÍMIÁJA. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÉS DANILO KIŠ FORDÍTÓI ELVEI**

Dezső Kosztolányi and Danilo Kiš, notable literary translators, also wrote theoretical pieces on the questions and possibilities of literary translation — Kosztolányi in his *Ábécé a fordításról és a ferdítésről* [*An ABC about Faithful and Free Translation*] in 1928 and Danilo Kiš his 1962 essay *O prevođenju poezije* [*On Translating Poetry*]. The author of this paper compares the translation principles of Kiš and Kosztolányi and concludes that both authors established similar views about the translatability of poetry even though they translated poems differently. According to the author, the similarity of the poetics of translation of the two authors stems from their comparable perception of the mode of existence of poetry and the poetic use of language.

Key words: Kosztolányi, Kiš, literary translation, mode of existence of poetry, linguistics.

Poétikák

Danilo Kiš a nyolcvanas évek közepén, a közép-európai irodalomról szóló 1986-os esszéjében hivatkozott először Kosztolányi Dezső nevére (Kiš 2012: 129). Három évvel későbbi interjújában azok között a prózaírók között nevezte meg, akiket a jelen pillanatban is példáiként vagy mintáiként tart számon (Kiš 1990: 279). Kosztolányi műveit, poétikáját a formálódás éveiben valószínűleg még nem ismerte, a magyar költészet 1967-es szerb nyelvű antológiájába írt előszavában (Kiš 1995) legalábbis még nem tért ki rá. A két szerző egymástól független poétikája ugyanakkor meglepően hasonló. A hasonlóság okát abban kell keresnünk, hogy modern költészetnek ugyanazokhoz a műveihez nyúltak vissza. Az irodalmi forrásvidékük azonos.

* csilla.utasi@ff.uns.ac.rs

** A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

Aleksandar Tišma egyik naplóbejegyzésében értékes megfigyelést tesz Kiš írásművészetéről. Tišma a nála tizenegy évvel fiatalabb, ám előbb sikeres Danilo Kišre egész életében mint irodalmi riválisára tekintett. 1990. április 14-i feljegyzésében arról számol be, hogy az újvidéki zsidó hitközségben Kiš prózájáról tart majd előadást és napok óta a műveinek bűvöletében él, ámul azon, hogy korábban rejtetten maradtak előtte értékei és fenntartással nyilatkozott róla. Korábbi „vakságának" nagyon pontos látletetét adja:

> Tán a másfajta, valódi kétely kétségbeesése szólalt meg bennem: hogy ő jobb nálam a közép-európai, polgári, voltaképpen a zsidó hatáskörben, melyben az ő és az én regényeim létrejöttek, az „Intelligenz-irodalomnak" ugyazon a területén, aminek ezt a területet mai látásom szerint nevezte. Fölényesen jobb a művészi kifejezés és a metafizikusság tekintetében, amely a nyolcéves Andi halálfélelmében mutatkozik meg, és Borisz Davidovics abbéli eltökéltségében, hogy a vizsgálat szorításában megőrzi az igazságot. De azért szegényebb motívumokban, nincs erotikája, ahogy, mondjuk, nekem van. (Tišma 2001: 960[1])

Az idézett sorokban Tišma a saját törekvéseivel méri össze Kiš prózáját. Tišma regényeiben a hatalom és a társadalom visszásságai a szexus területén nyilvánulnak meg, az érószt olyan erőként mutatja be prózájában, amely az individuáció ellenében hat. Tišma alapvetően világot létesítő művészetéhez viszonyítva mind Kiš, mind pedig Kosztolányi prózája költői abban az értelemben, hogy a dolgok eredendő, közvetlen érzékelését ábrázolja.

Józan Ildikó megállapítja, a huszadik század elején a 19. századi felfogással szakító új irodalomfelfogást kialakító magyar szerzők az irodalmi művet olyan nyelvi konstrukcióként fogták fel,

> amely *hatást* képes kelteni olvasójában, és amely a nyelvi működés *taníthatatlan* és *ösztönös* folyamata révén keletkezik. A XX. század első negyedének irodalmi gondolkodását meghatározza az az elképzelés, hogy az irodalom a művészeti ágak között önálló státusszal rendelkezik, és más írásnemekkel szemben magasabb rendű; a művészet célja nem más, mint önmaga; írónak vagy művésznek lenni a kiváltságosok adománya. (Józan 2009: 97–98).

Kosztolányi úgy látta, a költemény bennünk keletkezik, nem a papíron van, „a szöveg csak ugródeszkául szolgál" (Kosztolányi 1990e: 345). A költő munkáját öntudatlannak tartotta. A vers létrejöttében a költő érzései, tudatos tapasztalatai

[1] Ford. U.Cs.

nem játszanak közre, a költőnek az ihlet pillanatában képek és szavak jutnak az eszébe:

> Ezek a szavak és képek már megírandó verséből valók, mely valahol létezik is, csak még benne nem jutott öntudatra. Nyomukon indul el, vakon, anélkül, hogy tudná, hova fog érkezni. (…) Fogalma sincs még, hogy mi a lényeg, csak azt érzi, mi a forma. Munkája abból áll, hogy odaveti magát ennek az érzéki játéknak (Kosztolányi 1990j: 516 –518).

A vers „érzéki csodája" a költő élményéről tanúskodik, ám a költő a maga élményét csak az írás folyamatában találja meg, amikor a vers keletkezése során:

> az emlékezés és az önelemzés maga a művészet érzéki beteljesülésévé válik, s voltaképpen akkor tudja meg, hogy mire akart emlékezni, hogy mit akart magáról kideríteni, mikor verse már elkészült.(Kosztolányi 1990h: 485).

Kosztolányi a prózát az értelmi, a verset pedig az érzelmi élet zenéjeként definiálta (Kosztolányi 1990i: 501), a két megszólalásmód azonban az esztétikai önelvűség tekintetében egyenértékű volt a számára.

Kiš az esztétikai autonómia tekintetében a prózát ugyancsak kiegyenlítette a költészettel. Regénye, a *Kert, hamu* elbeszélésmódját mint intellektualizált lírizmust határozta meg (Kiš 1990a: 213). Kosztolányi nem élte meg sem a második világháború eseményeit, sem pedig a kommunista diktatúrát: mindvégig azt hirdette, hogy a *homo aestheticus* pozícióját képviseli. Kišt az foglalkoztatta, hogy az irodalom hogyan tud elszámolni a huszadik század véres történeti tapasztalatával, ám eközben mindvégig az irodalmi mű autonómiájának megőrzésére törekedett.

Mindketten jelentős műfordítók voltak. Kiš többször felidézte, hogy költőként indult, korai lírai impulzusait a műfordításban élte ki s a költészet a prózai kifejezés sűrítettségére tanította meg (Kiš 1990a: 212). Dolgozatomban a két szerző versfordításról szóló megnyilvánulásait veszem számba, hiszen ezekben az írásaikban fejtik ki legpontosabban, mit értenek a költészet autonómiáján.

Walter Benjamin és Kosztolányi nyelvszemlélete

Szegedy-Maszák Mihály úgy látja, Walter Benjamin *A műfordító feladata* című esszéjében a költészet fordíthatatlanságának kérdését olyan értelemben tárgyalja, mely rokonságot mutat Kosztolányi nézeteivel (Szegedy-Maszák 1998: 76).

Kosztolányi szerint a költészet egyrészt azért nem fordítható szóról-szóra, mert a különböző nyelvekben az azonos fogalmakat jelölő szavak zenei hangzása eltérő[2] (Kosztolányi 1990k: 575), másrészt pedig azért nem, mert az azonos fogalmakat jelölő szavakhoz a különböző nyelvekben eltérő képzettartalmak társulnak. Kosztolányi a képzettartalmak fordításbeli szerepének kijelölésekor kerül legközelebb Walter Benjamin felfogásához.

Benjamin *A műfordító feladata* című esszéjében rámutat, hogy az egyes nyelvekben az *elgondolás módjai* (azaz a szavakhoz kapcsolódó képzettartalmak) különbözőek: a francia pain szó például a kenyér fogalmának egészen más elgondolási módját képviseli, mint a német Brot. Az *elgondolt dolog* fogalma, a következő terminus, amelyet Benjamin bevezet, világosan jelzi gondolatmenetének messianisztikus eredetét. A különböző nyelvek az elgondolt dolog egy-.egy sajátosságát fejezik ki, a *tiszta nyelvben* azonban *az elgondolt dolog* kilép majd az elgondolási módokból (Benjamin 2009: 188). A *tiszta nyelv* képes lesz az elgondolt dolgot maradéktalanul kifejezni. A *tiszta nyelv* az emberiség eredeti nyelvét (tehát a teremtés nyelvét) újítja majd meg.

Benjamin az eredeti vers nyelvi szerkezetét az emberi szervezet nem tudatos működéséhez hasonlítja, melyben: „az élet megnyilvánulásai a legbensőségesebben összefüggnek az élővel, de semmit sem jelentenek a számára" (Benjamin 2007: 184). Az eredeti műben, ugyanúgy, mint az élő szervezetben, nem tudatosul a működés. A vers nem reflektálhat azoknak a jelölő kijelentéseknek a szimbolikus értelmére, melyekből felépül. A fordítás „egyetlen és hatalmas képessége" Benjamin szerint éppen az, hogy „a szimbolizálóból szimbolizáltat" alakít. A fordítás nyelve: „nem gondol el s nem fejez ki semmit, (...) ebben a nyelvben végre minden közlés, minden értelem és minden intenció olyan szintre emelkedik, ahol elenyészik." (Benjamin 2007: 193). A fordításnak az eredetire irányuló nyelvéből hiányzik a külvilágra irányuló jelölő funkció, tehát ugyanúgy csupán önmagát jelöli, mint a teremtés nyelvét helyreállító *tiszta nyelv*.

[2] Ha sokáig ismételgetünk egy szót, megnyilatkozik hangalakjának „rejtett, *metafizikai* és zenei *értelme*" (Kosztolányi 1990: 27, kiem. az eredetiben). Kosztolányi azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a szóból kiiktathatatlan a fogalom. A tíz legszebb magyar szóról írott jegyzetében eljátszik a gondolattal, hogy a magyarul nem tudó „esetleg gyönyörűnek és légiesnek érezheti ezt a szót is: *disznó*, s holmi tündéri hullámzást képzelhet bele, mindaddig, míg nem értesül arról, hogy a disznó csak disznó" (Kosztolányi 1990d: 241).

A Benjamin esszéjét értelmező Paul de Man arra figyelmeztet, hogy:

> A történelem Benjamin értelmezésében egyáltalán nem messianisztikus, hiszen a szakrális és a költői szigorú szétválasztását, illetve a *reine Sprache* és a költői nyelv szétválasztásának végbevitelét jelenti. A *reine Sprache,* azaz a szakrális nyelv nem függ össze a költői nyelvvel, a költői nyelv nem hasonlít a szakrális nyelvre, nem függ tőle és egyáltalán: semmi köze hozzá. A költői nyelv épp a szent nyelvhez fűződő kapcsolatának negatív tudása révén iniciál.(de Man 2007: 266).

Kosztolányi, aki a nyelvet történeti képződménynek tartotta, a művészet nem messianisztikus felfogásával kerül közel Benjamin nézeteihez.

Test és lélek

Kosztolányi költészet- és fordításelméleti írásaiban a verset élő, testből és lélekből álló szervezetként gondolja el. A lélek nem vallásos fogalom a számára, megállapítja például, hogy a lélek „nem egyéb, mint a szerveink működésének finom terméke” (Kosztolányi 1990g: 462).

Látszólag tárgyi jelenségeket ruház fel testtel és lélekkel. A nyelvet például olyan szellemi képződményként írja le, amely „annyira élő és valóságos, hogy érzékeinkkel is észlelhetjük.” (Kosztolányi 1990a: 187). A szavakhoz társuló képzettartalmakban Kosztolányi a szavak lelkét fedezi fel:

> Egy új szó lassanként telik meg képzettartalommal. Idő kell hozzá, amíg reá az a fénykör fonódik, mely a pontosan kicövekelt, fogalmi jelentésen kívül bizonyos nemes tétovaságot és elmosódottságot is ad neki, a kedélynek azt a sugárzó mozgékonyságát, a beleképzeléseknek és hozzágondolásoknak azt a derengő rugalmasságát, a különféle emlékeknek azt a gyöngén világló, rejtelmes ködét, mely a szavaknak voltaképp a lelke. (Kosztolányi 1990f: 208).

Az anyanyelven való írás Kosztolányi szerint az író lelkének *testi létezése*: „Az, hogy anyanyelvemen írok, nem fogalmazás, hanem a lélek légzése, a legközvetlenebb közlés, szabad úszás, ösztönös és élet” (Kosztolányi 1990c: 226). Az írásban a „lélek beszéde” őrződik meg, a halál után is (Kosztolányi 1990c: 228).

Test és lélek metaforájával jellemzi a vers nyelvi szerkezetét is. *Tanulmány egy versről* című, a *Nyugat*ban 1920-ban megjelent írásában hangsúlyozza: természettudományos módszert vezet be a versértelmezésbe, a láthatóból indul ki.

Eközben a láthatónak, a költemény „testé”-nek a formát felelteti meg, a láthatatlant, a költemény „lelké”-t pedig, az emberi lélekhez hasonlóan, pszichofizikai jelenségként határozza meg: „a kritikusnak, akár a lélekbúvárnak, elsősorban a vers testi szervezetét kell vizsgálnia, hogy pontos diagnózist adhasson” (Kosztolányi 1990g: 462). Egy másik jegyzetében arra tér ki, hogy a versek értékelésekor mindig a kézzelfoghatóra, az érzékelhetőre szorítkozik. A versben megnyilvánuló szellemről és lélekről ugyanis csak azt lehet megállapítani, hogy magas vagy alacsony, őszinte vagy nem őszinte (Kosztolányi 1990f: 447). Kosztolányi a bíráló tevékenységét az orvoséval állítja párhuzamba, aki a gyógyítás műveletét mégis a testire, a szemmel láthatóra korlátozza: „Bírálatomban, melyet költeményekről mondok, hasonlóan tartózkodom afféle általánosságoktól, hogy ‘szárnytalanok’, inkább azt próbálom kimutatni, hol a lúdtalpuk.” (Kosztolányi 1990f: 447).

A versfordítást több ízben kísérletnek nevezte. A kísérlet kapcsán Szegedy Maszák Mihály szerint egyrészt az esszé szó eredeti irodalmi értelmére lehet gondolni:

> Kosztolányi szoros összefüggést tételezett föl átköltés és értelmezés között. Az idegen nyelvű költeménynek magyar nyelvű változatát az olvasás sajátos, felfokozott módjaként szemlélte. (…) A fordítás kísérletszerűsége másfelől úgy is értelmezhető, hogy Kosztolányi a nyelvnek történeti lényegű eseményeként fogta fel a jelentős fordítást. (Szegedy-Maszák 1998: 68).

Kosztolányi azonban egészen kézzelfoghatóan a szertárbeli fizikai kísérletre gondol. Azt állítja, hogy a fordítás során: „Szinte lombikban és görebben történik meg a szemünk előtt, amit egyébkor a természetben látunk.”(Kosztolányi 1990g: 466). Legszemléletesebben *Ábécé a fordításról és a ferdítésről* című esszéje végén jellemzi a kísérlet mibenlétét:

A műfordítás a művészetben az, ami a valóságban a kísérlet, mely a természeti jelenségeket mesterséges úton idézi elő. Vihar egy üvegbúrában. Íme, fénypászmák villognak, mennydörgést hallani, ugyanolyant, mint a völgyekben, s a villámról el kell ismernünk, hogy villám, noha tudjuk, hogy csak gyantalemezekből született. Még az ózon illatát is érezhetjük, akár a fizikai szertárakban, villamoskísérletek után… (Kosztolányi 1990k: 579)

Kosztolányi is úgy látja, mint Benjamin, hogy az eredeti versben a kijelentések szimbolikus értelme nem tudatosulhat, felfogásában azonban a fordításnak nem az a feladata, hogy az eredeti mű közléseinek szimbolikus értelmét

felfedje. Kosztolányi szerint a fordítással egy másik élő szervezet, egy önálló, az eredetivel párhuzamosan létező költemény keletkezik a másik nyelven.

A versfordítás mozzanatai

Danilo Kiš 1962-ben írta *Madárvadászat avagy a versfordításról* (Lov na pticu ili o prevođenju poezije)[3] című esszéjét. A huszonhét éves szerző ekkor már publikálta terjedelmes Verlaine-tanulmányát, hosszú dolgozatban értekezett Brjuszov költészetéről, az orosz és a francia szimbolizmus párhuzamos jegyeiről. Az 1962-es esszében francia példákra hivatkozik, a versfordítói elveit azonban minden bizonnyal befolyásolta a magyar költészet fordítási tapasztalata. Egy évvel korábban, 1961-ben az újvidéki Forum Könyvkiadó adta ki azt a *Noć pregrađa* című kétnyelvű, magyar–szerb válogatást József Attila költészetéből, melynek Kiš volt a fordítója. Ady-fordításai a *Krv i zlato* című 1961-es kétnyelvű újvidéki kötetben jelentek meg. 1961-ben, az újvidéki Forum gondozásában, a *Strmom stazom* című gyűjteményben láttak napvilágot Kiš Radnóti-fordításai.

Adyt tizennyolc – tizenkilenc évesen kezdte el fordítani, s verseiben minden akkori érzésének kifejeződését megtalálta (Kiš 1990b: 252, Kiš 1990c: 274). Az Ady költészetével való találkozás a hatás-iszony különösen erős válfaját váltotta ki benne, ennek pedig az lehet a magyarázata, hogy a gyerekkori magyarországi tartózkodáskor kétnyelvűvé lett ugyan, az Ady költészetével való ismerkedés időpontjában azonban már eldőlt, hogy az irodalmi megnyilatkozásai nyelve a szerbhorvát lesz, meghatározó magyar költészeti élményének hatását a szerbhorvát nyelv segítségével nem tudta semlegesíteni.

1962-es esszéje felütésében leszögezi, a versfordítás ontológiai síkon nem különbözik a versírás folyamatától. Mindkettő „a dolgok belső lénye és az ember lénye” közötti közvetítés (Kiš 1995: 274).

A költő az érzékeivel befogadott illatokat, hangokat és színeket „fordítja le”, a fordító pedig a vers révén ismeri meg az objektív valóságot. Az eredeti vers a műfordító számára a platóni ideál messzeségébe kerül: folyton felé igyekszik, ám elérni képtelen.

A fordítás esélyét derűlátóan ítéli meg, abból indul ki, hogy az ember a nyelvet jobban ismeri, mint a természetet. A versfordítás lehetetlenségét állítóktól

[3] Az esszé Kiš *Po-etika* című, 1972-es kötetébe A versfordításról (O prevođenju poezije) címen került be.

azt kérdezi, vajon a természetnél nagyobb titok-e az emberi kézírás, a természet fordításánál nehezebb-e egy költemény hangzási képletét vagy metaforáját átültetni ((Kiš 1995: 275).

Kiš szerint a fordító: költő. Ezzel nem azt állítja, hogy csupán költők tudnak jól verset fordítani, hanem azt, hogy a fordítónak szükségszerűen költővé kell lennie. Minden jó fordítás átköltés. (Kiš 1995: 276). A költő, Kiš szerint ugyanúgy, mint bárki más, legszívesebben némán fogadná be a benyomásokat, ám a költőnek démiurgoszként kell önmagát igazolnia: tanúságot kell tennie (önmagáról) (Kiš 1995: 277).

Kiš a versfordítás három szakaszát különbözteti meg. Az elsőben, melyet találkozásnak, befolyásnak nevez, a fordító csupán sejti az eredeti vers hangját. Nem pusztán az eredeti mű nyelvét érzi: a nyelv a versen olyan, mint a fátyol, mondja Kiš: a fordító pedig tudatában van annak, hogy ebben az esetben a fátyol is hús. A filológus a költővel szemben ott hibázik, hogy a fátyollal együtt letépi a bőrt, a húst (Kiš 1995: 277).

A fordítás második szakaszát (védekezés) Kiš az előző példához hasonlóan a test és lélek megkülönböztetésével érzékelteti. Azt állítja, a költőnek tanúságot kell tennie (önmagáról), a védekező mechanizmusok rá törő hullámában, az őt elárasztó benyomásokkal küzdve görcsbe rándul: megszületik a vers. Kiš újra hangsúlyozza, a költeményben ott van a költő itt-létének egy darabkája is (Kiš 1995: 277). Míg a költő és a világ között semmiféle kötelék nincs, a fordító és a költő között hídként feszül a vers, a megtestesült platóni ideál. A fordító az eredeti mű nyelvével találkozik, s hogy megvédje magát, és hogy a fordítás harmadik szakaszában teljesen azonosulni tudjon a verssel, hozzálát a fordításhoz. Az eredeti nyelve egyidejűleg a platóni ideálhoz vezető híd és az azt eltorlaszoló akadály. A fordítás lélekvándorlás (metempszichózis). Amikor a fordító úgy érzi, birtokában van a nyelvnek, hozzálát a fordítás technikai kivitelezéséhez.

A formát Kiš az ideálon belüli újabb ideálnak nevezi. A fordító az eredeti vers rendjét és szervezettségét szeretné újraalkotni. Ezt a rendet azonban éppen azért nem lehetséges illeszkedésként, utánképzésként létrehozni, mert olyan törvényszerűségek szervezik, amelyek nyelven kívüliek ((Kiš 1995: 279). Ezért van az, hogy a versből csak az fordítható le, amiről a vers szól. A verset magát azonban csupán átkölteni lehet. Eközben a fordító széttöri az eredetit, szétveri a vers lelkét, kiengedi a madarat a kalitkából. A fordító ekkor az ihlet állapotában van, a forma megteremtése az öröme és a kínja. Végül a madár visszakerül a forma kalitkájába: létrejön a fordítás.

Kiš mintha Nemes Nagy Ágnes nézeteihez kerülne közel, aki azt állította, a költői képnek van valamiféle ismeretelméleti funkciója (Nemes Nagy 1989: 281). Annak a kérdése merül fel, hogy hogyan lehet a vers bonyolult szemantikai szerkezetét névként felfogni. Lehet-e a metaforát névnek tartanunk. Abban az esetben igen, amennyiben feltételezzük, hogy az emberi tapasztalat közös. A metafora a dolgoknak a megnevezése abban a helyzetben, melyben a beszélő a *tiszta nyelv*et egyelőre nem birtokolja, vagy amelyben – ez a költészet esetében egyre megy – a tiszta nyelv sohasem lehet a tulajdonában.

Irodalom

Benjamin, W. (2007). A műfordító feladata. Fordította Tandori D. In Józan I., Jeney É., Hajdu P. (Szerk.). *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. századig*. (pp. 183–195). Budapest: Balassi Kiadó.

De Man, Paul (2007). Walter Benjamin *A műfordító feladata* című írásáról. Fordította Király E. In Józan I., Jeney É., Hajdu P. (Szerk.). *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. századig*. (pp. 240–267). Budapest: Balassi Kiadó.

Józan I. (2009). *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések.* Budapest: Balassi Kiadó.

Kiš, D. (1990). Između politike i poetike. U Kiš, D. Bratić, R., Đurić, M., Jeremić, Lj., Nedić, M. (Ur.). (pp.200–211). Beograd: Beogradski izdavačko-geografski zavod, Srpska književna zadruga, Narodna knjiga.

Kiš, D. (1990a). Ironičan lirizam. U Kiš, D. (1990). Između politike i poetike. U Kiš, D. Bratić, R., Đurić, M., Jeremić, Lj., Nedić, M. (Ur.). (pp. 200–211). Beograd: Beogradski izdavačko-geografski zavodm Srpska književna zadruga, Narodna knjiga.

Kiš, D. (1990b). Politizirao sam celog života. U Kiš, D. Bratić, R., Đurić, M., Jeremić, Lj., Nedić, M. (Ur.). (pp. 251–253). Beograd: Beogradski izdavačko-geografski zavodm Srpska književna zadruga, Narodna knjiga.

Kiš, D. (1990c). Ironijom protiv užasa egzistencije. U Kiš, D. Bratić, R., Đurić, M., Jeremić, Lj., Nedić, M. (Ur.). (pp. 272–280). Beograd: Beogradski izdavačko-geografski zavodm Srpska književna zadruga, Narodna knjiga. U Kiš, D. Bratić, R., Đurić, M., Jeremić, Lj., Nedić, M. (Ur.). (pp.212–220). Beograd: Beogradski izdavačko-geografski zavodm Srpska književna zadruga, Narodna knjiga.

Kiš, D. (1995). O prevođenju poezije. U Kiš, D. Bratić, R., Jeremiš, Lj. (UR.) *Varia.* (pp.274–278). Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Kiš, D. (1995a). Novija mađarska lirika. U Kiš, D. Bratić, R., Jeremiš, Lj. (UR.) *Varia*. (pp. 298–313). Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Kiš, D. (2012). Varijacije na srednjoevropske teme. U. Kiš, D. Božović, G. (Ur.). *Poslednje pribežište zdravog razuma.* (pp. 125–141). Beograd: Arhipelag.

Kosztolányi D. (1990). A! – A szó. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 25 –28). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990a). A tudomány nyelve. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 187–190). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990b). Nyelvművelés. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 198–215). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990c). A lélek beszéde. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 216–228). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990d). A tíz legszebb szó. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 240–241). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990e). Művészet és öncsalás. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 344–346). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990f). Párbeszéd a formáról és a lényegről. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 447). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990g). Tanulmány a versről. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 461–471). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990h). Új költészetünk. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 484–486). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990i). Ábécé a prózáról és a nyelvről. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 501–506). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990j). Hogy születik a vers és a regény. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 514–521). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Kosztolányi D. (1990k). Ábécé a fordításról és a ferdítésről. In Kosztolányi D. Réz P. (Válogatta és sajtó alá rendezte). *Nyelv és lélek.* (pp. 547–579). Budapest – Újvidék: Szépirodalmi Kiadó – Forum.

Nemes Nagy Á. (1989). A költői kép. In Nemes Nagy Á. *Szó és szótlanság. Összegyűjtött esszék I.* (pp. 228 –289. Budapest: Magvető Kiadó.

Szegedy-Maszák M (1998). Fordítás és kánon. *Irodalomtörténet* (1–2): 63–82.

Tišma, A. (2001). *Dnevnik. 1942–2001*. Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

UDK 821.511.141.09 Tolnai O.(497.113)

Erzsébet Csányi[*]
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

Ottó Beke
Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Univerzitet u Novom Sadu

Beáta Grabovac
Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Univerzitet u Novom Sadu

A FÖLD-DISZKURZUS IRÁNYAI TOLNAI OTTÓ KORAI MŰVÉSZETÉBEN

One of the oldest basic forms of epic communication is description, which in principle presupposes statements about timeless entities. The aim of the present research is the interpretation of Earth/soil/land in connection to landscape descriptions of Ottó Tolnai. In the current context of migration and cultural pluralism, verbal and visual land(scape) descriptions are the cultural-historical emblems of our time. Discourses about the land/soil have a decisive influence on building individual and collective identities. These concepts may include the motherland, the soil, the clod, the substratum, the homeland, the home, security, estate, basic area for plants-animals-humans, dust, sludge, the planet, the concepts of transcendental force connecting us to the macrocosm - an endless associative stream. Tolnai performs grotesque transformations instead of stereotypical associations. Our research is expected to reveal the Vojvodinian forms of domesticity and alienation, as well as the plasticity of these descriptions using a comparative-interdisciplinary method.

Key words: landscape description, soil/Earth, identity, Tolnai.

Bevezető

A kutatás Tolnai Ottó egyes korai művei alapján kísérli meg kitapintani a földhöz kötődő beszédvonulatokat, amelyekből feltehetőleg összeáll Tolnai poliszemantikus föld-diszkurzusa, táj-, otthon- és identitásfilozófiája. Tolnai nyelve mindig képi és metaforikus, tekintete a verbálisból is vizuális élményt hoz létre, tájai világunk kultúrtörténeti emblémái. A Föld/föld képzete − a rálátás képlékenységét is prezentálva − megjelenik műveiben egyrészt mint égitest,

[*] erzsebet.csanyi@gmail.com

másrészt mint mitológiai nő-princípium, anyaföld, termékenység, a születés és halál közege, rög, táptalaj, szülőföld, identitás, a metamorfózist képviselő, megtartó és eltemető anyag, ugyanakkor transzcendentális erő.

Tolnai irodalmi kozmogóniája

„A földet szeltem ketté, a földet, nem az égboltozatot!"

Föld és ég. Tolnai Ottó már korai műveiben kialakított egy irodalmi kozmogóniát, melyben a föld előhívja párját, az eget, egyik a másik nélkül értelmezhetetlen.

A *Rázárult az égboltozat* c. kisprózában ennek a függőleges tengelynek a kirajzolódása, a két égitest közötti kapcsolatnak a nyilvánvalósága nem explicit, hanem történetbe ágyazott. Csak a motívumok, mozzanatok nyomvonalán haladva, a mű végén derül ki, hogy a cselekmény egy olyan tengely mentén halad előre, amelynek szélső pólusai az ég és a föld mint bináris ellentétek. A mű metaforikus, asszociatív logikáját, koherenciáját biztosító, következetes építkezésről van szó, amelyet azonban elágazások, tömítő részletek bonyolítanak. Tolnainak ez a komplex, szövögető módszere nemcsak egy-egy műalkotáson belül működik, mert motívumhálóit a művek között is megszövi, egész életművét az átjárhatóság jellemzi. „Tolnai művei koncentrikus körökben térnek vissza néhány alapelemhez, amelyeket egyik szövegből átemelnek a másikba, regényből versbe és fordítva, minek következtében a motívumok emblémákká alakulnak át, és erősítik a mű- és szövegközi tér jelentőségét. Folyamataikat követve Tolnai szövegeinek eredeti olvasata bontakozik ki." (Thomka 1994: 57)

A Tolnai univerzumának tartóoszlopait képező, ismétlődő motívumok, képi szerkezetekké (emblémákká) szilárduló vázak e poétika megközelítésének egyik legfontosabb kiindulópontjai. E képalkotó módszer eredményeként ugyanakkor a látványok és tájak megragadásában megfigyelhetőek a bennük lezajló fantasztikus transzformációk. A megelevenedő, majd kimerevedő képek sora egy textuális hullámmozgást biztosít. A költőre jellemző „*empirikus fantasztikum"(Thomka 1994: 102)* egy olyan egyveleg, amelyben lenyűgöző valóságtisztelet és szárnyaló vizionálás egyesül.

A *Rázárult az égboltozat* c. kisprózában az ég-motívum játszik meghatározó szerepet. Hangsúlyos pontokon jelenik meg, a mű elején és végén: a címben szereplő égtől az utolsó szó egéig jutunk. Az ég-motívum kört ír le, e kört bezárva a lent síkján a föld, az emberek és a tárgyak gyűjteménye áll össze a

történetben, amely az éggel konfrontálódik, ellenpólusként definiálódik, s így a drámai küzdelem alapja lesz.

Látás – leírás − torzítás – non-figurativitás

A Tolnai-féle láttatás nagyító és torzító. A dimenzióbontáson túl a bonyolítás, áthangolás, zúzás, travesztálás műveleteit hajtja végre. A reálisból az „akárha", a „tán", a „különös", a „mintha" világába kerülünk, átbillenünk a képzelet, a képzelgés szférájába. Az első valóságosnak tűnő pozícióból átcsúszunk a költői imagináció fals akkordjain a nemlétezőbe, valami komplex, ambivalens, fenyegő látomásba. Tolnainál „a köznapi a képtelent, a lehetetlen a közönségest, az emelkedett a profánt mágnes módjára vonzza." (Thomka 2019: 113) A hős kezdettől fogva a groteszk tragikum fényében mozog. Kezében az újság mint ólomtábla kettétörik, puffan, az olvasott tartalom szétfoszlik, az újság kiürül. „Valami különös dolog történik". (Tolnai 1987: 38) Fantasztikus feltételezés, hogy lángra kap az újság, vagy az ujjaihoz nő „bőrlepedőként, mint egy óriási kacsacsőrű emlősnek..." (Tolnai 1987: 38.)

Nem kevésbé torzak az elkövetkező víziók, amelyek a gúnyának, és a zsíros, szőrös, pattanásos bőr letépésének képzetét, vagy a napsugarak által keresztül szögezett tenyér látomását vetítik a hős elé.

A leírások vizsgálatában az első, szinte megoldhatatlan feladat a leírás-szerű szöveghelyek kiemelése. Tolnai lírai prózájában és prózai lírájában ez még inkább lehetetlen. John Austin nyelvfilozófiai kutatásaira, beszédaktus-elméletére hivatkozva az elemzők felhívják a figyelmet leírás és elbeszélés elhatárolásának nehézségeire:

> A leírás tárgyának meghatározása és gesztusának lokalizálása egyaránt nehézségekbe ütközik. Nem csak azt nehéz megmondani, mikor ír le tájat egy szöveg, de azt is, hogy mikor beszélhetünk egyáltalán leírásról. [...] Nehéz a leírást mint leírást körülhatárolni, elkülöníteni az elbeszéléstől, az idődimenzió nélküli entitások megjelenítését az időben lefolyó aktusok vagy történések ábrázolásától, s egyáltalán elgondolni bármit is időkomponens nélkül…John Austin, a nyelvi cselekvés nagy gondolkodója nem véletlenül jut arra a következtetésre, hogy látensen minden konstatív kijelentés is performatívum. (Fogarasi, 2019: 97)

Ugyanakkor Roland Barthes hatására az 1960-as években kibontakozott a „strukturalista narratológia és a vizuális szemantika, melyek a másodvonalba szorították a leírás problémáját", s ez épp „az olyan fogalmakat tette némileg avíttá, mint a leírásnak az elbeszéléssel és/vagy a párbeszéddel szembeállított fogalma."

(Z. Varga 2019: 31) A folyamat ellenére a későbbiekben maga Barthes értékelte át többször is a leírás problémáját. „A leírás, és talán legfontosabb történeti megjelenési formája, az ekphraszisz, Barthes szerint »sokáig esztétikai funkcióval bírt«, s mint ilyet alig kötötte a később realizmusnak keresztelt referenciális valószerűség, hanem diszkurzív szabályok és megkötések szervezték." (Z. Varga 2019: 44)

A *Rázárult az égboltozat* c. kisprózában is csak feltételesen lehet elkülöníteni az időkomponens nélküli megjelenítést, a leírást mint olyat. A szöveg sok kis állóképet, csodás történést, víziót, leírást perget, a leírások statikus, elidőző szigetekként vannak jelen, legtöbbször a hős tekintetét követik, implicit módon narratívak, elbeszélők. Az így kibontakozó narratíva vertikális tengelye az ég és a föld között rajzolódik ki. A tányérban lévő víz jelenete is behozza az ég képzetét, indirekt módon, hiszen a víz felületén kezd tükröződni az égbolt. A hős csak az ég tükörképét, másolatát nézi a vízfelületen, nem közvetlenül az eget, ebből a visszfényből kísérli meg kiolvasni az ég misztériumát:

> És akkor megnyugodott a víz, kisimult, tükrözni kezdett körül a tányérban. Az égboltozatot tükrözte, de valahogy úgy, mintha az égboltozat tükrözné a vizet. Tiszta volt az égboltozat, tiszta – az a néhány felhőfoszlány törölte tisztára. Mindinkább a víz fölé hajolt, annál mélyebb, annál magasabb lett. Sosem tűnt még ilyen végtelennek. (Tolnai 1987: 39.)

A leírásban az „annál mélyebb, annál magasabb" kitétel figyelmeztet arra, hogy Tolnai úgy fürkészi a dolgokat, jelen esetben az eget, hogy a mélyükre hatolva nem egyértelmű, hanem paradoxális válaszokat keres és talál. Tünetértékű, hogy nem az eget vizsgálja, hanem a víz által közvetített eget, egy áttételes, átminősített, átértelmezett képet. A víz anyaga reflektál az égre. Az ég látványa nem az eredeti táj, hanem annak víz által leképezett, művi másolata, visszaverődése, „fényképe", a víz által értelmezett ég.

Tolnai tájat néző tekintete mindig az eleve összetett, reflektált látványokhoz vonzódik, leírási módszere primőr táj helyett művi tájakat alkot meg.

Ez a beszédmód a romantikus tájszemléleti reflexeket tagadva elvágja a sztereotipikus szépségeszmény illúziójának kialakulását, s modern, elidegenítő átértelmezéseket hajt végre a természettel, a jelenségekkel, az emberi testtel. Leírásaiban minduntalan nemcsak a fantasztikum, hanem a travesztálás, a groteszk szerepjátszás felé hajlik: „Hosszú alsónadrágja, (Hamlet-gatyája) felhúzódott egészen a térde alá…"(Tolnai, 1987: 38); „Bal tenyere önkéntelenül kitárult a

decemberi nap felé, mintha csak kérné, hogy egyszerre verjék, szögezzék át felülről a napsugarak, alulról pedig a hideg gyökerek…" (Tolnai, 1987: 39)

A színpadias mozgás, vizionálás, szerepjátszás fokozódik a főhőst fenyegető drámai veszélyérzet hatására is, amelynek forrása az ég: „ez a végtelen elnyeli, kihúzza, kiemeli az ablakon". (Tolnai, 1987: 39) A fölszippantó ég szétrongyolással, halállal fenyeget, a hős attól fél, úgy jár, mint a tüllfellegek, ezért baltával a kezében kezd hadakozni az ég ellen.

Tolnai hősének rémülete szinte ugyanazt a tapasztalatot tükrözi, mint amit Blanchot ír a szemlélődés, látás lényegéről. Maurice Blanchot szerint az írás (a leírás) azt jelenti, hogy átadjuk „magunkat az idő hiányából fakadó elragadtatottságnak" (Blanchot 2005: 16). A képről értekezve pedig kifejti:

> Mi ez az elragadtatás? A látás feltételezi a távolságot, az elkülönítő döntést, azt a képességet, hogy ne legyünk kapcsolatban...Látni azt jelenti, hogy ez az elkülönülés mégis találkozássá lett. De mi történik akkor, amikor az, amit látunk – noha távolról −, megragadó kapcsolattal látszik megérinteni bennünket, amikor valamifajta érintés módján látunk, amikor a látás egy távoli *kapcsolat*? Amikor a látott rákényszeríti magát a tekintetre, mintha megragadná, megérintené, mintha a tekintet kapcsolatba lépne a látvánnyal?...A tekintetet egy mozdulatlan mozdulat, egy mélység nélküli mélység rántja magával és nyeli el. (Blanchot 2005: 18)

Tolnai disszonáns látomásrajzában a groteszkül felcsavarodott emberi test leképezi a forgószél labirintusát. A szövegben kibontakozó testábrázolásban a testrészek dekonstruálódnak, az ujjak, a bőr, a tenyér elváltozik, majd az egész test eltorzul, átalakul, elnyelődik.

Az eseménymagok montázsszerűen rakják össze a történetet, amelyben az ég és a föld harca zajlik, a hős csak vergődő mediátor, közvetítő, aki a földhöz tapadva hadonászik baltájával a maga groteszk esendőségében.

Az ember a föld része ebben a láttatásban, földhözragadt páraként hadakozik az ég ellen, de csak a földet (önmagát) szeli ketté, miután le is zuhan a földre, zuhanás közben még látja a bevilágló eget. Az emberi test rátapad a földre, beletemetkezik, eggyé válik vele. „A dohos, piszkos, tökéletesen elhasznált föld" (Tolnai, 1987: 41) az emberi arccal érintkezik, az arc felveszi a föld vonásait, majd könny és vér keveredik a kikapart földdel. Az anyagszerűség és a képszerűség által meghatározott Tolnai-világ groteszkségében is mindig súrolja a tragikus, drámai szituációkat.

A képiség-anyagiság furcsa költői eszenciájaként jelenik meg a lezáró fejezetben a kettészelt tyúk, egyik felében egy épségben maradt tojással. A mű narratív és képi vonulata egyrészt az új élet, az anyaság, a termékenység szimbólumához vezet, a föld princípiumához. A tyúk szétroncsolt „másik felére már rázárult az égboltozat", vagyis a halál.

Élet és halál szembesül föld és ég alakjában. Tolnai emblémáinak szemantikai mélystruktúrája fokozatosan láthatóvá válik. A kispróza mögött pedig ott visszhangzik egy sokszólamú mitológiai apparátus.

A föld-szimbolika szerint a föld az éggel áll szemben. Ő a passzív princípium, a tökéletesség, míg az ég az aktív. A föld a mitológiában Gaia, az anya, a női aspektus, a tömör, sűrű, tartós, rögzített sötétség – szemben a szubtilis, feloldódó fénnyel, szárnyalással, a férfi princípiummal, Uránosszal. A földből, a humuszból mint egyetemes szubsztanciából, materia primából, méhből, anyaölből, az ősi káoszból mintázták az embert.

A földevés szokása az egyes ősi afrikai törzseknél az azonosulás szimbóluma, ezt idézi Tolnai ábrázolásában az „arcával is túrta már a földet" jelenet.

A föld értelmezése Tolnai Ottó szövegében szükségszerűen előhívja az ellentétes pólus, az ég fogalmát, az egymásba ékelődő ellentétek mitológiai harcát. A kispróza újságot olvasó hősének hétköznapi élete egy olyan kalandba fordul, melynek során az ember sorsa a mitológiai transzcendencia összefüggésrendszerébe ágyazódik.

Föld – otthon – identitás

A föld-diszkurzus átvitt értelemben az ember egyéni és kollektív identitását tükröző nyelvezet, amely sokfelé ágazó, sokszíntű kódolási lehetőséget rejt magában.

Tolnai Ottó művészete egészében „földhözragadtnak" nevezhető. A végtelen felé megnyitott, zsúfolt univerzumot hordozó, képletes Tolnai Lexikonban egy olyan valóságszemlélet érvényesül, amelyben az alkotó mélyen lehajol a földhöz, közelképeket készít kozmikus távlatokkal, kisvilágokat tár föl, melyek a makrokozmoszt hordozzák, és mindenekelőtt az otthonosság és idegenség emlékezetes, különleges, sajátosan vajdasági, észak-bácskai alakzatait hozza létre.

„Az 1963-as *Homorú versek*től kezdődően, évtizedek óta együtt kószálunk Tolnai Ottóval, az öreg mímus nyelvi képzelete által kijelölt úton. [...] Könyveinek

lapozása az otthonosság érzete mellett mindig tapogatózás is, mert e labirintusban latba kell vetni a rövid- és a hosszútávú memóriát.” (Thomka, 2019: 107)

Az *Ördögfej* című kisregényben (1970) a föld változataként a Tisza homokja („homoksörét” - Tolnai 1970:108) válik fontossá.

A regény középpontjában a játék törvényei szerint csapatba szerveződő gyerekek állnak.

A felnőttek világával szemben megvannak a saját színtereik: Tisza-part, homoksziget, vizesárkok, ezek a helyszínek a földhöz, homokhoz tapadó játékok megszervezéséhez alkalmasak. Legnagyobb élvezet a csöpögtetés és a sárháborúzás, amelyet egyben a föld, a talaj anyagával való egyesülés aktusaként élnek meg. Beleolvadni abba, amiből kiszakadtunk.

Ebben a prózaműben kibontakozik a föld-metafora egyik legfontosabb vonatkozása, az otthonosság, a saját identitás megformálása, a régióhoz kötődés alapélménye. Mikro- és makrokozmoszként áll szemben az itthoni kisvilág az elérhetetlen, távoli nagyvilággal. A végtelen utáni áhítozás azonban még a homokvár-építésben is megnyilatkozik, a homokcsöpp-tornyok a végtelenbe kígyóznak. Az otthonosat jelképezik azok a terek, föld-darabok, amelyeken a kisváros, a saját Tisza-part, a homoksziget helyezkedik el. „A mi homokunk a porcukor, a világoskék és zöld iszap, a nullás liszt, a tükrös gyöngyház, a téglapor és a legfinomabb vajcement forró keveréke volt. A hangsúlyt talán a forróságára kellene helyezni, bár mindegyik érzékszerv más-más tulajdonságát érzékelte. Városkánk területén volt még vagy tíz fajta homok, de mi azt mind csak pornak neveztük.” (Tolnai 1970: 9)

A néhány kilométernyi kisvilág azonban az otthont, a végtelent jelenti számukra.

A tündérvárnak nevezett homokvárak pillanatnyi léttel rendelkeznek, éppen ezért a vár/fészek csak a pillanatnyi biztonság szimbóluma.

Az *Ördögfej* homokvárai a homok, a föld termékei, de ugyanolyan labirintust hordoznak, mint a *Rázárult az égboltozat* c. kispróza ege.

„Amikor már nem szemenként pergett rám a homok, és az oszlopok is töredezni kezdtek, tudtam, nem fogok kitalálni a várból. Nem erőlködtem már, féltem, ledöntöm valamelyik tornyot, és az teljesen maga alá temet.” (Tolnai 1970: 118) A csillogó homokszemcsék a talajnak, a földnek mint tükörnek a metaforái. A tükröző égbolt mellett Tolnai felfedezi a föld/homok visszfényteremtő képességét is.

Összegzés

A szövegelemzésre támaszkodó kutatás a föld-motívumokra irányult, s a két mű összevető vizsgálata alapján számos felismeréshez vezetett. A *Rázárult az égboltozat* c. kisprózában az ég mint transzcendens veszélyforrás válik a hős ellenségévé, az *Ördögfej*ben viszont a föld, a homok átöleli, befogadja az embert. Mindeközben a föld és az ég egymásbafordul, a föld/homok az éggel vetekedő tükörfelületté válik, s a tükröződés, a leképezés önreflexiós poétikai terepként szolgál. A két pólus kapcsolata széttéphetetlen függőséget, bináris ellentétet mutat.

A föld-diszkurzus Tolnai mindkét elemzett művében iránytűként, jelentős értelmezési forrásként jelenik meg. Szövegszerűen is bizonyítottá vált, hogy ebben az irodalmi kozmogóniában a föld−ég tengely képezi a táj- és sorsfilozófia alapját, miközben a halandó ember a földhöz „ragadva" igyekszik szembesülni a fenyegető-vonzó transzcendenciával, az éggel.

Fontos felismernünk a Tolnai-opuszban visszatérő kimerevített emblémák benső, fortyogó magmáját, a képből kibomló transzformációkat, valamint a művi tájban láttatott groteszk hős dramatikus szerepét.

A kutatás feltárja a látás – leírás − torzítás – non-figurativitás és a föld – otthon – identitás elemzési vonulat jelentőségét, problémagazdagságát is. Amit a költői tekintet megérint, imaginatív kategóriává, misztériummá lesz, mitologizálódik, miáltal ég és föld ellentéte is átminősül.

Tolnai kisvilágokról készült közelképein mindig kilátás nyílik a végtelenre.

Források

Tolnai O. (1987). *Prózák könyve*. Újvidék: Forum

Tolnai Ottó 1970: *Ördögfej*. Digitális Irodalmi Akadémia. © Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2012. Letöltés ideje: 2014. 07. 01. http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayxhtml?offset=1&origoffset=-1&docid=8128&secid=845961&qdcid=3&libraryid=-1&filter=tolnai+ott%c3%b3&limit=1000&pageset=1

Irodalom

Blanchot M. (2005). *Az irodalmi tér*. Budapest: Kijárat

Fekete J. J. (2006). „Mint a szitakötő segge". Tolnai konfesszió(k). *Vár Ucca Műhely 2*, 33.

Fogarasi Gy. (2019). A „festői”: tájleírás és tájkertészet a 18. században. In Hajdu P, Kálmán C. Gy., Mekis D. J., Z. Varga Z. (Ed.), *Leírás*. Budapest: Reciti

Thomka B. (Ed.) (2004). *Tolnai-symposion*. *Tanulmányok Tolnai Ottó műveiről.* Budapest: Kijárat Kiadó

Thomka B. (1994). *Tolnai Ottó*. Pozsony: Kalligram

Thomka B. (2019). A meseszövő Tolnai. In Danyi Z. (Ed.), *Laboratorija Tolnai laboratórium*. Szeged: Porta Novum

Z. Varga Z. (2019). A leírás nulla foka és az irrealitás effektus: Roland Barthes leírásról. In Hajdu P, Kálmán C. Gy., Mekis D. J., Z. Varga Z. (Ed.), *Leírás*. Budapest: Reciti

Andrić Edit*
Bölcsészettudományi Kar
Újvidéki Egyetem

UDK 811.511.141’373:811.163.41’373

A MAGYAR *NYELV* ÉS A SZERB *ЈЕЗИК* LEXÉMA ÖSSZEVETŐ SZÓASSZOCIÁCIÓS VIZSGÁLATA**

Lexical associations contribute to understanding associations between words in the mental lexicon. By analyzing a single lexeme, the present paper aims to reveal the workings of one segment of the mental lexicon in Hungarian and Serbian. It is often claimed that the more common features a lexeme has with its equivalent in another language, the more likely it is that the two will trigger the same reaction. This is shown using a concrete concept as an example: one of the most important parts of the oral cavity, which plays an important role in speech articulation and in tasting. The words *nyelv* in Hungarian and *језик* in Serbian both have multiple meanings, which makes the examination of the associations these meanings produce even more interesting. The initial hypothesis of this research is that the differences between the two languages will be reflected in the associative meaning fields of the lexemes contrasted.

Key words: lexical association, mental lexicon, nyelv, језик, Hungarian, Serbian.

Bevezetés

A pszicholingvisztika egyik ágaként jelentkező szóasszociációs kutatások több mint egy évszázados múltra tekintenek vissza. Az első ilyen szótárszerű korpusz az 1910-ben Kent és Rosanoff szóasszociációs kérdőíve alapján begyűjtött anyagot tartalmazza. Ennek a kutatásnak nagy szerepe volt a kommunikatív viselkedés elméleti megalapozásában. Az orosz és amerikai pszicholingvisták kutatásai a legfejlettebbek ezen a téren, melyek végtermékeként különböző általános és szakosított (például frazeológiai asszociatív szótár) egy- és többnyelvű szótárak jöttek létre.

Predrag Piper szerint az asszociáció kifejezés metafora alapú terminus, amelynek alapját a térjelentés alkotja (Пипер 2005: 9). A verbális asszociációk

* andrice@ff.uns.ac.rs

** A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatási és Tudományügyi Minisztériuma 178002. számú, *Nyelvek és kultúrák időben és térben* című projektumának keretében készült.

módszere hozzájárul a mentális lexikon kutatásához, ami valójában egy többdimenziós hálót képez.

> A hálószemekben (csúcsokban) helyezkednek el a „szavak", a szavakat élek (oldalak) kötik össze. Egy hálószem nem egyetlen más hálószemhez, hanem többhöz is kapcsolódik. [...] Az élek (az oldalak), azaz a kapcsolatok részben lingvisztikai (fonetikai, grammatikai, szemantikai) tartalmúak, azaz rendszernyelvészetiek, részben használatnyelvészetiek (pragmatikai, szociolingvisztikai, szociokulturálisak) (Lengyel 2008: 187).

Ezek szerint a szóasszociációs elemzések tárgya egyrészt két szó között fennálló (paradigmatikus, szintagmatikus stb.) egydimenziós viszony, másrészt a szavak, szócsoportok közötti multidimenzionális kapcsolatok.

Az asszociációk megválasztásában közrejátszik az alany azon képessége, hogy a jeltárgytól eléggé távoli választ adjon meg ahhoz, hogy az megőrizze a „másság" látszatát, de ugyanakkor közelinek is kell lennie, hogy a hívószóval való hasonlósága felismerhető maradjon. Csak ez biztosítja ugyanis az üzenet sikeres közvetítését, ami a kommunikációáramlás előfeltétele. Az adó az üzenetét tehát a vevő által birtokolt asszociációs háló minőségéről alkotott feltételezései függvényében fogalmazza meg.

A szó asszociációs mezejének van egy középpontja (amelyben a leggyakoribb, prototipikus válasz helyezkedik el), van néhány kifejezettebb, vagy kevésbé kifejezett góca (amely a leggyakoribb válaszok halmazát képezi), valamint peremtartománnyal is rendelkezik. A válaszszónak a középponthoz viszonyított közelisége fordítottan arányos a válaszok lexikai szóródásával. A válaszok diszperzióját tulajdonképpen a különböző válaszok számának összege képezi. A prototípus struktúrájában szerepet játszik egyrészt az előfordulási számok csökkenése, másrészt pedig a válaszoknak ugyanazon derivációs mezőhöz vagy szinonimasorhoz való tartozása is.

Marija Stefanović kifejti, hogy a szóasszociációk az analógián alapszanak, hogy az analógia az az alapvető és legfontosabb elv, ami alapján kapcsolatokat teremthetünk a szóasszociációs háló különböző gócpontjai között. Az analógia alkalmazásával takarékoskodunk a memóriatérrel, ami a beszélő számára lehetővé teszi a mélyebb tudatban elraktározott információk gyorsabb és könnyebb hozzáférhetőséget. Az analógia elvének aktív használata biztosítja az anyag minimalizálásának követelményét, ami létfontosságú a kommunikáció hatékony lebonyolítása érdekében (Стефановић 2005: 28).

A kutatásról

Az asszociációk hozzájárulnak annak megértéséhez, hogy a szavak hogyan kapcsolódnak egymáshoz a mentális lexikonban, ezért egy szó példáján kívántam bemutatni a magyar és a szerb mentális lexikon egy szegmensének működését. Az a vélemény uralkodik, hogy minél több közös sajátossága van egy szónak és más nyelvű ekvivalensének, annál valószínűbb, hogy azonos reakciót váltanak ki. Ezt egy konkrét fogalom példáján szerettem volna megvizsgálni, s a választásom az emberi szájüreg egyik legfontosabb szervére, a beszédformálásban és az ízek érzékelésében fontos szerepet játszó szervre, illetve az azt jelölő magyar szóra és szerb ekvivalensére esett.

A *nyelv* és a *језик* mindkét nyelvben többjelentésű lexéma, ezért érdekesnek tartottam megvizsgálni, hogy ezek a jelentések milyen válaszokat motiválnak. Mivel két, genealógiailag és tipológiailag is különböző nyelvcsoportba tartozó nyelv szavait szándékoztam összevetni, feltételeztem, hogy ez a tény nagymértékben tükröződik majd a vizsgálati tárgyunkat képező szavak asszociációs mezejében, illetve holdudvarában.

A szerb vizsgálati korpuszt a 2005-ben megjelent szerb szóasszociációs szótárból merítettem. A 800 vizsgálati alany közül 780 adatközlő reagált a *језик* hívószóra, egyválaszos asszociáció formájában. Magyar viszonylatban azonban az eddigi adattárak (Balló 1983, Jagusztinné 1985, Lengyel 2008) nem tartalmazzák a *nyelv* hívószót, ezért úgy döntöttem, hogy figyelembe véve a szerb szótár adatközlőinek korosztályát, a magyar egyetemi hallgatók között végzek kutatást egyetlen hívószóval. Mivel Újvidéken, a Magyar Tanszéken tanuló fiatalok száma kevés ahhoz, hogy a begyűjtött adatokból messzemenő következtetéseket vonhassunk le, a magyarországi, a szlovákiai és a romániai kollégák segítségével végeztem el a korpuszgyűjtést.[1] Az utóbbi adatgyűjtés más módon történt, mint a megszokott, hagyományos kérdőíves szóasszociációs vizsgálatoknál, amikor több hívószóra kell megadni egyetlenegy válaszszót. Ezúttal ugyanis, tekintettel a négy különböző államban jelentkező lehetséges nyelvhasználati eltérésekre, egy további elemzéshez is biztosítani szerettem volna az adatokat, ezért az egy hívószavas gyűjtés során nem egyválaszos reakciókat kértem, hanem három percre korlátozódó asszociációs listákat. Ennek eredményeként a 274 adatközlő által szolgáltatott 3093 szóból álló korpusz állt össze. Mivel a szerb kutatásban 800

[1] Ezúttal mondok köszönetet Nádor Orsolyának, Pintér M. Tibornak, Sólyom Rékának, Tódor Erika Máriának és Bartha Krisztinának készséges segítségükért.

egyetemi hallgató vett részt összesen 780 reakcióval, a mostani dolgozatban csak a magyar adatközlők első válaszszavát veszem figyelembe, hogy az eredményeket mérvadó módon vethessem össze a szerb adatokkal. Egy következő tanulmányban csak a magyar diákok válaszaival foglalkozom majd, különös tekintettel az anyaországi és a határon túli magyar hallgatók reakcióiban tapasztalt hasonlóságokra és különbségekre, s ott az egész korpuszra ki fog terjedni a figyelmem.

Vizsgálati eredmények

A korpusz ismertetése

A szerb szóasszociációs szótárban a *језик* szócikk az alábbi adatokkal szolgál.[2]

говор 80; уста 72; српски 66; енглески, матерњи 30; пољубац 25; комуникација, страни 22; дугачак 19; орган, зуби 16; прича, причање, реч 13; црвено 9; разговор, речи 8; иностранство, причати 7; руски 6; дуг, минђуша 5; италијански, народ, споразумевање, школа 4; брбљање, брбљивост, брзина, факултет, говорити, граматика, крава, лингвистика, љубити се, људи, оштар, речник, споразум, Србија, средство, учење, знање, зуб, жвака 3; бејзик, брбљив, брбљивац, брз, црвени, друштво, француски, израз, изражавање, кисс, књига, лаж, лепота, љубав, љубљење, мишић, нација, немачки, немушти, нос, нож, памет, песма, писмо, поган, полиглота, разумевање, слобода, слово, смисао, страх, свет, трач, учити, велики 2; ?, алкица, анатомија, без длаке, биологија, благо, блебетање, бљак, богатство, број, Цигани – Роми, црвен, дар, дечко, дете, девојка, договор, дружење, држава, дугачко, еластичност, Енглез, глас, глава, гле, глупача, Горан Зељић, гуштер, и књижевност, исплажено дете, истина, историја, ишчупати, Ива, изучавање, извор, ја, је свет, као орган, кобасица, кокошка, комуникације, коњ, користан, кост, кости ломи, круг, квржице, лаки, лекар, лингвоцид, лопта, лош, љубави, људски, људски орган, мач, Мађар, мађарски, мајмун, матерњи језик, мерило човека, Милица, мисли, мишљење, мокро, мозак, мрак, мртав, начин, налази се у глави, напред, наслов, наш, наука, не допада ми се, неопходан, неспоразум, очи, од овце, одсецање, оговарање, око, опстајање, орган из уста, органи, општина, отров, овца, озбиљност, палацање, паре, певање, пирсинг,

[2] A válaszszavak utáni számok a korpuszban való előfordulásaik numerikus értékét képezik. Ha több szó fordul elő azonos gyakorisággal, akkor az egyes előfordulási adatokkal rendelkező válaszokat vessző választja el egymástól.

писање, пљувачка, пољски, понос, превод, причљив, програмски, псовка, речитост, роз, ружичасто, симбол, слова, сналажљивост, средство комуникација, средство за комуникацију, српски језик, страна, странац, страни језик, страно, сукоб, сурово, сув, светски, својина, шатровачки, шиптарски, шпански, тела, тело, топло, трачара, тврд, у устима, укус, усна, усне, успех, већ сам навео, Боја, врх, Вук Караџић, зао, земља, зезање, змија, жаба, живи организам, живот, жвакати 1.

800 (221, 406, 56) + 225 + 20 + 146

Tehát a magyarázat szerint a 800 adatközlő közül 20 nem adott választ a hívószóra, és a hím- és nőnemű adatközlők aránya 221:559 (illetve 28,33%:71,66%). Az egyszeri előfordulások száma 146 (18,69%), a különböző válaszoké pedig 225 (28,81%).

A továbbiakban a magyar korpusz adatait ismertetem.

beszéd 28; anyanyelv, kommunikáció 21; testrész 14; száj 13; magyar, magyar nyelv 10; nyelvtan 9; kultúra 8; érzékszerv, szó 6; idegen nyelv/idegennyelv, tanulás, ízlelés 5; megértés, csók 4; iskola, nemzet, nyelvészet, szerv, tudás 3; család, haza, íz, ízek, jelentés, közösség, szókincs, világ 2; a beszédhez szükséges szerv, a kommunikáció eszköze, ábécé, ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy, alma, ami a szánkban van, analitikus nyelv, angol, anya, az önkifejezés alapja, Bábel torony, betű, cipő, dialektus, édes anyanyelvem, egymás megértése, ember, emberi nyelv, emésztés, emésztőrendszer, érzékelés, étel, eszköz, evés, fagylalt, fejlődés, finnugor nyelvcsalád, fogak, fordítás, francia, garat, határok, idegen, idegen nyelvek, identitás, információ, irodalom, ismerkedés, ízlelőbimbók, kétnyelvűség, kifejezésforma, költészet, kommunikációs eszköz, kommunikációs segédlet, közös nyelv, közösség, külföld, kutatás, lapát, műveltség, német, nép, nyál, nyalás, nyelés, nyelv mint testrész, nyelvérzék, nyelvtanulás, nyelvtudás, nyelvvizsga, orgánum, ország, örökség, összetett, piros, román, román–magyar nyelvhasználat, sokrétű, sokszínűség, számban a szerv, szép, szerelem, tiszta beszéd, szavak, szótár, tanfolyam, tanítás, társadalom, társalgás, többnyelvűség, törő, torok, utazás, változatos 1.

A 274 magyar adatközlő közül 243 (88,68%) nőnemű, 31 (11,31%) pedig hímnemű. Az alábbi táblázat a két korpusz legfontosabb adatait szemlélteti, számszerűen és százalékban kifejezve.

1. táblázat. A szerb és a magyar korpusz alapvető összehasonlító adatai

	Szerb		**Magyar**	
az adatközlők száma	800		274	
az összes válaszok száma	780		274	
a válaszok megoszlása	számuk	%	számuk	%
különböző válaszok száma	225	28,81	112	40,87
egyszeri előfordulások száma	146	18,69	84	30,65
kétszeri előfordulások száma	35	8,96	8	5,83
háromszori előfordulások száma	19	7,29	5	5,47
négyszeri előfordulások száma	4	2,05	2	2,91
ötszöri előfordulások száma	2	1,28	3	5,47
hatszori előfordulások száma	1	0,76	2	4,37
hétszeri előfordulások száma	2	1,79	-	-
nyolcszori előfordulások száma	2	2,05	1	2,91
kilencszeri előfordulások száma	1	1,15	1	3,28

A második táblázat mindkét korpusz válaszszavainak a szerbben tíznél, a magyarban ötnél magasabb számú előfordulási arányát tartalmazza csökkenő sorrendben.

2. táblázat. Az előfordulások száma csökkenő sorrendben

Szerb			**Magyar**		
előfordulás száma	szavak száma	%	előfordulás száma	szavak száma	%
80	1	10,24	28	1	10,21
72	1	9,21	21	2	15,32
66	1	8,45	14	1	5,10
30	2	7,68	13	1	4,74
25	1	3,20	10	2	7,30
22	2	5,63	9	1	3,28
19	1	2,43	8	1	2,91
16	2	4,09	6	2	4,36
13	3	4,99	5	3	4,47

A szóasszociációs mezők tematikus csoportjai

A válaszszavak gyakorisági foka mellett a szóasszociációs mezőben fontos még az egyes tematikus csoportok megléte és tagoltsága, a mezők tematikus strukturáltsága. Ez gyakran szorosan függ a hívószó jelentésének definiálásától,

nyilvánvaló, hogy a poliszemantikus lexémák jelentéskonstrukciója közvetlenül befolyásolja a reakciók sokféleségét. Többek között ez az ok vezérelt, amikor kutatásom tárgyául éppen egy ilyen többjelentésű szót választottam. De még mielőtt az asszociációs mezők tematikus csoportjaira térnénk át, tekintsük meg, hogyan értelmezik a szerb *језик*, illetve a magyar *nyelv* szavakat a releváns értelmező szótárak:

> **језик** м **1**. *анат*. покретљиви мишићни орган у усној дупљи код човека и виших животиња који служи као орган за укус, при жвакању и код човека као говорни орган. **2.** оно што својим обликом или функцијом подсећа на језик **а**. део коже на ципели и сл. [...] **б**. издужени део, комад земљишта, шуме, и сл. **в**. пламен, прамен пламена, ватре, кад се диже у ваздух [...] **г**. помични део браве, који се покреће кључем [...] **д.** метална казаљка на ваги **ђ**. клатно у звона. **3**. систем речи који функционише по одређеним граматичким правилима а служи за истраживање мисли при комуникацији међу људима [...] **4. а**. начин изражавања мисли и осећања речима, говор **б**. дијалекат, наречје, жаргон. **в**. моћ, способност говорења **г**. *фиг*. уопште начин изражавања [...] **5**. *вој*. заробљеник који треба да да податке о непријатељској војсци (PCJ).

> **nyelv** fn **1**. Az ízlelésnek, rágáskor a táplálék keverésének, a nyelésnek (emberben a beszédnek is) a szájában levő izmos, mozgékony szerve [...] | Vágóállatnak ez a testrésze (mint étel). **2.** <Kif-ekben: az embernek ez a szerve mint a beszéd, kül. mint a pletykázás, megszólás jelképe> [...] **3.** Szavakat alkotó beszédhangokból álló jelrendszer mint a gondolatok kifejezésének és a társadalmi érintkezésnek az eszköze. **4**. *Nyelvt* | Ennek vmely rétegben, körben v. vki által haszn. változata, [...] vmely nyelvközösségben mintának tekintett (köznyelvi) változat, nyelvi norma, standard. | Vmely egyén v. közösség gondolkodásmódját, ízlését tükröző beszéd. **5**. Vmely közösségben megállapodott jelentéssel haszn., nem beszédhangokból álló jelek rendszere. *Műv vál* Kifejezőeszközök összessége, rendszere. **6**. Eszköz, műszer, lengő mozgó alkatrésze. | A cipő befűzhető nyílása alatt levő bőrdarab [...] (ÉKsz.).

Ha megfigyeljük a két szócikket, két fő jelentés dominál bennük. Az egyik a konkrét jeltárgyat megnevező, az anatómiai értelemben vett széma, az ember szájüregében levő izom, amelynek fő funkciója az ízlelés, valamint a rágás elősegítése, másodlagos pedig a hangok képzése. A másik fő jelentés, az emberi kommunikáció legfontosabb eszközéül használatos jellegzetes jelrendszer, mindkét szótárban a harmadik pontban van megfogalmazva. Ezenkívül van még néhány másodlagos jelentése is lexémánknak.

A szerbben második, a magyarban viszont hatodik jelentésként szerepel a hasonlóságon alapuló jelentésátvitel: valamely tárgy, alkatrész azon részét jelöli, amelynek alakja a nyelv formáját idézi fel bennünk (a cipő nyelvét, a zár, a harang, a mérleg mozgó, lengő alkatrészét). A szerbben még olyan jelentések is fel vannak sorolva az alpontokban, amelyeket egyébként a magyarban is használunk, de mégsem kerültek be a szótárunkba: a láng, valamilyen földformáció nyúlványa.

Még mielőtt áttérnék a tematikus csoportok részletesebb tárgyalására, táblázatban szemléltetem a leggyakrabban ismétlődő szerb, illetve magyar válaszszavakat, párhuzamosan megadva a másik nyelvi ekvivalenseiket, azok számszerű és százalékarányukat.

3. táblázat. A tíz legtöbbször előforduló szerb válasz és magyar megfelelőik

Sor-	**Szerb**			**Magyar**		
szám	válasz	szám	%	válasz	szám	%
1.	говор	80	10,24	beszéd	28	10,21
2.	уста	72	9,21	száj	13	4,74
3.	српски	66	8,45	szerb	-	-
4.	енглески	30	3,84	angol	1	0,36
5.	матерњи	30	3,84	anyanyelv	21	7,66
6.	пољубац	25	3,20	csók	4	1,45
7.	комуникација	22	2,81	kommunikáció	21	7,66
8.	страни	22	2,81	idegen	1	0,36
9.	дугачак	19	2,43	hosszú	-	-
10.	реч	13	1,66	szó	6	2,19

4. táblázat. A tíz legtöbbször előforduló magyar válasz és szerb megfelelőik

Sor-	**Magyar**			**Szerb**		
szám	válasz	szám	%	válasz	szám	%
1.	beszéd	28	3,59	говор	80	10,24
2.	kommunikáció	21	3,42	комуникација	22	2,81
3.	anyanyelv	21	2,23	матерњи	30	3,84
4.	testrész	14	1,71	орган	16	2,00
5.	száj	13	1,45	уста	72	9,21
6.	magyar nyelv	10	1,42	мађарски	1	0,13
7.	nyelvtan	9	1,29	граматика	1	0,13
8.	kultúra	8	1,26	култура	-	-
9.	érzékszerv	6	1,09	чуло	-	-
10.	szó	6	0,96	реч	13	1,66

1. Az elmondottak függvényében tehát nem meglepő, hogy mindkét korpusz válaszait legnagyobb arányban a fenti két fő jelentés motiválja. Különösen érvényes ez a szócikkek harmadik pontjában definiált értelmezésre. A szerbben a

језик asszociatív mezejének központját, ahogy az a táblázatban is látható, a *говор* (80) alkotja, illetve a *српски* (66), valamint azonos számú (30) előfordulással a *матерњи* és az *енглески* válaszok, ami összesen 206 reakciót tesz ki, azaz a korpusz 26,37%-át. A magyarban a *nyelv* szóasszociációs mező középpontjában a 274 válaszszó közül három főnév szerepel, ezek a *beszéd* (28), valamint azonos előfordulással (21) a *kommunikáció* és az *anyanyelv*, ami a korpusz 25,54%-át képezi. Amint látjuk, a magyar és a szerb szó asszociációs központjának reprezentációja nagyon közel van egymáshoz, a különbség mindössze 0,83%. A *језик* mezejének gócpontjait 79 válasz alkotja (amelyekből 35 csak kétszer fordul elő), a magyar gócpontokat pedig 28 reakció képviseli (közülük kettő csak kétszer van jelen). Az idesorolható reakciók sorában is a legtöbb a gondolatok kifejezésére szolgáló emberi jelrendszer tartalmi körébe tartozik:

> magyar/magyar nyelv 10; kultúra 8; nyelvtan 9; szó 6; idegen nyelv/idegennyelv, tanulás 5; megértés 4; iskola, nemzet, nyelvészet, tudás 3; család, haza, jelentés, közösség, világ 2;
> комуникација, страни 22; дугачак 19; прича, причање, реч 13; црвено 9; разговор, речи 8; иностранство, причати 7; руски 6; италијански, народ, споразумевање, школа 4; брбљање, брбљивост, брзина, факултет, говорити, граматика, лингвистика, људи, речник, споразум, Србија, средство, учење, знање 3; бејзик, брбљив, брбљивац, друштво, француски, израз, изражавање, књига, лаж, нација, немачки, немушти, памет, песма, писмо, поган, полиглота, разумевање, слобода, слово, смисао, свет, трач, учити 2.

Ezt a tematikus csoportot tovább lehetne finomítani és alcsoportokba sorolni. Elmondhatjuk, hogy a kommunikációs eszköz jelentésben az oktatási és a lingvisztikai (a magyarban: *ábécé, betű, dialektus, finnugor nyelvcsalád, idegen, idegen nyelvek, iskola, kétnyelvűség, nyelvészet, nyelvtan, szavak, szótár, tanítás, tanulás, tudás*; a szerbben viszont a: *реч, речи, глас, граматика, лингвистика, речник, слово, историја, наука, симбол, слова, израз, учење, знање, школа, изучавање, факултет*), valamint a nemzeti, illetve szociális, közösségi tartalmú (*határok, identitás, közös nyelv, közösség, nép, ország, társadalom, társalgás, nemzet, család, haza / народ, друштво, нацuја, земља, држава, општина, опстајање, Србија*) szóasszociációk vannak túlsúlyban.

A különböző nemzeti nyelvek és nyelvváltozatok neve is szerepel mindkét korpuszban, az értelmező szótár negyedik definíciója értelmében: *angol, anya/anyanyelv, idegen nyelv, magyar nyelv, német, román, világ*, illetve a *dialektus*, a szerbben pedig: *енглески, италијански, мађарски, матерњи/матерњи језик, мртав, немачки, немушти, пољски, руски, српски*

језик, страни/страни језик, светски, француски, шатровачки, шиптарски, шпански. S a szerbben még a számítógépes algoritmusok nyelve is megtalálható: *бејзик, програмски*.

Emellett a magyarban jellemzően kidomborodik a nyelv kommunikációs funkciójával kapcsolatos válaszok csoportja is, ahol az néhol világosan, másutt viszont csak közvetett módon jut kifejezésre: *kultúra, megértés, kommunikáció eszköze, egymás megértése, fordítás, információ, irodalom, ismerkedés, költészet, kutatás, műveltség, utazás* stb. A szerbben viszont inkább a nyelvhasználókat megnevező válaszszavak jelennek meg tömegesebben, utalva sokszor a nyelvhasználó nemére, életkorára, de olykor személyiségjegyeire is: *дечко, дете, девојка, трачара, полиглота, људи, глупача, странац*.

Tulajdonnevek, pontosabban személynevek is vannak közöttük: *Горан Зељић, Ива, Милица, Воја, Вук Караџић*. Ezek többnyire teljesen szubjektív, idioszinkretikus válaszok, az adatközlők a közvetlen környezetükben levő, a szélesebb nyelvközösség számára ismeretlen egyéneket (az utóbbi kivételével, aki a szerb nyelv és kultúra kiemelkedő egyénisége) nevezik meg. Csak zárójelben jegyzem meg itt, hogy a teljes magyar korpuszban is van hasonló példa, ott azonban a világviszonylatban ismert, vagy neves magyar nyelvészek nevei fordulnak elő. De ne felejtsük ki még a szerb korpuszban megjelenő, etnikumokkal kapcsolatos válaszokat sem: *Цигани – Роми, Енглез, Мађар*.

A szerbben még absztrakt fogalmak, pontosabban az értelmi vagy nyelvi képességekkel, logikai tevékenységekkel, vagy tartalmakkal kapcsolatos reakciók is megtalálhatóak: *истина, лаж, мисли, мишљење, памет, речитост, смисао, успех, сналажљивост*. A nyelvnek, mint különböző kifejezési formának, valamint a szélesebb értelemben vett szövegalkotás eszközének szémája is megtalálható nyomokban a két gyűjtésben, éspedig a különböző megnyilatkozásformák, valamint a műfajok felsorolásával. A magyarban is van rá példa: *beszéd, fordítás, irodalom, kifejezésforma, költészet, törő*, de különösen jellemző ez a szerb korpuszra: *брбљање, говор, договор, жвака*[3], *израз, изражавање, књига, наслов, оговарање, певање, песма, писање, писмо, превод, прича, псовка, разговор, споразум, трач*.

[3] Ez jelentheti ugyan a rágógumit is, de véleményem szerint ebben a korosztályban az adatközlők inkább diáknyelvi értelemben használják, a viccre vagy hazugságra, esetleg a hosszú, unalmas beszédre.

2. Az emberi testrész értelem a másik, amelyik köré jelentősebb mértékben csoportosulnak a válaszszavak. Ilyenek a magyarban a következő reakciók: *csók, emésztés, emésztőrendszer, érzékelés, érzékszerv, étel, evés, fogak, garat, íz, ízek, ízlelés, ízlelőbimbók, izom, nyál, nyalás, nyelés, nyelv mint testrész, orgánum, száj, számban a szerv, szerv, torok, testrész*; a szerbben pedig: *анатомија, биологија, врх, глава, зуб, зуби, кржице, кост, мишић, мозак, нос, око, орган, органи, очи, пљувачка, тела, тело, усна, усне, уста*. Amint látjuk, itt inkább az analógia alapján való társítások, a heteronimák és hiponimák jelentkeznek, mint amilyenek a szájüregben található egyéb testrészek vagy az ember más testrészeinek a megnevezése, de látjuk, a fölérendelt *testrész / орган,* fogalom is előfordul.

Az egyes magyar reakcióknál hangsúlyosabb a szerv funkciójának szémája: *emésztés, érzékelés, evés, nyalás, nyelés, ízlelés*, a szerbben viszont a ’nyelv’ néhány helyen a cselekvés eszközeként vagy tárgyaként szerepel: *палацање* (itt a cselekvést jelölő főnév a *језик* eszközhatározói alakjával egészül ki: *палацање језиком*, és annak többnyire kiöltött állapotban levő vízszintes, jobbra-balra történő mozgatását jelenti), illetve az *одсецање* (*језика*) pedig nyelveltávolítást, -kivágást jelent. Elvétve a válaszok között élelmiszerek is megtalálhatóak, az emésztőrendszer egyik reprezentánsa, a nyelv segítségével, pontosabban a nyálkiválasztás és a táplálékkeverés útján történő előzetes megmunkálására asszociálva: *alma, fagylalt / кобасица*.

3. Harmadik tematikus csoportként a szerb értelmező szótár 2., illetve a magyar szótár 6. pontjában megfogalmazott értelmezés szerepel. Egyik korpuszban sincs sok olyan válaszszó, ami a ’nyelv’ említett jelentésével hozható kapcsolatba, a magyarban mindössze kettő: a *cipő* és a *lapát* (az utóbbinál a tárgy alakja motiválhatta a választ), a szerbben pedig csak egy: a *земља* (amelyen tulajdonképpen a föld nyelv alakú nyúlványát kell érteni). Az említett példákon kívül van a szerb korpuszban néhány olyan tárgynév, amit a nyelv díszítésére használnak: *алкица, тињуша, пирсинг*, a többi pedig vagy idiomatikus kapcsolatba hozható a nyelvvel (*нож*, *отров*), vagy pedig számunkra rejtve maradt a választ motiváló háttér: *круг, лопта.*

4. Az értékelő jelentésű válaszszavak is képviseltetik magukat az adattárban, ezek közül több a pozitív előjelű (*család, haza, identitás, örökség, sokrétű, sokszínűség, szép, tiszta beszéd, változatos / богатство, благо, дар, лепота, неопходан*), de a szerbben van negatív jelentéssel bíró is: *бљак, не допада ми се, сукоб*.

5. A pozitív érzelmekkel kapcsolatos kifejezések is inkább a szerb korpuszban találhatóak: *љубав, љубљење, пољубац, кисс*, míg a magyarban csak kettő ilyen van, a *csók* és a *szerelem* szavunk.

6. A testi vagy szellemi állapotra, illetve a körülményekre utaló szavak csak a szerbben vannak jelen, ezek a *лекар, мрак, страх, понос, мртав*. Az első nyilván a szervi betegségek analógiájára jelentkezik, a többi három elvont főnév a nyelvvel kapcsolatos rejtettebb kapcsolatokra utal, mint például a nyelvhasználónak a nyelv iránti személyes viszonyulására, vagy megérzésére. Az utolsó pedig valójában a holt nyelvek jelzős szerkezet első tagját képezi.

7. Végül még egy tematikus csoport körvonalazódik ki a szerb korpuszban, ez az állatnevek sora, amelyek esetében nyilván az állatok jellegzetes alakú nyelve váltotta ki a reakciókat, de a frazeológiai háttér is motiválhatta őket: *крава, змија, жаба, гуштер, кокошка, коњ, мајмун, овца*.

8. Az idiomatikus jelentés kifejezettebben a szerbben van jelen, éspedig a válaszszavak a hívószóval együtt a szólások, frazémák részét képezik. Az idesorolható reakciók leginkább olyan melléknevek, amelyek a jelzős vagy hátravetett határozós szerkezet részei. Ilyenek a *дуг/дугачак, брз, оштар, зао, тврд* válaszszavak, de vannak főnevek is, mint a *зуб, нож, мач, отров*, illetve igés szerkezetek: *ишчупати, кости ломи* (az utóbbi esetében kiegészítve a frazéma így hangzik: *језик кости нема али кости ломи*). Elöljárós szókapcsolatban fordul elő a *језик* a *без длаке* válaszszóval (*без длаке на језику*), szólás részeként pedig a *мерило човека* szókapcsolat pótlására (*језик је мерило човека*). A fenti egytagú reakciókat vagy létigével vagy birtoklásigével kell pótolni, hogy rekonstruáljuk a frazémát: *бити брз на језику, бити оштар на језику/имати оштар језик (као нож/мач), бити дуга језика/имати дуг језик, имати поган језик, бити на врх језика, имати језик као крава, бити тврд на језику, имати отрован језик*. Van közöttük olyan is, amely nem követeli meg az ige jelenlétét, egyszerű jelzős szerkezetként funkcionál: *зли језици*, vagy pedig valamilyen más jellegű cselekvést vonz: *држати језик за зубима*.

A magyarban csak egyetlen szólás fordul elő, mégpedig teljes, megkövesedett formájában van jelen: *ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy*, ezenkívül még az *édes anyanyelvem* jelzős szerkezetet is idiomatikusnak tekinthetjük.

Amint a fentiekből kiderül, a legtöbb válaszszó mindkét korpuszban az egyszeri gyakorisággal jelentkező, sokszor igen szubjektív reakció. A szerb hívószó peremtartományába összesen 146 válasz tartozik, ami az összanyag

18,69%-át teszi ki, a magyar nyelv vonatkozásában ez a szám 84, azaz a korpusz 30,65%-a.

A válaszszavak szerkezeti, grammatikai jellemzői

Minden hívószó valamilyen asszociatív potenciállal rendelkezik, előre feltételezni lehet, hogy milyen reakciókat válthat ki. Ez elsősorban szemantikai, szintaktikai, grammatikai jellemzőitől (szófajától, jelentésének jellegétől, vonzatstruktúrájától) függ, másrészt pedig kognitív és pragmatikai feltételektől.

Az asszociációs mezők strukturáltságát elsősorban a predikatív vagy szintagmatikus kapcsolatok kifejező jellege, az előre feltételezett válaszok magas fokú jelenléte biztosítja. A szóasszociációs hálókon belül alapvető törvényszerűségnek tekinthető a bővebb értelemben vett predikáció elve, amely a predikatív rendszeralkotás elementáris logikai jelentése mellett felöleli a mondatalkotás eljárásait is. A vizsgálati alanyt válaszra a hívószó által indukált illokúciós erők ösztönzik, a memóriája pedig felkínálja a számára tipikus kontextuson alapuló sablonok alkalmazását. A válaszadó stratégiája tehát, hogy memóriájában olyan választ keressen, ami a stimulussal együtt egy egységes egészet képez, eközben arra is törekszik, hogy a hívószó-válaszszó pár nyelvtanilag helyes megformáltságot kapjon, hogy aránylag könnyen relatíve önálló egységgé szerveződjön (Стефановић 2005: 30).

A hívószó és a válaszszó közötti grammatikai viszony megteremtésére utaló kapcsolat jellege az asszociatív mezőn belül kétféle lehet.

– A válaszszó ugyanolyan szófajú, mint a hívószó, és az esetek többségében a stimulus alaktani jellemzője motiválja a reakció formáját (függetlenül attól, hogy szótári alakról van-e szó vagy valamilyen grammatikalizált formáról), ilyen esetben a párkombináció nem képez szószerkezetet.

– A válaszok a hívószó széles körű grammatikai kapcsolatteremtő potenciáljából adódnak. Minden asszociációs mező kapcsán meg lehet állapítani a meghatározott válaszreakciók jelentkezési hierarchiájának eshetőségét. Ennél a kapcsolatformánál a hívószó és a válaszszó kombinációja szószerkezet jellegű (Стефановић 2005: 30).

Figyeljük meg most ilyen szempontból a *језик* és a *nyelv* lexémák asszociációs mezejét. A hívószó mindkét nyelvben szótári tővel rendelkező főnév.

A válaszszavak között már első pillantásra kitűnik néhány szintagmaszerű, vagy mondatértékű megnyilatkozás. Ezek többnyire magyarázó jellegűek, a

hívószót definiáló kísérletek, s mindkét korpuszban megtalálhatjuk őket. A magyarban az alábbiak fordulnak elő: *a beszédhez szükséges szerv, ami a szánkban van, számban a szerv, nyelv mint testrész, a kommunikáció eszköze, ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy, az önkifejezés alapja, kommunikációs eszköz, kommunikációs segédlet, román–magyar nyelvhasználat, egymás megértése;* a szerbben pedig *као орган, кости ломи, људски орган, мерило човека, орган из уста, средство комуникација, средство за комуникацију, у устима, већ сам навео, налази се у глави, живи организам, је свет*. Ezek zömében nem szerepel a hívószó, de odaértjük azt, s a magyarban ezzel teljes értékű mondatot nyerünk, a szerbben viszont a stimulus beemelése mellett még, amennyiben szükséges, létigével kell pótolni a megnyilatkozást (*језик је*...). Egy esetben a mondatértékű válasz az adatközlő személyes affinitásait fejezi ki: *не допада ми се*. Egy másik reakció pedig képszerű megoldást nyújt: *исплажено дете*.

A magyarban a fentieken kívül még egy sor jelzős szerkezetet találtam: *analitikus nyelv, édes anyanyelvem, emberi nyelv, finnugor nyelvcsalád, idegen nyelvek, közös nyelv, Bábel torony*, s ezenfelül még mindkét nyelvben gyakoriak az egyes nemzeti nyelveket jelölő jelzős szókapcsolatok. Ezekre jellemző, hogy a válaszban megtalálhatjuk a hívószót.

A többi válasz egyszerű vagy képzett szó és összetétel. A tapasztalatok alapján elmondható, hogy a főnév hívószóra a reakció dominánsan szintén főnév. Először tekintsük meg a válaszszavak szófaji megoszlását szemléltető táblázatot.

5. táblázat. A két korpusz szófaji megoszlása

Szófaj	**Szerb**		**Magyar**	
	szavak száma	%	szavak száma	%
főnév	151	67,12	82	73,22
melléknév	41	18,23	11	9,82
névmás	2	0,89	-	-
ige (inf.)	6	2,63	-	-
határozószó	2	0,89	-	-
egyéb	23	10,24	19	16,96
összesen	225	100,00	112	100,00

Az egyéb kategóriába a fent tárgyalt többszavas válaszokat soroltam.

A táblázatból kiderül, hogy a főnévi szófajú válaszok a szerbben a korpusz 67,12%-át teszik ki, a magyarban pedig még ennél is többet, 73,22%-ot.

Érdekes megfigyelni a magyar főnévi szófajú válaszszavak szerkezetét a nyelv agglutináló jellege miatt. A 82 szó között 5 idegen eredetű főnév van, szerkezetüket tekintve 29 képzett szó (*-ás/és* képzős 18, *-alom/elem/dalom/delem*

képzős 3, *-ság/ség* képzős 4, *-[ász]at/[ész]et* képzős 2, valamint 1-1 *-zat/zet* és *-ó/ő* képzős főnév), 1 mozaikszó és 20 szóösszetétel fordul elő. 12 összetételben szerepel a *nyelv* lexéma, ezek közül előtagként hétszer (*nyelvcsalád, nyelvérzék, nyelvhasználat, nyelvtan, nyelvtanulás, nyelvtudás, nyelvvizsga*), utótagként pedig négyszer: *anyanyelv, idegen nyelv, kétnyelvűség, többnyelvűség*. További 8 összetételben nincs nyoma a *nyelv* hívószónak, ezeknek fele a szervi jelentéssel, a másik fele pedig a kommunikációs értelemmel van kapcsolatban: *kifejezésforma, emésztőrendszer, érzékszerv, ízlelőbimbók, külföld, tanfolyam, testrész, szótár*. Azonban sokszor még akkor is, ha nincs jelen a válaszszavakban a hívószó, odaértjük azt, mert azzal együtt lexikalizált összetételt képeznek, ilyenek a: *~tanulás, ~iskola, ~tudás, ~család, ~közösség, világ~, ~fejlődés, ~határok, nép~, ~tanfolyam, ~tanítás, ~törő.* A tilde ezeknél a *nyelv*et, az összetétel hiányzó tagját jelöli. A többi 27 főnév formailag egyszerű szó, amelyekből 23 szótő alakú, négy pedig a többes szám jelével rendelkezik.

Ezzel szemben a szerb korpuszban a *-ње* deverbális nomenképző a leggyakoribb (19 előfordulással), valamint a melléknévi tőhöz járuló *-ост* főnévképző (5 példában).

A melléknévi szófajú válaszok ennél sokkal ritkábban jelentkeznek, a szerb korpuszban 18,23%, a magyarban pedig 9,82% az előfordulásuk. A szerbben a hímnemű hívószó befolyásolja a válaszszavak alakját: a 41 reakció közül 33 hímnemű, emellett van még 7 semlegesnemű és egy nőnemű forma is. A szerb mellékneveknél meg lehet különböztetni a határozott és a határozatlan szemléletet. Az utóbbi a gyakoribb, megszokottabb, mégis öt határozott szemléletű melléknévre is van példa a korpuszban. A melléknevek nagy része jelentésszűkítő jellegű, területi vagy nemzeti alapon pontosítják a nyelvhasználatot: *енглески, италијански, мађарски, матерњи, немачки, пољски, руски, светски, српски, страни, француски, шиптарски, шпански*. Egy részük idiomatikus jelentéssel bír: *брз, велики, дуг, дугачак, зао, оштар, поган, тврд*, mások pedig a szerv fizikai jellemzőire utalnak: *дугачко, мокро, роз, ружичасто, сув, топло, црвен, црвени, црвено*. Egy másik tematikus csoport a kommunikációs eszköz funkciójával kapcsolatos: *користан, лаки, лош, људски, мртав, немушти, суровo, шатровачки*. Ezzel szemben a magyar korpuszban csak 11 melléknévi szófajú válasz található, ezek közül is a legtöbb (5) a különböző természetes nyelvek jelölésére (*angol, francia, magyar, német, román*) szolgál, de van közöttük három, amely a nyelv sokszínűségére, változatos jellegére utal (*összetett, sokrétű, változatos*), a *piros* válasz színt jelöl, egy pedig személyes viszonyulást (*szép*) fejez ki. A magyar válaszok között van egy két szófajú szó, ez a *törő*, ami lehet főnév is

és melléknévi igenév is. Tekintettel arra, hogy az adatközlő valószínűleg a lexikalizált *nyelvtörő* összetételre gondolt, és annak második tagját nevezte csak meg, a főnevek kategóriájába soroltam.

Ezzel a magyar korpusz válaszainak szófaji ismertetését ki is merítettük, a szerbben viszont kis részvételi aránnyal ugyan, de még három szófaj reprezentáltatja magát. A legszámosabb közülük az ige jelentésű főnévi igenév, amely a korpusz 4,62%-át teszi ki. A szerbben ugyanis az igék szótári alakja a főnévi igenév, ezért nem meglepő, hogy a cselekvés ebben az alakban jelenik meg a reakciókban: *говорити, љубити се*, *учити, жвакати*, *ишчупати, причати*. Majdnem mindegyik különböző tematikus csoportba sorolható: a kommunikációt hangsúlyozza a *говорити,* és a *причати*, az oktatói jelentést az *учити,* a szervi jelentésháttert a *жвакати,* az idiomatikusat pedig az *ишчупати* képviseli.

Még két névmás is szerepel a szerb adatok között, az egyik személyes (*ја* – egyes szám első személyű), a másik pedig birtokos (*наш* – többes szám első személyű) névmás. A határozószók száma sem haladja meg a fenti értéket, az egyik – a *напред* – irányjelölő helyhatározószó, a másik – a *начин* – módot jelöl. Végül meg kell még említeni az egyetlen indulatszót is, ez a *гле*, 'lám' jelentésű felkiáltás.

A válaszszavak formai jellemzői

A magyar nyelvű korpuszban a főnevek (négy kivételével, ahol többes számban állnak a válaszok) szótári, lemmatizált formában jelennek meg. A szerbben is a paradigmatikus asszociációk dominálnak, de előfordulnak szintagmaszerű reakciók is, ahol valamilyen grammatizált formában vannak kifejezve. Többnyire elöljáró nélküli, vagy elöljárós genitivusi szerkezetek ezek: *љубави, тела*, *од овце* (ezeket mi *-é* birtokjeles főnévvel feleltethetjük meg, a szerelem, a test és a juh nyelvére vonatkoztatva), *без длаке* (a *без* elöljáró itt a *-tlan/tlen* képzővel egyenértékű), s itt, amint már föntebb is említettem, még a *на* elöljárós *језик* főnévvel kell pótolni a szószerkezetet. Előfordul egy mellérendelő kötőszavas szintagmatikus válasz is: *и књижевност* (ami a *језик* főnévvel pótolva a 'nyelv és irodalom' jelentésben gyakori a filológus hallgatók körében).

Összegzés

A vizsgálati eredmények arra utalnak, hogy a poliszemantikus lexémák esetében is feltűnő, miszerint az adatközlők mentális lexikonában szereplő hívószók asszociációs mezeinek középpontjában az elsődleges, fő lexikai

jelentések váltják ki a reakciókat. Esetünkben mindkét nyelv viszonylatában elsősorban a nyelv kommunikációs funkciója, s csak utána a szervi jelentés. A mező peremtartományában azonban a válaszok nagyarányú szóródása észlelhető, ahol a hívószó iránti személyes viszonyulás és a szubjektív élmény dominál.

Ami a válaszszavak grammatikai jellemzőit illeti, elmondhatjuk, hogy a magyarban majdnem kizárólag a főnevek lemmatizált formája jelentkezik, ezzel szemben a szerbben a grammatikai függő alakok (esetformák vagy a melléknevek nemi jelölése) is megtalálhatóak, valamint a szófajok reprezentálásának változatossága is nagyobb arányú. A magyar adatokat várhatóan módosítani fogják a többválaszos korpusz feldolgozásából leszűrhető megállapítások.

A jelen dolgozatban ismertetett következtetéseket további, hasonló jellegű kutatásokkal kellene alátámasztani, ahol a többi szófajú hívószókra adott válaszokat lehetne összevetni.

Irodalom

Balló Larissza (1983). *Asszociációs normák*. Szeged, Budapest, Debrecen.

ÉKsz. (2003). *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Jagusztinné Újvári Klára (1985). *Magyar verbális asszociációk*. Szeged, Budapest, Debrecen.

Lengyel Zsolt (2008). *Magyar asszociációs normák enciklopédiája I*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

*

* *

Драгићевић, Р. (2005). Вербалне асоцијације у семантичким истраживањима. In *Асоцијативни речник српскога језика*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду, 56–80.

Пипер, П. (2003). О проучавањима вербалних асоцијација. *Језик и говор*. Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 55–65.

Пипер, П. (2005). О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису. In *Асоцијативни речник српскога језика*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду, 7–22.

РСЈ (2007). *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.

Стефановић, М. (2005). Од асоцијативног речника према асоцијативној граматици. In *Асоцијативни речник српскога језика*. Београд:

Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду, 23–55.

II
CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY

Daniela Marčoková*
Janko Ramač
Jasna Uhlárikova
Filozofická fakulta,
Univerzita v Novom Sade

UDK 050:323.15(=162.4)(439)"1918/1941"
050(497.1)"1918/1941"

PÍSANIE SLOVENSKEJ TLAČE V KRÁĽOVSTVE JUHOSLÁVIA O SLOVÁKOCH V MAĎARSKU**

The life of Slovaks in Hungary was not a frequent research subject by the Slovak Vojvodinian researchers. The aim of this research was to find out to what extend the first Slovak Vojvodinian weekly *Národná Jednota* (1920 – 1941) followed cultural and socio-political efforts of Slovaks in Hungary and what the Vojvodinian Slovaks in the Kingdom of Yugoslavia could learn about various aspects of organization and functioning, about problems and (no) understanding of authorities of the preserving the character and national identity of the Slovak national minority in the newly formed country with another state language – Hungary. To further explain some events and facts, we also used other contemporary domestic and foreign press and available scientific literature. Research shows that *NJ* published statistics on the Slovak population in Hungary, as well as information on school and church issues, the press and the official use of the language, but especially contributions on the increasingly loud reference to the denial of rights guaranteed by the Treaty of Trianon and taking action by the Slovak minority itself in Hungary to improve its position in this country, but also contributions on the response and support of the Slovak and wider foreign public.

Key words: Slovak minority in Hungary, Slovak Vojvodinian and Yugoslav press (1918 – 1941).

* danielamarcokova@ff.uns.ac.rs

** Príspevok predstavuje parciálne výsledky v rámci projektu *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe* (178017), ktorý financuje Ministerstvo osvety, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko, a projektu *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* (177002), ktorý financuje Pokrajinský sekretariát pre vedu a technologický rozvoj Autonómnej pokrajiny Vojvodiny.

Výskumom slovenskej menšiny v Maďarsku sa zaoberalo len málo vojvodinských slovakistov. Najviac údajov o Slovákoch v Maďarsku v skúmanom medzivojnovom období nachádzame v knihe Jána Siráckeho *Slováci vo svete 1* v kapitole Slováci v Horthyovskom Maďarsku (1980: 191 – 197). Autor sa zmieňuje o drsných postupoch proti národnostiam, najmä proti príslušníkom slovenskej národnosti. Kontrarevolučný režim Miklósa Horthyho pestoval nereálne iredentistické ilúzie a s ním sú často spájané slová: nacionalizmus, šovinizmus, revizionizmus a s tým súvisiaci tzv. biely teror. J. Sirácky sa zaoberal aj vývojom slovenského osídlenia medzi Dunajom a Tisou, v Zadunajsku a Zátisí (1966: 102 – 147).

Za posledných 20 rokov sa o jazyku, literatúre či inštitúciách Slovákov v Maďarsku zaoberali vojvodinskí autori: Miroslav Dudok (2005a: 306 – 308; 2005b: 117 – 132; 2006a: 142 – 146; 2006b: 300 – 305; 2008: 102 – 113), Michal Harpáň (2006: 79 – 85; 2011: 138 – 148) a Anna Maricová (2006: 60 – 62).

Autori D. Marčoková, J. Ramač a J. Uhlárikova zaoberali sa výskumom písania srbskej a slovenskej tlače v Juhoslávii o Slovákoch v Maďarsku v dvoch ešte nepublikovaných prácach: *Písanie slovenskej tlače v Juhoslávii o Slovákoch v Maďarsku medzi dvoma vojnami* (práca predstavená na vedeckej konferencii s medzinárodnou účasťou v Békešskej Čabe 13. – 14. februára 2020 pod názvom Výskum Slovákov v Maďarsku v interdisciplinárnom kontexte) a *Písanie srbskej tlače o Slovákoch v Maďarsku v medzivojnovom období* (príspevok predstavený na medzinárodnej vedeckej konferencii Interkulturalnost u obrazovanju 2020 v Subotici 3. októbra 2020).

Tento výskum je zameraný na písanie slovenskej menšinovej tlače v Kráľovstve Juhoslávia, teda na obdobie 1929 – 1941. Výskum sa opiera o vedecké práce či demografické štatistiky Jána Svetoňa[1] a Jana Auerhana[2], súdobých výskumníkov československého štátneho občianstva, ktorí v rámci svojich výskumov o slovenskom vysťahovalectve do zahraničia venovali osobitnú pozornosť Slovákom v Maďarsku. Kvôli bližšiemu vysvetleniu niektorých

[1] Ján Svetoň, pôvodným menom Ján Schweinert (1905 – 1966) bol slovenský vedec, demograf a vysokoškolský pedagóg. Venoval sa najmä demografickej štatistike a slovenskému vysťahovalectvu do zahraničia.

[2] Jan Auerhan (1880 – 1942) sa zasadzoval o práva európskych menšín. Okrem iného bol predsedom štátneho štatistického úradu, spoluzakladateľom Československého ústavu zahraničného a jeho prvým predsedom (http://krajane.radio.cz/articleDetail.view?id=638).

skutočností, jednotlivé údaje sú čerpané aj zo zborníka materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie *Slováci v Maďarsku* uskutočnenej roku 1992.

Postavenie národnostných menšín v Maďarsku po Prvej svetovej vojne

Po skončení Prvej svetovej vojny Rakúsko-Uhorsko sa rozpadlo. Uhorsko utratilo asi dve tretiny svojho územia na úkor nástupníckych štátov Československa, Poľska, Kráľovstva SChS a Rumunska. Novovzniknutá Maďarská demokratická republika vyhlásená 16. novembra 1918 mala priniesť liberálno-demokratické reformy. Po nezdare tejto republiky, komunistická strana prevratom prevzala moc 21. marca 1919 a ustanovila Maďarskú republiku rád (alebo Maďarskú komúnu). Tento dočasný štátny útvar bol 1. marca 1920 vystriedaný Maďarským kráľovstvom, ktorého regentom sa stal Miklós Horthy.[3]

Do podpísania mierovej zmluvy v Trianone roku 1920 maďarské vládne kruhy ešte dúfali v záchranu integrity uhorského štátu, no vznikali aj rôzne plány na udelenie autonómie nemaďarským národnostiam. Tak vzniklo Ministerstvo pre národnosti, ktorého kompetencia sa postupne redukovala, až roku 1922 úplne zaniklo. Toto obdobie bolo poznačené výrazným vzrastom národnostného hnutia dolnozemských Slovákov. Keď sa pripojenie slovenskej menšiny v Maďarsku k formujúcemu rumunskému, či juhoslovanskému štátu ukázalo ako málo reálne, pokúšali sa vydobyť si národnostné práva vo forme samosprávy v novom maďarskom štáte. Horthyovský režim sa však svojou šovinistickou politikou obrátil najmä proti inteligencii, ktorá stála na čele národnostného pohybu. Bola vystavená krutej perzekúcii a ak neemigrovala, ocitla sa v maďarských žalároch. Táto násilná likvidácia mala nepriaznivý dopad na národnostné hnutie, ktoré utratilo národnouvedomelých vodcov, čo sa prejavovalo najmä v nedostatočnej odolnosti proti asimilačnému tlaku maďarskej politiky. Výrazný zlom maďarského štátu voči národnostiam nastal po podpísaní Trianonskej mierovej zmluvy, keď nastúpil ostrý kurz asimilácie nemaďarských menšín. Vládne kruhy tento postoj zdôvodňovali dôsledkami rozbitia Uhorska a ich opustením štátu, čo sa interpretovalo ako separatizmus nemaďarských národností. Verejná mienka zaujala nepriateľský postoj voči menšinám, považovala ich za zradcov a žiadala revíziu národnostnej politiky štátu. Šovinistické a radikálne prúdy podporovali túto

[3] Rytier Miklós Horthy de Nagybánya (1868 – 1957) bol rakúsko-uhorský admirál, maďarský politik a v rokoch 1920 – 1944 správca ríše (regent) Maďarska.

antinárodnostnú kampaň, čo vyústilo k zhoršeniu postavenia národnostných menšín v porovnaní s uhorskými pomermi pred vojnou. Maďarská vládna politika však podnikla určité formálne opatrenia, ktoré mali v zahraničí urobiť dojem o dodržiavaní záväzkov voči menšinám. Maďarsko sa Trianonskou mierovou zmluvou zaviazalo, že menšinám poskytne právnu ochranu (Deák 1994: 11 – 13).

V šiestej kapitole tejto mierovej zmluvy pod názvom Ochrana menšín v článkoch 54 –57 uvádzajú sa všeobecné ustanovenia o ľudských, občianskych a politických právach štátnych občanov Maďarska. V článku 58 sa menšinám v Maďarsku zaručuje právo zakladania náboženských ustanovizní, škôl a iných výchovných ustanovizní s právom používania materinského jazyka v týchto inštitúciách, ako i na súdoch, verejných a súkromných obchodoch, v tlači a pod. Pokiaľ ide o verejné vyučovanie, článok 59 upresňuje, že maďarská vláda zabezpečí, aby sa „maďarským príslušníkom iného jazyka“ dostalo vzdelávanie vo vlastnej reči a to z verejných fondov podľa štátneho či obecného rozpočtu. Maďarská vláda v článku 60 súhlasí, že v prípade porušenia ktoréhokoľvek článku Rada Spoločnosti národov bude môcť zvoliť postup a vydať pokyny a v prípade vzniknutia sporu medzinárodného rázu posunúť ho na Stály dvor medzinárodnej spravodlivosti, ktorého rozhodnutie bude konečné a rešpektované z maďarskej strany.[4]

Práva národnostných menšín však neboli zakotvené ústavou a zákonmi, ale iba vládnymi nariadeniami, čo dokazuje, že Maďarsko nemalo záujem, aby menšinové práva spočívali na zákonných a právnych normách, aby boli akceptované ministerstvami a kontrolované parlamentom. Keďže sa tieto vládne nariadenia nikdy neuviedli do života, ich praktický účinok bol nulový (Deák 1994: 13 – 14).

[4] Trianonská mierová zmluva bola uzavretá medzi štátmi Dohody a ich spojencami a Maďarskom 4. 6. 1920 v trianonskom paláci vo Versailles. Potvrdila hranice medzi Maďarskom a susednými štátmi, uložila Maďarsku zaplatiť vojnové reparácie, zrušiť všeobecnú brannú povinnosť, obmedziť počet mužov v armáde, zakázala reštaurovať Habsburgovcov na maďarský kráľovský trón. Maďarský horthyovský režim však nerešpektoval dodržiavanie zmluvných ustanovení, aj napriek tomu, že bola formovaná aj zvláštna medzinárodná komisia, ktorá mala vykonávať dozor (Hajko et al. 1982: 118).

Záujem vojvodinských Slovákov o život Slovákov v Maďarsku

Do roku 1918 Slováci vo Vojvodine v rámci Uhorska udržiavali najmä kultúrne a rodinné styky s matičným územím, ale i so Slovákmi žijúcimi na území dnešného Maďarska. Aj po skončení vojny preukazovali konštantný záujem o ich kultúrno-národný, politický a náboženský život. Tak Národná rada dolnozemských Slovákov, ktorá bola ustanovená 10. 11. 1918 v Novom Sade zahrnula do svojho programu a požiadaviek všetkých dolnozemských Slovákov.[5] K tomuto programu sa pripojili slovenské národné rady v Nadlaku, Tótkomlóši, Pitvaroši a Bánhegyesi. Po páde Maďarskej republiky rád Slováci z Juhoslávie mali v úmysle spojiť všetky dolnozemské slovenské evanjelické zbory v rámci Juhoslávie. Pozvali predstaviteľov Komlóša a Nadlaku na poradu do Nového Segedína, kde sa predstavitelia békešsko-čanádskych Slovákov vyjadrili o tomto návrhu ako neuskutočniteľnom (Siracky 1980: 191 – 192).

Aj slovenská dolnozemská tlač prejavovala záujem o Slovákov v Maďarsku. V období jestvovania Rakúsko-Uhorska vychádzal v Novom Sade *Dolnozemský Slovák* (v rokoch 1902 – 1914 a po prerušení počas Prvej svetovej vojny znovu vychádzal v rokoch 1918 – 1920). Bol to prvý ústredný informátor o národnom, spoločenskom, politickom a kultúrnom živote Slovákov nielen vo Vojvodine, ale všetkých Slovákov na Dolnej zemi vrátane aj tých v Maďarsku. Po založení *Národnej jednoty* (ďalej: *NJ*), prvých slovenských vojvodinských novín, roku 1920 pokračovalo sa v informovaní o slovenskej menšine v Maďarsku. Preberané boli aj príspevky zo zahraničných novín – z Československa, „Sovietskeho Ruska“, ako i listy čitateľov z Nadlaku, ale i niektoré príspevky z maďarských a slovenských novín v Maďarsku. *NJ* odporúčala do pozornosti čitateľov aj publikácie Jana Auerhana, ktoré sa vo Vojvodine dali kúpiť a vďaka ktorým boli Slovákom v Kráľovstve Juhoslávia dostupné informácie o Slovákoch v Maďarsku, ako i o iných zahraničných „Čechoslovákoch“.

[5] V organizačnej štruktúre Národnej rady dolnozemských Slovákov boli tri krajové výbory: pre Báčku, Banát, Sriem a Chorvátsko, potom pre békešskú, čanádsku, bihársku, aradskú, siláďsku a sabolčskú stolicu a nakoniec pre peštiansku stolicu a mesto Budapešť. Bez rozdielu, z ktorého územia boli, dolnozemskí Slováci mali spoločný záujem a cieľ. Osobitne bola prízvukovaná požiadavka národnej rovnoprávnosti vo všetkých sférach života (Gubová-Červená 2015: 43).

V *NJ* v rokoch 1920 – 1929 boli publikované najmä štatistické údaje o počte slovenského obyvateľstva v Maďarsku, ako i informácie o školských a cirkevných otázkach, tlači a úradnom používaní jazyka. V nastávajúcom období od roku 1929 – 1941 (už v Kráľovstve Juhoslávia) sa v *NJ* písalo o spomínaných otázkach, no najmä o čoraz hlasnejšom poukazovaní na odopieranie práv zaručených Trianonskou zmluvou a podnikaní krokov samotnej slovenskej menšiny v Maďarsku o zlepšenie jej postavenia v tomto štáte.

Slovenská vojvodinská tlač o nespoľahlivosti maďarských štatistík pri sčítaní obyvateľstva

Podľa *NJ* nemecké štatistické úrady považujú maďarské štatistiky o národnostných menšinách za nespoľahlivé. Podľa nemeckých štatistík v Maďarsku v medzivojnovom období žilo 700 000 Nemcov, 600 000 Slovákov, 200 000 Rusínov, 120 000 Juhoslovanov a 40 000 Rumunov. Okrem toho tu žilo aj 400 000 Židov, ktorí sa hlásili väčšinou k maďarskej národnosti. Celkový počet obyvateľstva v Maďarsku bol 10 miliónov, čo znamená, že počet národností dosahoval 20 percent, čo sa maďarské úrady snažili inak prezentovať vo verejnosti (*NJ* 4.3.1939/9, 1. Anonym: Maďarsko má dva milióny menšín).

Podľa J. Svetoňa v maďarských štatistických dátach participácia Slovákov na celkovom počte obyvateľstva bola každých 10 rokov umele znižovaná: roku 1910 bolo 163 323 Slovákov v Maďarsku, roku 1920 ich bolo 141 918 a roku 1930 sa ich počet znížil na 104 819 (1942: 111).[6] Podľa viedenského arbitrážneho rozhodnutia z 2. novembra 1938 a protokolov delimitačných komisií zo 7. marca a 4. apríla 1939 Slovensko ustúpilo Maďarsku 8 celých okresov a 21 okresov čiastočne, t. j. ustúpilo im 838 celých obcí a 20 obcí čiastočne. Na tomto území sa k slovenskej národnosti roku 1930 hlásilo 290 819 obyvateľov. Podľa Ústredného štatistického úradu v Budapešti roku 1938 na tomto ustúpenom území bolo zaregistrovaných 121 988 obyvateľov slovenskej materinskej reči. Počet Slovákov za osem rokov klesol takmer o polovicu, pričom Maďari získali nie menej ako 190 000 nových príslušníkov. „Štatistický zisk pre maďarskú národnosť vznikol zaknihovaním slovenského, nemeckého a rusínskeho poklesu, prirodzeným prírastkom a započítaním Židov k národnosti maďarskej“ (Svetoň 1943: 11).

[6] Podľa Auerhana v roku 1930 skutočný počet „Maďarov po slovensky hovoriacich“ bol 346 000 (1935: 9).

Roku 1941 na území tzv. „trianonského Maďarska“, t. j. bez územia, ktoré pripadlo Maďarsku viedenskou arbitrážou a územia východného Slovenska, slovenskej národnosti sa hlásilo už len 15 143 občanov Maďarska. Okrem toho 60 578 občanov priznalo, že ovláda slovenčinu, alebo ju považuje za materinský jazyk. V rozpätí jedného desaťročia (od sčítania obyvateľstva roku 1930 do nasledujúceho sčítania roku 1941), pokles slovenského obyvateľstva dosiahol také rozmery, „že oprávňuje hovoriť nie o asimilácii, ale o etnocíde, t. j. o likvidácii slovenskej menšiny, i keď sa to nedialo fyzickým vyhubením jej príslušníkov“ (Haraksim 1994: 56 – 57).

Zaručené, no nepovoľované vzdelávanie národnostných menšín v materinskom jazyku

Národná jednota sa osobitne zaoberala aj otázkou školského života slovenskej menšiny v Maďarsku. Tak sa v jednom príspevku porovnáva pomer maďarských škôl na Slovensku a slovenských škôl v Maďarsku. Roku 1927/28 mali Slováci na Slovensku jednu univerzitu, 37 škôl stredných, 109 meštianskych a 2692 ľudových. Maďari[7] mali na Slovensku 5 stredných škôl, 14 meštianskych a 693 ľudové. Slováci, ktorí po vojne zostali v Maďarsku, nemali ani jednu ľudovú, meštiansku, strednú, odbornú, či vysokú školu, bez ohľadu na všetky ustanovenia mierových zmlúv, ktoré národnostným menšinám zaručovali vzdelanie v materinskom jazyku *(NJ* 28.10.1931/86, 9).

Hoci maďarská vláda právnym regulatívom dávala možnosť vzdelávania v materinskom jazyku, v praxi sa nedovoľovalo jej uplatňovanie. Pružnosť nariadení z roku 1935 (ktorými sa tri typy škôl zjednotili),[8] pozmenených roku 1938 dávala všetky možnosti výkladov a tak si málopočetné menšinové školy vytvorili vlastný spôsob práce v aplikovaní slovenského jazyka vo výučbe. Domnievajúc sa, že konajú správne, v niektorých menšinových školách sa všetky predmety vyučovali po slovensky a maďarský jazyk ako osobitný predmet; na iných školách sa niektoré predmety vyučovali po slovensky, iné po maďarsky; inde sa pol roka vyučovalo po slovensky a pol po maďarsky. Nedostatok slovenských

[7] Podľa sčítania obyvateľstva v roku 1930 na Slovensku žilo 749 568 obyvateľov maďarskej príslušnosti (Boháč 1936: 63).

[8] V povojnovom Maďarsku boli pri obecných školách uvedené tri typy menšinových škôl. Bližšie: Svetoň 1943: 95.

učebníc bol nahrádzaný maďarskými. Maďarské školské úrady na základe výsledku sčítania ľudu následne zavádzali do škôl vyučovaciu reč maďarskú. Maďarská tlač nadšene uverejňovala správy o šírení maďarčiny v slovenských obciach (Svetoň 1943: 95 – 99).

Situácia ohľadom školskej otázky sa do konca tridsiatych rokov významne nezmenila. Podľa hlásenia maďarského rozhlasu boli Maďari v ČSR terorizovaní a nemali žiadne práva. V *NJ* anonymný autor uvádza štatistiky o počte maďarských menšinových škôl na Slovensku a dementuje toto tvrdenie vysvetľujúc skutočný stav: asi 700 000 Maďarov v ČSR má usporiadané školstvo: 880 ľudových škôl (s 2 253 triedami), 24 meštianskych škôl, 8 gymnázií a 4 učiteľské ústavy. Aj o vyššie vzdelanie maďarskej mládeže bolo dobre postarané: existovalo jedno klasické maďarské gymnázium s ôsmymi triedami, sedem reálnych gymnázií s 85 triedami a 3 451 žiakmi a dva učiteľské ústavy s dvanástimi triedami a 329 žiakmi. V roku 1937 bol schválený maďarský učiteľský ústav v Komárne. Okrem toho existoval špeciálny učiteľský maďarský ústav na vzdelávanie učiteliek „domácich náuk". V školskom roku 1938/39 bol otvorený prvý ročník rímskokatolíckeho mužského učiteľského ústavu s maďarskou vyučovacou rečou. Záverom článku autor konštatuje, že 250 000 Slovákov v Maďarsku nemá ani jednu čisto slovenskú školu, narážajúc na neexistovanie reciprocity v školskej otázke (*NJ* 1.10.1938/40, 3).

Maďarská vláda sa rovnako správala aj voči iným národnostným menšinám. Okrem toho, že dala v Békeščabe zavrieť dve slovenské menšinové školy[9], chcela zavrieť aj 17 srbských menšinových škôl. Rumunská menšina, ktorá v Maďarsku počítala okolo 80 tisíc osôb, nemala žiadnej menšinovej školy. Autor poznamenáva, že maďarská vláda a jej podriadené úrady pracujú na tom, aby pri budúcom sčítaní ľudu bol v štatistike znížený počet menšín v Maďarsku zase o 20-30 percent (*NJ* 16.11.1935/46, 4 Anonym: Maďarsko zatvára menšinové školy).

Hneď po pripojení slovenských oblastí Maďarsku roku 1938 bola v nich zintenzívnená maďarizácia. Preto autor článku v *NJ* dobre uzaviera, aký osud by čakal Slovákov, keby sa znovu dostali do maďarského štátu, lebo Maďari už vypovedali z obsadeného územia 1404 učiteľov. Zostalo tam len 584 učiteľov a z toho len asi polovica sa priznala za Slovákov a hneď boli preložení do maďarských škôl. V Maďarsku v tomto období žilo asi 700 000 Slovákov (podľa autora) a na

[9] Slováci v Maďarsku mali v školskom roku 1935/36 už len 47 škôl, v ktorých sa „kde tu nejaký predmet vyučuje slovensky".

slovenských školách so 70 000 žiakmi zostali iba Maďari a maďaróni. Maďari zavreli doteraz už 1800 slovenských tried a na Slovensku nebola zavretá ani jedna maďarská škola (*NJ* 6.1.1939/1, 2; Anonym: Maďarský barbarizmus).

Ďalší príklad utláčania Slovákov v Maďarsku, a to nielen v oblasti vzdelávania, podáva anonymný autor v *NJ*, poukazujúc na problémy, ktoré nastali po vydaní útlej 16 stranovej brožúrky *Slovenská sloboda*. Brožúrka obsahujúca skromné požiadavky Slovákov v Maďarsku bola deň pred distribuovaním zhabaná políciou a zároveň boli uskutočnené domové prehliadky zodpovedných vydavateľov Dr. Juraja Kvasa a Michala Dorkoviča. Maďarské úrady pripisovali tejto knižočke vlastizradný účel, no v skutočnosti v nej Slováci zdôrazňovali svoju lojalitu k vlasti. Autor článku v *NJ* považuje toto za barbarský čin, ktorý si zaslúži „strašnú obžalobu na maďarské kruhy“ a v krátkosti podáva obsah brožúrky. V úvode sa hovorilo všeobecne o Slovákoch v Maďarsku a oprávnenosti požiadaviek. V druhej časti sa poukazovalo na nespoľahlivosť úradnej štatistiky. V tretej kapitole sa hovorilo o školách a cirkvi: služby Božie sa konali v slovenčine, v nedeľu a na sviatok aj v maďarčine; verejné nadpisy na cirkevných úradoch, školách, ústavoch boli označené výlučne po maďarsky. V školách sa slovenčina vôbec nevyučovala ani v tých obciach, v ktorých boli Slováci vo väčšine. Náboženstvo sa po slovensky vyučovalo iba v niektorých cirkevných školách. Ani v meštiankach, ani na gymnáziách vo veľkých strediskách Slovákov (v Čabe, Sarvaši, Komlóši a Berinčoku) sa nevyučovalo v materinskom jazyku ich žiakov. Autor považuje, že pri takýchto podmienkach iba húževnatosť salašského slovenského obyvateľstva a *Tranoscius* zachránili tisíce Slovákov od úplného pomaďarčenia a odrodilectva (*NJ* 7.5.1932/36, 1; Anonym: „Slovenská sloboda“ – zúfalé položenie Slovákov v Maďarsku).[10]

Informovanie medzinárodnej verejnosti o ťažkom postavení slovenskej menšiny v Maďarsku

Situácia ohľadom menšín v Maďarsku sa čoraz viac zhoršovala a preto sa Kultúrna Jednota Slovákov na čele s prof. Hrdličkom[11] zase rozhodla upozorniť

[10] J. Kvas bol obvinený z panslavizmu a urážky maďarského národa. Následne bol pozbavený všetkých funkcií a advokátskej kancelárie, bol prenasledovaný a uväznený. Roku 1936 bol vyhostený z Maďarska a emigroval na Slovensko (Deák 1994: 18).

[11] Ľudovít Jaroslav Hrdlička (1873 – 1953) bol evanjelickým farárom, publicistom a prekladateľom. Pre národnouvedomovaciu činnosť medzi Slovákmi v Maďarsku bol

medzinárodnú verejnosť na neľahké postavenie slovenskej menšiny v Maďarsku. *NJ* preberá toto upozornenie a uvádza, že Slováci v Maďarsku sa nemôžu organizovať a v dôsledku toho nemajú žiadne inštitúcie alebo organizácie, ktoré by hájili ich záujmy pred maďarskou vládou, či medzinárodnou verejnosťou na ich obranu. Preto prvý raz Slováci z Maďarska vystúpili na svoju ochranu memorandom ku generálnemu sekretariátu Spoločnosti Národov dňa 7. 11. 1922. Maďarská vláda dala obsiahlu odpoveď na toto memorandum až o rok neskoršie. Potom nasledovala úprava zákona v júni roku 1923 v oblasti jazykových práv menšín v Maďarsku a nariadením ministerstva školstva k úprave menšinových školských pomerov. Roku 1925 bol tento zákon znovu upravený. Okrem toho ministerské predsedníctvo vydalo všeobecné nariadenie o právach menšín v Maďarsku, ktoré sa opieralo o starý „národnostný" zákon z roku 1868 a o Trianonskú mierovú zmluvu ako aj o zákon o jej uskutočňovaní z roku 1921 (*NJ* 10.9.1930/73, 1; Anonym: Memorandum Slovákov z Maďarska).

Zastrašení Slováci v Maďarsku začali slobodnejšie prejavovať túžbu po národnom živote až keď ich v tom častejšie začali podporovať Slováci zo Slovenska a zo zahraničia vôbec. Hneď ako Československo zakročilo na medzinárodnom fóre, maďarskí štátnici začali vyhlasovať, že v Maďarsku menšiny majú všetky práva. Avšak, „vážni a statoční slovenskí mužovia" z Čaby sa už dva roky neúspešne pokúšali v Pešti vymôcť povolenie založiť Slovenský kultúrny spolok, kde by sa mohli „vo svojej materčine vzdelávať, noviny čítať". Autor príspevku v rumunských novinách *Slovenský Týždenník*[12] sa pýtal, prečo maďarské vrchnosti ignorujú túžbu ľudu, ktorá „vyviera v jednoduchých gazdovských a remeselníckych kruhoch" a pritom vyhlasujú, že Slováci v Maďarsku nemajú žiadne kultúrne požiadavky a národné slovenské cítenie a povedomie. Maďari celé hnutie za slobodu Slovákov pripisovali Dorkovičovi[13] a Pluhárovi, lebo „tamojší

prenasledovaný, takže sa roku 1920 vrátil na Slovensko. Roku 1922 vypracoval Memorandum Slovákov v Maďarsku, ktoré roku 1931 predložil Kongresu národnostných menšín v Ženeve (Hrdlička, Ľudovít Jaroslav [online]. Encyclopaedia Beliana, ISBN 978-80-89524-30-3. [cit. 2020-03-22]. Dostupné na internete: https://beliana.sav.sk/heslo/hrdlicka-ludovit-jaroslav).

[12] Prvé číslo časopisu vyšlo 30. marca 1929 a posledné 4. decembra roku 1932. Bližšie: Dobrotková 2018: 218 – 224.

[13] Michal Dorkovič z Békešskej Čaby aktívne účinkoval v boji za národnostné práva Slovákov v Maďarsku a zakladal sa najmä o založenie slovenského týždenníka pod názvom *Slovenské noviny*. Existujúce noviny *Slovák emigrant,* ktoré písali v protislovenskom

Slováci ani nemajú svojich inteligentov“. Autor príspevku dôvod zaniknutia slovenskej inteligencie vidí v skutočnosti, že profesori v stredných školách „tlčú a zauškujú študentov“, keď ich počujú po slovensky hovoriť (*NJ* 16.5.1931/39, 2; Anonym: Slováci v Maďarsku sa ozývajú).

Čoraz širšia zahraničná verejnosť si začala všímať a verejne poukazovať na neslobodu Slovákov v Maďarsku. Po manifestáciách, ktoré boli najprv organizované na Slovensku, „verejné ohlasy roduverných bratov“ prešírili sa do Viedne, kde sa rôzne slovenské spolky (Národ, Katolícka jednota, Srdce, Kriváň) ozvali za práva slovenskej menšiny v Maďarsku. Autor príspevku očakáva, že aj národne prebudení juhoslovanskí Slováci zastanú v obranu práv rodákov v Maďarsku „akonáhle príjdu k dychu pre súrne poľné práce“ (*NJ* 20.5.1931/40, 2).

NJ prenášala písanie maďarskej tlače, ktorá sa zlomyseľne zaoberala postavením slovenskej menšiny v Maďarsku. Tak peštianske noviny *Pesti Hirlap* v článku V. Šimona pod titulom „Česká podkopná práca medzi Slovákmi v Békešskej župe“ píšu proti Slovákom a chvália promaďarskú „českú“ propagandu. Ďalej autor píše tak, ako by v Maďarsku slovenského života do prevratu nebolo. Popierajú to však niektoré publikácie, napr. kniha *O Slovákoch* z roku 1911 autora Adolfa Pechániho,[14] monografia Békešskej župy a iné miestne knihy. Hoci peštianska tlač tendenčne prekrúcala skutočnosti, v maďarskej verejnosti sa upevňovalo vedomie, že Slováci v Maďarsku majú nárok na samostatný národný a menšinový život. V. Šimon uvádza, že medzi Slovákmi v Maďarsku je rozšírený *Slovenský Týždenník* zo susedného Nadlaku v Rumunsku, ktorý účinne odpovedá na útoky peštianskej tlače proti slovenskej menšine.[15] Slováci v Maďarsku odberali aj nepolitické týždenníky či mesačníky zo Slovenska: *Evanjelický posol zpod*

duchu, maďarská vláda premenovala na *Slovenské noviny* a tak mohla odôvodniť zamietnutie tým, že pod takým menom už vychádza slovenský týždenník *(Prúdy*, 1924: 59). O tomto sa písalo už rok predtým v inej tlači (*Slovenský denník,* 15.12.1923/286, 1. Anonym: *Naše menšiny a maďarská menšinová politika*). M. Dorkovič sa zúčastnil aj Prvého zjazdu zahraničných Čechov a Slovákov 1. a 2. júla 1932 ako delegát Slovákov z Maďarska (*NJ* 9.7. 1932/53, 1).

[14] Adolf Pechány (1859 – 1942), vtedajší vládny komisár slovenskej menšiny v Maďarsku bol pôvodom Slovák, neskôr sa pomaďarčil. Väčšinu svojho života, hlavne však po rozpade Rakúsko-Uhorska, zasvätil duchovnému i jazykovému pomaďarčovaniu Slovákov (https://www.databazeknih.cz/zivotopis/adolf-pechany-106269).

[15] Podľa autora príspevku v Rumunsku žilo asi 15 000 Slovákov a bolo pozoruhodné, že si vedeli udržať svoj týždenník.

Tatier (ktorý len do Čaby chodil v 364 exemplároch), ďalej *Slovenský ľud* z Košíc a *Nový Svet* a *Slovenský Týždenník* z Bratislavy a niektoré pražské noviny.

Veľké nádeje a presvedčenie, že vláda Československej republiky bude všestranne chrániť československé vetvy v cudzine a bude im nápomocná v ich kultúrnych, hospodárskych a národno-organizačných snahách vkladali sa do Prvého zjazdu zahraničných Čechov a Slovákov, ktorý bol uskutočnený 1. a 2. júla roku 1932 v Prahe. Na tomto svetovom zjazde bolo prítomných 150 predstaviteľov zo 16 štátov, v ktorých žijú Česi a Slováci (*NJ* 1932/53, 1). *NJ* uvádza meno Michala Dorkoviča ako delegáta z Maďarska, kým v publikácii zo Zjazdu v zozname delegátov sa „v ich záujme" neuvádzajú mená dvoch zástupcov z Maďarska. Predseda zjazdu J. Auerhan odsúdil sústavné násilie, ktoré sa pácha nad Slovákmi v Maďarsku. V súvislosti s tým vzniklo i toto uznesenie porady:

„Prvý Zjazd zahraničných Čechov a Slovákov v Prahe konštatuje, že nie každý štát plní svoje etické povinnosti voči našej národnostnej menšine. Medzi týmito štátmi sú i také, ktorých zákonodarstvo v tomto ohľade môže byť kontrolované Spoločnosťou Národov. Vyzdvihnúť treba menovite Maďarsko, ktoré napriek svojmu zákonodarstvu nedalo dosiaľ možnosť organizovať slovenskej menšine svoje kultúrne spolky, vydávať časopisy, ač práve táto menšina sa o to domáha" (*První sjezd zahraničních Čechů a Slováků* 1933: 4, 26, 54).[16]

Záver

Maďarská vládna politika v medzivojnovom období zastávala koncepciu jednotného maďarského národa, pričom popierala existenciu a identitu nemaďarských národností a nevytvárala podmienky na realizáciu ich práv na samostatný cirkevný, politický, spoločenský a kultúrny život. To všetko potvrdzujú aj články na stránkach slovenskej vojvodinskej tlače v Kráľovstve Juhoslávia. Absencia menšinových politických strán, spolkov, tlače, kultúrnych organizácií a škôl v Maďarsku vyúsťovali do čoraz intenzívnejšieho nedostatku národnostného cítenia.

Zo skúmanej tlače sa dá usúdiť, že maďarská politika veľmi hrubo porušovala svoje medzinárodné záväzky, zakazovala organizovanie spolkov,

[16] Prvá žiadosť o založenie slovenského týždenníka pod názvom „Slovenské Novini" bola podaná roku 1923, no bola odmietnutá. O rozšírenosti slovenských časopisov a úsilí na samostatné vydávanie medzi dolnozemskými Slovákmi bližšie: Tóth, 1994: 106 – 107.

kultúrno-osvetových organizácií a združení, ako i vydávanie tlače, ospravedlňujúc to údajným nezáujmom Slovákov o rozvíjanie svojej identity. V málopočetných národnostných organizáciách dosadzovaní boli maďaróni, ktorí podporovali maďarskú odnárodňovaciu politiku. Touto taktikou sa dosahoval dvojaký cieľ: oslabovalo sa tak národné cítenie Slovákov a súčasne sa pred zahraničím demonštroval „liberálny" postoj k slovenskej národnosti a jej potrebám.

Jedným z najúčinnejších nástrojov pomaďarčovania boli slovenské cirkevné školy, jednak kvôli školskej sústave, ktorá v základných školách menšinám povoľovala iba niekoľko hodín v materinskej reči a jednak kvôli nedostatku slovenských učiteľov.

Slovenská menšina v Maďarsku sa pokúsila hľadať pomoc v materskej krajine. Slovenská verejnosť citlivo reagovala a poskytovala morálnu podporu tým, že po celom Slovensku prebiehali spontánne protestné zhromaždenia. Oficiálna česko-slovenská politika však nepodnikla nijaké vážnejšie kroky k obrane záujmov slovenskej menšiny v Maďarsku. Práve prostredníctvom tlače (aj tej vojvodinskej) bola slovenská, európska, ba i svetová verejnosť oboznamovaná o jej ťažkom postavení. Sťažnosti na odnárodňovanie Slovákov v Maďarsku boli predstavené aj na rôznych medzinárodných fórach. Maďarská vláda na všetky sťažnosti odpovedala tvrdením, že menšiny v Maďarsku majú zaručenú právnu ochranu, no nezasahujú do toho, či ju slovenská menšina aj využíva.

Zdroje

Národná jednota (1920 – 1941)

Literatúra

Auerhan, J (1935): *Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí.* Praha: Orbis.

Boháč, A. (1936): Národnosti v Československé republice. Statistika a současný stav. In: J. Kapras, B. Němec a F. Soukup (Eds.): *Idea československého státu 2* (s. 58 – 72). Praha: Národní rada československá.

Deák, L. (1994): Postavenie slovenskej menšiny v Maďarsku medzi dvoma svetovými vojnami. In: Balážová, E. a Gracová, G. (Eds.): *Slováci v Maďarsku* (s. 11 – 34). Martin: Matica slovenská.

Dobrotková E. (2018): Periodiká Slovákov v Rumunsku – Slovenský týždenník a Naše snahy. In: A. Škovierová (Ed.), *Periodiká v minulosti a súčasnosti. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou* (s. 218 – 224). Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave.

Dudok, M. (2005a): Publikácia o výskumnom ústave v Maďarsku. In: *Slovenská reč,* 70(5), 306 – 308.

Dudok, M (2005b): Slovenský jazyk vo Veľkom Bánhedeši. In A. Uhrinová a M. Žiláková (Eds.): *Slovenský jazyk v Maďarsku: bibliografia a štúdie = A szlovák nyelv Magyarországon: bibliográfia és tanulmányok* 2, (s. 117 – 132). Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.

Dudok, M. (2006a): O Slovákoch v Maďarsku komplexne. In: *Slovakistický zborník,* 142 – 146.

Dudok, M. (2006b): Vedecká reflexia Slovákov v Maďarsku. In: *Slovenská reč,* 71(5), 300 – 305.

Dudok, M. (2008): Slovenčina vo Veľkom Bánhedeši. In: *Zachránený jazyk: state o enklávnej a diasporálnej slovenčine* (s. 102 – 113). Nadlak: Ivan Krasko.

Gubová Červená, G. (2015): *Slováci v Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov 1918 – 1929*. Báčsky Petrovec: SVC, Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.

Hajko, V et al. (1982): *Encyklopédia Slovenska 6, T-Ž,* 1. vyd. Bratislava: Veda.

Haraksim, Ľ. (1994): Programové odnárodňovanie Slovákov v Maďarsku. In: Balážová, E. a Gracová, G. (Eds.): *Slováci v Maďarsku* (56 – 69). Martin: Matica slovenská.

Harpáň, M. (2006): Slovenská dolnozemská literárna mozaika. In: *Slovakistický zborník,* 1, 79 – 85.

Harpáň, M. (2011): Slovenská dolnozemská esej. In: *Identita, história a kultúra: dejiny Slovákov na Dolnej zemi. Zborník konferencie 11. – 12. novembra 2010* (s. 138 – 148). Budapešť-Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.

Marićová, A. (2006): Sociologická práca o slovenčine v Maďarsku (Alžbeta Uhrínová: Používanie materinského jazyka v kruhu slovenskej inteligencie v Békešskej Čabe. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2004). In: *Nový život,* 10/12, 60 – 62.

Svetoň, J. (1942): *Slováci v Maďarsku: príspevky k otázke štatistickej maďarizácie*. Bratislava: Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov.

Svetoň, J. (1943): *Slováci v europskom zahraničí = Die europäischen Auslandsslowaken*. Bratislava: SAV.

Sirácky, J. (1966): *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí.* Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Sirácky, J. (1980): *Slováci vo svete 1*. Martin: Matica Slovenská.

Tóth, Š. (1994): Rozšírenosť slovenských časopisov, úsilia na samostatné vydávanie medzi dolnozemskými Slovákmi. In: Balážová, E. a Gracová, G. (Eds.): *Slováci v Maďarsku* (105 – 120*)*. Martin: Matica slovenská.

*(1933): *První sjezd zahraničních Čechů a Slováků*. Praha: Nákladem Československého ústavu zahraničního.

Слободан Бјелица[*]
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

УДК 930.85(497.113)"19"
316.722(497.113)"19"

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА У ВОЈВОДИНИ 80-ИХ ГОДИНА XX ВЕКА

The eighties of the last century in Vojvodina were marked by frequent disputes with the leadership of the Federal Republic of Serbia regarding the degree of autonomy, which reflected on the spheres of politics, law, economy, education and lastly culture. In the field of cultural policy, relations between Belgrade and Novi Sad were sharpened by the issues of the Vojvodina Academy of Sciences and Arts, the Encyclopedia of Vojvodina, the writing of the History of the Union of Communists, the theater repertoire (the 'Golubnjača' case), the protection of cultural monuments, etc. We write about that in this paper on the basis of unpublished and confidential archival documentation, relevant historiograpical and memoir literature, and contemporary press.

Key words: Belgrade, Vojvodina, culture, Novi Sad, Serbia.

Спорови око аутономије Војводине отпочели су почетком шездесетих година XX века, а након Титове смрти су се интензивирали (Бјелица 2015). Републичко и покрајинско руководство све гласније су се спорили око различитих уставно-правних, економских и друштвених тема, а спорови у сфери културне политике су 1982. године из дубоке позадине доспели у први план односа СР Србије и САП Војводине. Назнаке својеврсног „културног рата" између Србије и Војводине биле су видљиве и из наизглед помирљивих изјава војвођанских функционера с почетка 1982. године. На расправи о потреби сарадње у области културе у оквиру СР Србије, „имајући на уму закључке последње седнице ЦК СКС", о чему је у фебруару било речи у председништву војвођанског соц-савеза, Љубиша Станков Земба је сугерисао да „та сарадња не сме да буде сарадња Срба из Војводине и оних из Србије, већ сарадња двеју култура од којих је војвођанска заправо комплекс различитих националних култура које се међусобно прожимају" (*Дневник*, 24.2.1982) Неколико дана касније, промовишући потребу за *Енциклопедијом*

[*] sbjelica@ff.uns.ac.rs

Војводине, њен в.д. главног уредника Томислав Кетиг је изјавио да је Војводини „требало времена и услова да се пробуди из стогодишњег трноружичног сна, да превлада све што је ову средину водило у својеврстан провинцијализам. Не треба заборавити да је Војводина у политичком смислу увек била на периферији јачих, да су гравитационе снаге других веома дуго одвлачиле њене најбоље снаге, што је морало да успорава њен развој. Данас је сасвим извесно да су сазрели кадрови који су у стању да представе и афирмишу овај простор без тенденциозног локалпатриотизма не само у југословенским границама“ (*Дневник*, 28.2.1982).

У исто време огласио се и Бошко Ивков, у име Друштва књижевника Војводине, опомињући да „у најновије време били смо, на жалост, у прилици да чујемо извесне неосноване приговоре на окоснице културне политике у САП Војводини и у том контексту, посредно и непосредно, на неке акције Друштва књижевника Војводине, односно појединих његових чланова и представника“. Ивков је подсетио да је професор Васо Милинчевић, прво на седници ЦК СКС, а потом на страницама НИН-а, тврдио да се, преко наставе књижевности и прослава књижевних јубилеја, тенденциозно „војвођанизира“ дело српских писаца „пореклом из Војводине“, те да у САП Војводини постоји намера да се, пренебрегавајући национални и језички идентитет сваке поједине књижевности, конституише некаква наднационална „војвођанска књижевност“. Милинчевић је примећивао и својеврсни изолационизам војвођанских културних посленика у односу на Србију, што је Ивков демантовао чињеницом да су се војвођански представници у Радној групи Савеза писаца за израду Програма заједничког минимума наставе књижевности у школама Југославије у потпуности сагласили са начелима и карактеристиком за израду овог Програма које је предложило Удружење књижевника Србије. Насупрот томе, оптуживао је Ивков, СИЗ културе Србије прекинуо је финансирање Лексикона писаца Југославије, под изговором да је овај пројекат Матице српске „некритички преширок, те да бележи и осредње и слабе писце, како и оне који су више новинари и публицисти него књижевници“ (*Дневник*, 11.3.1982).

Половином априла 1982. године расправе су се са поља књижевности проширили и на подручје језика. Наиме, на расправи која је у републичкој конференцији Социјалистичког савеза вођена о предлогу да се у СР Србији „оснује посебно тело које би пратило српскохрватску језичку проблематику и усмеравало њено решавање“, који су подржали чак и представници САП

Косова, Вера Милосављевић се тој идеји енергично супротставила у име војвођанског соц-савеза. Она је присутне упознала са током састанка представника војвођанских друштвено-политичких организација и институција предвиђених да потпишу договор о оснивању Савета (Матице српске, Института за јужнословенске језике Филозофског факултета, РТВ Нови Сад, *Дневника*, Универзитета у Новом Саду) на коме су „изражене велике резерве и бојазан да би од новог тела могло да буде више штете него користи“ и заузет став да „нема никакве потребе за вертикалним повезивањем у СР Србији, да нема толико и таквих језичких проблема због којих је неопходан овакав Савет и то везан за Скупштину СР Србије“. У дискусији која је уследила представник новосадског Института за јужнословенске језике Јован Кашић је демантовао да је у Војводини присутна мисао да у СР Србији треба створити три језичке варијанте српско-хрватског језика (*Дневник*, 15.4.1982).

Сфера културе наставила је да буде један од полигона за одмеравање политичке снаге и у наредном периоду. У јуну 1982. године се јавно огласио и Живан Берисављевић, некадашњи републички секретар за културу, који је указао да ће СКВ морати да поведе „још далеко интензивнију политику на правцу повезивања тих култура са културама народа који живе у другим републикама, као што морамо да још више интензивирамо и разудимо облике сарадње са другим деловима СР Србије“, а све како би се супротставила „актуелној ескалацији притисака са паннационалистичких позиција, чији носиоци почињу да нуде своју заштиту овој или оној националној култури, сејући смутњу о њиховој угрожености или неравноправном положају у Војводини, 'страх' да ће се она 'утопити' у неки бирократски фаворизовани анационални амалгам 'војвођанске' насупрот српске, мађарске, итд. културе“ (*Дневник*, 26.4.1982).

Септембра 1982. године, Председништво Културно-просветне заједнице јавно је реаговало на изјаву председника Одбора Културно-просветне заједнице Србије за прославу јубилеја Ђуре Јакшића, Зорана Глушчевића, која „уноси велику смутњу у веома добре односе КПЗ Војводине и КПЗ Србије, њихових радника па и шире. Глушчевић је, према објављеном тексту, најцрњим бојама приказао сарадњу две заједнице око прославе јубилеја, квалификујући постојеће односе о сарадњи чак гором него што је била за време Аустро-Угарске...“ (*Политика*, 8.9.1982). Председништво војвођанске КПЗ није се, међутим, задржало на објашњавању

да је заправо реч о предњачењу у напорима за неговање успомена на великане српске културе, него је затражило да се о Глушчевићевим изјавама изјасни Председништво КПЗ Србије, као и да се он смени са места председника Одбора за прославу јубилеја Ђуре Јакшића.

Иако је овај спор у области културе завршен попуштањем републичке стране, Глушчевићева изјава и потоњи догађаји послужили су као шлагворт за још један напад из Београда на културну политику коју су водиле покрајинске власти. Наиме, у децембру 1982. године др Динко Давидов је, путем отвореног писма објављеног у НИН-у, јавност обавестио да војвођански властодршци не воде бригу о обнови фрушкогорских манастира (који су руинирани током Другог светског рата), док истовремено огромна средства улажу у израду *Енциклопедије Војводине* (коју је прогласио аутономашким пројектом). Месец дана касније, у одбрану војвођанске енциклопедије стао је председник покрајинског Извршног већа Живан Марељ, приметивши да „по неким српским националистима не би требало да постоји ни Војводина, а ни енциклопедија“ и изражавајући забринутост „што гласила јавног информисања дају простор таквим мишљењима“ (*Дневник*, 29.1.1983).

У сенци бурних полемика, у уским партијским форумима одвијали су се спорови око још једне контраверзне историјске теме – прошлости Савеза комуниста Србије. Крајем 1982. године јавности су обелодањена дугогодишња неслагања међу историчарима, окупљеним у Комисији за историју СКС, у погледу концепције и програма рада за писање једне свеобухватне *Историје СКС*. Наиме, како се пожалио Венцеслав Глишић, рад на том пројекту је од 1978. године био блокиран због немогућности постизања сагласности са косовским историчарима, док је Љубиша Станков Земба за застој у раду на пројекту окривио представнике Републике, односно њихово оклевање да се изјасне о војвођанском предлогу (из јуна 1979. године) да се Историја СКС пише „по специјалном методолошком поступку“ (*Политика*, 21.12.1982.). „Компаративна метода“, за коју су се залагали чланови Комисије за историју ПК СКВ, полазила је од става „да се у овом великом научном пројекту морају сачувати специфичности историског настанка, развоја и садашњег положаја Војводине и Косова, и СР Србије као целине“ (*Политика*, 21.12.1982).

Сличан методолошки приступ, сматрали су војвођански историчари радничког покрета, ваљало је применити и приликом писања *Историје СКЈ*.

Расправљајући у октобру 1983. године о овом, за оно време, капиталном научном пројекту, чланови покрајинске комисије за историју сагласили су се са примедбама Љубише Станкова у погледу односа „према револуционарним процесима у Војводини, са минимизирањем тих процеса, са њиховим прећуткивањем“. Као члан тима аутора задужених за писање историје југословенске партије, Ранко Кончар је сугерисао да се у њеној четвртој глави „нешто мало каже и о тој сложености, организационог сложеношћу СКС, односно покрајинских партијских организација“, док је Душан Попов подржао „оне другове који су говорили да је аутономна Војводина овде није довољно адекватно показана“. Ни остали чланови Комисије за историју ПК СКВ, иако нису долазили из историографске струке (Душан Секић Шаца, Светислав Радовановић, Миливој Вујадиновић Руде, Александар Фира, Душан Поповић), нису се устручавали да дају свој суд о рукопису о коме је било речи. Њихове примедбе биле су усмерене на два „пропуста“: неадекватно представљање уставног положаја покрајина у југословенској федерацији (почев од конституисања покрајина у рату и револуцији па све до Устава из 1963., односно 1964. године), те апсолутно занемаривање „притисака и смена“ у Војводини 60-их година XX века (Архив Војводине, фонд 334, 139/83).

Неслагање новосадских и београдских историчара у вези са концепцијом будуће *Историје СКС* дошло је у време када су полемике југословенских историографа све више вођене на научним конференцијама, али и на конференцијама за штампу, те су у наредним месецима јавна гласила посвећивала неуобичајено велику пажњу раду републичке и покрајинске Комисије за историју. Расправљајући о информисању (пре свега у контексту тада актуелних спорова око аутономије Војводине), Председништво СКВ је, половином марта 1983. године, београдске листове *Политику* и *НИН* оптужило да су отворено стали иза „националистичког памфлета“, како је том приликом окарактерисана представа „Голубњача“. Председништво СКВ је било незадовољно и извештавањем војвођанских јавних гласила, али сасвим из других разлога: наиме, иако ни она нису „априори била имуна од негативних појава“, њих је пре свега карактерисала недопустива „линија незамерања“. Међутим, нешто касније те године, када је у ПК анализирано писање новосадског *Дневника*, констатовано је да је тај лист „углавном успевао да избегне бројне негативне тенденције које су се јављале у многим јавним гласилима“, али је наведено и неколико примера „неприхватљивог извештавања“ новинара тог листа – међу њима и извештавање о раду

Комисије ПК СКВ за историју. Појаве „некоректног информисања, па чак тенденциозног и злонамерног“ биле су, том приликом, препознате и у писању београдске *Политике* о раду на историји Партије (али и о *Енциклопедији Војводине* и о филму *Велики транспорт*), и то у толикој мери да је оно, сматрало се, попримало „карактер атака на природу односа између Покрајине и Републике“.

Иако је у војвођанским структурама београдска *Политика* била апострофирана у вези са политизацијом рада на партијској историји, ипак је тој теми много више простора посвећивао новосадски *Дневник*, односно његов новинар Томислав Марчинко, који је редовно извештавао о свим историјским темама. Међу њима се налазио и пројекат писања монографије *Србија у југословенској револуцији 1941-1945*. Како је Марчинко, почетком јуна 1983. године, обавештавао читаоце *Дневника*, „неспоразуми“ у вези са овом књигом су били „коначно превазиђени“ - на седници Председништва Републичког одбора СУБНОР-а Србије усвојене су сугестије војвођанске борачке организације „да се историјат народно-ослободилачког рата у СР Србији не може посматрати као јединствена целина, пошто су аутономне покрајине Војводина и Косово за време другог светског рата имале своју самосталност и нису биле у склопу Србије иако су их повезивали исти циљеви борбе“. Одбацујући наводе из НИН-а да примедбе војвођанских бораца немају само теоријско, него и политичко утемељење, Марчинко је подсетио и на спорења у вези са радом на *Историји СКС*, а која су, по његовом суду, имала сличан карактер.

Подсећајући да је суштина спора у вези са *Историјом СКС* лежала је у неслагању чланова Комисија за историју СК Војводине и СК Косова са „наметањем, без претходног усаглашавања ставова“ теоријско-методолошке концепције „по коме ће се историја СКС, дакле Србије, Војводине и Косова, писати интегрално, као нераздвојна целина“, а коју су војвођански стручњаци одбацили позивајући се на „историјску истину“ и упркос свих „притисака са стране“ и образложења да треба да попусте због „виших циљева“, Марчинко је упозорио да сличан ток има и рад на пројекту *Србија у југословенској револуцији 1941-1945*. Наиме, првобитно је, поново „без усаглашавања ставова одговарајућих институција Војводине и Косова“ било предложено Бранку Петрановићу да „у року од годину дана напише књигу која ће имати карактер глобалне анализе војних и међународних односа који тангирају Србију у склопу Југославије у другом светском рату“, са намером да се у

ратном контексту „прикаже читава Србија са покрајинама, као јединствена целина“, писао је Марчинко.

Опширно износећи своју теорију „зашто се НОР на целокупној територији садашње СР Србије не може посматрати као нераздвојна целина, ако се зна да је СР Србија конституисана тек 1945. године“ и поткрепљујући је бројним „историјским чињеницама“, Марчинко је закључивао да се „историја Партије и народно-ослободилачке борбе на територији данашње СР Србије може проучавати и писати једино компаративном методом, односно појединачним приказивањем историје Србије, Косова и Војводине. Само на тај начин могу се исказати специфичности и стварни садржаји историјског развитка, тим више што је такав метод прихваћен као најисправнији за писање 'Историје СКС' и 'Србије у југословенској револуцији 1941-1945'. Ово је тим важније ако се зна да ускоро предстоји писање заједничке историје синдикалног и омладинског револуционарног покрета у Србији, у Војводини и на Косову, као и историјата Народног фронта, односно ССРН, и никоме не би користило да се, по ко зна који пут, понављају исте историјске приче и од њих праве новинске сензације о некаквим 'деобама револуције'“ (*Дневник*, 3.6.1983).

Управо у то време, половином јуна 1983. године, чланови Комисије за историју СКС коначно су изабрали научни метод који ће бити примењен приликом писања *Историје СКС*. Усвајајући мишљење покрајинских историчара о „одвојености и самосталности покрета у свакој од ових области“, чланови Комисије су одлучили да се развој радничког покрета и делатност КПЈ у будућој монографији прикажу „упоредо“ за простор Србије, Војводине и Косова. Месец дана касније, са таквом концепцијом се сагласило и Председништво ЦК СКС, констатујући да су након седам година превазиђени спорови око начина приказивања историје СКС. Како је чланове Председништва обавестио Бранислав Јоксовић, челник републичке Комисије за историју, било је оних који су и даље сматрали да би историјат републичке партијске оргназације ваљало писати „интегралном методом“, али да „многи политички и научни разлози налажу да се расправе око тога прекину“. Било је предвиђено да то капитално дело има пет томова, а његова израда је поверена београдском Институту за раднички покрет Србије, Историјском институту Филозофског факултета у Новом Саду и Институту за историју Косова. Коначно, крајем децембра 1983. године Комисија ЦК СКС за историју усвојила је Платформу за писање Историје СКС, која је подразумевала

„упоредан“ научни метод, уз ограду (изречену у дискусији) да се три „паралелне историје“ могу писати за период до Првог светског рата, док се такав поступак „тешко може“ применити за касније доба (*Политика*, 27.12.1983.). Почетком априла 1984. године одлуку Комисија за историју ЦК СКС, ПК СК Војводине и ПК СК Косова, потврдило је и Председништво ЦК СКС, са напоменом да је „платформа неопходно заједничко полазиште да се што пре почне са истраживачким радом“, а да ће се све несугласице решавати „у ходу“ (*Политика*, 27.12.1983).

Дилеме о приказу историјског значаја војвођанске партијске организације у оквиру ширих синтеза – *Историје СКС* и *Историје СКЈ* нису биле резервисане само за састанке, у оно време врло значајних, партијских Комисија за историју. Збивања у Војводини током Другог светског рата била су тема дискусија на научним конференцијама југословенских историчара, чији ток је шира јавност, у оно време, са пажњом пратила. Тако је на округлом столу посвећеном изласку из штампе двотомне *Револуције и контрареволуције* Бранка Петрановића, историчар Зоран Лакић, указујући на тешкоће при изради капиталних историографских пројеката (*Историја народа Југославије*, *Историја СКЈ*), приметио да „не тако давно једна друштвена организација у Војводини оцијенила је неприхватљивим писање историје НОР-а и револуције Србије“. На реакцију из Новог Сада није требало дуго чекати – неколико дана касније, на седници Покрајинског одбора СУБНОР-а, међу осталим „параванима“ за напад на уставна права САП Војводине поменути је и округли сто о *Револуцији и контрареволуцији*, на коме је поново оспораван став бораца Војводине да није прихватљиво синтетички писати књигу *Србија у НОР и револуцији*.

Излагање још једног угледног историчара – Слободана Нешовића, изречено на тродневном научном скупу у Сарајеву посвећеном четрдесетогодишњици Другог заседања АВНОЈ-а, дало је повода за реаговање новосадског *Дневника* и војвођанског СУБНОР-а. Наиме, Нешовић се у својој дискусији дотакао доприноса (по њему врло скромног) војвођанских Мађара победи у НОР-у, на шта је реаговао колумниста *Дневника* Богдан Четник, оптужујући „угледног историчара“ да је „у свађи са историјом“ и да се послужио „неистином, лажју“. Председништво Покрајинског одбора СУБНОР-а Војводине Нешовићев иступ у Сарајеву је оценило као „тежак политички испад“. Уверени да Нешовић врло добро познаје и историјат народно-ослободилачке борбе и значај батаљона

„Шандор Петефи“ и 15. војвођанске (мађарске) ударне бригаде, војвођански борци су били сигурни да није била у питању омашка, него да је Слободан Нешовић „учинио нешто што је свесно желео. Радовало би нас ако се покаже да је он усамљен у томе“ (*Дневник*, 25.11.1983).

На сарајевском научном скупу учествовао је и Бошко Крунић, који се није упуштао у полемику са Нешовићем, али се зато осврнуо на „нека саопштења“ која су погрешно тумачили генезу аутономних покрајина и „која покушавају доказати да је реч једино о националној аутономији“, указујући да „не треба много нагађања да се схвате прави циљеви ових теза и сав политички набој које оне собом носе“. А док је Бошко Крунић о аутономији Војводине полемисао у Сарајево, дотле је у Новом Саду, у антикварници Матице српске, отворена изложба посвећена јубилеју Другог заседања АВНОЈ-а, а која је требало да прикаже „историјат развоја народне власти и историјат стицања аутономије Војводине“, те да помогне „разобличавање контрареволуционарне суштине покушаја националистичког и другог немарксистичког, ненаучног тумачења као и негирање и ревизије авојевских принципа“ (*Дневник*, 22.11.1983).

Несумњиво, у сличну сврху требало је да послужи и *Енциклопедија Војводине*, чија се израда у то време „захуктавала“. Како је секретар Матице српске др Душан Попов информисао Председништво ПК ССРН Војводине, у свим већим војвођанским местима била су одржана регионална саветовања, чији су учесници „истакли велику друштвену потребу за издавањем енциклопедије Војводине“, те је било предвиђено формирање одбора за *Енциклопедију Војводине* у свим општинама САП Војводине. Како је било предвиђено, војвођанска *Енциклопедија* требало је да има 6 до 8 томова, а само на изради првог тома тог „уџбеника завичајне историје“ било је ангажовано 250 научних радника и преко 1000 сарадника. У то време у току је била и израда *Енциклопедије Југославије,* а међу бројним спорним питањима која су успоравала завршетак овог капиталног пројекта било је и питање одреднице о покрајинама Војводине и Косово. Наиме, док је редакција *Енциклопедије Југославије* за СР Србију инсистирала да се одреднице о покрајинама енциклопедијски прикажу у саставу одреднице о СР Србији, дотле је војвођанска редакција *Енциклопедије Југославије* (на челу са Томиславом Кетигом), уз подршку Знанственог вијећа Југословенског лексикографског завода из Загреба, очекивала да се покрајине прикажу

одвојено од Србије, на местима која им по азбучном, односно абецедном реду припада.

А сарадњи ВАНУ са сродним установама у Србији био је посвећени један од елабората који почетком те 1984. године, у процесу припреме Анализе о остваривању заједништва и уставног положаја СР Србије у вршењу њених функција, састављен у Новом Саду. У њему је наведно да је од самог почетка свог рада ВАНУ „са посебном пажњом пришла успостављању сарадње са САНУ. Разлози су за то били многобројни.“ Како је наглашено, та сарадња се одвијала веома добро, на билатералном нивоу, на релацији САНУ – ВАНУ – Академија наука и уметности Косова или преко Савета академија наука и уметности СФРЈ, а јавила се и идеја о формирању Савета академија у Србији. Једно од поља на којима се та сарадња одвијала био је и пројекат писања *Енциклопедије Војводине*, у чијим се стручним редакцијама „окупио“ већи број научних радника и академика из Србије. Међутим, „кад је дошло до заоштравања односа између Србије и Војводине, јавиле су се у Београду, посебно у круговима око САНУ, критике на регионалне енциклопедије ('аутономике'), у првом реду на *Енциклопедију Војводине*“. Наведени су следећи примери: писмо Динка Давидова уредништву *Енциклопедије Војводине*, објављном у НИН-у, у коме се „грубо оборио“ на војвођанску енциклопедију, а потом „по Матици и Академији у Београду ширио инфантилне гласове да ће 'пасти проклетство' српског народа чак и на потомке оних који сарађују у *Енциклопедији Војводине*“; итервјуи Дејана Медаковића у којима је тврдио се „узалудно расипају паре“ на енциклопедију уместо да се дају за ревитализацију фрушкогорских манастира; повлачење неких од чланова стручних редакција (Василија Крестића, Симе Ћирковића, Славка Гавриловића); писмо Веселина Ђуретића уредништву *Енциклопедије* у коме се „демонстративно“ одрекао сарадње, а рад на *Енциклопедији Војводине* окарактерисао „малтене као 'издају српске културе'. То писмо је умножио и ширио по Београду, дичећи се својим 'херојством у борби за Српство'“. Слично је поступио и Никола Ф. Павковић, етнолог из Београда, који није крио „'да из принципијелних разлога – неслагања с идејом о издавању *Енциклопедије Војводине*', не жели да се његово име налази у њој.“

У наставку је наведено да су „неки аутори из Београда, блиски САНУ“, претежно сарадници Редакције за археологију и историју (Рајко Веселиновић, Никола Тасић, Драгослав Срејовић, Милутин Гарашанин,

Андреј Митровић, Јован Милићевић, Андрија Раденић, Вук Винавер, Борислав Јовановић, Јован Ковачевић, Славенка Павловић и још неки) престали да се јављају иако званично нису отказали сарадњу. Мотиве за такве поступке уредништву је објаснио сарадник редакције за уметност Миодраг Јовановић речима „да нема ништа против *Енциклопедије Војводине* и да ће радо сарађивати, али 'док се не слегне прашина', јер се плаши приговора колега у Београду с којима ради“, а у ВАНУ су слутили да су многи научници отказали сарадњу „да не би изгубили подршку утицајних људи у САНУ приликом избора за редовне чланове“. Ипак, са задовољством је констатовано у елаборату, већина других научника из Београда (претежно из егзактних наука, „где полемика око Војвођанске енциклопедије није, чини се, имала никакав одјек“) наставила је сарадњу „не обазирући се на неоправдане приговоре“, а „научне институције у Београду (ван САНУ) врло радо излазе у сусрет Уредништву *Енциклопедије* и спремно дају податке који се траже.“ Са друге стране, представници *Енциклопедије Војводине* радо су се одазвали позиву да буду учесници у писању Енциклопедије СР Србије, те су децембра 1982. године присуствовали састанку Радне групе за израду тог пројекта, којом приликом је заједнички закључено да „сарадња на Енциклопедији СР Србије допринела би бољој и бржој изради те енциклопедије, а, исто тако, предупредила вештачко противстављање Енциклопедије СР Србије Енциклопедији САП Војводине, и обрнуто, што у кругу научно-истраживачких радника и других стручњака изазива шпекулације у вези са сарадњом са једном или другом од тих енциклопедија, при чему има призвука како малограђанштине, тако и опортунизма и национализма“ (Архив Војводине, фонд 334, стр. пов. 6/84).

Оно што је још више узнемиравало креаторе војвођанске културне политике од напрасног отказивања сарадње научних посленика из Београда, јесте извештавање београдских медија не само о проблему Енциклопедије, историјским темама и „Голубњачи“, него и о разним другим случајевима: „Прославе јубилеја два велика књижевна стваоца Змај Јове Јовановића и Ђуре Јакшића нису прошле без коментара који алудирају на помућено заједништво са негативним алузијама на аутономију. Настојање да се 150 година од рођења великог песника и сликара Ђуре Јакшића на достојан начин обележи отворило је питање сарадње културних радника Војводине и Србије на припреми прославе... Завршетак снимања и премијера филма „Велики транспорт“ Вељка Булајића, са темом из НОБ-а у Војводини, пратили су коментари једног броја београдских листова, који су представљали отворени

атак на аутономију и уставни положај САП Војводине. Садржаји који су полазили од средстава утрошених на снимање, питања потребе и тога чему и коме служе овакви филмски спектакли који дају приказ борбе која је вођена на једном ужем подручју (шта се тиме доказује?) достижу врхунац крајње некоректном и апсурдном констатацијом у напису *Новости 8*: '...Кад неко пожели да се национално конституише (утврди, учврсти, провери), по себи се разуме да ће да примени уобичајени, уходани механизам: прво ће да формира сопствену академију наука, саставиће, затим, сопствену енциклопедију, написаће сопствену историју НОБ и, природно, снимиће сопствени филм на сопствену тему.'"

Овакве тезе могле су се прочитати не само у ревијалној штампи, него су се неретко чуле и на званичним партијским скуповима у Београду. Против културне политике која је вођена у Новом Саду обично је наступао професор Јован Деретић, који је на седници ЦК СКС, крајем априла 1985. године, говорио о „оспоравању јединствености српске културе у СР Србији", упирући прст у војвођанско руководство и подсећајући да „српска култура и с ове, и с оне стране Саве и Дунава, упркос чињеници што су је раздвајале државне границе, функционисала је као једна национална култура, где се никад није питало, као што се то данас често чини, шта је србијанско а шта је војвођанско", те указујући на „још нешто, и то веома важно. Културно јединство претходило је политичком уједињењу и у великој мери олакшало то уједињење. Зато се не треба чудити што се Војводина определила за Србију као своју државу, чим јој се за то указала прилика. Она је то учинила два пута, у две прекретничке историјске ситуације, после Првог светског рата и после наше народне револуције. Први пут као Српска Војводина, а други пут као вишенационална заједница. То определење није никако било случајно, оно је природно проистекло из досадашњег развоја, у којем је култура као интегративни чинилац одиграла изузетно значајну улогу. То интегративно својство културе може имати изванредног значаја и у настојањима која чинимо да превладамо неспоразуме у нашим односима у Републици. Култура ту може ићи испред политике и отварати јој путеве" (*Политика*, 26.4.1985).

Половином те 1985. године, Динко Давидов је поново, овог пута на страницама *Књижевних новина*, покренуо питање наводне небриге војвођанских власти према фрушкогорским манастирима. Овога пута, његове тврдње је демантовао млади новинар Милан Парошки, који се у серији

чланака у новосадском *Дневнику* питао „Како и зашто се *Књижевне новине* јављају кад год Војводина и Српска православна црква нађу заједнички језик о заштити манастира“, оптужујући Давидова да „скривено натура“ тезу да „Војводини оправдање за енциклопедију може бити само историја српског народа, а како то није посебна историја ни *Енциклопедији* нема места. Зато је треба прикачити на стуб срама аутономаштва и финансијског краха 'Транспорта'. Остали народи и народности, њихов заједнички живот у *Енциклопедији* места немају“ (*Дневник*, 1.7.1985). О написима Динка Давидова дискутовало се и на седници Савета САП Војводине (у склопу шире расправе о односима унутар СР Србије). Арнолд Рајх је ставове Динка Давидова назвао „политичком порнографијом“ а Душан Секић их је сврстао у оквире политике „Разби Војводину, а са њоме и Југославију“ (*Дневник*, 28.6.1985). Спорови око културне политике у Војводини наставиће се управо до распада југословенске заједнице.

Необјављени извори

Архив Војводине, фонр 334 – Покрајински комитет СКВ

Периодика

Дневник, Нови Сад, 1982-1986.
Политика, Београд, 1982-1986.

Литература

Бјелица, С. (2015). *Спорови око аутономије Војводине – књига прва: 1961-1974.* Београд: Службени гласник.

III
THE CULTURE OF TEACHING

Biljana Lungulov*
Jovana Milutinović
Bojana Trivunović
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 005.336.3:378.4(497.11)(078.7)
378.4:316.752(4)

INTERKULTURNA DIMENZIJA PROCESA RANGIRANJA UNIVERZITETA U EVROPI: STUDIJA SLUČAJA DVA UNIVERZITETA U SRBIJI**

The European Higher Education Area has influenced redefinition of individual education systems in Europe with the intention to internationalize higher education as a process of intercultural integration. The result of this process are guidelines, recommendations and specialized tools that enable the harmonization of higher education in Europe, with respect to cultural, social and educational specificities of each country. This has also resulted in the development of a ranking system as one of the means of comparing and ranking higher education institutions. The aim of this paper is to look at the ranking of two universities in Serbia from a European perspective, by analyzing their performance based on the U-Multirank ranking methodology, which is based upon multidimensionality and a user-driven approach. The paper discusses the dilemmas that follow the process of global ranking of universities in practice, and points out the importance of ranking for the quality of education in the context of the universities' response to the obtained results in a comparative, international and intercultural perspective.

Key words: internationalization, ranking, higher education, *U-Multirank*.

Uvod

Interkulturalizam označava svaku korisnu sociokulturnu razmenu u kojoj individue (inter)aktivno uče jedne o drugima i drugim kulturama putem inkluzivnog i kroskulturnog dijaloga. Upravo iz tih razloga, posebno je važno

* biljana.lungulov@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta *Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi* (179010), koji se realizuje na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu i finansiran je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

obratiti pažnju i na interkulturnu dimenziju u visokom obrazovanju. Istovremeno, danas se tvrdi da interkulturalizam nudi plodniji pristup od konvencionalnog multikulturalizma, bar kada je reč o kreiranju obrazovne atmosfere koja ohrabruje kritički dijalog i međusobno prožimanje kultura (Meer & Modood 2012). Reč je o tome da, prema interkulturnoj perspektivi, individue nisu samo kulturno senzitivne prema različitim kulturama, već su aktivne, angažovane i obogaćene iskustvom stupanja u interakciju s drugim kulturama (Gajić, Budić i Lungulov 2013).

U tom okviru je, kao specifičnu interkulturnu praksu, moguće posmatrati i internacionalizaciju univerziteta (Young, Handford & Schartner 2017). Naime, proces internacionalizacije visokog obrazovanja, pre svega, obuhvata integraciju u jednoj međunarodnoj, interkulturnoj ili globalnoj dimenziji (Kehm 2003; Knight 2004). Ovi procesi tada doprinose uvećanju zahteva za standardizacijom kvaliteta, ali i uvećanoj globalnoj kompetitivnosti univerziteta. Najzad, nuspojava ove kompetitivnosti jesu i globalna rangiranja, a samim tim i nastojanja univerziteta da zauzmu što višu poziciju na globalnim rang listama (Milutinović, Lungulov i Trivunović 2018).

Postoje različita teorijska i metodološka pitanja kada je reč o sistemima međunarodnog rangiranja univerziteta, kao i o njihovoj vezi s idejom o kvalitetu i izvrsnosti obrazovanja (Taylor & Braddock 2007). Komparativna analiza različitih sistema rangiranja univerziteta otvara mnoga pitanja (Dill & Soo 2005), kao, na primer, da li se međunarodni i naučni konsenzus o merenju kvaliteta obrazovanja zaista reflektuje u ovim sistemima rangiranja? Zatim, kakav je uticaj različitih sistema rangiranja na univerzitete i akademsko ponašanje u pojedinačnim zemljama, te da li postoje značajni javni interesi koji se ne ogledaju u navedenim sistemima rangiranja? Činjenica je da veći udeo međunarodnih studenata na kampusu ili viši globalni rang univerziteta nužno ne implicira i veći stepen korisne interkulturne interakcije ili interkulturnog obrazovanja na univerzitetu (Young, Handford & Schartner 2017: 189). Otuda postoji mogućnost da se o internacionalnom sistemu rangiranja govori kao i o novom obliku socijalnog isključivanja, odnosno praksi kreiranja nove, transnacionalne kapitalističke klase (Amsler & Bolsmann 2012). Uz to, pojedini autori (Çakır, Acartürk, Alaşehir & Çilingir 2015) ističu da se internacionalni sistemi rangiranja fokusiraju uobičajeno na mnogo manje indikatora kvaliteta u poređenju s nacionalnim sistemima – na globalnom nivou najvažnije jesu istraživačke performanse, dok se u nacionalnim sistemima ističu mnogi drugi pedagoški i institucionalni parametri.

Nesumnjivo je da je pojavom internacionalnih rangiranja početkom 21. veka (i) visoko obrazovanje ušlo u eru otvorenog globalnog takmičenja ili u hijerarhijsku „borbu za izvrsnost" (Hazelkorn 2011), kako između nacija, tako i između pojedinačnih univerziteta. Kao mogući odgovor hijerarhijskom pristupu većine postojećih ili najpopularnijih svetskih rang-lista, pojavljuje se projekat *U-Multirank* kao novi pristup internacionalnom rangiranju kvaliteta visokoškolskog obrazovanja. Inicijativom Evropske komisije iz 2009. godine pokrenuta je studija o izvodljivosti za kreiranje novog multidimenzionalnog i personalizovanog globalnog rangiranja univerziteta (Milutinović, Lungulov i Trivunović 2018: 124-125). Prvi ciklus rangiranja sproveden je 2014. godine i obuhvatao je 850 visokoškolskih institucija iz više od 70 država sveta, dok najnoviji podaci ukazuju da rangiranje tokom 2020. godine uključuje preko 1700 institucija u približno 100 država sveta (https://www.umultirank.org/about/u-multirank/the-project/). Rangiranje se odvija na dva nivoa – na nivou institucije kao celine i na nivou studijskog programa ili studijske discipline. U ovoj se studiji slučaja daje pregled performansi Univerziteta u Beogradu i Univerziteta u Novom Sadu na nivou celokupne institucije, sa ciljem komparativne analize indikatora kvaliteta delatnosti ta dva univerziteta, posebno u odnosu na njihovu interkulturnu i internacionalnu dimenziju.

Dimenzije i indikatori kvaliteta delatnosti univerziteta

Osnovna ideja projekta Evropske komisije jeste da se kreira metodologija rangiranja koja će biti prilagođena korisnicima (*user-driven*), kako bi se omogućilo personalizovano rangiranje, odabirom različitih dimenzija i indikatora. U ovom radu primenjena je komparativna analiza performansi institucija sličnog obrazovnog profila (*like-with-like*), koje se odvija kroz dve faze. U okviru prve faze, *U-Map*, pronalaze se i mapiraju institucije sličnog profila radi opravdanosti komparacije, dok je u drugoj fazi, *U-Multirank*, fokus na performansama institucije i indikatorima kvaliteta.

Informisanje korisnika putem *U-map*-a odvija se pomoću opisivanja profila visokoškolske institucije u vidu šest dimenzija koje se operacionalizuju pomoću nekoliko indikatora (CHEPS 2010: 27). U okviru dimenzije *nastave i profila učenja*, nalaze se indikatori koji se odnose na orijentaciju obrazovnog stepena (opšte obrazovanje, društveno regulisane profesije, strukovna, mešovita orijentacija), troškove predviđene za nastavu, na nivoe studija, kao i na broj disciplina ili oblasti u kojima se dodeljuju kvalifikacije. Dimenzija *profil studenata*

opisuje se pomoću četiri indikatora koji podrazumevaju indikatore vezane za broj redovnih studenata, ali i za broj vanrednih, odraslih (30+) i broj studenata koji studiraju na daljinu. Dimenzija *uključenosti u istraživanja* ima pet indikatora: recenzirane akademske publikacije, ostale istraživačke publikacije, profesionalne publikacije, produkcija doktorskog stepena i troškovi za istraživanja. *Regionalna saradnja* operacionalizuje se pomoću tri indikatora koji se odnose na broj studenata prve godine osnovnih studija iz regiona, na značaj lokalnih/regionalnih izvora prihoda, kao i na broj diplomiranih studenata zaposlenih u regionu. Dimenzija *uključenosti u transfer znanja* opisuje se na osnovu broja patenata, prihoda od aktivnosti transfera znanja, broja organizovanih kulturnih aktivnosti, kao i na osnovu broja tzv. *start-up* firmi. Poslednja dimenzija koja se fokusira na *internacionalnu orijentaciju*, opisuje se sledećim indikatorima: brojem stranih studenata, prihodima iz internacionalnih izvora, internacionalnim akademskim osobljem, brojem odlazećih i dolazećih studenata kroz programe razmene, a koji je ključni upravo za interkulturnu dimenziju visokog obrazovanja. Značajno je napomenuti da se u literaturi (Bodroški-Spariosu 2015) ukazuje na to da *U-map* ne predstavlja instrument rangiranja ili procenjivanja kvaliteta, već da predstavlja sredstvo opisivanja profila institucije.

Tek u narednoj fazi, *U-Multirank* predstavlja instrument koji procenjuje pet dimenzija kvaliteta performansi univerziteta ili studijske discipline, i to na osnovu ukupno ponuđenih 50 indikatora koje biraju korisnici. Dimenzije i indikatori podeljeni su na nivo performansi celokupne institucije i nivo performansi određenog studijskog programa (*U-Multirank Indicator Book* 2020). Važno je napomenuti da, iako postoji razlika u isticanju dimenzija i indikatora kvaliteta, *U-Map* i *U-Multirank* dele isti konceptualni okvir koji pruža obrazloženje indikatora, što ih čini komplementarnim sredstvima za raznovrsno mapiranje – „za horizontalnu raznovrsnost u klasifikaciji i vertikalnu raznovrsnost u rangiranju" (Federkeil, Kaiser, van Vught & Westerheijden 2012: 95). Dakle, dimenzije i indikatori u *U-Multirank* projektu bazirani su na krajnje raznovrsnim izvorima podataka i načinima njihovog prikupljanja, bar u poređenju s globalno popularnijim rang listama.

Profili performansi visokoškolskih institucija

Jedna od krucijalnih specifičnosti *U-Multiranka* u odnosu na ostale projekte rangiranja odnosi se na izbegavanje pojednostavljenih, hijerarhijski pozicioniranih rang lista (Jongbloed, Kaiser & van Vught 2013). S namerom da se

izbegne jednostrani pristup, rangiranje u *U-Multirank*-u predstavljeno je u vidu petostepenih kategorizacija za svaki indikator posebno. Skorovi se kreću od ocene „A“ (veoma dobar) do „E“ (veoma slab), pa se tako može dogoditi da jedna institucija po vrednosti jednog indikatora pripada „B“ grupi (dobar), a po vrednosti drugog „C“ (prosečan) ili „D“ grupi (ispodprosečan) (Bodroški-Spariosu 2015: 84). Na osnovu dobijenih skorova formira se jedinstveni profil performansi svake pojedinačne visokoškolske institucije. Kako bi se taj profil zatim predstavio što jednostavnije, on se prikazuje putem dijagrama sa tzv. „sunčevim zracima“, pri čemu svaka boja označava različitu dimenziju. Unutar svake dimenzije postoje „kraci“ za svaki pojedinačni indikator, a njihovom dužinom prikazuju se performanse u rasponu od pet skorova (od „A“ do „E“). Ovakav način procenjivanja predstavlja specifičnost vrednovanja *U-Multirank-a*, dok ostala rangiranja poput *ARWU* (Šangajske) i *THE* liste, skorove ocenjuju u rasponu od 0 do 100 (Moed 2016). U verziji *U-Multiranka* iz 2015. godine, samo dva univerziteta iz Srbije nalaze se u bazi podataka (Univerzitet u Beogradu i Univerzitet u Novom Sadu), dok se od 2017. godine na listi nalaze i Univerzitet Educons i Univerzitet u Kragujevcu.

Profil performansi: Univerzitet u Beogradu

Rezultati *U-Multirank* rangiranja iz 2020. godine opisuju Univerzitet u Beogradu kao javnu ustanovu koja je svojom veličinom, na osnovu broja studenata, okarakterisana kao „veoma velika“. Univerzitet u Beogradu određuje se i kao institucija s dugom tradicijom postojanja, o čemu svedoči i činjenica da je svrstana u najstariju kategoriju u ispitivanom uzorku. Profil performansi Univerziteta u Beogradu, prikazan je dijagramom „sunčevih zraka“ (https://www.umultirank.org/study-at/university-of-belgrade-rankings/) koji omogućuje lakše tumačenje rezultata.

Prva je dimenzija Nastave i učenja; najviši skor u ovoj dimenziji ima indikator *završavanje osnovnih studija u roku* (84,5% studenata završi osnovne studije u zakonski predviđenom roku). Druga dimenzija jeste Regionalna saradnja koja ima čak tri najviša skora „A“ u odnosu na sve ostale dimenzije, koji se odnose na indikator *regionalnih zajedničkih publikacija* i indikatore o *diplomiranim i master studentima zaposlenim u regionu*. Indikatori koji se odnose na *studente pripravnike u regionu* i *prihode iz regionalnih izvora* nose skorove „B“ odnosno „C“. U dimenziji Istraživanja, jedini najviši „A“ skor ima indikator *interdisciplinarne publikacije*, dok su indikatori *stope citiranosti* i *najviše citirane*

publikacije označeni ispodprosečnim skorom „D“. Prosečni i ispodprosečni skorovi nalaze se u okviru dimenzije Internacionalne orijentacije, gde su indikatori koji se odnose na zastupljenost *master studija na stranom jeziku* i *internacionalnih zajedničkih publikacija* ocenjeni skorom „C“, a indikatori zastupljenosti *osnovnih studija na stranom jeziku* i *internacionalnih doktorata* ocenjeni skorom „D“. U dimenziji Transfera znanja, skor „D“ imaju indikatori - *publikacije citirane u patentima* i *prihodi od kontinuiranog profesionalnog usavršavanja* i skor „E“ - indikator *registrovanih patenata*. Najviši skor u ovoj dimenziji jeste skor „C“ za indikator *kopublikacije s industrijskim partnerima*.

Analizom ovih indikatora zaključuje se da je Univerzitet u Beogradu posebno otvoren za saradnju s naučnicima u regionu jer je vrednost indikatora *regionalnih zajedničkih publikacija* na visokom nivou. Ovu oblast prati dimenzija Nastave i učenja čiji su skorovi većinom prosečnog nivoa. Dimenzija Istraživanja takođe nosi dva najviša skora za indikatore *interdisciplinarnih i istraživačkih publikacija,* dok vrednosti ostalih indikatora imaju prosečne i ispodprosečne skorove. U okviru dimenzije Internacionalne orijentacije, podaci o indikatoru *mobilnosti studenata* jesu izostavljeni, mada bi oni verovatno bili značajni za potencijalne studente iz zemlje i inostranstva, ali i za razmatranje interkulturne dimenzije ovog univerziteta. Dimenzija čiji su indikatori najslabije ocenjeni jeste Transfer znanja; postojeći podaci o *kopublikacijama s industrijskim partnerima* i *prihodima od kontinuiranog profesionalnog usavršavanja* nose niske skorove.

Profil performansi: Univerzitet u Novom Sadu

Univerzitet u Novom Sadu kategoriše se, takođe, kao javna ustanova, koja se prema kriterijumu veličine označava kao „veoma velika“. Godine postojanja znatno su manje u odnosu na Univerzitet u Beogradu, i Univerzitet u Novom Sadu smešten je u kategoriju institucija osnovanih u periodu od 1945-1980 godine. Profil performansi Univerziteta u Novom Sadu, takođe je prikazan dijagramom „sunčevih zraka“ (https://www.umultirank.org/study-at/university-of-novi-sad-rankings/) koji omogućuje lakše tumačenje rezultata.

Najduži „zraci“ u dimenziji Nastave i učenja mogu se uočiti za indikatore *završavanje osnovnih i master studija u roku*. Preostali indikatori u ovoj dimenziji imaju skor „C“ (*stopa završavanja osnovnih studija*) i ispodprosečan skor „D“ (*stopa završavanja master studija*). Osim dimenzije Nastave i učenja, nijedna druga dimenzija nema potpune podatke, niti najviši skor „A“. Dimenzija Istraživanja najviši skor ima u indikatorima *interdisciplinarnih* i *istraživačkih*

publikacija – skor „B“. Pri tome se tri od ukupno sedam indikatora nalazi na ispodprosečnom nivou, sa skorom „D“ (*istraživačke publikacije, stopa citiranosti* i *najviše citirane publikacije*). U dimenziji Internacionalne orijentacije dva indikatora ocenjena su dobrim skorom „B“ (*programi osnovnih i master studija na stranom jeziku*), indikator *internacionalne zajedničke publikacije* ima skor „C“, dok su *mobilnost studenata* i *internacionalno akademsko osoblje* ocenjeni ispodprosečnim skorom „D“. U dimenziji Regionalne saradnje najviši skor jeste „C“ i to za indikator *regionalne zajedničke publikacije*. Dimenzija Transfer znanja ima skor „D“ kod indikatora *kopublikacije s partnerima iz industrije* i *publikacija citiranim u patentima*. Nedostatak podataka evidentan je u pet indikatora, dok je preostali indikator ocenjen slabim skorom „E“ (*registrovani patenti*).

Analizom ovih podataka zaključuje se da znatan broj indikatora nije zastupljen u procenama navedenih dimenzija. Dimenzije Internacionalne orijentacije i Istraživanja imaju, u odnosu na druge dimenzije, nekoliko dobrih skorova (indikatori *programi osnovnih i master studija na stranom jeziku* i indikatori *istraživačkih i interdisciplinarnih publikacija*). Potreba za razvojem evidentna je u okviru dimenzija Transfera znanja i Regionalne saradnje, koje beleže niske skorove za indikatore *kopublikacije s industrijskim partnerima* i *regionalne zajedničke publikacije*.

Komparativni pregled profila performansi Univerziteta u Beogradu i Univerziteta u Novom Sadu

Komparativna analiza profila performansi Univerziteta u Beogradu i Univerziteta u Novom Sadu izvršena je po svih pet procenjivanih dimenzija, pri čemu su prikazani skorovi kako za prethodno navedene indikatore, tako i za nekoliko dodatnih (Tabela 1).

Tabela 1

Komparativni prikaz performansi svih dimenzija dva univerziteta u Srbiji

Dimenzija	Indikatori	Univerzitet u Beogradu	Univerzitet u Novom Sadu
Nastava i učenje	Stopa završavanja osnovnih studija	D	C
	Stopa završavanja master studija	C	D
	Završavanje osnovnih studija u roku	B	A
	Završavanje master studija u roku	C	A
Istraživanja	Stopa citiranosti	D	D
	Istraživačke publikacije (apsolutni brojevi)	A	B
	Istraživačke publikacije (normalizovana veličina)	C	D
	Prihodi od eksternih istraživanja	-	-
	Autputi iz oblasti umetnosti	-	C
	Najviše citirane publikacije	D	D
	Interdisciplinarne publikacije	A	B
	Post-doktorske pozicije	-	E
	Profesionalne publikacije	-	D
	Publikacije s otvorenim pristupom	A	A
Transfer znanja	Kopublikacije s partnerima iz industrije	C	D
	Prihodi iz privatnih izvora	-	-
	Registrovani patenti (apsolutni brojevi)	E	E
	Registrovani patenti (normalizovana veličina)	E	E
	Patenti s industrijom	-	-
	Spin-off firme	-	-
	Publikacije citirane u patentima	D	D
	Prihodi od kontinuiranog profesionalnog usavršavanja	D	-
	Preduzeća diplomiranih studenata	-	-
Internacionalna orijentacija	Programi osnovnih studija na stranom jeziku	D	B
	Programi master studija na stranom jeziku	C	B
	Mobilnost studenata	-	D
	Internacionalno akademsko osoblje	-	D
	Internacionalne zajedničke publikacije	C	C
	Međunarodni doktorati	D	-

Regionalna saradnja	Diplomirani zaposleni u regionu	A	-
	Master zaposleni u regionu	A	-
	Studenti pripravnici u regionu	B	-
	Regionalne zajedničke publikacije	A	C
	Prihodi iz regionalnih izvora	C	-
	Regionalne publikacije s industrijskim partnerima	B	B

Dimenzija Nastave i učenja je jedina dimenzija koja ima upotpunjene sve podatke za oba univerziteta. Za Univerzitet u Novom Sadu, ona je ujedno i dimenzija s najvišim skorovima za indikatore koji se odnose na *završavanje osnovnih i master studija u roku*. Ti isti indikatori u slučaju Univerziteta u Beogradu imaju skor „B“, odnosno skor „C“. S druge strane, Univerzitet u Beogradu u dimenziji Istraživanja ima dva najviša skora „A“ za indikatore *interdisciplinarnih i istraživačkih publikacija*, dok Univerzitet u Novom Sadu za iste indikatore ima skor „B“. Značajno je navesti da oba univerziteta imaju najviši skor kod indikatora *publikacije s otvorenim pristupom*. Komparativna analiza pokazuje da se sličnost između dva univerziteta pronalazi i u indikatoru koji meri procenat *najviše citiranih publikacija* i njihov udeo iznosi blizu 3,5%, što obe institucije postavlja na ispodprosečnu poziciju. Takođe, oba univerziteta imaju iste skorove za indikator *stopa citiranosti* (skor „D“). Važno je napomenuti da Univerzitet u Novom Sadu u ovoj dimenziji, u odnosu na Univerzitet u Beogradu, ima veći broj dostupnih podataka, ali njihovi niski skorovi i nedostupnost ostalih podataka ne pružaju osnovu za adekvatno poređenje.

Kada je reč o dimenziji Transfera znanja, sličnost dva univerziteta može se pronaći u indikatoru *publikacije citirane u patentima*, gde procenat za oba univerziteta iznosi 0,4% (skor „D“). Blaga prednost Univerziteta u Beogradu u odnosu na Univerzitet u Novom Sadu ogleda se u indikatoru *kopublikacije s industrijskim partnerima*, gde Univerzitet u Beogradu ostvaruje 3,6%, dok Univerzitet u Novom Sadu ostvaruje 2,6%. Najlošije kotiran indikator u dimenziji Transfera znanja jeste *broj registrovanih patenata* za oba univerziteta.

U dimenziji Internacionalne orijentacije, *broj programa osnovnih i master studija na stranom jeziku* nose skor dobar „B“ na Univerzitetu u Novom Sadu; ovi isti indikatori na Univerzitetu u Beogradu nose skorove „D“ za osnovne i „C“ za master studije. Kada je reč o *mobilnosti studenata*, za Univerzitet u Beogradu nema dostupnih podataka, dok Univerzitet u Novom Sadu ima skor „D“. Udeo

internacionalnih zajedničkih publikacija isti je kod obe institucije, s tim da je procentualna srazmera na strani Univerziteta u Beogradu (47%) u odnosu na Univerzitet u Novom Sadu (40,7%). Na kraju, najizraženija razlika između dva univerziteta ogleda se u dimenziji Regionalne saradnje gde Univerzitet u Beogradu, pored toga što ima dostupne podatke za sve indikatore, ujedno ima i tri najviša skora (indikatori *diplomirani i master studenti zaposleni u regionu* i indikator *regionalnih zajedničkih publikacija*). U ovoj dimenziji, kod oba univerziteta, skor za indikator *regionalne publikacija s industrijskim partnerima* iznosi dobar „B".

Bez obzira na procene, zbog nepotpunosti podataka za većinu indikatora, nije osnovano izvoditi krajnje zaključke o celokupnim performansama u svim dimenzijama. Pri tome se u literaturi (Bekhradnia 2016) uzrok delimičnosti podataka objašnjava odbijanjem univerziteta da daju podatke neophodne za rangiranje. Ipak, krajnja interpretacija rezultata prepuštena je pojedinačnim korisnicima, tako da oni mogu, u kontekstu globalnih i popularnih projekata rangiranja, samostalno procenjivati performanse institucije. Konačno, uprkos opisanim skorovima u pogledu dimenzija poput npr. Internacionalne orijentacije ili Regionalne saradnje, pitanje interkulturalnosti i internacionalizacije u profilima performansi dva najveća univerziteta u Republici Srbiji ostaje i dalje otvoreno za istraživanje.

Zaključak

Pored standardnih mehanizama postizanja i očuvanja kvaliteta u visokom obrazovanju, kao što su interna i eksterna evaluacija, sve veći uticaj imaju različiti projekti rangiranja, naročito oni koji dosežu globalne nivoe. Njihova popularnost porasla je poslednjih godina, jer se danas javljaju zahtevi za objektivnim informacijama o kvalitetu i performansama institucija u visokom obrazovanju. Evidentna posledica te popularnosti jeste i pojava konkurentnosti među univerzitetima, budući da postoji težnja za zauzimanjem visokih pozicija na prestižnim rang-listama. Najistaknutije rang liste ovog tipa, Šangajska (*ARWU*) lista i *THE* lista, uprkos različitim strukturnim elementima, neretko imaju isti ishod, a to je kreiranje jedinstvene i hijerarhijski orijentisane rang liste. Međutim, *U-Multirank* projekat koji oblikuje drugačiji pristup u proceni kvaliteta visokoškolskih institucija, i u kojem se umesto vertikalne stratifikacije osnažuje horizontalna raznovrsnost, predstavlja odgovor hijerarhijskom pristupu najpopularnijih svetskih rang-lista.

U ovom se radu glavne karakteristike *U-Multirank* projekta – multidimenzionalnost, transparentnost i usmerenost ka korisniku – ogledaju na primeru predstavljanja performansi dva univerziteta u Srbiji, Univerziteta u Beogradu i Univerziteta u Novom Sadu. U ovoj studiji slučaja, komparativna analiza performansi dva univerziteta ilustruje i svu kompleksnost njihovih performansi. Rezultati analize pokazuju da postoji sličnost među ova dva univerziteta u tendenciji razvijanja određenih oblasti delatnosti, a to je dimenzija *Nastave i učenja.* Taj podatak svakako ukazuje na pridavanje značaja razvoju pedagoških, ali i interkulturnih dimenzija visokog obrazovanja u Republici Srbiji. Ukoliko bi trebalo izdvojiti performanse u kojima su pojedinačni univerziteti razvijeniji, onda bi se za Univerzitet u Beogradu moglo reći da je to dimenzija Regionalne saradnje, dok je za Univerzitet u Novom Sadu to dimenzija Nastave i učenja. Prostor za unapređenje performansi oba univerziteta predstavlja dimenzija Transfera znanja - gde postoje najniži skorovi performansi - kao i dimenzija Internacionalne orijentacije, i to u smislu uvećanja internacionalnog akademskog osoblja i mobilnosti studenata. Konačno, iako nedostupnost podataka otežava komparativnu analizu performansi ta dva univerziteta, sprovedena studija slučaja može da bude povod za razvoj saradnje između oba univerziteta, kako bi se razmenila iskustva i kreirali postupci za dalje unapređenje performansi tih institucija.

Literatura

Amsler, S. S., & Bolsmann, C. (2012). University ranking as social exclusion. *British Journal of Sociology of Education, 33*(2), 283-301.

Bekhradnia, B. (2016). *International university rankings: For good or ill?*. Oxword: Higher Education Policy Institute.

Bodroški-Spariosu, B. (2015). Kriterijumi i indikatori kvaliteta delatnosti univerziteta: *U-Multirank* pristup. U E. Hebib, B. Bodroški-Spariosu i A. Ilić-Rajković (Ur.), *Istraživanja i razvoj kvaliteta obrazovanja u Srbiji – stanje, izazovi i perspektive* (str. 79-83). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.

Çakır, M. P., Acartürk, C., Alaşehir, O., & Çilingir, C. (2015). A comparative analysis of global and national university ranking systems. *Scientometrics, 103*, 813-848.

CHEPS (2010). *U-Map. The European classification of higher education institutions*. Enschede: CHEPS. Retrieved December 20, 2019 from: http://www.u-map.eu/U-MAP_report.pdf

Dill, D. D., & Soo, M. (2005). Academic quality, league tables, and public policy: A cross-national analysis of university ranking systems. *Higher Education, 49*(4), 495-533.

Federkeil, G., Kaiser, F., van Vught, F., & Westerheijden, D. (2012). Background and design. In F. van Vught, & F. Ziegele (Eds.), *Multidimensional ranking: The design and development of U-Multirank* (pp. 85-96). New York: Springer.

Gajić, O., Budić S. i Lungulov B. (2013). Interkulturalna dimenzija visokog obrazovanja: novi izazovi reforme. U I. Živančević Sekeruš (Ur.), *Susret kultura* (str. 225-233). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Hazelkorn, E. (2011). *Rankings and the reshaping of higher education. The battle for world-class excellence*. London: Palgrave-McMillan.

Jongbloed, B., Kaiser, F., & van Vught, F. (2013). U-Map and U-Multirank: Profiling and ranking tools for higher education institutions. Paper presented at the *35th EAIR Annual Forum*, 28th-31st August, 2013, Rotterdam. Retrieved March 12, 2020 from https://pdfs.semanticscholar.org/b42c/9c196246c92b15533d7a5a2d771c9b7ecc5d.pdf

Kehm, B. (2003). Internationalization in higher education: From regional to global. In R. Begg (Ed.), *The dialogue between higher education research and practice* (pp. 109-118). New York: Kluwer.

Knight, J. (2004). Internationalization remodeled: Definitions, rationales and approaches. *Journal for Studies in International Education, 8*(1), 5-31.

Meer, N., & Modood, T. (2012). How does interculturalism contrast with multiculturalism? *Journal of Intercultural Studies, 33*(2), 175-196.

Milutinović, J., Lungulov, B. i Trivunović, B. (2018). Efekti rangiranja univerziteta na koncept kvaliteta u visokom obrazovanju. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 43*(2), 121-133.

Moed, H. (2016). A critical comparative analysis of five world university rankings. *Scientometrics, 110*(2), 967-990.

Taylor, P., & Braddock, R. (2007). International university ranking systems and the idea of university excellence. *Journal of Higher Education Policy and Management, 29*(3), 245-260.

U-Multirank's Data Sources and Verification (2020). Retrieved November 2, 2020 from https://www.umultirank.org/about/methodology/data-sources/

U-Multirank Indicator Book (2020). Retrieved October 25, 2019 from https://www.umultirank.org/export/sites/default/press-media/documents/Indicator-Book-2020.pdf

U-Multirank Performanse Profile: University of Belgrade (2020). Retrieved November 2, 2020 from https://www.umultirank.org/study-at/university-of-belgrade-rankings/

U-Multirank Performance Profile: University of Novi Sad (2020). Retrieved November 2, 2020 from https://www.umultirank.org/study-at/university-of-novi-sad-rankings/

U-Multirank: At a Glance Comparison of University of Belgrade and University of Novi Sad (2020). Retrieved November 2, 2020 from https://www.umultirank.org/compare?mode=comparemultiuni&section=compareRanking&instutionalField=true&name=null&trackType=compare&unis=365&unis=641

Young, T. J., Handford, M., & Schartner, A. (2017). The internationalising university: An intercultural endeavour? *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, *38*(3), 189-191.

UDK 371:316.344.32

Olja S. Džinkić*

Milena M. Letić Lungulov
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

MOGUĆNOSTI KONSTRUKTIVISTIČKE NASTAVE U FORMIRANJU INTELEKTUALNE ELITE

The focus of this paper is on intellectually gifted students, as important factors of social improvement and social progress. In that sense, it is important to ask the question why and in what way to realize teaching, as a useful tool for the development of talent in young people, in the modern world? The initial basis in the search for the answer is the attitude that the goal of education for the development of intellectual talent should be focused on training young people to solve problems and construct knowledge, and not on the adoption and memorization of content. Therefore, the ultimate goal of this paper is to examine the possibilities and educational potential of constructivist teaching in the development and formation of the intellectual elite. By studying the relevant pedagogical literature, it is concluded that interactive and cooperative learning, problem situations, independent construction of knowledge, use of discussion and dialogue, as the primary properties of constructivist teaching, provide adequate teaching practice and support in the development of intellectually gifted students.

Key words: Intellectually gifted, elite, constructivist teaching, support.

Uvod

Pitanje realizacije nastave kao krucijalnog sredstva za razvoj darovitosti kod mladih i briga o njima su od velikog značaja, jer upravno deca sa posebnim sposobnostima predstavljaju činioce društvenog razvoja i socijalnog napretka i progresa. U sistemu obrazovanja kod nas briga i podrška za darovite učenike ostvaruju se pomoću izolovanih i nepotpunih rešenja, poput ranijeg polaska u školu, akceleracije odnosno prilike za ubrzno školovanje, brojnih školskih takmičenja, fakultativnog i dodatnog oblika rada, vannastavnih aktivnosti, te posebnih škola ili odeljenja za darovite učenike i mlade sa posebnim

* olja.dzinkic@gmail.com

sposobnostima. Dakle, ne postoji temeljan i sistematičan pristup, koji bi trebalo da uključuje identifikaciju darovitosti, obrazovanje i školovanje, podsticanje i praćenje napretka i njihovog celokupnog razvoja, niti je zakonski regulisan sistem stipendiraja mladih na osnovu jasnih kriterijuma i nivoa darovitosti. Takođe, trenutno nema zasebnih ulaganja i ne vodi se računa o dodatnim programima i specifičnom radu sa darovitim učenicima, pa se jedino u krugu porodice i među pojedinačno zainteresovanim nastavnicima može uočiti podrška i razviti podstrek za dalji napredak darovitosti (Grandić i Letić 2009).

Jedna od obrazovnih prilika u našem sistemu obrazovanja je školovanje darovitih učenika u regularnim razredima (inkluzija). Redovana odeljenja se, iz ugla socijalnih potreba, posmatraju kao adekvatno okruženje za darovite, a mogu biti korisna i za ostale učenike i nastavnike. Međutim ovakav nastavni program često ne izaziva odgovarajuća ostvarenja i efikasne rezultate kod darovitih učenika. Konkretna prepreka inkluzivnog obrazovanja u Srbiji odnosi se pre svega na aktuelni zakon, kojim se zanemaruju daroviti učenici i individualizovani pristup nastavi usmerava prevashodno na učenike sa smetnjama u razvoju. Naime, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Službeni glasnik RS, br. 74/2018, član 76) ističe da je individualni obrazovni plan (IOP) potrebno realizovati u situacijama kada učenici imaju teškoće u učenju, invaliditet ili određene smetnje u razvoju i žive u socijano neadekvatnim uslovima. Tek naposletku, spominje se da je obrazovanje po IOP-u u vidu bogaćenja i proširivanja nastavnog sadržaja namenjeno i učenicima sa posebnim sposobnostima.

Drugi način školovanja darovitih učenika u Srbiji predstavljaju specijalizovane škole, odnosno škole za darovite koje počivaju na ideji da darovito dete može najbolje napredovati uz ostale učenike sličnih sposobnosti. Međutim, problem koji se javlja sa specijalizovanim školama kod nas je taj što postoji mali broj takvih institucija koje pritom ograničavaju broj upisanih učenika, te nisu svima pristupačne i dostupne, a naročito deci iz manjih naselja. Takođe, u zakonu u našoj zemlji specijalizovane škole nisu prepoznate ni konkretno formulisane, osim pojedinih gimnazija koje mogu ponuditi školovanje darovitim učenicima (Barzut i Blanuša 2015). Pored navedenog, još jedna od obrazovnih mogućnosti za darovite učenike jeste akceleracija, odnosno prilika za brže napredovanje, koja stimuliše razvoj i zaustavlja pojavu dosade i nezainteresovanosti darovitih učenika prema nastavnom sadržaju. Pitanje akceleracije u školama u Srbiji za učenike izuzetnih sposobnosti je definisano tako da Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (Službeni glasnik RS, br. 55/2013, član 67) nalaže da trajanje školovanja može biti

kraće od redovnih osam godina, te se darovitom detetu pruža šansa da završi dva razreda u toku jedne školske godine.

Na osnovu do sada napisanog, čini se da u našoj zemlji nažalost ne postoji konkretna podrška i potpora za obrazovanje darovitih učenika. Uviđa se potreba za sistemskim i pedagoškim promenama, ali i u poimanju same darovitosti i širenju svesti o značaju njenog razvoja kod mladih naraštaja kao buduće intelektualne elite ovog naroda. Istraživanje koje su sproveli Barzut i Blanuša (2015) potvrđuje da se obrazovanju darovitih učenika u Srbiji ne pridaje dovoljno pažnje i da se problemi javljaju u vidu nejasne strategije, nedovoljne pripremljenosti i obučenosti stručnjaka za rad sa darovitim učenicima. Svega 15,8% stručnjaka je navelo da su prošli kroz neku vrstu obuke, a čak 91,2% smatra da je takva edukacija neophodna. Takođe, većina ispitanika (89,5%) se izjašnjava da se bavi inkluzijom, a svoje znanje i stručnost u toj oblasti procenjuje na relativno niskom nivou. Stoga, rezultati ovog istraživanja ističu nužnost izmene i u obrazovanju samih stručnjaka čiji je zadatak realizacija obrazovnog procesa.

Potrebe darovitih učenika i mogućnosti potkrepljenja u konstruktivističkoj nastavi

U školskoj sredini, da bi proces učenja bio što efikasniji i nastava delotvornija važno je osvrnuti se na potrebe, uvažavati interesovanja i polaziti od sposobnosti učenika. U tom smislu razmatrane su elementarne potrebe darovitih učenika i načini njihovog ostvarenja kroz prizmu konstruktivističk nastave. Pa tako u literaturi (Gojkov i Stojanović 2014) se navodi jedna od potreba ili želja darovitih učenika da budu *aktivni* u procesu saznavanja, da učestvuju u grupi i utiču na smer rada i tok učenja. Stoga, za darovite učenike su od velikog značaja nastavne metode sa višestrukim delovanjem, koje obezbeđuju transformaiju pasivnog u aktivno znanje, a efikasne su i prilikom izgradnje i otkrivanja novih saznanja i njihove primene u različitim situacijama. Za ispunjavanje pomenutih uslova neophodne su metode koje navode učenike da analiziraju, postavljaju probleme, iznose pretpostavke i rešavaju postavljene probleme i pitanja. Dakle, za razvoj darovitosti i uopšte celovit razvoj nije dovoljno samo sticanje i usvajanje znanja i umenja, već je neophodno i aktivno zalaganje učenika u sopstvenom procesu učenja i konstrukciji znanja, ali i formiranje samostalnog i kritičkog mišljenja (Đorđević i Đorđević 2016). U kontekstu napisanog, konstruktivizam kao filozofija obrazovanja je od velikog značaja, njime se prevazilazi uloga pasivnog primaoca znanja, učenik se postavlja u poziciju aktivnog subjeka i uključuje u izgradnju

sopstvenog saznanja (Milutinović 2016). U konstruktivističkoj nastavi proces učenja počiva na prethodnim iskustvima i aktivnom zalaganju učenika, na osnovu čega su u prilici da razviju dublje razumevanje sadržaja i veštine na visokom nivou (Phillips 1995). Saradnja između učenika i nastavnika i između samih učenika je poželjna, postavljanje pitanja, traganje za odgovorima i izražavanje sopstvenih ideja i misli takođe.

Za sve učenike, pa i za darovite naročito je značajno u toku procesa učenja polaziti i oslanjati se na njihova *interesovanja*. Dobro je poznato da se daroviti učenici više trude, ulažu znatniju energiju i usmeravaju veću pažnju na sadržaje i aktivnosti u kojima uživaju i pokazuju interes. Veoma značajno pitanje podsticanja darovitosti kod učenika umnogome zavisi od efikasnosti natavnog procesa i vaspitno-obrazovnih aktivnosti u školi, koji se odvija isključivo prema interesovanjima i potrebama darovitih i pridaje veliki značaj *saradničkom odnosu* u toku procesa saznavanja (Vrkić Dimić i Buterin 2018). U razmatranju mogućih prilika za potkrepljenje interesovanja i radoznalosti darovitih učenika, pored raznovrsnog i pažljivo odabranog nastavnog sadržaja i obogaćenog programa, ističe se važnost adekvatnih pitanja, problema i dilema iz relevantnih nastavnih i naučnih sfera koja mogu osnažiti i produbiti rad. Takođe, pažnja se posvećuje odabiru metoda, sredstava i postupaka kojima se obezbeđuje kvalitetan rad i uspešno saznavanje. U razvoju interesovanja veliki doprinos vidljiv je u prilikama raznovrsnog proučavanja u pogledu grupisanja učenika u velike ili male grupe, partnerske odnose, individualni ili individualizovani rad, ali i u prilikama slobodnog odlučivanja i mogućnosti izbora sadržaja, oblasti, područja i načina rada (Đorđević i Đorđević 2016). U konstruktivističkoj nastavi interesovanja učenika su osnova svake aktivnosti. Naime, u ovakvom okruženju učenik je u poziciji da konstruiše sopstvena znanja uz pomoć nastavnika, raznovrsnog oruđa i mnogobrojnih izvora, kroz aktivosti rešavanja postavljenih problema, dijaloga i istraživanja koje proces učenja mogu učiniti znatno dinamičnijim i zanimljivijim (Milutiinović 2009). Još jedna od konstruktivističkih aktivnosti, kojom se mogu pobuditi interesovanja učenika i razviti njihova motivacija za angažovanje i razmišljanje, samostalno istraživanje, analiziranje i zaključivanje jeste projekt metoda (Đorđević i Đorđević 2016). Dakle, konstruktivistička nastava može efikasno da deluje kao pokretačka snaga za rad i angažovanje, jačanje motivacije i osnaživanje interesa za nastavni sadržaj i proces saznavanja kod učenika.

U pogledu formiranja odnosa sa darovitim učenicima treba voditi računa o *emocionalnom razvoju*. Preciznije rečeno, značajno je pokazivati razumevanje,

prihvatanje i uvažavanje ličnosti učenika, te kroz saradnju i osećaj zajedništva pružati emocionalnu podršku darovitim učenicima (Vrkić Dimić i Buterin 2018). U literaturi (Gojkov i Stojanović 2014) se kao optimalniji ističe humanističko-demokratski odnos, te poštovanje ličnosti i uvažavanje individualnih razlika, prihvatanje interesovanja i potreba učenika, u odnosu na autokratsku atmosferu u kojoj učenici nemaju mogućnost da izraze svoje mišljenje i potrebe, zanemaruju se njihova interesovanja, a proces učenja se svodi na ispunjavanje naredbi i rigidnih instrukcija nastavnika. U tom kontekstu, zadatak nastavnika je da obezbedi posebnu atmosferu, nalik pedagoškom vođenju, koja podrazumeva pružanje podrške, podsticaja i pomoći prilikom samostalnog delovanja i rada, praćenje učenika i deljenje saveta i predloga, usmeravanje i vođenje, omogućavanje raznovrsnih izazova (Đorđević i Đorđević 2016). Dakle, u radu sa darovitima potrebna je klima poštovanja i poverenja kako bi interaktivne metode bile uspešne, a učenici slobodni da iskažu svoje mišljenje bez straha od netačnih odgovora ili drugačijeg razmišljanja. Isto tako, poželjno je da se uloga nastavnika oblikuje u mentora ili vodiča u nastavi, odnosno facilitatora, konsultanta ili savetnika. Budući da su navedene karakteristike sastavni deo konstruktivističkog poimanja uloge nastavnika, ovakav način organizacije nastave dobija na značaju i u aspektu formiranja odnosa između nastavnika i darovitih učenika.

Među ostalim elementarnim principima konstruktivističe nastave koji su pogodni za rad sa darovitim učenicima u literaturi (Fosnot & Perry 1996) se navode sledeći:

- Učenje nikako ne sme biti rezultat razvoja, učenje predstavlja razvoj;
- Neravnoteža i „greške”, kao produkt koncepcija učenika, olakšavaju proces učenja;
- Refleksivna ili misaona apstrakcija podrazumeva pokretačku snagu učenja;
- Dijalog, aktivnosti i razgovor unutar zajednice doprinose dubljem razmišljanju, te razumevanju nastavnog sadržaja i
- Učenje se odvija ka razvoju struktura, odnosno „velikih ideja” učenika.

Istraživački nalazi o efkiasnosti konstruktivističke nastave za darovite učenike

Kada je reč o efikasnosti konstruktivistički kreirane nastave za darovite učenike, značajni su nalazi ranijih istraživanja (Wilson & Zoellner 2017) koji svedoče i jasno ukazuju na obrazovni potencijal ovakve nastavne prakse. Naime,

potvrđuje se da konstruktivistička nastava svojim metodama poput aktivnog učenja i učenja kroz istraživanje, kolaborativnog rada i nastavnika u ulozi vodiča, poboljšavaju postignuća učenika. Takođe, zapaža se da konstruktivistička nastava, stavljajući akcenat na učenike, dostiže efikasnost u pogledu odgovornosti u procesu učenja. Pored toga, ovo istraživanje pruža dokaze da se pomoću konstruktivističkih nastavnih metoda u pogledu povezivanja nastavnog sadržaja i životnih situacija, proširuju znanja i produbljuje razumevanje sadržaja kod darovitih učenika.

Prilikom poređenja sa tradicionalnom nastavom, u istraživanju koje je sproveo Sing (Singh 2013) ustanovljen je pozitivniji stav nastavnika i izjave o efikasnosti prema konstruktivističkoj nastavi za poučavanje darovitih učenika u srednjoj školi. Veći kvalitet ove nastavne prakse ogleda se u mogućnosti da u toku učenja učenici efikasnije usvajaju i primenjuju nova saznanja i njihovoj zainteresovanosti za nastavne sadržaje. S druge strane, tradicionalna nastava, ističući jednakost u obrazovanju, neretko ometa darovite učenike da uče svojim tempom, stvara dosadu i nezadovoljstvo, te uskraćuje priliku pobuđivanja interesa učenika za nastavni sadržaj.

Aktivan proces učenja, tačnije, učenje kroz istraživaje u kojem učenici aktivno istražuju, postavljaju pitanja, tragaju za odgovorima i analiziruju svoja znanja, u pojedinim istraživanjima (Özgür & Yılmaz 2017) se pokazao kao izuzetno efikasan u poučavanju darovitih učenika, u odnosu na tradicionalno učenje. Naime, rezultati najpre potvrđuju povećanu motivaciju svih učenika za učenje sadržaja, a potom i poboljšano razumevanje naučenog.

Nastava za razumevanje (*Teaching for Understanding – TfU*) predstavlja konstruktivistički pristup učenja, koji je razvijen na Harvardu kroz projekat *Zero*. U okviru ove prakse u nastavi se visoko vrednuje ispitivanje učenika i razumevanje sadržaja, te se od učenika zahteva da uspostavljaju nove veze, mentalno se aktiviraju i konstruišu poglede drugačije od njihovog trenutnog shvatanja i zamišljanja sebe i postojećih okolnosti. Kao glavni principi se navode: generativne teme koje omogućavaju produbljeno razumevnje sadržaja; ciljevi kojima se jasno ističe šta je važno da učenici razumeju; performanse razumevanja poput zadataka i aktivnosti pomoću kojih učenici razvijaju razumevanje značanih znanja i veština; i konstantna procena nastavnika u toku procesa učenja (Stone-Wiske 1998). Uvođenjem nastave za razumevanje, te konstruktivističkih stilova učenja u školu, angažuju se učenici u procesu saznavanja, dok nastavniku postaje važnija uloga vodiča i zadatak procene razumevanja saznatog, od uloge predavača. Postoji značajna razlika između učenja za znanje i učenja za razumevanje. U prvom

slučaju učenici rade (ili ne rade) na sadržaju koji se ograničava i ostaje u okvirima učionice, testiraju se, a usled nedovoljnog podsticaja da zadrže znanje učenicima se uskraćuje sposobnost primene saznatog u realnom svetu. Nastavnik uživa ulogu glavnog aktera u učionici, dok u drugom slučaju deli odgovornost i zajedno sa svojim učenicima uči. Uz to, učenje za razumevanje aktivira učenike koji istražuju u učionici, ali i široj zajednici, sa prijateljima, porodicom i stručnim licima, čime se osigurava prenos znanja i primena u životnim situacijama.

Na osnovu svega zapaženog, u literaturi (Graffam 2003) se potvrđuje da ova nastavna praksa daleko efikasnija u odnosu na prvu i da pokazuje značajnije potencijale i kvalitete za rad sa darovitim učenicima.

Priloikom traganja ka idealnoj nastavi za darovite učenike istraživanja (De Boer, Opdenakker & Minnaert 2018) ukazuju da nastavnici pružaju optimalne izazovne zadatke i efikasne instrukcije kao značajnu podršku učenicima. Primećeno je da nastavnici uglanom zadovoljavaju potrebe učenika za kompetencijom, međutim ono što nedostaje je adekvatan nivo diferencijacije i zadovoljenje potrebe učenika za autonomnim procesom učenja. Prema mišljenju nastavnika, dobro isplanirani časovi i dobar odnos između nastavnika i učenika su od velike važnosti, ali najčešće nisu svesni konkretnijih načina za motivaciju učenika i angažovanje u zadacima.

Zaključak i obrazovne implikacije

U nameri ispitivanja mogućnosti konstruktivističke nastave u oblikovanju i formiranju intelekualne elite teorijskom analizom se dolazi do potvrde pozitivnih ostvarenja i rezultata u nastavnoj praksi. U tradicionlnoj nastavi, kao najzastupljenijoj u našim školama, akcentuje se memorisanje i reprodukcija činjeničnih informacija, te se prilike i okolnosti za razvoj darovitosti u većini slučajeva ne postižu. U takvim situacijama sposobnost darovitih učenika da ubrzano uče ne dolazi do izražaja i najčešće se ograničava. S druge strane, interaktivnost i saradnja u konstruktivističkoj nastavi, zahtevajući od učenika da objasne svojim rečima i argumentuju svoje zamisli i ideje, podstiču duboko razumevanje i veći kvalitet procesa učenja, a simim tim i razvoj darovitosti.

Rasuđivanjem do sada napisanog, izvesna je mogućnost konstruktivističke nastave da potkrepljuje potrebe darovitih učenika prilikom učenja i pruža podstrek za rad, te se nadalje predlažu određene preporuke sa težnjom korišćenja ovog modela u nastavnoj praksi naših škola. U tom kontekstu, najpre je potrebno

skrenuti pažnju nastavnicima da u radu sa darovitim učenicima pažljivo biraju i koriste adekvatne metode poučavanja, koje mogu zadovoljiti potrebe učenika i razvijati njihove potencijale. Osim metodičkih sposobnosti nastavnici pre svega moraju biti upoznati sa složenim fenomenom darovitosti, pripremljeni da prepoznaju i identifikuju darovite, usavršeni da rade sa njima, odnosno da budu pedagoško-didaktičko-metodički spremni. Određenije rečeno, nastavnik bi trebalo da poučava darovite učenike *kako* efikasno da uče, osposobi ih da istražuju, omogući različite izvore znanja i obuči učenike za njihovo korišćenje, navodi učenike da kreativno misle, kritički se izražavaju i da preuzmu odgovornost za vlastito učenje. U tom pogledu potvrđena je i polazna pretpostavka u radu da konstruktivistička nastavna praksa pruža veliki podstrek u razvoju i napredovanju darovitih učenika, te uspešnijem oblikovanju buduće društvene elite. Doprinos ovog rada ogleda se u potencijalnoj podršci i ohrabrenju nastavnika za primenu konstrukivističke nastave u praksi prilikom poučavanja darovitih učenika.

Za verodostojnost pomenute pretpostavke neophodna su dodatna istraživanja koja bi proširila razmatranu temu i učinila je uopštenijom i svrsishodnijom. Takođe, potreba za dopunskim studijama proističe iz činjenice da se ova vrsta tematike veoma retko ispitivala kod nas. Poboljšanje uslova obrazovanja u školama za sve učenike, naročito darovite, primarno podrazumeva mogućnost potpunog razvoja potencijla. Za tu nameru potreban je temeljan i sistematičan pristup, koji bi trebalo da uključuje identifikaciju darovitosti, obrazovanje i školovanje, podsticanje i praćenje napretka i njihovog celokupnog razvoja, odnosno osposobljavanje nastavnika za prepoznavanje darovitosti i za adekvatan i plodonosan rad sa darovitim učenicima. Stoga, buduća istraživanja bi trebalo usredsrediti na ispitivanje načina na koji konstrukivistički pristup može doprineti zadovoljenju sistematičnosti nastavnog pristupa, a kroz rezultate oblikovati jasne smernice za nastavnike i instrukcije za poboljšanje nastavne prakse za darovite.

Izvori

Закон о основама система образовања и васпитања („Службени гасник РС“, бр. 74/2018). Преузето са http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=dcc6b4cb-2682-4509-a5ea-1b28b7df3bc8

Закон о основном образовању и васпитању ("Службени гласник РС", бр. 55/2013). Преузето са https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2013/55/1/reg

Literatura

De Boer, G. C., Opdenakker, M-C. J. L., & Minnaert, A. E. M. G. (2018). Teaching strategies to motivate gifted students: A multiple case study on teacher behavior. In M. Kukanja Gabijelčič & M. Seničar Željeznov (Eds.),*Teaching Gifted and Talented Children in A New Educational Era* (pp. 75-98). Koper: University of Primorska Press. Retrieved from http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7055-22-1.pdf

Đorđević, J. i Đorđević, B. (2016). *Priroda darovitosti i podsticanje razvoja.* Beograd: Srpska akaemija obrazovanja.

Fosnot, C. T. & Perry, R. S. (1996). Constructivism: A psychological theory of learning. In C. T. Fosnot (Ed.), *Constructivism: Theory, perspectives, and practice* (pp. 8-38). New York: Teachers College Press. Retrieved from https://faculty.arts.ubc.ca/ emeyers/LIBR535/readings/Fosnot&Perry_2005.pdf

Gojkov, G., i Stojanović, A. (2014). Kompetencije učitelja za identifikaciju i rad sa darovitim učenicima. U G. Gojkov i A. Stojanović (Ur.), *Kompetencije učitelja za identifikaciju i rad sa darovitim učenicima* (str. 7-54). Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače "Mihailo Palov"; Istraživačko edukativni centar.

Graffam, B. (2003). Constructivism and understanding: Implementing the teaching for understanding framework. *Journal of Secondary Gifted Education, 15*(1), 13–22. Retrieved from https://eric.ed.gov/?id=EJ788921

Grandić, R., i Letić, M. (2009). Stanje, problemi i potrebe u području brige o darovitim učenicima u našem obrazovnom sistemu. U A. Ilika (Ur.), *Daroviti i društvena elita* (str. 232-242). Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača "Mihailo Palov".

Milutinović, J. (2009). Progresivizam u obrazovanju: teorija i praksa. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, *41*(2), 264–283. Retrieved from http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0579-6431/2009/0579-64310902264M.pdf

Milutinović, J. (2016). *Socijalni i kritički konstruktivizam u obrazovanju*. Novi Sad: Filozofski fakultet. Preuzeto sa http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-355-2

Özgür, D. S., & Yılmaz, A. (2017). The effect of inquiry-based learning on gifted and talented students' understanding of acids-bases concepts and motivation. *Journal of Baltic Science Education, 16*(6), 994–1008.

Retrieved from http://www.scientiasocialis.lt/jbse/files/pdf/vol16/994-1008.Dincol-Ozgur_JBSE_Vol.16_No.6.pdf

Phillips, D. C. (1995). The good, the bad, and the ugly: The many faces of constructivism. *Educational Reasrcher*, *24*(7), 5–12. Retrieved from https://ocw.metu.edu.tr/pluginfile.php/9155/mod_resource/content/1/1177059.pdf

Singh, A. (2013). Constructivism and the effect of teaching gifted middle schools science students. *European International Journal of Science and Technology*, *2*(1), 98–125. Retrieved from http://www.eijst.org.uk/images/frontImages/gallery/Vol._2_No._1_/11.pdf

Stone-Wiske, M. (1998). *Teaching for Understanding: Linking research with practice*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers. Retrieved from https://eric.ed.gov/?id=ED422328

Vrkić Dimić, J. i Buterin, M. (2018). Razvoj darovitosti kroz suradničke odnose učenja. U I. Radeka (Ur.), *Odgoj i obrazovanje darovitih učenika: suvremene pedagogijske implikacije* (str. 51-67). Zadar: Sveučilište u Zadru.

Wilson, E. H., & Zoellner, B. (2017). Effectiveness of a constructivist-based science camp for gifted secondary students. *Journal of Research in Education, 26*(1), 76–108. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1118479.pdf

Барзут, В. и Блануша, Ј. (2015). Приступи образовању даровитих ученика и процена тренутног стања кроз ставове стручњака. *Педагогија, 70*(1), 73–83. Преузето са https://www.researchgate.net/publication/311607505_Pristupi_obrazovanju_darovitih_ucenika_i_procena_trenutnog_stanja_kroz_stavove_strucnjaka

Stanislava Marić Jurišin*
Borka Malčić
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 371.213.1:37.015.1
371.213.1:37.017

REFLEKSIJA NASTAVNIKA KAO USLOV UNAPREĐENJA SAVREMENE ŠKOLSKE KULTURE**

Building on the fact that the teacher is one of the essential factors of attaining goals of contemporary school, and that through his doings he forms and transfers the system of values and culture, his reflection represents an important factor of the development of contemporary school. The paper presents an overview and a critical evaluation of concepts of reflection and school culture, after which the teacher reflection is conceptualized as a determinant and condition of the improvement of contemporary school culture. The power of reflection is described through models of reflection and understanding of the processes and purposes of reflexive practice of teachers. The analysis of school culture implicitly points to the specificity and uniqueness of school culture nurtured by each individual school, thus forming a specific social entity. Since numerous educational reforms were primarily aimed at improvement of school work, the emphasis is on the relatedness and conditionality between teacher reflections and teacher subjective theories defining his professional development, school culture and the improvement of school work, by representing them in the light of necessary but insufficient conditions and by stressing interrelatedness and interwovenness of the analyzed concepts. In conclusion, the analysis of theoretical concepts clearly suggests the necessity for empirical research that would indicate the current state of our educational practice and provide conditions for conceptualization of pedagogical implications aimed at improvement of contemporary school culture.

Key words: teacher, reflection, school culture, school improvement.

* stashamaric@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat rada na projektu "Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi", br. 179010 (2011-2020), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Razvoj obrazovnog sistema u globalu zahteva proaktivnost svih njegovi aktera. Ulogu od značaja u tom procesu imaju svakako i nastavnici. Izgradnja škole kao zajednice koja uči, te razvoja i unapređenja školske kulture rezultira zahtevom prema kome nastavnici moraju imati vodeću ulogu u kontinuiranom procesu razvoja. Kada se raspravlja o reformama škole uglavnom se u prvi plan ističe značaj reforme eksplicitnog kurikuluma, pri čemu se zanemaruje značaj i uloga imlpicitnog (skrivenog) kurikuluma koji nesumnjivo definiše i oblikuje kulturu škole. Svaka škola poseduje svoju osobenu kulturu i promena te kulture je složenija od promene kurikuluma i obrazovnih tehnika kojima se nastavnici služe. „Promena školske kulture je srž onoga što autentične promene čine i one uključuju ne samo predmete, obrazovne tehnike i tehnologije, nego i ljude, njihove sisteme vrednosti i njihove aspiracije, njihova razumevanja i njihova verovanja“ (Vujičić, 2008:7).

Školska kultura je u direktnoj sprezi sa konceptom organizacijske kulture koja spada među najznačajnije psihosocijalne činioce uspešnog funkcionisanja i razvoja organizacija – škole (Sušanj, 2005 prema Slavić i Rijavec, 2015). Odatle proizilazi konstatacija da školska kultura nije statična pojava već proces koji se konstantno transformiše i redefiniše, onako kako se transformišu i njegovi činioci. Shodno tome bi i unapređivanje školske kulture trebalo da bude u direktnoj sprezi sa unapređenjem kvaliteta i razvoja same škole ali i celokupnog vaspitno-obrazovnog sistema. Stavljajući akcenat na socijalni kontekst školske kulture jasno je da se posebna pažnja pridaje specifičnim vrednostima, uverenjima, očekivanjima i delima nastavnika u njihovim radnim organizacijama, tj. školama. Budući da su za promene u školskoj kulturi pre svega značajni ljudi koji „pripadaju“ tim školama i ljudi kojima „pripadaju“ te škole posebno je bitno ukazati na potencijal refleksivne prakse nastavnika u razvoju i unapređenju školske kulture. Ukoliko refleksivnu praksu tretiramo kao kritički proces koji se nalazi u funkciji poboljšanja profesionalnih umeća (Ferraro, 2000), jasan je i značaj i uloga refleksivne prakse nastavnika u unapređenju savremene školske kulture i etosa škole.

Određenje refleksije i refleksivne prakse

Termin refleksija, potiče od latinske reči *reflexio* i u bukvalnom prevodu znači odraz, odsjaj, odbijanje. U filozofskom smislu, pojam refleksije predstavlja proces preispitivanja i promišljanja o sopstvenom iskustvu i praktičnom delovanju,

pri čemu vrednujemo ono što smo postigli sa ciljem daljeg razvoja i unapređenja. Refleksija treba da nam da odgovore na pitanja „Gde se trenutno nalazimo?“, „Koliko smo postigli s obzirom na postavljeni cilj?“, kao i „Gde želimo da budemo?“.

U naučnoj literaturi refleksiju prvi spominje filozof John Dewey (Dewey, 1933, 1993), u svojoj knjizi „Kako mislimo“ i definiše je kao aktivnost upornog i pažljivog razmatranja i preispitivanja bilo kog oblika znanja i verovanja. Dewey je tvrdio da je refleksija u stvari postupak kojim se prikupljaju podaci i činjenice koji omogućavaju pojedincu da donosi zaključke važne za sopstvenu budućnost (Dewey, 1983). On potencira znatiželjan um koji preuzima ulogu refleksivnog praktičara i podrazumeva proces kritičkog pogleda koji kontinuirano preispituje učenje, poučavanje i praksu (Harrison, 2013). Savremenu definiciju refleksije pronalazimo kod Reynolds-a (Reynolds, 2011), prema kom je refleksija razmišljanje o tekućim ili prošlim iskustvima, akcijama i situacijama, sa ciljem osmišljavanja ideja, bilo kroz potvrdu starih ili izvlačenje i konstrukciju novih. Danas se refleksivnost primenjuje u svim ljudskim delatnostima i predstavlja prirodan proces kojim se unapređuju različita profesionalna umeća. Ključni postupak je preispitati, a ne samo proživeti lično iskustvo. Time otvaramo mogućnost iskustvenog i svrsishodnog učenja, koje proističe iz nas samih (Amulya, 2004). Kao takva, refleksija često implicira promene koje vode ulasku u proces celoživotnog učenja i razvoja.

Refleksivna praksa

Iako možemo da vidimo da se ideja o refleksivnoj praksi prepoznaje još kod Dewey-ja, sa radovima Donalda Schon-a (Schon, 1983; Schon, 1987), krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka, refleksivna praksa postaje popularan koncept, koji se aktuelizuje u okviru različitih naučnih disciplina. Iako većina naučnika koji proučavaju refleksivnu praksu ovaj koncept vide kao činioca promene i uticaja na profesionalni razvoj, on je različito definisan od strane brojnih savremenih autora. Prema Schon-u (Schon, 1987), refleksivna praksa je osvrt na radni proces u redovnim vremenskim intervalima. Brookfield (1995) smatra da ona predstavlja ispitivanje prakse, ali i razumevanje i osvešćivanje samog rada koji utiče na sam proces i naš pristup radu. Osterman i Kottkamp (2004) objašnjavaju refleksivnu praksu aktivnošću gde profesionalci razvijaju veći nivo samosvesti o svom radu i time doprinose svom profesionalnom razvoju, dok Drew i Bingham

(2001) ovaj koncept vide kao pogled na prethodno iskustvo, sa ciljem traženja aktivnosti koje bi trebalo sprovesti u budućnosti.

Nakon izloženih viđenja definicija refleksivne prakse, primetno je da postoje različiti pristupi, od kojih neki smatraju da je refleksivna praksa razmišljanje o radu, dok kod drugih autora ona podrazumeva određene povezane radnje. Međutim, možemo da zaključimo da je zajedničko da nam refleksivna praksa donosi pozitivne promene (Brookfield, 1995; Drew & Bighman, 2001; Ferraro, 2000; Osterman & Kottkamp, 2004; Schon, 1987). Jednostavno rečeno refleksivna praksa predstavlja samoprocenu i analizu ličnog iskustva sa ciljem unapređenja budućeg rada. U savremenoj teoriji i praksi, ovo je široko prihvaćen koncept, na čijoj implementaciji i usavršavanju se svakodnevno radi. Ono što je svakako centralno u razvoju refleksivne prakse je nastojanje da se integrišu teorija i praksa kroz ciklični proces iskustva i njegove svesne primene u celoživotnom učenju (Malešević, 2015). Postoje tri nivoa refleksije (Handal & Lauvas, 1987): nivo neposredne prakse – šta se dešavalo i kako ću to uraditi sledeći put; zatim nivo utvrđivanja – zašto sam tako postupio, gde se navode lični i stručni argumenti; i treći nivo - zbog čega sam postupao na taj način, iz ugla etike, vizije i svrhe.

Refleksivnu praksu možemo posmatrati kao individualnu ili grupnu aktivnost (Amulya, 2004). One mogu biti odvojene, ali se i međusobno podržavati. Škola čiji je cilj da bude „organizacija koja uči“, a ne samo „organizacija u kojoj se uči“, je mesto gde se refleksivnoj praksi kao grupnoj aktivnosti posvećuje posebna pažnja (Beara, Popović & Jerković, 2019). Individualna i grupna refleksija ne moraju i ne treba da budu međusobno odvojeni procesi. U refleksivnoj praksi pojedinac (nastavnik), identifikuje značajne procese kroz koje je prošao, a time može da omogući grupi (kolektivu u školi) da ostvari kolektivno učenje kroz istraživanje višestrukih perspektiva. Škola i školska kultura bi trebale da budu odgovorne kako za individualni razvoj nastavnika, tako i za grupne aktivnosti refleksije.

Na temelju svega navedenog jasno je da koncept refleksivne prakse može da se koristi u svim delatnostima. U kontekstu škole, odnosno nastavnika kao refleksivnog praktičara, ona povezuje individualno i organizaciono učenje u smislu unapređenja i razvoja školske kulture.

Modeli refleksivne prakse

Teorijski modeli ovakvog kružnog procesa, u literaturi su predstavljeni kao modeli refleksivne prakse. Oni bi mogli biti shvaćeni kao proces manipulacije ličnim iskustvom, koje stvara mrežu znanja.

Jedan od prvih, ali i najcitiranijih modela postavio je Kolb 1984. godine (Kolb, Boyatzis & Mainemelis, 2001). On konceptualizuje proces refleksivnog učenja, kroz model iskustvenog učenja, koji se odvija u četiri etape. Ciklus počinje konkretnim iskustvom individue, odnosno doživljavanjem. Nakon toga sledi analiza i posmatranje, odnosno refleksivna opservacija onoga šta smo radili. Ovde se prikupljaju podaci o onom što je primećeno, a zatim stavljaju se na kritičku procenu. Treća faza podrazumeva konceptualizaciju, odnosno interpretaciju doživljenog sa osmišljavanjem značajnih podataka u smislenu i iskoristivu celinu. Poslednja faza je testiranje implikacija, odnosno eksperimentisanje u smislu isprobavanja novog modifikovanog ponašanja i znanja (Kulić i Despotović, 2005). Ovaj model podrazumeva učenje kroz transformaciju ličnog iskustva.

Brookfield (1995) u svom refleksivnom modelu doživljeno posmatra iz različitih perspektiva. Postoje lična perspektiva, perspektiva teorije i filozofije, zatim perspektiva učesnika procesa i kritička perspektiva. Iz ličnog iskustva možemo da steknemo uvid u ono što se dešavalo na emocionalnom nivou. Perspektiva učesnika je važna da bi imali jasnu sliku kako nas drugi vide. Iz perspektive teorije, proveravamo teorijske postavke sa kojima integrišemo praksu, dok kritička perspektiva otkriva nove informacije o iskustvu (Bilač, 2015).

Cowan (1998) daje značajan doprinos svojim viđenjem modela refleksivne prakse kao dopunjene ideje Donalda Schon-a. Schon (1983) je uveo pojmove "refleksija u akciji" i "refleksija o akciji", pri čemu prvi podrazumeva kratkotrajan i intuitivan proces koji se dešava tokom same prakse, dok drugi pojam čine razmišljanje o samom toku doživljenog, diskusija i vođenje zapisa, odnosno analitički proces koji se dešava "nakon akcije" (Vujisić-Živković, 2007). Cowan je ovakvu postavku modela refleksivne prakse dopunio sa refleksijom pre akcije, čime je apostrofirao značaj planiranja i predviđanja događaja pre samog početka rada.

Još jedan kružni tok refleksije pronalazimo kod Lonhmana (Lonhmanna, 2007 prema Andevski, Budić i Gajić, 2015). On refleksiju započinje evaluacijom koja predstavlja zbirku informacija, koju čine teorijska znanja, lična i strana

posmatranja. Zatim sledi interpretacija, odnosno formulisanje praktične teorije. Sledeću etapu naziva konsekvencama i u njoj praktičar stvara i vrši izbor kratkoročnih ideja i planova odnosno dugoročnih strategija. Kada je ovo završeno, dolazi se do poslednje etape akcije, preispitivanja novih postupaka u nekoj situaciji.

Jedan od najnovijih modela refleksivne prakse u naučnoj literaturi predstavlja Vizek Vidović (2011). Ona model refleksije opisuje kroz sledeće etape. U prvoj etapi je opisivanje iskustva o kom se promišlja. Druga etapa sadrži kritičko promišljanje i analizu, odnosno koje implikacije donosi to iskustvo. Sledi evaluacija koja se vrednuje na osnovu teorije i prakse zajedno, dok poslednja etapa predstavlja sintezu, odnosno stvaranje novog znanja i ideja koje mogu da se koriste u nekim budućim akcijama.

Predstavljeni modeli refleksije i teorijska spoznaja refleksivne prakse vode nas zaključku da ona predstavlja jednu od determinanti profesionalnog razvoja nastavnika (Bilač, 2015; Cooper & Larrivee, 2005; Osterman & Kottkamp, 2004; Vizek Vidović, 2011). Takođe je značajan činilac unapređenja prakse i samog kvaliteta nastave svakog obrazovnog procesa (Bilač, 2005; Hrevnack, 2011; Tomioka, 2015). Sve navedeno implicira da put ka odgovornom i efikasnom praktičaru koji unapređuje svoja znanja, vodi isključivo preko nekog od predstavljenih modela refleksivne prakse.

„Refleksivni nastavnik“

Iako u savremenom karijernom razvoju sve profesije zahtevaju učenje i usavršavanje pojedine, s obzirom na prirodu posla i okolnosti, zahtevaju više preispitivanja i kontinuiranog prilagođavanja. Iz dana u dan smo svedoci da uloga nastavnika postaje sve kompleksnija (Hargreaves, 2003) i zahtevnija. Nastavnici, kao jedan od osnovnih faktora ostvarivanja ciljeva kvaliteta obrazovanja (Darling-Hammond, 1999), refleksiju sve više koriste kao sredstvo profesionalnog razvoja. S obzirom da predstavlja jednu od krucijalnih profesionalnih navika uopšte (Lipton & Wellman, 2001), refleksija je važan činilac razvoja savremene škole i kompetentnog nastavnika. Ove činjenice, kao i prethodno navedena osnovna određenja refleksije i refleksivne prakse impliciraju jednostavnim zaključkom da je refleksivni nastavnik u stvari onaj nastavnik koji kontinuirano promišlja o svom radu.

U literaturi pronalazimo brojna određenja refleksivnog nastavnika. Takav nastavnik permanentno ocenjuje delovanje svog rada i aktivno traži mogućnosti za unapređenje i poboljšanje svog rada (Andevski et. al, 2015). Prema Meyer-u (Meyer, 2005), refleksivni nastavnik je onaj koji proverava da li je negde pogrešio i prilikom preispitivanja svoje prakse uzima u obzir svoj rad i subjektivnu sliku o nastavi. Vujisić-Živković (2007), refleksivnog nastavnika definiše kao nastavnika koji se kritički osvrće na metodičku proceduru koju je primenio u praksi. Dok Moon (2004) pod sintagmom „refleksivni nastavnik" podrazumeva onog nastavnika koji je sposoban da opiše svoja iskustva, kritički to analizira i realno procenjuje svoje slabosti i prednosti u praksi, a na kraju sintetizuje svoja novo znanja sa prethodno stečenim znanjem.

Iz navedenih definicija, možemo da izvedemo zaključak da je refleksivni nastavnik istraživač svoje prakse koji je spreman da menja svoje ponašanje i razume praktične probleme sa ciljem profesionalnog razvoja i unapređenja kvaliteta nastave. Elementi refleksije koje svaki nastavnik refleksivni praktičar ispituje su: praktični element (portfolio, grupne diskusije, video snimke, pisanje dnevnika i sl.); kognitivni element (praćenje stručne literature, seminara i radionica, kao i različitih oblika usavršavanja vezanih za užu stručnu oblast delovanja); afektivni element (sociemocionalna klima u odeljenju i emocionalni odgovor učenika o određenom nastavniku); meta-kognitivni element (preispitivanje vlastitih vrednosti, stavova, verovanja i postavki koji usmeravaju našu praksu); kritički element (refleksija u odnosu na socio-političke aspekte pedagogije) i moralni element (kritičko razmišljanje o svojoj svrsi i opravdanosti delovanja sa moralne strane, kao i na to kako individua gleda i odnosi se prema drugim pojedincima) (Akbari, Behzadpoor & Dadvand, 2010).

Za praksu, a i školsku kulturu je izuzetno važno kako se postaje refleksivni nastavnik (Andevski et al. 2015). Jedna od osnovnih je pisanje dnevnika o sprovedenim aktivnostima. Dnevnik omogućava izgradnju distance prema određenoj akciji i stavlja aktera u poziciju posmatrača koji na taj način lakše može da prepozna probleme svoje prakse. Dalje, jedan od uslova mogućnosti refleksije je samokritičko posmatranje sebe i sposobnost za sumnju u svoj rad i potencijalne greške. Ovde je važno uključiti kolege u konstruktivne razgovore koji mogu kao objektivni posmatrači da imaju realniju sliku o događaju. Takođe, učenici su ti koji ne smeju da budu izostavljeni i njihova procena je od velike važnosti, s obzirom da su oni pored nastavnika jedini akteri samog procesa učenja. Kako bi bio uspešan

refleksivni praktičar, nastavnik treba da preispituje svoja uverenja i filozofije prema nastavi, sa tendencijom identifikovanja i menjanja ograničenih ubeđenja.

Imajući u vidu da je pojam refleksivnog nastavnika izuzetno kompleksan i zaista podrazumeva samorefleksiju i individualni pristup kritičkoj analizi sopstvenog rada, od presudnog je značaja za školu, pa i obrazovni sistem ovaj koncept uvrstiti u kontekst savremene školske kulture.

Školska kultura kao prediktor razvoja obrazovnog procesa

Pojam školska kultura u obrazovanje dolazi iz korporativne kulture organizacije, gde takva kultura podrazumeva jedan od najznačajnijih psihosocijalnih činilaca uspešnog funkcionisanja organizacije (Sušanj, 2005). Ona se odnosi na stavove, vrednosti i verovanja, norme, kao i način razmišljanja koji su karakteristični za zaposlene (Owens & Valesky, 2011). Koncept školske kulture prvi put se spominje 1932.godine u delu „Sociologija poučavanja“, američkog sociologa Waller-a, koji je ukazao na to da svaka škola poseduje svoju kulturu koja je prilično stabilna. Više pažnje od strane naučnika posvećuje se ovom pojmu u drugoj polovini 20.veka, nakon dobijenih rezultata istraživanja koji su pokazali da je determinanta uspeha učenika osim obrazovanja i njihova socijalna okolina (Prosser, 1999).

Prema definiciji, školska kultura predstavlja niz normi, uverenja, vrednosti i drugih kulturoloških obeležja koje utiču i određuju osećanja, misli i delovanje onih koji su u školi zaposleni (Peterson & Cosner, 2006). Pojedini autori smatraju da kulturu škole čine i skriveni, neobjavljeni kurikulumi (Jerald, 2006; Wren, 1990), dok neki od njih i emocionalnu klimu svrstavaju u elemente školske kulture (Slavić i Rijevec, 2015).

Iako ovaj koncept nije jednoznačno definisan, možemo primetiti da pojam školske kulture čine sva ona nepisana pravila, ali i verovanja i vrednosti koje utiče na način pristupa i rešavanja problema, te i to kako se zaposleni u školi ponašaju i šta rade. Ona predstavlja dinamičnu pojavu koja se konstantno i iznova stvara i menja. Kada je reč o elementima školske kulture, takođe postoje različite klasifikacije i elementi koji se navode kao ključni. Hergreaves (1999) smatra da se svi elementi kulture mogu svrstati u tri grupe: fizičke, organizacijske i socijalne strukture i da se uticajem na te strukture u stvari utiče na promene u školskoj kulturi. Fizičku strukturu čine: raspored učionica, hodnika, i ostalih prostorija u samoj školi. Organizacijskim elementima smatra se samo izvođenje nastave,

aktivnosti usavršavanja i refleksije, dok se socijalnoj strukturi može pripisati poželjan odnos u aktivnostima među zaposlenima. Stoll i Fink (1996) navode deset elemenata koji su povezani i zajedno predstavljaju efikasnu školsku kulturu. To su: zajednički ciljevi zaposlenih („mi znamo kuda idemo“); odgovornost za uspeh („moramo uspeti“); kolegijalnost („na svemu radimo zajedno“); kontinuirani napredak („uvek možemo bolje“); celoživotno učenje („učenje je za svakoga“); preuzimanje rizika („učimo isprobavajući nešto novo“); podrška („uvek postoji neko ko može da nam pomogne“); uzajamno poštovanje („od svakog možemo nešto da naučimo“); otvorenost („spremnost za prihvatanje razlika“) i samopouzdanje i humor („osećam se dobro u svojoj koži“). Brown (2004) navodi da školska kultura koja će ostvarivati napredak i postignuća sadrži sledeće elemente: inspirativnu viziju koja je potpomognuta jasnom, ograničenom i izazovnom misijom; pridržavanje nastavnog plana i programa, načina podučavanja i ocenjivanja učenja; široki fokus refleksije i kontinuiranog preispitivanja prakse kvaliteta rada učenika i nastavnika; bliski i podržavajući kontakt nastavnika i učenika; preuzimanje odgovornosti, udruživanje kolektiva, kao i proslava individualnih i zajedničkih uspeha; liderstvo koje čine poverenje, fleksibilnost, inovacije i prilagođavanje promenama; sistemi odlučivanja zasnovani na tačnim informacijama koje doprinose napretku; nepokolebljiva podrška roditelja i lokalne zajednice.

Na osnovu svega pobrojanog možemo konstatovati da su faktori koji utiču na školsku kulturu brojni i raznovrsni. Šta je to što će savremenu školsku kulturu učiniti boljom i efikasnijom? Cilj unapređenja i stvaranja pozitivne školske kulture je u stvari poboljšanje prakse rada nastavnika i učeničkih postignuća (Duofour, 2004; Hargreaves & Fink, 2006; Mulford, 2007). Rezultati istraživanja koja su se bavila efikasnim školskim kulturama pokazuju da su u školama sa boljom i efikasnijom školskom kulturom nastavnici bili produktivniji i zadovoljniji poslom (Cheng, 1993). Dalje, istraživanja pokazuju da istinsko unapređenje škole zavisi od razvoja školske kulture (Swygert, 2004). S obzirom da školska kultura predstavlja jedan od najvažnijih i najsloženijih pojmova u obrazovanju, a profesionalni razvoj, odnosno refleksija nastavnika direktno na nju utiče, jasna je važnost analize i ukazivanja značaja interakcije ovih pojmova.

Značaj refleksije nastavnika za savremenu školsku kulturu

Povezivanje teorije i prakse u nastavnom procesu uz isticanje značaja iskustva kao osnove za učenje svoje mesto pronalazi u refleksivnoj praksi.

Osterman i Kotkamp (2004) u svojoj analizi tradicionalnog i refleksivnog modela naglašavaju podređeni status koji praksa zauzima u odnosu na teoriju u okviru tradicionalnog modela (Bilač, 2015). Shodno tome se u tradicionalnom modelu i sam proces učenja završava teorijom (uprkos implicitnoj povezanosti između teorije i prakse). Nasuprot njemu u okviru refleksivnog modela menjanje prakse se odnosi prevashodno na promene procesa učenja i time vaspitno-obrazovna praksa postaje „inspiracija za nove strategije, hipoteze, interpretacije i ideje o učenju i poučavanju" (Šagud, 2011:262 prema Bilač, 2015). Refleksivna praksa se temelji na istraživanju i kritičkom promišljanju vlasititog delovanja, pri čemu se praksa sagledava iz različitih perspektiva objedinjujući tako razmišljanje i delovanje. Na taj način tretirajući nastavnika kao reflektivnog praktičara stvara se jedinstven konstrukt koji obuhvata način percipiranja celine nastavničke profesije, probleme i izazove vaspitno-obrazovnog sistema, institucija kao i šireg konteksta u kome se nastavnik ostvaruje (Radulović, 2011). Shodno tom možemo reći da se refleksivnost i refleksivna praksa nastavnika ne mogu analizirati i doživljavati kao izolovani entiteti već kao sastavni i neodvojivi deo školske kulture.

Osnaživanje nastavničkih preferencija za samorefleksiju direktno je povezano sa jačanjem kapaciteta svake škole za upravljanje promenama (Harris, 2002), pri čemu je poboljšanje školske kulture, svaka promena koja ima za cilj poboljšanje sredine za učenje učenika i profesionalni razvoj nastavnika (Swygert, 2004). Nastavnik, reflektivni praktičar, teži ka tome da kod svojih učenika razvije osim bazičnih sposobnosti kao što su čitanje, pisanje, računanje i sposobnost samostalnog učenja, kritičkog promišljanja i odgovornog ponašanja. Te veštine se kod učenika razvijaju onda kada i oni sami počinju da ovladavaju samorefleksijom, analizirajući na taj način sopstveno učenje i ponašanje. Samorefleksija i kod učenika i kod nastavnika predstavlja prvi korak ka podsticanju samoinicijativnog celoživotnog učenja, što je ujedno je preduslov za postizanje i pokretanje promena i reformi u vaspitno-obrazovnom sistemu. Profesija nastavnika ima dvostruko delovanje: utiče na učenika kao pojedinca i na društvo, time što putem svog delovanja oblikuje, usvaja i prenosi sistem vrednosti i kulture (Bjekić i Dragićević, 2008).

Osim refleksivne prakse kao individualne aktivnosti za razvoj školske kulture od posebnog je značaja i refleksivna praksa kao grupna, timska aktivnost (Amulya, 2004). Nastavnici koji svoju praksu zasnivaju na samorefleksiji otvoreniji su za timski rad i na taj način doprinose razvoju školske kulture, podstičući produktivnost članova tima za praćenje i procenu njihovog razvoja i

uspešnosti. Njihove vrednosti se na taj način reflektuju i na globalnu školsku kulturu, a zatim i na zajednicu kojoj škola pripada. Kako se timovi formiraju i sazrevaju, refleksija može postati deo usvojenih normi i očekivanja u kontekstu njihove kulture. Bez obzira na to kako je definisan proces unapređenja škole, ne sme se zanemariti činjenica da nastavnici poseduju kolektivni smisao za usmeravanje i unapređivanje procesa učenja i poučavanja, oslanjajući se na permanentno promišljanje i analiziranje sopstvene prakse. Ukoliko je kao cilj timskog rada proklamovano unapređenje rada škole i razvoj školske kulture, nastavnici moraju za početak da veruju da su pozitivne i značajne promene moguće. U skladu sa tim verovanjem njihovo udruživanje i timski rad doprinose tome da shvate da su i drugi poput njih samih, zainteresovani i predani istom cilju, odnosno unapređenju rada škole i razvoju njene kulture. Kada rade zajedno, promene i napredak su mogući, u suprotnom napredak se čini manje verovatnim (York-Barr, Sommers, Ghere, & Montie, 2001).

Jedan od, takođe, značajnih načina upliva refleksije u školsku kulturu jeste i uključivanje nastavnika u praćenje i ispitivanje profesionalnog razvoja. Guskey (2000), smatra, da bi profesionalni razvoj bio učinkovit on mora: 1) biti jasno usmeren na proces učenja i na učenike; 2) jasno naglašavati individualne i organizacijske promene; 3) uvoditi manje i postupne promene, vođene velikim idejama i vizijama; 4) biti kontinuiran i prihvaćen od strane nastavnika (Guskey, 2000). Tako se refleksija može integrisati u profesionalni razvoj na brojne načine. Kada nastavnici preispituju svoju praksu tokom procesa evaluacije, mentorske prakse te akcionih istraživačkih projekata, oni se praktično ohrabruju da: 1) dijagnostikuju probleme i pronalaze rešenja; 2) razmenjuju informacije i demonstriraju svoju praksu; 3) diskutuju o tome kako da najbolje primenjuju nove ideje u praksi; 4) vežbaju i međusobno upućuju povratne informacije (Sparks, 1983). Refleksivna praksa u direktnoj je sprezi sa ličnim i profesionalnim razvojem nastavnika. Takva praksa se smatra kritičkim procesom koji dovodi do unapređivanja profesionalnih umeća. Promene koje se dešavaju u mikrosistemu svakog nastavnika, tako neminovno pronalaze svoj odraz u školskoj kulturi a zatim i u široj društvenoj zajednici.

Nastavnik ima status "najvrednije školske imovine" i predstavlja glavnog čionioca organizacije i realizacije nastave (Beara, Popović, Jerković, 2019). On je osoba koja je u najvećoj meri odgovorna za ishode obrazovanja i razvijanje kompetencija kod učenika. Sa druge strane koncept "celoživotnog učenja" postao je imperativ savremene obrazovne prakse pridajući na taj način veštini refleksije

suštinski značaj. Ideja je da refleksivan nastavnik stvara refleksivne učenike, oni zajedno tvore refleksivnu školu, dok refleksivna škola dovodi do stvaranja refleksivnog društva spremnog i otvorenog za celoživotno učenje.

Refleksivna praksa u kontekstu menjanja vaspitno-obrazovne prakse i školske kulture, se odražava na tri značajna aspekta. Ona omogućava bolje razumevanje prakse, odnosno implicira promenu pristupa razumevanju prakse, koji se javlja kao posledica refleksivnog razmišljanja. Takođe, ukazuje na značaj kompleksnosti promatranja prakse iz različitih perspektiva ne zanemarujući etičke implikacije, kao i posledice prakse. Naposletku, refleksivna praksa implicira preuzimanje odgovornosti, donošenja odluka i implementaciju promena i poboljšanja u praksi (Bilač, 2015).

Evidentno je da refleksivna praksa svoj odraz pronalazi i u doživljaju lične satisfakcije nastavnika, što se direktno odražava i na kulturu škole. Istraživanja su pokazala da nastavnici koji primenjuju koncept refleksivne prakse u procesu poučavanja poseduju i visok stepen zadovoljstva tokom bavljenja svojom profesijom, kao i manji nivo stresa što se neminovno odražava i na interpersonalne odnose u kolektivu kojem pripadaju (Wubbels, 1995; Thoonen at. al, 2011 prema Bilač, 2015).

Zaključak

Savremene obrazovne reforme, teže transformaciji aktuelnog nastavnika u nastavnika tzv. „stručnjaka za učenje", što bi osiguralo i unapređenje školske kulture i doprinelo postizanju primarnog cilja nastave, odnosno razvijanja kompetencija učenika za samorefleksiju. Refleksivnog nastavnika moguće je percipirati posredstvom nekoliko refleksivnih relacija, podjednako značajnih za razvoj školske kulture, među kojima se posebno ističu relacije „nastavnik-učenici", „nastavnik-nastavnik/ci", „nastavnik-postignuće učenika", „nastavnik-eksterni evaluator" i samorefleksija nastavnika „ja-ja" kao intrapersonalni proces (Malešević, 2015). Kvalitetna škola, mora težiti jačanju i osnaživanju svih pomenutih relacija u cilju napretka i razvoja vaspitno-obrazovnog sistema.

U kontekstu razvijanja kvalitetne nastave i unapređenja školske kulture, primena refleksivne prakse ima brojne benefite. Naročito se ističe mogućnost refleksivne prakse da omogući veću učinkovitost i sveobuhvatnije sagledavanje i razumevanje vlastitog stila poučavanja kod nastavnika (Ferraro, 2000). Isti autor naglašava i da refleksivna praksa pozitivno utiče na zadovoljstvo sobom i poslom

nastavnika, dok Hrevnack zastupa stav da refleksivna praksa direktno utiče na poboljšanje kvaliteta nastave, a samim tim i škole te vaspitno-obrazovnog procesa u celini (Hrevnack, 2011).

Nesumnjivo je da je refleksija bitan faktor razvoja vaspitno-obrazovnog procesa. U svom direktnom obliku značajna je za profesionalni i lični razvoj nastavnika i učenika, dok indirektno ima upliva na razvoj i napredak celokupne školske kulture kao i školskog sistema. Međutim i dalje ostaje otvoreno pitanje na koji način najadekvatnije razvijati i osnaživati kompetenciju refleksije najpre kod nastavnika, a zatim i kod učenika. Takođe, nedostaju i stvarni uvidi u kapacitete nastavnika za sprovođenje samorefleksije, pri čemu bi ih analiziranje vlastite prakse moglo uputiti na alternative u procesu samoobrazovanja koje bi u svojoj praksi realizovali (Beara et al. 2015). Čini se da je reč o kompetenciji koja ima izuzetan značaj za uspeh obrazovnih reformi, aktuelnih i budućih.

Razvoj kulture škole je evolucijski proces, u kojem je implementacija i internalizacija inovacija moguća na nivou svakog pojedinca i svake ustanove, i možda su baš svesnost i odgovornost prve među njima. Otud i potreba za istraživanjima koja u svom fokusu imaju evaluaciju različitih vidova profesionalnog razvoja i refleksije nastavnika sa ciljem unapređenja školske kulture.

Literatura

Akbari, R., behzadpoor, F., & Dadvand, B. (2010). Development of English language teaching reflection inventory. *System*, 38 (2), 211-227.

Andevski, M., Budić, S., & Gajić, O. (2015). *Profesionalno delovanje u učionici – put ka refleksivnom praktičaru*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Amulya, J. (2004). What is reflective practice? Center for Reflective Community Practice: Massachusetts Institute of Technology. Dostupno na: http://itslifejimbutnotasweknowit.org.uk/files/whatisreflectivepractice.pdf

Beara, M., Popović, D., & Jerković, I. (2019). Nastavnici kao stručnjaci za učenje – između nastavne filozofije i refleksivne prakse. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 44 (2), 79-94. Doi: 10.19090/gff.2019.2.79-94

Bilač, S. (2015). Refleksivna praksa – čimbenik utjecaja na profesionalni razvoj, mijenjanje odgojno-obrazovne prakse i kvalitetu nastave. *Napredak*, 156 (4), 447-460.

Bjekić, D. & Dragićević, S. (2008). Evropski kontekst obrazovanja nastavnika tehničko-tehnološkog područja u Srbiji. U D. Golubović, I. Milićević, N. Stanković (Ur.). *Tehnika i informatika u obrazovanju TIO'08, Zbornik radova sa konferencije*. Štampano u celini. 9-11, maj 2008. Čačak (30-46). Čačak: Tehnički fakultet.

Brown, R. (2004). School culture and organization: Lessons from research and experience. *A background paper for the Denver Commission on Secondary School Reform*.

Brookfield, S. D. (1995). *Becoming a critically reflective teacher*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

Cheng, Y. C. (1993). Profiles of Organizational Culture and Effective Schools. *School Effectivness and School Improvement*, 4 (2), 85-110.

Cooper, J. M. & Larrivee, B. (2005). *An educator's guide to teacher reflection*. Stamford, CT: Cengage Learning.

Cowan, J. (1998). *On Becoming an Innovative University Teacher. Reflection in Action*. Buckingham: Society for Research into Higher Education and Open University Press.

Darling-Hammond, L. (1999). *Teacher quality and student achievement: A review of state policy evidence.* Seattle, WA: Center for the Study of teaching and Policy, University of Washington.

Dewey, J. (1933/ 1993). *How We Think: A Re-Statement of the Relation of Reflective Thinking to the Education Process*. DC. Health, & Co., Boston.

DuFour, R. (2004). What is a "professional learning community"? *Educational Leadership*, 61, 1-6.

Drew, S. & Binghman, R. (2001). *The student skills guide*. Aldershot: Gower.

Ferraro, J.M. (2000). *Reflective Practice and Professional Development*. ERIC Digest.

Guskey, T. R. (2000). *Evaluating professional development*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.

Handal, G. & Lauvas, P. (1987). *Promoting reflective teaching: Supervision in practice*. SRHE.

Hargreaves, A. (2003). *Teaching in the knoledge society: Education in the age of insecurity*. Teachers College Press.

Hargreaves, A. & Fink, D. (2006). The ripple effect: Why it matters that one school succeeds at the expense of another. *Educational Leadership*, 63(8), 16-20.

Harris, A. (2002). *School improvement: what's in it for schools?* London: Routledge Falmer.

Harrison, J. (2013). Professional learning and the reflective practitioner. *Reflective Teaching and Learning in the Secondary School, London: Sage*, 6-46. Dostupno na: https://in.sagepub.com/sites/default/files/upm-assets/49808_book_item_49808.pdf

Hrevnack, J. R. (2011). Guided Development of Reflective Thinking in the Observations of Classroom teachers by Pre-Service Candidates. *Academy of Educational Leadership Journal*, 15 (2), 81.

Jerald, C. D. (2006). *School Culture: " The Hidden Curriculum"*, ISSUE BRIEF, The Center for Comprehensive School Reform and Improvement.

Kolb, D. A., Boyatzis, R. E., & Mainemelis, C. (2001). Experiential learning theory: Previous research and new directions. *Perspectives on thinking, learning and cognitive styles*, 1, 227-247.

Kulić, R. & Despotović, M. (2005). *Uvod u andragogiju*. Beograd: Svet knjige.

Lipton, L. & Wellman, B. (2001). *Mentoring Matters: a Practical Guide to Learning-Focused Relationship*. Sherman, CT: MiraVia, LLC.

Lipton, L. & Wellman, B. (2017). *Mentoring Matters: A Practical Guide to Learning-Focused relationship, 3rd Edition*. Scharlotte, VT: MiraVia, LLC.

Malešević, D. (2015). Refleksija kao faktor ličnog i profesionalnog unapređivanja. *Obrazovna tehnologija*, 3, 189-198.

Meyer, H. (2005). *Što je dobra nastava?* Zagreb: Erudita.

Moon, J. A. (2004). *Reflection in Learning & Professional Development*. London and New York: RoutledgeFalmer.

Mulford, B. (2007). Building social capital in professional learning communities: Importance, challenges and a way forward. U: L. Stoll & L. K. Seashore (ur.), *Professional learning communities: Divergence, depth, and dilemmas* (str. 166-180). London: Open University Press and McGraw Hill.

Osterman, K. F. & Kottkamp, R. B. (2004). *Reflective practice for educators: Professional development to improve student learning*. Crowin Press.

Owens, R. G. & Valesky, T. C. (2011). *Organizational behavior in education: Leadership and School Reform* (10e). Boston: Pearson.

Peterson, K. D. & Cosner, S. (2006.). Culture, School. U: F. W. English (ur.), Encyclopedia of Educational Leadership and Administration, Vol. 1. (str. 249-251). Thousand Oaks. CA: SAGE Publications, Inc.

Prosser, J. (1999). *The Evolution of School Culture Research*. V. P. Jon, School Culture London: Paul Chapman Publishing Ltd.

Radišić, J., Buđevac, N., Jošić, S., & Baucal, A. (2015). *Nastavnik kao refleksivni praktičar – primeri dobre prakse*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republika Srbija.

Reynolds, M. (2001). Reflective practice: origins and interpretations. *Action Learning: Research and Practice*, 8 (1), 5-13.

Schon, D. A. (1983). *The reflective practitioner: how pprofessionals think in action*. New York: Basic Books.

Schon, D. A. (1987). *Educating the reflective practitioner*. San Francisco: Jossey-Bass.

Slavić, A. & Rijevec, M. (2015).Školska kultura, stres i dobrobit učitelja. *Napredak*, 156 (1-2), 93–113.

Sparks, G. M. (1983) Synthesis of research on staff development for effective teaching. *Educational Leadership*, 41(3), 65–72.

Stoll, L. & Fink, D. (1996). *Changing our schools: Linking school effectiveness and school improvement*. Buckingham: Open University Press.

Sušanj, Z. (2005). *Organizacijska klima i kultura*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Swygert, T. (2004). My construct of school improvement: a process of discovery. Dostupno: www.geocities./ com/tanyaswygot/mypage.html.

Tomioka, H. (2015). *The Development of the Scale of beliefs and Attitudes Toward Education in Japanese Teachers: Its Relation to Teacher Self-Esteem*. Proceedings of 8th biennal international conference (SELF 2015), 20th-24th August, Kiel, Germany.

Vizek Vidović, V. (2011). Profesionalni razvoj učitelja. U: Vizek Vidović, V. (ur.). *Učitelji i njihovi mentori* (39-96). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Vujičić, L. (2008). Kultura odgojno-obrazovne ustanove i kvaliteta promjena odgojno-obrazovne prakse. *Pedagogijska istraživanja,* 5 (1), 7-21.

Vujisić-Živković, N. (2007). Pedagoška istraživanja i obrazovanje nastavnika. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 2, 243-258.

Wren, D. J. (1999). School culture: Exploring the hidden curriculum. *Adolescence*, 34 (135), 593-596.

York-Barr, J., Sommers, W. A., Ghere, G. S., & Montie, J. (2001). *Reflective practice to improve schools: An action guide for educators*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.

IV
IDENTITY AND CULTURE

Danijela Grujić*
Gimnazija „Jovan Jovanović Zmaj”,
Novi Sad

UDK 316.722

O AUTENTIČNOM FORMIRANJU KULTURNOG IDENTITETA

The long tradition of totalitarian relations in the field of the formation of specific cultural individual and group identities has its root in modern legal and political culture and, perhaps, even more deeply, in the abstract and formal principles of modern life and thought. This paper seeks to outline contemporary philosophical tendencies of breaking through this rigid modern cultural horizon and to outline the concept of the formation of authentical cultural identity of individuals and groups from the perspective of the philosophy of authenticity and its logical, ontological and epistemological starting points. In this context, this paper will attempt to show that the philosophy of authenticity has its highest reach precisely in the field of contemporary practical and poetic life, that is, in the field of culture.

Key words: culture, philosophy of authenticity, identity.

Slobodno formiranje kulturnog identiteta pojedinca i grupe tema je od posebnog značaja u savremenoj filozofiji, tema koja poseže u područje opšteg pitanja o emancipaciji savremenog čoveka, ali i u Gadamerovo (1999: 39-40) specifično pitanje o evropskom zaveštanju čovečanstva, o svesti Evrope o vlastitoj kulturnoj raznolikosti. Svakako da ona ključnu raspravu vodi sa preprekama koje se suprotstavljaju procesima kulturne emancipacije u savremenom svetu. U ovom radu će se, kao što je to uobičajeno, središte propitivanja nalaziti u sferi moderne i savremene pravno-političke kulture, ali se želi skrenuti pažnja na nedovoljnost i ograničenost ovog teorijskog pristupa. Upravo težnja ka zasnivanju jednog stanovišta s one strane duge tradicije totalitarizujućih odnosa u sferi formiranja konkretnih individualnih i kolektivnih identiteta upućuje nas na potrebu da se obratimo logičkim, ontološkim i episemološkim temeljima modernog i savremenog pravno-političkog mišljenja. Na tom putu, nadamo se, desiće se proboj krutog

* danigrujic@gmail.com

modernog kulturnog horizonta i ocrtati konture koncepta autentičnog formiranja kulturnog identiteta.

Moderno formiranje kulturnog identiteta

Na krutost modernog kulturnog horizonta i njegovu monolitnost ukazao je još u 19. veku Fridrih Niče. Prema njegovom mišljenju kultura je u moderno doba određena ekonomskim i političkim interesima, nema vlastitu autonomiju. U ekonomskom smislu je podržano ono formiranje kulturnog identiteta pojedinca koje ne vodi osamljivanju, nego umnožavanju potreba, zaradi i uopšte tržišnoj logici života. „Čovjeku se dopušta samo onoliko kulture koliko je u interesu sveopćeg stjecanja i svjetskog prometa, ali toliko se od njega i zahtijeva.“ (2003: 61-62) – pisao je Niče. Država sa svoje strane sebično podupire onaj razvoj kulture koji je u službi njenih institucija i u tom smislu se pojavljuje kao „država kulture“, ali je velika zabluda da one imaju iste ili saobrazne ciljeve, one su od pamtiveka suprotstavljene. I jedna i druga, i ekonomija i politika, u moderno doba podupiru razvoj kulture, ali ne zarad ciljeva same kulture, nego radi svojih sopstvenih. Država želi vlastitu dobrobit i egzistenciju, ekonomija sticanje. Moderna nacionalna država, kao dominantan oblik političke organizacije, ima izrazitu težnju ka nacionalnoj homogenizaciji i u toj službi se nalazi i kultura, a onda i demokratizacija pravno-političke kulture i politička socijalizacija, dakle, nasuprot kulturalnom pluralizmu i egalitarizmu kultura koji ne deluju u pravcu nacionalne integracije. Unutrašnja istorijski uspostavljena veza nacije i države u modernoj epohi suštinski određuje sve fenomene praktičkog života, a u području kulture favorizuje nacionalnu kulturu i nacionalni jezik. Gelner (1997: 61-62) ukazuje na to da se kulturna homogenizacija, pribiranje i negovanje nacionalne kulturne baštine posebno odvija posredstvom delovanja nacionalnih institucija kulture: akademija nauka i umetnosti, istorijskih instituta, kulturno-umetničkih društava i drugih udruženja, kao i rasprostiranjem i standardizacijom nacionalnog jezika (Hobsbaum 1996: 69). Naposletku, i sva nastava i obrazovanje, sredstva komunikacije i specijalizovane organizacije samo tome služe, a najteže je smatra Niče, postaviti novi cilj.

Država i kultura su i dan danas zaista antagonisti, kako je u svoje vreme smatrao Niče (2005), samo što to u moderno i naše savremeno doba nije toliko očigledno. Država se zaklanja iz otvorenog suparništva, ona podržava određenu kulturu, određeni identitet svojih građana. To se često događa gotovo neprimetno, na šta je ukazao Kimlika (2002: 141-142), recimo kroz utvrđivanje državnih

praznika, radne nedelje i razne druge državno utvrđene kulturne prakse. U stvari, tom pravcu takođe tiho smera i središnji moderni koncept „namernog zanemarivanje kulture“ od strane države, koji označava situaciju sličnu onoj povodom verskog idientiteta i verske neutralnosti države, gde se država uzdržava i od protivljenja i od podsticanja izražavanja kulturalnih sklonosti. Sva nastojanja oko formiranja i očuvanja kulturnog identiteta su tada potpuno privatna. U tim uslovima se kulturno favorizovanje odigrava gotovo neprimetno, ali ono neminovno dovodi do uspostavljanja krutog hijerarhijskog režima kultura. Štaviše, ako se ima u vidu da je nacija najtemeljnija kategorija modernog praktičkog sveta, formalno zagarantovan građanski status svih građana u praksi nije i stvarno zaštićen. Tendencija ide uvek u pravcu favorizovanja pripadnika povlašćene nacije i njihovog kulturnog obrasca.

U takvom režimu, iako se država zvanično drži koncepta „slepog za razlike“ i sasvim apstraktnog principa jednakog dostojanstva, na temelju koga se ne upušta u pitanje izbora kulturnog koncepta svojih građana i shvatanja dobrog života, iza ovih apstrakno pravednih kulisa odvija se strahotna društvena restrikcija i to velikim delom preko stereotipa i nasilno nametnutih negativnih životnih scenarija koji omalovažavaju i diskriminišu određene kulturne projekte u korist većinskog identiteta. Na taj način je emancipatorski potencijal principa ličnosti – temelja modernog praktičkog života i mišljenja - značajno oslabljen, njegova univerzalnost i apstraktnost od svega čulnog i pojedinačnog u obličju sasvim apstraktne slobodne volje koja svoje odnose gradi na principu dobrovoljnosti ostaje bez svog potpunijeg opredmećenja u praktičkom životu moderne epohe. Dakle, univerzalno i sasvim apstraktno postavljen koncept samosvesne proizvodnje vlastitih kulturnih pretpostavki života naposletku ostaje ispražnjen od svakog konkretnijeg sadržaja, nad njim se u nacionalnoj konstelaciji praktičkog života nadvija mračna senka nasilja, represije i kulturalnog otuđenja. Otvaraju se brojni problemi manjina predstavljenih kao neprijatelja nacionalnog jedinstva, oni se diskriminišu i marginalizuju, uskraćuje im se kulturni razvoj protivno idejama o ravnopravnosti i jednakosti svih građana. I to nije neko nesrećno otpadništvo i slučaj. Moderno izborena samodelatnost čoveka ne dolazi do svog potpunog izraza, poluge represivnog upravljanja društva svojom racionalnošću, produktivnošću, tehnicizmom i totalnim obuhvatom (Markuze 1968: 26) posebno u sferi ekonomije i politike to ne dozvoljavaju, i upravo različiti elementi i fenomeni otuđenog kulturalnog života opiru se autentičnom formiranju kulturnog identiteta pojedinaca i grupa. Tako se i danas u pojedinim delovima sveta sa još uvek aktuelnim modernim nacionalnim konstelacijama praktičkog života i sa usponom

nacionalizma, sa reakcionarnim držanjem odstojanja od savremenih multikulturalnih građanskih tendencija, kruni izvorni smisao i punoća modernog samouspostavljanja sveta.

Onto-logičke osnove modernog pravno-političkog mišljenja

Samo središte moderne kulture i ujedno i modernog pravno-političkog mišljenja predstavlja postmoderno ocrtan „metafizički Logos" – metafizičko mišljenje o ustrojstvu stvarnosti i apsolutizovana težnja ka istini učvršćeni tradicionalnim logičkim učenjem u čijem središtu se nalazi tvrdeća misao. Višemilenijumska dominacija tradicionalnog logičkog učenja, uz povremene modifikacije, pripremila je čoveka za zatvoreni deduktivni misaoni sklop, za bivstvovanje kao večitu strukturu. Uz prethodne značajne misaone proboje ovog onto-logičkog stanovišta i tokom same moderne, a potom i savremene epohe, te pojavu razvojne tendencije savremenog filozofskog mišljenja koja mu se suprotstavlja, njegovu dekonstrukciju eksplicitno zahteva postmoderna ukazujući na klupko totalitarnih i netolerantnih odnosa koje ono zasniva. Nad tim svetom se trajno nadvija opasnost od žigosanja i izopštavanja drugog i drugačijeg.

Moderna pravno-politička kultura i njeni principi jednakog dostojanstva i neutralnosti države izražavaju opštiji princip apstraktne ličnosti. Korpus univerzalnih građanskih i političkih prava postavljen u formi individualnih prava pojedinca je u odnosu na kulturni identitet krajnje homogenizujući, samo posredno štiti kulturni identitet pojedinca i grupe, dok se manjinska prava posmatraju kao nesaglasna sa principom neutralnosti liberalne države. U praksi se, međutim, pokazalo da on dovodi do sistemske erozije kulturalnog pluralizma, a da je ono što se stvarno događa učvršćivanje kulturalne neravnopravnosti. Prvo, sve kulturne prakse podržane od strane države vrlo brzo stiču hegemoniju. Drugo, manjinske kulturalne zajednice izložene većem riziku u ovoj strukturi odnosa kada se država drži svoje neutralnosti, u stvari drastično uvećavaju taj rizik.

Na taj način praktički principi modernog doba i kategorijalna konstitucija modernog praktičkog života i mišljenja, sa svojim dubljim onto-logičkim strukturama, onemogućavaju autentično formiranje kulturnog identiteta pojedinaca i grupa. Na ove moderne procese ograničavanja građanske i političke slobode pojedinca kroz tiraniju većine i društveno nasilje ukazao je drugi veliki filozof 19. veka - Džon Stjuart Mil. Za njega je pitanje o slobodi pojedinca i njegovoj nezavisnosti zapostavljeno i skriveno pitanje njegovog doba ali i pitanje od

najveće važnosti za budućnost. U tom duhu napisao je „Treba da postoji odbrana protiv smera društva, da svaku ličnost koja mu nije po volji, u svom razvitku skuči, da je sasvim uguši, i da svaki karakter natera da se po njemu obrazuje.“ (Mil 1998: 10) Stoga se u modernom misaonom horizontu ovaj izuzetan fenomen autentičnosti za kojim tragamo ne javlja, to je uistinu svet sistemske kulturne nacionalne homogenizacije. A najviše je u toj konstelaciji odnosa upitno političko priznanje kolektivnih identiteta, moderna nacionalna država temeljno podupire kulturalni monizam društva.

Onto-logičke osnove autentičnog formiranja kulturnog identiteta

Postavka o onto-logičkom prvenstvu pitanja, koja se nalazi u središtu projekta autentičnog mišljenja, suprotstavlja se ne samo tradicionalnim onto-logičkim stanovištima, metafizičkom Logosu, već u svojim značajnim praktičko-filozofskim implikacijama gradi zahtevan naglašeno kritički i pluralistički stav prema području ljudskog delanja. Pre svega, prvenstvo pitanja nudi misaoni kontinuitet dijaloga i već tu vidimo veliki dobitak na planu slobodne pluralizacije društva. Drugo, što je verovatno mnogo važnije, upućivanje na pluralistički koncept mogućih odgovora u odnosu na postavljeno pitanje donosi oslobođenje od čvrstih misaonih struktura, ontoloških, pravno-političkih i kulturalnih. To znači da način na koji se misaono odnosimo prema vlastitom misaonom ustrojstvu i te kako suštinski određuje područje našeg delanja. I kada se u njegovom središtu nalazi ono kritičko samog mišljenja, kada se filozofsko mišljenje održava u otvorenosti i pluralnosti upitnog mišljenja, u području njegove dijalektike, kao svom izvornom elementu, i isto tako u području autentične i povesne interpretativnosti, tada nastaje prostor za jedno transmetafizičko shvatanje kulturnog identiteta. Tako se otvara prostor za razgovor kao inicijalni događaj kulture dijaloga bez hijerarhije i nastaje legitimitet pluralizma kulturalnih stavova. Tek se tu sa autentičnom duhovnošću zaista događa život kultura na temelju jednakih šansi, nastaje jedna nova pluralistička simetrija potekla od misaone snage pitanja.

Džudit Batler s pravom primećuje: „Čini mi se, međutim, da povratak temeljnijem značenju ‘kritike’, kao i mapiranje produktivnijeg pristupa mestu etike u politici, omogućuje jedno sagledavanje onoga što ne valja s pitanjem onako kako je postavljeno i njegovo postavljanje iznova” (2018: 103). Ovaj uvid je izuzetno značajan, zato što nas upućuje u samo središte problema na koji želimo da ukažemo. Naime, izrazito kritički karakter, ili da budemo precizniji temeljno kritički karakter filozofije autentičnosti gradi se u njenoj onto-logičko-

epistemološkoj postavci o primatu pitanja. Zanemarujući ovom prilikom razradu ove postavke, koja je od posebnog značaja i izvodi se na drugom mestu u sklopu utemeljujućih radova filozofije autentičnosti, ovde nam je potreban samo njen obris. On je ovde neophodan kako bismo mogli da ocrtamo savremeni koncept autentičnog formiranja kulturnog identiteta pojedinaca i grupa o čemu sada govorimo, i kako bismo mogli da suspendujemo onto-logičku osnovu modernog praktičkog života i njegove duge tradicije totalitarizujućih odnosa u području formiranja konkretnih kulturnih individualnih i grupnih identiteta.

Prvo što treba da naglasimo jeste to da je autentično formiranje kulturnog identiteta pojedinaca i grupa, u izvesnom za sada makar imlicitnom smislu, kritički poduhvat. To znači da se u kreiranju vlastitog kulturnog identiteta kao praksi slobode može propitivati data struktura vrednosti, a može se i stvoriti otpor prema već ustanovljenom epistemološkom horizontu unutar koga se kulturne prakse oblikuju. Mogli bismo to nazvati ničeanskim korenom u samoformiranju pojedinca, prisutnom kod mnogih savremenih mislilaca poput Fukoa. U samokreiranju vlastitog kulurnog identiteta pojetički momenat je prema tome ključan, reč je o vlastitoj originalnosti pojedinca i njegovoj samoartikulaciji, samoispunjenju i pronalaženju, kako je to rekao Tejlor, „originalnog puta bivstvovanja“ (2003: 37-40). On u svom autonomnom delovanju itekako može da suspenduje prinudne kulturne elemente i da se delatno osloni na prakse kultivisanog odnosa prema samom sebi i drugima. Zato bi trebalo istaći refleksivni karakter autentičnog formiranja kulturnog identiteta nasuprot nerefleksivnosti njegovog modernog u osnovi heterogenog otuđujućeg formiranja.

Sa logikom pitanja blisko je povezan kritički ontološki zaokret, koji održava izvornu pitajuću fluidnost mišljenja za ono što je strano, kao i vremenitost i fragmentarnost usidrene u središnjoj ideji hermeneutičkog pluraliteta interpretacija. Po sredi je postmodernom (Vatimo 2009: 49) nagovešteno rastakanje koncepta metafizičke istine i kako Vatimo kaže na Hajdegerovom tragu „logos interpretiran kao dijalog“ (2009: 57). Nasuprot tradicionalno čvrstog ontološkog sistema sa bezuslovnim tvrdnjama o stvarnosti, ova konceptualno otvorena ontologija je zasnivateljska, u duhu je Vatimove postavke o ontološkom zadatku: „da budemo u stanju da ’zasnujemo’ bivstvovanje, ne da pokušamo da pronađemo nešto što već postoji, već da konstruišemo nešto što opstaje, što odoleva vremenu“ (2009: 65). U području praktičkog života ovo postmetafizičko stanovište zastupa aktivitet stvaranja sveta, slobodnog istraživanja stvarnosti i interpretacije raznovsnih fenomena. Ono je svojim rastakanjem čvrstih ontoloških struktura i

evrocentrizma, ujedno i pad težnje za moći ospoljene u kulturalnoj hijerarhiji i hegemoniji vrednosti evro-atlantske kulture, i dublja osnova interkulturalnosti, etike poštovanja i solidarnosti u čijem središtu je ravnopravan dijalog različitih kultura i spremnost na rizik. To je i rizik izlaganja pogledima drugih i rizik samopromene, bez kojih nema istinske kulturalne kreativnosti pojedinca. Autentično filozofsko mišljenje, prema tome, kritički posmatra vlastito ontološko postupanje. Ono je otvoreno za interkulturalni susret sa drugim i drugačijim, sa stranim i za živu dinamiku autentičnog formiranja kulturnog identiteta. Ali, hodajući tako po najdaljim ivicama vlastitog misaonog prostora ovo stanovište autentičnosti - neizbežno s obzirom na svoje istorio-filozofsko poreklo - i dalje ima snažan liberalni pečat, u izvesnom je kontinuitetu sa modernim koncepcijama, naposletku i sa hrišćanskom tradicijom posmatrano recimo iz perspektive islama, toliko da se uvek može dovesti u pitanje njegova univerzalnost u odnosu na nekompatibilne kulturne projekte, kao što to uviđa Tejlor (2003: 60).

Gledajući u daleku prošlost ovo stanoviše kulturalnog pluralizma daleke uzore ima u Herderevoj postavci (2012: 69) o izgradnji humanog čovečanstva i autentičnim kulturama u uzajamnom kosmopolitskom odnosu. Veoma je blisko idejama multikulturalnosti, interkulturalnosti i politike priznanja, posebno u visokom vrednovanju značaja javnog priznanja kulturnog identiteta u procesu njegovog formiranja i održavanja. I upravo se čin priznanja najbliže tiče, kako ističe Apaja (2003: 123), pitanja o prihvatanju pojedinca i njegovog identiteta. U odnosu na prvobitne moderne prakse getoizacije i potiskivanja u privatnost manjinskih kulturnih identiteta, istaknuta je važnost motiva društvene promocije i zajedničkog učešća u kulturnom životu – političko priznanje kulturalnog egalitarizma, izborenu političku slobodu u području kulture. Naglašeno dijaloški karakter filozofskog stanovišta politike priznanja, o čemu govori Čarls Tejlor, okreće se novom idealu - idealu autentičnosti, na uštrb nekadašnjeg ideala jednakog dostojanstva koji sa zastupanim univerzalističkim konceptom bitno ograničava mogućnosti priznanja, a onda i emancipacije društveno marginalizovanog kulturnog identiteta. Politike jednakog priznavanja kulturnog identiteta, nasuprot tome, smatra Tejlor, oslonac imaju u pojmu autentičnosti, pokazujući dijalektički razvoj univerzalnog zahteva za priznanjem ka zahtevu za priznanjem specifičnosti. Na taj način se, kroz praktikovanje „politike razlike“ umesto „politike slepe za razlike“, priznanjem jedinstvenog kulturnog identiteta pojedinca i grupe, u stvari štiti manjinski društveno ignorisan i potisnut kulturni identitet od asimilacije i šire promoviše društveni pluralizam. Tejlorova kritika klasičnog liberalizma tako vodi ka liberalizmu koji poštuje različitost i integritet

kultura. Nasuprot starom monološkom kulturnocentričnom stanovištu, Tejlor u hermeneutičkom ključu predlaže sudove vrednosti kao „stapanje horizonata standarda“ (2003: 67), jednu transformaciju koja se događa u otvorenom susretu sa kulturalno drugim i drugačijim, umesto oslanjanja na vlastite već učvršćene prethodne standarde. Tu je po sredi mišljenje dijaloškog formiranja kulturnog identiteta, sa već razvijenim antropološkim, istorijsko-filozofskim i filozofsko-istorijskim kontekstom, koje u Apajinom (2003: 132) razvoju etike autentičnosti doživljava pomeranje od moderne ideje jednakog dostojanstva ka autentičnom shvatanju identiteta, potpuno oslobođenom negativnog društvenog pritiska degradirajućih slika i uvreda. Ono što mu smatramo, međutim, značajno nedostaje, jeste filozofski reflektovano onto-logičko polazište.

Verovatno ključno područje u koje zadire naše istraživanje jeste područje interkulturalnog obrazovanja i kulturne reprodukcije gde se odvija dinamična izgradnja multikulturalnih društvenih spona. Dakle, postavlja se pitanje o vodećim principima društvene reprodukcije koji ozbiljuju princip autentične ličnosti, takođe, o konkretnim multikulturalnim politikama zaštite grupno-diferenciranih i individualnih kulturnih prava koje obezbeđuju opstanak i reprodukciju eroziji izloženih kulturnih identiteta, zatim o spornim zahtevima za zakonskom unutrašnjom zaštitom kulturnog identiteta suprotstavljenim individualnim ljudskim pravima, o negativnom uticaju pozitivne diskriminacije na učvršćivanje nepravedne i uvredljive razlike u društvu kroz očuvanje predrasuda i stereotipa, ali i državnim merama zaštite autonomije dece u odnosu na vlastite roditelje, crkve i zajednice. Dalje, ali izuzetno značajno, jeste pitanje o standardima za izricanje vrednosnih sudova o drugim kulturama koje je opterećeno multikulturalnom zabludom o njihovoj ispravnosti sa stanovišta zapadne civilizacije. Umesto toga, na Tejlorovom tragu (2003: 67) o izmeštanju naših horizonata u njihovom stapanju, založićemo se za takav nastanak sudova vrednosti iz stapanja horizonata različitih kulturalnih standarda i njihove uzajamne transformacije.

U području savremenog pravno-političkog života ovo stanovište dobija svoj izraz u pojmu multikulturalnog građanstva, nosećem pojmu aktuelnog razvojnog trenda zapadne pravno-političke kulture, koji pored standardnog objedinjavanja ekonomskih, socijalnih, kulturnih, religijskih, pravnih i političkih statusa pripadnika jedne političke zajednice, akcentuje upravo kulturne prakse i pojam multikulturalne pravde. Ovde se događa višeslojno organizovanje građanskog statusa, reč je o razvijenom pluralizmu građanskih mogućnosti i autonomiji ličnosti zbog čega se može govoriti o pojmu autentičnog građanstva.

Tako u prvi plan dospeva povezivanje različitih kulturalnih projekata u jednom društvu. I dok moderni sasvim apstraktan princip građanstva koji doseže do egalitarizma ostaje zatočen u koncepciji političkog nacionaliteta, u liberalno-demokratskim državama Zapada izvodi se jedan građanski zaokret vođen vrednostima socijalne i multikulturalne pravde sa čitavom lepezom procedura i konkretnih pravno-političkih mera kao što su: samoupravna prava, specijalna predstavnička prava i polietnička prava. Među ovim grupno-specifičnim pravima prva dva se specifično tiču političkog angažovanja u cilju zaštite kulturnog identiteta, dok treća grupa neguje u društvu kulturu tolerancije, antirasizma i antifašizma, vodi izmenama obrazovnih programa u duhu interkulturalnosti i ometanju postojećeg zakonodavstva (npr. o odevanju, zatvaranju radnji nedeljom) u prilog očuvanja kulturnog identiteta, i naposletku vodi priznanju zahteva za finansiranjem manjinskih kulturnih praksi kao što su festivali, časopisi, institucije i udruženja. Ona imaju u vidu to da individualna ljudska prava u svojoj univerzalnosti nisu dovoljna za zaštitu kulturnog identiteta pojedinaca i grupa, i da u tu svrhu država mora izaći iz zone neutralnosti i posvetiti se njihovom opstanku i prosperitetu.

Danas su na delu neravnomerni tokovi razvoja praktičkog života koji se ostvaruju u uslovima dinamičnog odnosa globalne i pojedinačnih kultura, kada se kulture mnogo intenzivnije nego ikada pre susreću i prožimaju. Nastanak svetskog etosa pod pritiskom ekonomskih tokova globalizije i uspona svetskog industrijskog društva jedne po svojim obeležjima univerzalističke epohe doneo je i strah od gubitka samosvojnosti i propadanja, kao i strah od kulturnog podmetanja evropskog kulturnog projekta pod plaštom univerzalističkih opštečovečanskih vrednosti. Zato je potrebno skrenuti pažnju na to da se ovaj univerzalizam izvan evropskog kulturnog kruga danas neretko vidi kao kulturni imperijalizam sekularizovane evropske kulture.

Važno je naposletku naglasiti i to da se u međunarodnoj pravno-političkoj kulturi još uvek pojavljuju i moderni i savremeni motivi, baš kao što i u individualnom slučaju u najrazvijenijim zemljama sveta nacija silazi sa svoje dominantne pozicije ključne kategorije praktičkog sveta, dok u drugim zemljama još uvek igra centralnu ulogu u organizaciji društva. Nova postnacionalna konstelacija za svoju supstancijalnu osnovu ima političku zajednicu autentičnih građana, uzdiže „patriotizam prema ustavu“ (Habermas, 2006: 21-22), kulturu dijaloga o svim relevantnim pitanjima od javnog značaja, komunikaciju nasuprot izolaciji. Tek tako nastaje područje odgovornosti za nastanak svih odnosa koje

individualno i kolektivno gradimo. U svemu tome ključna je erozija nacionalne države i revizija klasičnog liberalno-demokratskog principa neutralnosti države. Tako, na primer, Evropska konvencija o ljudskim pravima iz 1950. godine u svom članu 9. ne štiti kulturni identite grupe i stoji na stanovištu univerzalne zaštite individualnih prava, kao i krajnje opšta formulacija člana 27. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima UN-a iz 1966. godine. Istinski napredak u tom smislu predstavlja Deklaracija UN o pravima pripadnika nacionalnih, etničkih, verskih ili jezičkih manjina iz 1992. godine kao značajan istrument zaštite prava manjina, jer obezbeđuje zaštitu prava i identiteta pojedinca kao pripadnika grupe. U Evropi tokom 90-tih godina 20. veka nastaje više međunarodnih dokumenata koji dodatno štite jezičku i kulturnu raznovrsnost.

Zaključna razmatranja

Ono do čega nam je posebno stalo bilo je to da se pokaže da je filozofija autentičnosti suštinski okrenuta praksi, odnosno praktičko-pojetičkom životu savremenog čoveka. Ona se potpuno dovršava u procesu samoformiranja, dakle, u procesu slobodnog nastanka konkretnih kulturnih individualnih i grupnih identiteta. Njen onto-logički potencijal, da se tako izrazimo, dolazi do punog izražaja u sferi kulture. I upravo tu smo postavili pitanje: kako podržati i osnažiti razlike? Kako to učiniti i izvan pravno-političke sfere, kako onto-logički podupreti kulturalni pluralizam? I ako sada imamo u vidu onto-logičku dekonstrukciju tradicionalne metafizike i logike nastaje jedna misao o formiranju nas samih – o autentičnom povesnom samoobrazovanju savremenog čoveka koja prebiva u njegovoj upitnoj nedovršenosti i interpretativnosti.

Kada je reč o uzajamnom odnosu moderne i savremene epohe, njihove unutrašnje konstitucije izražene principima apstraktne ličnosti i autentične ličnosti, ili specifičnije jednakog dostojanstva i multikulturalnog građanstva, uočavamo odnose kontinuiteta i diskontinuiteta – jednu povesnu dijalektiku koja se javlja i u formi dijalektike klasične logike i logike pitanja. Slažemo se sa Kišom koji uviđa da „bez apstraktne, za sve ljude važeće jednakosti, bez tretmana ljudi kao jednakih ličnosti, individualnost nije moguća" (1996: 153), ali isto tako uviđamo neophodnost da savremena država, umesto „neutralnosti slepe za razlike", sada neutralno preuzme odgovornost za kulturalni opstanak svakog svog građanina, odnosno da se njena neutralnost ogleda u neutralnom podupiranju autentičnog formiranja kulturnog identiteta svih njenih građana. To, naravno, jeste čin rastakanja moderne apstraktne individualnosti, čin kojim se izvodi emancipacija od

njegovih otuđujućih, nehumanističkih sadržaja. Priznanje prava na jedinstveno i samosvojno formiranje kulturnog identiteta pojedinaca i grupa nalazi se danas u toj dijalektici odnosa univerzalizma i emancipatorske politike razlike.

Tako se razvija stav o neopohodnosti održanja kontinuiteta evropske kulture ali ujedno i o potrebi za prekidom u odnosu na njenu modernu tradiciju obeleženu totalitarizujućim odnosima u sferi kulture. I jedno i drugo plod je subjektivne slobode, civilizacijski epohalnog oslobođenja praktičko-pojetičkih moći čoveka koje temeljno raskida sa uspavanim odnosom čoveka prema životu. Ali, krojiti svoju sudbinu i biti u središtu sveta koji sam stvara najteži je zadatak koji je čovek ikada pred sebe stavio. On donosi život u stalnom riziku, u večitoj opasnosti od neuspeha. Iskusiti tu slobodu u potpunosti zapravo znači hoditi putem vlastitih povesno motivisanih i egzistencijalno osvetljenih pitanja, jednom rečju: biti u prilici autentičnog formiranja vlastitog kulturnog identiteta.

Literatura

Apaja, K. E. (2003). Identitet, autentičnost, opstanak: Multikulturalna društva i društvena reprodukcija, *Multikulturalizam, ispitivanje politike priznanja*, Gutman Ejmi /prir/, Novi Sad: Centar za multikulturalnost, str. 123-134.

Fuko, M, Batler, Dž. (2018). *Šta je kritika?*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Gadamer, H. G. (1999). *Evropsko nasleđe*, Beograd: Plato.

Gelner, E. (1997). *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad: Matica Srpska.

Habermas, J, Racinger, J. (2006). *Dijalektika sekularizacije*, Beograd: Dosije.

Herder, J. G. (2012): *Ideje za filozofiju povesti čovečanstva*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Hobsbaum, E. (1996). *Nacije i nacionalizam od 1780*, Beograd: „Filip Višnjić".

Markuze, H. (1968). *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Mil, Dž. S. (1998). *O slobodi*, Beograd: Plato.

Niče, F. (2003). *Šopenhauer kao odgajatelj*. Zagreb: Matica hrvatska.

Niče, F. (2005). *Sumrak idola*, Beograd: Čigoja.

Kimlika, V. (2002). *Multikulturalno građanstvo,* Novi Sad: Centar za multikulturalnost.

Kiš, J. (1996). *Neutralnost države*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Rorti, R, Vatimo, Đ. (2011). *Budućnost religije*, Beograd: Albatros plus, str. 43-54.

Tejlor, Č. (2003). Politika priznanja, *Multikulturalizam, ispitivanje politike priznanja*, Gatman, Ejmi /pr/, Novi Sad: Centar za multikulturalnost, str 33-68.

Vatimo, Đ. (2009). *Vjerovati da vjeruješ*, Beograd: Fedon.

UDK 811.163.41'42

Sanja Krimer Gaborović*
Građevinski fakultet Subotica, Univerzitet u Novom Sadu

Ivana Jakovljev**
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

PILOT-STUDIJA O RODNO DIFERENCIRANOM IMENOVANJU BOJA U SRPSKOM JEZIKU

This paper is a pilot study of gender-related differences in colour-naming in the Serbian language. A total of 24 students aged 19–20 took part in the survey. Quite similar to the findings and conclusions reported by various authors, for instance Mylonas, Paramei & MacDonald (2014), Paramei, Griber & Mylonas (2017), etc., the results are as follows: (1) the female respondents to the survey excel in a richer vocabulary of both monolexemic and polylexemic colour terms than the male respondents. The 10 females and the 14 males elicit 42 and 34 various colour terms, respectively, i.e. the females elicit 123.53% more colour terms than the males; (2) both sexes assign more or less identical names to 11 BCCs first defined so by Berlin & Kay (1969). The only concern here is the status of the BCC 'brown' with lower salience than other BCCs with the male respondents. Admittedly, the male respondents mention both the terms *braon* and *smeđ(a),* both of which mean 'brown' in the Serbian language; (3) the females and males commonly use *svetlo-* (light-) and *tamno-* (dark-) modifiers, respectively; (4) the females use more colour terms to describe the domain of the colours 'red', 'pink', and 'purple'. The same applies to the typical male colour 'blue', as well as the BCC 'green'; (5) the basic or non-basic statuses of the Serbian colour terms *bordo* dark red, carmine, *tirkizna* turquoise, *oker* ochre, *teget* navy blue, and/or *bež* beige, need to be further investigated (cf. Jakovljev & Zdravković 2018; Krimer-Gaborović 2019b).

Key words: Serbian language, colour terms, gender differences.

* krimer.sanja@gmail.com
** ivana.jakovljev@ff.uns.ac.rs

Uvod

Način na koji se o bojama komunicira predmet je višedecenijskog interesovanja kako lingvista tako i psihologa. Različiti jezici u određenoj meri uniformno opisuju vidljivi spektar (univerzalizam). To je s jedne strane posledica karakteristika prostora boja, dok je s druge strane odraz tendencije optimalnog tj. maksimalno informativnog deljenja prostora boja u kognitivne i jezičke kategorije (Jameson & D'Andrade 1997). Na taj način postaje moguća efikasna komunikacija o bojama (Regier, Kemp & Kay 2015). U prilog hipoteze o univerzalnosti imenovanja vidljivog spektra objavljeni su brojni radovi koji potvrđuju Berlin-Kejovu teoriju (Berlin & Kay 1969) o evoluciji i univerzalnosti 11 osnovnih ili bazičnih kategorija boja (engl. *basic colour categories*, ili, kraće BCCs) i njihovih pripadajućih naziva tj. osnovnih ili bazičnih naziva za boje (engl. *basic colour terms*, ili, kraće BCTs)[1]. BCCs i BCTs dosledno se javljaju u velikom broju savremenih jezika (Özgen & Davies 1998; Paggetti, Menegaz & Paramei 2016; Paramei, Griber & Mylonas 2017; Uusküla & Sutrop 2007). S druge strane, pak, svrha kategorizacije vidljivog spektra jeste i informativnost, i to u smislu da se kulture među sobom razlikuju po tome šta smatraju informativnim (Douven 2017; Regier et al. 2015). Stoga u jezicima uočavamo izvesne razlike u broju i vrsti naziva kojima se boje opisuju (relativizam). Istovremeno, u skladu sa rezultatima istraživanja o kojima govori novija literatura, u savremenim jezicima osnovni rečnici boja nastavljaju da se razvijaju, što podrazumeva da obuhvataju brojniji inventar hromatskih naziva od 11 Berlin-Kejovih (BK) BCT (up. Kuriki et al. 2017; Lindsey & Brown 2014; Mylonas & MacDonald 2016). Hipotezu o proširenju rečnika boja u srpskom jeziku iznose Jakovljev i Zdravković (2018). Sugerišu da su pored 11 BK BCT u srpskom jeziku potencijalni kandidati za osnovne nazive lekseme *bordo, tirkizna, oker* i *teget*. I Krimer-Gaborović (2019b: 138–139) navodi dodatne kognitivno istaknute nazive za boje prema testu izdvajanja, i to: *tirkizna, smeđa*[2]*, bordo, bež* i *oker*. Istovremeno, naglašava (2019a: 295) potrebu da se potencijalni kandidati za BCT u srpskom jeziku istraže multidisciplinarno.

[1] Inventar BCC čine: 'bela', 'crna', 'crvena', 'žuta', 'zelena', 'plava', 'braon', 'ljubičasta', 'narandžasta', 'siva' i 'roze'.

[2] O upitnom statusu lekseme *smeđa* kao potencijalnom hiponimu lekseme *braon* govoriće se u produžetku ovog rada.

U skladu s temom ovog rada, treba svakako spomenuti i studije koje izveštavaju o polu ispitanika kao dodatnom izvoru razlika u hromatskim rečnicima. Naime, na osnovu skorašnjih istraživanja dosledno se pokazuje da: (1) ženski pol koristi veći broj različitih naziva za boje od muškaraca, i to više monoleksemskih neosnovnih naziva, (2) leksemska struktura izdvojenih naziva raznorodnija je kod ispitanica nego kod ispitanika i (3) oba pola pokazuju manju ili veću preferenciju ka određenim koloritima (Lindsey & Brown 2014; Mylonas, Paramei & MacDonald 2014; Paramei et al. 2017; Rätsep 2012; Rich 1977). Poreklo naznačenih razlika najčešće se pripisuje društveno-kulturnim činiocima. Naime, zbog specifičnosti odgoja žene od ranog uzrasta razvijaju veću svest o bojama, što je onda uzrok raznovrsnijeg hromatskog rečnika (Paramei et al. 2017). Ipak, druga istraživanja ukazuju na fiziološku utemeljenost rodnih razlika (Rodríguez-Carmona et al. 2008). Pojedini autori obrazlažu da su različitosti u rečniku boja najverovatnije uslovljene kombinacijom suptilnih bioloških razlika, rečju genetike (engl. *nature*) s jedne strane, i uticaja faktora sredine, dakle društvenog i obrazovnog statusa (engl. *nurture*) s druge strane, iako i dalje nedostaje jedinstveni model koji bi bilo moguće koristiti za pojašnjavanje njihove interakcije (Fider & Komarova 2019: 2, 7; Lindsey & Brown 2014).

Cilj ovog rada jeste ispitati rodne razlike u imenovanju boja u srpskom jeziku. U našim ranijim radovima nismo se bavile rodno utemeljenom hromatskom leksikom, već smo naglasak stavljale na utvrđivanje raspoloživog inventara naziva za boje kod govornika srpskog jezika (Jakovljev i Zdravković 2018) ili statusa pojedinih srpskih naziva za boje (Krimer-Gaborović 2019b). Ovde treba napomenuti da Jakovljev i Zdravković (2018) akcenat stavljaju isključivo na monoleksemske nazive, dok se rodne razlike javljaju i kod složenih opisa boja (Paramei et al. 2017). Na neophodnost osvetljavanja složenih odnosa koji se uspostavljaju između raznorodnih leksemskih oblika u leksičko-semantičkom polju ‘boja’ ukazuju brojni lingvisti, recimo Lusi (Lucy 1997)[3].

[3] U sklopu trogodišnjeg projekta *Evolucija semantičkih sistema* (engl. *Evolution of Semantic System*, ili, kraće EOSS), pod rukovodstvom holandskog instituta za psiholingvistiku „Maks Plank” iz Najmegena, koji je obuhvatio pedeset indoevropskih jezika, između ostalog i srpski, u delu posvećenom jezičkoj elicitaciji naziva za boje na temelju obojenih kartica, jedan od ciljeva bio je ustanoviti kako dati jezici leksemizuju pojedine delove spektra boja (up. Krimer-Gaborović 2019a: 296). Stoga nisu postavljena nikakva ograničenja za leksemizaciju boja. Jedan od rezultata tih istraživanja predstavlja

S ciljem da istražimo rodne razlike u imenovanju boja, u radu smo se odlučile za primenu testa izdvajanja ili izlistavanja (Corbett & Davies 1995). Od ispitanika se tražilo da izlistaju sve nazive za boje koje znaju, i to bez ograničavanja na izlistavanje monoleksemskih naziva. U većini prethodnih studija na istu temu korišćen je zadatak imenovanja (engl. *colour-naming task*), gde ispitanici imenuju obojene stimuluse. No, saznanja o razlikama u brzini imenovanja između ispitanika i ispitanica nisu konzistentna (Mylonas et al. 2014; Paramei et al. 2017), dok se razlika u broju korišćenih naziva čini stabilnom. Stoga upravo test izlistavanja predstavlja dobru polaznu osnovu za ispitivanje rodnih razlika u korišćenju srpskih naziva za boje.

Rad predstavlja pilot-projekat pošto obuhvata relativno mali broj anketiranih učesnika. U toku su i dodatna istraživanja, sa znatno većim brojem ispitanika-izvornih govornika srpskog jezika, različitog pola, uzrasta i obrazovanja, koja za krajnji cilj imaju dobijanje što verodostojnijih rezultata o rodno diferenciranim srpskim hromatskim nazivima.

Metod

Uzorak ispitanika i procedura

Uzorak ispitanika obuhvatio je 24 studenata Građevinskog fakulteta Subotica, Univerziteta u Novom Sadu, uzrasta 19–20 godina, od čega 14 muških ispitanika i 10 ispitanica.

Ispitanici oba pola učestvovali su u psiholingvističkom testu izdvajanja ili izlistavanja, poznatom još kao test primarnosti (engl. *elicitation test*), kao jednom od osnovnih testova za utvrđivanje bazičnosti naziva za boje. Prvi su ovaj test primenili Morgan i Korbet (up. Corbett & Davies 1995), i to na uzorku ruskih studenata. Zadatak naših ispitanika bio je da u trajanju od ukupno pet minuta ispišu što je moguće veći broj naziva za boje u srpskom jeziku. Vremensko ograničenje je utvrđeno u prethodnim studijama kao optimalno za dobijanje informacija o bazičnosti hromatskih naziva (Davies & Corbett 1994; Morgan & Corbett 1989). Pored vremenskog ograničenja, ispitanicima nisu postavljana druga ograničenja u vezi sa izlistavanjem samih naziva za boje. To znači da su ispitanici mogli navoditi

recimo studija Rafaeli (Raffaelli 2019), u kojoj su kontrastirani uobičajeni obrasci leksemizacije boja u tri slovenska jezika – hrvatskom, češkom i poljskom.

monoleksemske nazive za boje, npr. *zelena, bež, ciklama* i dr., složene nazive za boje, npr. *svetloroze, nebo-plava, maslinastozelena* i dr., i opisne parafraze, npr. *trula višnja*.

Analiza podataka

Na osnovu prikupljenih podataka izračunate su frekvencije naziva za boje koje pružaju informaciju o nazivima za boje u aktivnoj upotrebi (Morgan & Corbett 1989). Frekvencija označava zbirno izlistavanje određenog naziva za boju u svim anketnim listovima tokom petominutnog anketiranja Rangiranje naziva za boje prema bazičnosti može, nadalje, biti i preciznije ukoliko se uz frekvenciju u obzir uzmu i dodatni parametri. Stoga smo osim frekvencije (engl. *frequency*, ili kraće *F*), za svaki naziv izračunavale i srednju ili prosečnu poziciju naziva za boje (engl. *mean position*, ili, kraće *mP*), kao i indeks kognitivne istaknutosti (engl. *cognitive salience index*, ili, kraće *S*). Prosečna pozicija naziva za boje daje informaciju o strukturi rečnika boja (Corbett & Davies 1995) i izračunava se prema formuli $mP = (\Sigma P_i)/F$), pri čemu $P_{i\ (1, 2, 3, \dots n)}$ predstavlja poziciju naziva za boju u pojedinačnim anketnim listovima. Indeks $_i$ pridodat *P* varira od $_{1, 2, 3, \dots}$ do $_n$, gde $_n$ označava ukupan broj naziva za boje u pojedinačnim listama. Indeks *S*, koji je definisao Sutrop (2001), objedinjuje kognitivne parametre *F* i *mP*. Prednost indeksa *S* očitovana je u tome što *S* ne zavisi od ukupnog broja izlistanih naziva iz pojedinačnih anketnih listova, zbog čega je moguće upoređivanje rezultata iz različitih studija ili čak različitih jezika. Indeks *S* izračunava se na osnovu formule $S = F/(N \times mP)$, gde *N* označava ukupan broj ispunjenih lista.Vrednost *S* varira od 1, u idealnom slučaju kada svi učesnici u anketi navode određeni hromatski naziv kao prvi odgovor, pa do 0, ukoliko je reč o nazivu koji ispitanici uopšte ne spominju. Bitno je takođe istaći da upotreba indeksa *S* daje valjane rezultate samo uz eliminisanje vrlo niskofrekventnih naziva, dakle onih koje navodi izrazito mali broj ispitanika. Sutrop (2001: 264–265) predlaže da se: (1) kod malog uzorka anketiranih (∑20) iz analize isključe nazivi za boje koje spominje samo jedan ispitanik ($F = 1$) i (2) kod većeg broja ispitanika (∑50–80) zanemare nazivi koje navode tri ili manje ispitanika. Niskofrekventne nazive ne treba analizirati jer su to: (1) slabo poznati i/ili retko upotrebljavani nazivi i (2) idiolekti.

Rezultati

U Tabeli 1 uporedno su prikazani nazivi za boje čiji je redosled određen na osnovu indeksa kognitivne istaknutosti S, a koje su izlistali ispitanici jednog odn. drugog pola:

Tabela 1

Uporedna tabela izlistanih naziva za boje

Studentkinje (10)						Studenti (14)					
boja	F	∑P	kogn. istaknutost			boja	F	∑P	kogn. istaknutost		
			mP	S	R				mP	S	R
žuta(2)	10	29	2.90	.3448	1	*crvena* (4)	14	46	3.286	.3043	1
crvena(4)	10	39	3.90	.2564	2	*plava* (4)	14	47	3.357	.2989	2
ljubičasta(1)	10	47	4.70	.2128	3	*žuta* (3)	14	49	3.500	.2857	3
plava(2)	10	52	5.20	.1923	4	*crna* (3)	14	61	4.357	.2295	4
zelena(1)	10	54	5.40	.1852	5	*zelena* (1)	14	71	5.071	.1972	5
narandžasta(9)	10	69	7.67	.1445	6	*siva*	14	114	8.143	.1228	6
siva	10	74	7.40	.1351	7	*ljubičasta*	14	120	8.571	.1167	7
crna	10	83	8.30	.1205	8	*b(ij)ela*	11	80	7.273	.1080	8
roze/a	10	85	8.50	.1176	9	*roze/a*	12	98	8.167	.1049	9
samo *roze*	5		8.00	.0625		samo *roze*	5		6.00	.0595	
samo roza	5		9.00	.0556		samo *roza*	7		9.714	.0514	
b(ij)ela	10	114	11.40	.0877	10	*narandžasta*	13	126	9.692	.0958	10
braon	8	94	11.75		11	*smeđ(a)*	8	69	8.625	.0663	11
bordo	9	124	13.78		12	*braon*		7	61	8.714	12
svetloplava	8	112	14.00	.0571	13	*svetloplava*	6	76	12.67	.0338	13
tamnoplava	7	118	16.86	.0415	14	*oker*		5	54	10.80	14
oker	4	44	11.00	.0364	15	*zlatna*	3	27	9.00	.0238	15
lila(va)	5	74	14.80	.0338	16	*tirkiz(na)*	4	60	15.00	.0190	16
bež	5	76	15.20	.0329	17	*tamnoplava*	4	69	17.25	.0166	17
ciklama	3	32	10.67	.0281	18	*lila(va)*	3	40	13.33	.0161	18
svetlozelena	5	101	20.20	.0248	19	*trula višnja*	3	43	14.33	.0149	19
maslinastozelena	4	67	16.75	.0239	20	*nebo-plava*	3	47	15.67	.0137	20

maslinasta[4]	3	38	12.67	.0237	21	*šućmurasta*	2	21	10.50	.0136	21
zlatna	4	68	17.00	.0235	22	*sv(ij)etložuta*	3	48	16.00	.0134	22
tirkiz(na)	3	39	13,00	.0231	23	*bordo*	2	22	11.00	.0130	23
teget	5	117	23.40	.0214	24	*metalikzelena*	3	53	17.67	.0121	24
svetložuta	4	80	20.00	.0200	25	*tamnožuta*	3	54	18.00	.0119	25
tamnocrvena	4	83	20.75	.0193	26	*krem*	2	27	13.50	.0106	27[5]
srebrna	4	86	21.50	.0186	27	*srebrna*	2	27	13.50	.0106	27
tirkiznoplava	3	50	16.67	.0180	28	*tamnosiva*	2	27	13.50	.0106	27
tamnoroze	3	53	17.67	.0170	29	*tamnozelena*	2	29	14.50	.0099	29.5
krem	2	24	12.00	.0167	30	*sv(ij)etlozelena*	2	29	14.50	.0099	29.5
svetlosiva	3	60	20.00	.0150	31	*sv(ij)etlocrvena*	2	30	15.00	.0095	31
svetlocrvena	3	61	20.33	.0148	32	*teget*	2	31	15.50	.0092	32.5
Kraljevskoplava	4	114	28.50	.0140	33	*maslinastozelena*	2	31	15.50	.0092	32.5
tamnozelena	2	33	16.50	.0121	34	*tamnocrvena*	2	35	17.50	0.0082	34
svetloljubičasta	2	37	18.50	.0108	35.5						
svetlobraon	2	37	18.50	.0108	35.5						
sv(ij)etlosmeđa	2	39	19.50	.0103	37						
trula višnja	2	40	20.00	.0100	38						
svetloroze/a	2	41	20.50	.0098	39						
pink	2	42	21.00	.0095							
burgundi	2	46	23.00	.0087							
prljavoroze	2	54	27.00	.0074							

Legenda: *F* – frekvencija naziva za boju; *ΣP* – zbirno pozicije konkretnog naziva za boju u anketnim listovima; *mP* – prosečna pozicija naziva za boju u anketnim listovima; *S* – indeks kognitivne istaknutosti; *R* – rang naziva prema indeksu kognitivne istaknutosti. Broj u zagradi uz naziv za boju označava koliko puta se dati naziv našao na prvom mestu u prvom minutu anketiranja.

[4] U Tabeli 1 odvojeno prikazujemo nazive *maslinastozelena* i *maslinasta* zbog izlistavanja naziva *maslinastosiva* (1).

[5] Kako se to iz Tabele 1 da zaključiti, srpski nazivi za boje *krem*, *srebrna* i *tamnosiva* imaju jednaki indeks kognitivne istaknutosti *S* tj. S = .0106, zbog čega dele isti rang *R* tj. R = 27. Identičan princip rangiranja primenjen je i za nazive *tamnozelena* i *sv(ij)etlozelena* tj. S = 14.50 i R = 29.5.

Na osnovu podataka iz Tabele 1 može se zaključiti sledeće:

(1) iako udeo ženske populacije u uzorku iznosi 71.14% od ukupnog udela muške populacije, ispitanice navode čak 42 različitih naziva za boje. To je 1.24 puta ili 123.53% više od ukupno 34 naziva koje navode muški ispitanici. Pri tome najduža lista naziva kod ispitanica obuhvata 30 različitih naziva, za razliku od 29 naziva kod ispitanika, dok najkraća lista naziva sadrži 19 različitih naziva kod ispitanica odn. 12 naziva kod ispitanika. Ukratko, ispitanice u proseku navode 25.6 naziva, a ispitanici 17.7 naziva. Ovi podaci pokazuju da je hromatski rečnik ispitanica bolje izdiferenciran čak i na relativno skromnom uzorku anketnih listova, dok bi za pouzdanije rezultate uzorak trebao da obuhvati 50–80 ispitanika, pri čemu minimum 20 predstavnika svakog pola (up. Sutrop 2001: 265);

(2) osim u pogledu redosleda navođenja, među ispitanicima uglavnom nema značajnijih rodnih razlika u vezi s izdvajanjem osnovnih naziva za boje (BCT), rečju leksema *crna*, *crvena*, *žuta*, *zelena*, *plava*, *ljubičasta*, *narandžasta*, *siva*, *roze/a*. Manja razlika očituje se jedino na primeru lekseme *bela*, a o čemu će se detaljnije govoriti u produžetku. Upečatljiviji izuzetak predstavlja naziv *braon*, čija se bazičnost čini pomalo nejasnom, a o čemu govore još Jakovljev i Zdravković (2018). Naime, iako se *braon* prema indeksu kognitivne istaknutosti *S* nalazi ispred svih drugih neosnovnih naziva za boje (engl. *non-BCTs*), kod ispitanica vrednost indeksa *S* za *braon* (S = .0681) znatno je niža u poređenju s prvih deset BCT, gde je poslednji, deseti, naziv *bela* (S = .877). Indeks *S* za *braon* slabo se izdvaja u odnosu na najbliži monoleksemski i neosnovni naziv *bordo* (S = .0651). Kod ispitanika muškog pola, indeks *S* za *braon* (S = .0574) takođe znatno zaostaje u odnosu na deset prvorangiranih BCT, pri čemu je poslednji, deseti, naziv ovde *narandžasta* (S = .0958). No, kod muških ispitanika indeks *S* za *braon* ipak je znatno viši u poređenju sa svim drugim neosnovnim nazivima za boje – up. najbliži monoleksemski naziv *oker* (S = .0331). Istovremeno, kod muških ispitanika ispred *braon* pojavljuje se naziv *smeđ(a)* (S = .0663). Na osnovu svega do sada navedenog proizilazi da *braon* i *smeđ(a)* nisu apsolutni sinonimi. Naime, deo učesnika u anketi navodi oba naziva, negde odmah jedan do drugog, dok većina navodi samo jedan. Do sličnog zaključka u svom istraživanju dolaze još Jakovljev i Zdravković (2018). Očigledno je da u muškom rečniku hromatskih naziva *braon* i *smeđ(a)* zauzimaju nešto istaknutije mesto i imaju viši rang nego kod ispitanica. Tu tvrdnju trebalo bi, međutim, dodatno proveriti s većim uzorkom ispitanika. Stava smo da se može pretpostaviti kako je osnovna kategorija boje (BCC) ‘braon’ u srpskom jeziku u fazi tranzicije slično BCC ‘roze’. Ukratko, kao što doskorašnji

dominantni naziv *ružičasta* danas biva potisnut u korist svog predašnjeg apsolutnog sinonima *roze/a*, pri čemu je nekadašnja dominacija lekseme *ružičasta* nad *roze/a* očitovana u njenoj višoj frekvenciji i širem opsegu primene (prevashodno u literarnom korpusu), većoj deklinabilnosti i boljoj konsolidovanosti – up. idiome *gledati kroz ružičaste naočare*, *prikazivati u ružičastom svetlu* i *misliti ružičasto* (Krimer-Gaborović 2019b: 131–133, 137–138, 145), tako i *braon* polako potiskuje svoj predašnji apsolutni sinonim *smeđ(a)* namećući mu se kao hiperonim – up. ustaljene kolokacione spojeve *smeđa kosa* i *smeđe oči*, sufiksacije *smeđast*, *smeđilo*, *smeđina*, složenice *smeđastocrn*, *smeđesiv* itd. (RMS V: 876). U srpskom jeziku *braon* spada među indeklinabilne prideve. Nešto slično događa se s francuskim osnovnim nazivom za boju *brun*, dosadašnjim generičkim imenom BCC ‘braon’, koji se povlači u korist svog predašnjeg hiponima *marron* (Grossmann & Achille 2016: 43–44). Ovi zaključci, takođe, zahtevaju dodatnu proveru;

(3) nazivi za boje prikazani u Tabeli 1 mogu biti klasifikovani kao: (a) monolekseme, npr. *žuta*, *crvena*, *bordo*, *bež*, *lila(va)*, itd. (ovde spadaju i svi BCT), i (b) bileksemski nazivi, npr. *svetloplava*, *maslinastozelena*, *nebo-plava*, *trula višnja*, itd. Ispitanice navode veći procenat kako monoleksemskih tako i bileksemskih naziva (up. Grafikon 1 i Grafikon 2). Anketirane ispitanice ne samo da frekventnije izlistavaju gotovo sve monoleksemske neosnovne nazive, već se najveća razlika u frekvencijama očituje kod naziva *bordo*. Zanimljivo će biti primetiti još to da se samo dva monoleksemska neosnovna naziva javljaju isključivo kod muških ispitanika, i to (a) *smeđ(a)*, o čijem je statusu ranije već bilo dovoljno reči, i (b) *šućmurasta*, u svojstvu naziva za boju koji se tipično ne može povezati ni s jednim konkretnim tonalitetom (up. RMS VI: 1034, *šućmurast*, *-a*, -o, 1. koji je neodređene boje; sivkast, pepeljast).

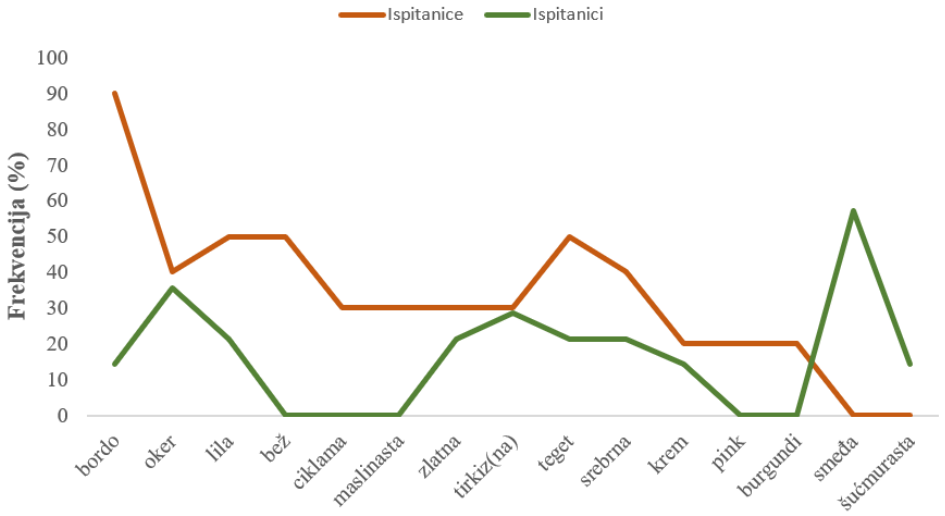

Grafikon 1. Frekvencija izlistavanja monoleksemskih neosnovnih naziva za boje kod obe grupe ispitanika

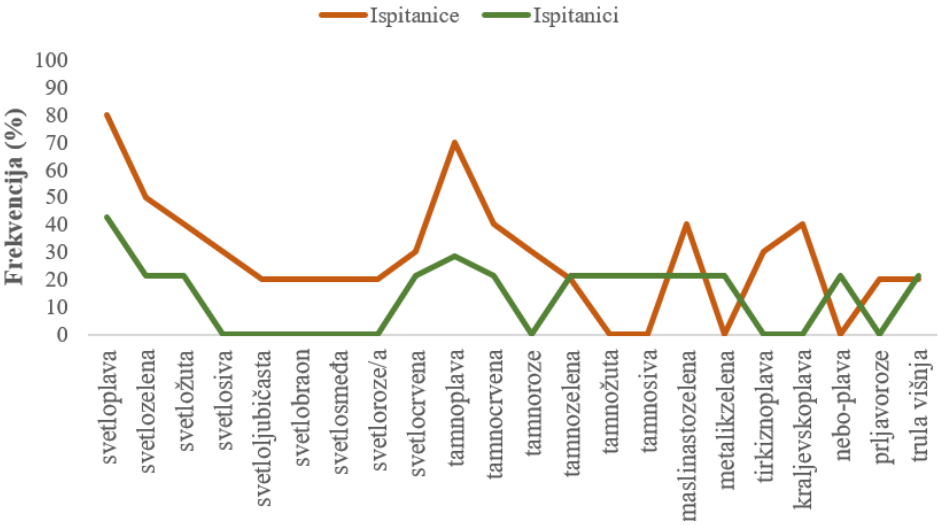

Grafikon 2. Frekvencija izlistavanja bileksemskih naziva za boje kod obe grupe ispitanika

Na Grafikonu 2 prikazana je frekvencija izlistavanja bileksemskih naziva. Studentkinje nešto češće koriste modifikator *svetlo-* od modifikatora *tamno-*, a studenti čine upravo suprotno. Studentkinje *svetlo-* vezuju uz nazive *plava*, *zelena*,

*žuta, siva, ljubičast*a, *braon, smeđa* i *roze/a,* dok *tamno-* vezuju uz nazive *plava, crvena, roze/a i zelena*. Muški ispitanici, pak, *svetlo-* vezuju uz nazive *plava, žuta* i *crvena,* a *tamno-* uz nazive *plava, žuta, siva, zelena* i *crvena*. Istovremeno, nijedna grupa ispitanika ne udružuje ni *svetlo-* ni *tamno-* sa BCT *bela* i *crna* što može biti obrazloženo činjenicom da *bela* označava apsolutnu svetlost ili odsustvo tame, dok *crna* imenuje apsolutnu tamu ili odsustvo svetlosti. S druge strane, oba pola ahromatski naziv *siva* modifikuju kako sa *svetlo-* (ispitanice) tako i sa *tamno-* (ispitanici):

(4) ranije je već bilo istaknuto da, osim u pogledu redosleda navođenja, razlika između polova nema kod imenovanja BCT. To potvrđuje i odnos frekvencija odelitih BCT kod studentkinja odn. studenata. Naime, odnos brojeva navođenja BCT je stabilan i odslikava međusobni odnos učesnika u anketi tj. 10 : 14 = .714. No, to se odnosi na BCT *žuta, crvena, plava, zelena, ljubičasta, siva* i *crna,* dakle 7 od ukupno 11 BCT. Tome se jako približava i *narandžasta* tj. 9 : 13 = .692, dok je odnos frekvencija između preostalih 3 BCT – *bela, roze/a* i *braon*, uz pridodati pridev *smeđa,* prikazan u Tabeli 2.

Tabela 2
Odnos frekvencija leksema BELA, ROZE/A, BRAON i SMEĐA

naziv za boju	*bela*	*roze/a*	*braon*	*smeđa*
studentkinje (N =10)	10	10	8	1
studenti (N = 14)	11	12	7	8
studentkinje : studenti	.909	.833	1.142	.125

Na osnovu Tabele 2 uočava se sledeće: (a) ispitanici za razliku od ispitanica znatno češće biraju naziv *smeđa,* a *braon* nešto ređe, (b) proporcionalno uzev ispitanice za razliku od ispitanika znatno češće navode naziv *roze/a* i (c) neočekivani odnos prema pridevu *bela* može biti uslovljen činjenicom da neki studenti ‘belu’ ni ne smatraju bojom – jedan ispitanik je to izričito i naveo, mada bi se u zadatku imenovanja boja, gde ispitanici posmatraju obojene stimuluse, odnos broja imenovanja ‘bele’ kartice sasvim izvesno podudario s brojem anketiranih učesnika oba pola;

(5) ispitanice za razliku od ispitanika češće izlistavaju nazive za nijanse BCC ‘crvena’, a češće navode i *roze/a* i njene nijanse (hiponime), kao i nijanse lekseme *ljubičasta*, što se da zaključiti iz Tabele 3:

Tabela 3.

Odnos frekvencija CRVENA, ROZE/A i *LJUBIČASTA i njihovih pripadajućih hiponima*

	Ispitanice (10)	Ispitanici (14)
CRVENA	10 (4)	14 (4)
tamnocrvena	4	2
sv(ij)etlocrvena	3	2
burgundi	2	-
trula višnja	2	3
ROZE/A	10	12
tamnoroze	3	-
svetloroze/a	2	-
prljavoroze	2	-
ciklama	3	-
pink	2	-
LJUBIČASTA	10 (1)	14
svetloljubičasta	2	-
lila(va)	5	3

(6) mada bismo mogli očekivati da izlistavanje naziva *plava*, kao tipično „muške" boje, i njenih pripadajućih hiponima bude u korist muških ispitanika, zapravo su ispitanice i ovde u prednosti kako po pitanju raznorodnosti tako i frekvencije naznačenih naziva (Tabela 4).

Tabela 4.

Odnos frekvencija PLAVA i *pripadajućih hiponima*

	Ispitanice (10)	Ispitanici (14)
PLAVA	10 (2)	14 (4)
svetloplava	8	6
tamnoplava	7	4
teget	5	2
tirkiz(na)	3	4
tirkiznoplava		3
kraljevskoplava	4	-
nebo-plava	-	3

S izuzetkom naziva *metalikzelena*, ispitanici nisu u prednosti nad ispitanicama ni u pogledu izlistavanja hiponima hiperonima *zelena* (Tabela 5).

Tabela 5.
Odnos frekvencija ZELENA i *pripadajućih hiponima*

	Studentkinje (10)	Studenti (14)
ZELENA	10 (1)	14 (1)
sv(ij)etlozelena	5	2
tamnozelena	2	2
maslinastozelena	4	2
maslinasta	3	-
metalikzelena	-	3

Zaključak

Rezultati iz ankete podudaraju se s rezultatima drugih studija (Mylonas et al. 2014; Paramei et al. 2017). Pokazalo se naime da 11 BCT, i to 9 prostih monoleksemskih naziva i 2 monoleksemska naziva sa sufiksalnim nastavkom *-ast*, dominiraju po frekvenciji u odnosu na sve druge izlistane hromatske nazive. Izuzetak predstavljaju leksema *braon* i njen srodni naziv *smeđ(a)*, čiji odnos u ovom članku nije rasvetljen. Za dodatno razumevanje statusa naziva *braon* i *smeđ(a)* potrebno je: (1) obuhvatiti veći broj ispitanika i (2) primeniti zadatak imenovanja boja. To bi moglo pojasniti da li se naznačeni nazivi barem kod dela ispitanika, a naši rezultati pokazuju da bi to mogli biti muški ispitanici, konzistentno koriste za označavanje različitih nijansi ili jedan od naziva ima primat nad drugim pri opažanju obojenih stimulusa.

Dobijeni rezultati dosledno potvrđuju i druge nalaze iz dosadašnjih rodno profilisanih studija, i to u smislu da ispitanice imaju veći repertoar monoleksemskih neosnovnih naziva i višeleksemskih naziva (Lindsey & Brown 2014; Mylonas et al. 2014; Paramei et al. 2017; Rätsep 2012; Rich 1977). Jedna od zanimljivosti ovde svakako jeste to što se pokazalo da ispitanice ne samo da koriste raznovrsnije nazive za tople boje – ‘crvena’, ‘narandžasta’, ‘žuta’ i ‘roze’, što je zaključak i drugih studija (up. Paramei et al. 2017), već se služe i većim brojem naziva i deskriptora za hladne boje, npr. ‘plava’ i ‘zelena’. Rodne razlike očituju se i u izboru modifikatora *svetlo-* koji češće biraju ispitanice, i *tamno-* koji češće

biraju ispitanici. To pitanje takođe zavređuje pažnju nekih budućih istraživanja o hromatskom vokabularu srpskog jezika.

Dobijene rezultate posebno je zanimljivo sagledavati u svetlu zaključaka iz studija Jakovljev i Zdravković (2018) i Krimer-Gaborović (2019b). I dok Jakovljev i Zdravković navode da svakodnevni rečnik srpskog jezika pored 11 BCT obuhvata još nazive *bordo*, *teget*, *tirkizna* i *oker*, Krimer-Gaborović na uzorku rodno mešanih ispitanika, dolazi do sličnih zaključaka navodeći nazive *tirkizna*, (*smeđa*), *bordo*, *bež* i *oker*. Uvidom u raspoložive frekvencijske rečnike Krimer-Gaborović spominje još nazive *krem* i *lila*. Visoka frekvencija pobrojanih naziva kod Jakovljev i Zdravković mogla bi biti objašnjena činjenicom da je istraživanje obuhvatilo pretežno uzorak ženskog pola. To se jasno vidi na primeru naziva *bordo*, koji u našoj studiji izlistava čak 90% ispitanica, ali samo 14.3% ispitanika, kao i na primeru naziva *teget*, koji navodi 50% ispitanica odn. 21% ispitanika. I kod Krimer-Gaborović leksema *teget* izlistava se tek na dvadeset i trećoj poziciji. Istovremeno, razlika u frekvenciji naziva u naznačenim radovima tiče se delimično i datih instrukcija. Naime, izlistavanje je kod Jakovljev i Zdravković bilo ograničeno na monoleksemske nazive, dok takvog ograničenja kod Krimer-Gaborović kao i u ovoj studiji nije bilo. Stoga su naši ispitanici izlistavali takođe nazive *tamnocrveno*, *tamnoplavo*, *kraljevskoplavo* i sl., što je potencijalno smanjilo frekvenciju leksema *bordo* i *teget*. Očigledno je da status srpskih naziva *bordo*, *teget*, *tirkizna*, *oker*, *bež*, *krem* i *lila* treba takođe dodatno istražiti.

Imajući u vidu pitanja koja su ovde otvorena, u daljim istraživanjima potrebno je povećati uzorak ispitanika, ali i metodologiju dopuniti zadacima koji uključuju obojene stimuluse. Na taj način dobio bi se veći broj psiholingvističkih i bihejvioralnih mera što bi pružilo verodostojniju sliku o srpskom hromatskom vokabularu. Pored toga, u novim istraživanjima pažnju treba usmeriti i na eventualne razlike koje se mogu uočiti među ispitanicima različite starosne dobi i/ili profesija. Naime, hromatski vokabulari lica koja se profesionalno bave bojama, npr. grafički dizajneri, slikari i dr., mogli bi nam pružiti zanimljive uvide u vezu između vidljivog spektra s jedne strane i načina na koje se o njemu komunicira s druge strane.

Literatura

Berlin, B., & Kay, P. (1969). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Corbett, G. G., & Davies, R. L. (1995). Linguistic and Behavioral Measures for Ranking Basic Colour Terms. *Studies in Language*, *19*(2), 301–357.

Davies, I., & Corbett, G. (1994). The Basic Color Terms of Russian. *Linguistics*, *32*(1), 65–90.

Douven, I. (2017). Clustering Colors. *Cognitive Systems Research, 45*, 70–81.

Fider, N. A., & Komarova, N. L. (2019). Differences in Color Categorization Manifested by Males and Females: A Quantitative World Color Survey Study. *Palgrave Communication*, *5*(1), 1–10.

Grossmann, M., & D'Achille, P. (2016). Italian Colour Terms in the BLUE Area: Synchrony and Diachrony. In J. P. Silvestre, E. Cardeira & A. Villalva (Eds.). *Colour and Colour Naming: Crosslinguistic Approaches, 5* (pp. 21–50). Lisboa: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa/Universidade de Aveiro.

Jakovljev, I., & Zdravković, S. (2018). The Colour Lexicon of the Serbian Language: A Study of Dark Blue and Dark Red Colour Categories Part 1: Colour-Term Elicitation Task. *Psihologija,* 51(2), 197–213.

Jameson, K., & D'Andrade, R. G. (1997). It's not Really Red, Green, Yellow, Blue: An Inquiry into Perceptual Color Space. In C. L.Hardin & L. Maffi (Eds.), *Color Categories in Thought and Language* (pp. 295–319). New York: Cambridge University Press.

Krimer-Gaborović, S. (2019a). *Prepoznavanje i imenovanje boja u engleskom i srpskom jeziku*. *E-disertacija, knjiga 20*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Kuriki, I., Lange, R., Muto, Y., Brown, A. M., Fukuda, K., Tokunaga, R., Lindsey, D. T., Uchikawa, K., & Shioiri, S. (2017). The Modern Japanese Color Lexicon. *Journal of Vision*, *17*(3),1–18.

Lindsey, D. T. & Brown, A. M. (2014). The Color Lexicon of American English. *Journal of Vision*, *14*(2), 1–25.

Lucy, J. A. (1997). The Linguistics of Color. In C. L. Hardin & L. Maffi (Eds.), *Color Categories in Thought and Language* (pp. 320–326), New York: Cambridge University Press.

Morgan, G., & Corbett, G. (1989). Russian Colour Term Salience. *Russian Linguistics*, *13*(2), 125–141.

Mylonas, D., & MacDonald, L. (2016). Augmenting Basic Colour Terms in English. *Color Research & Application, 41*(1), 32–42.

Mylonas, D., Paramei, G. V. & MacDonald, L. W. (2014). Gender Differences in Colour Naming. In W. Anderson, C. P. Biggam, C. Hough, & C. Kay

(Eds.). *Colour Studies: A Broad Spectrum* (pp. 225–239), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Özgen, E., & Davies, I. R. (1998). Turkish Color Terms: Tests of Berlin and Kay‟s Theory of Color Universals and Linguistic Relativity. *Linguistics, 36*, 919–956.

Paggetti, G., Menegaz, G., & Paramei, G. V. (2016). Color Naming in Italian Language. *Color Research and Application, 41*(4), 402–415.

Paramei, G. V., Griber, Y. A., & Mylonas, D. (2017). An Online Color Naming Experiment in Russian Using Munsell Color Samples. *Color Research & Application, 43*(3), 358–374.

Raffaelli, I. (2019). Conventionalized Patterns of Colour Naming in Croatian, Czech, and Polish. In: I. Raffaelli, D. Katunar & B. Kerovec (Eds.). *Studies in Functional and Structural Linguistics, 78*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins (pp. 269–285).

Rätsep, K. (2012). Some Remarks on Gender Differences in Turkish Colour Vocabulary. In *Proceedings of the Second Central European Conference in Linguistics for Postgraduate Students (CECIL'S 2)* (pp. 24–25). Piliscsaba, Hungary: Pázmány Péter Catholic University.

Regier, T., Kemp, C., & Kay, P. (2015). Word Meanings across Languages Support Efficient Communication. In B. MacWhinney,& W. O. Grady (Eds.), *The Handbook of Language Emergence* (pp. 237–264). West Sussex, UK: Wiley.

Rich, E. (1977). Sex-Related Differences in Colour Vocabulary. *Language and Speech, 20*(4), 404–409.

RMS: *Rečnik srpskorvatskoga književnog jezika, I–VI* (1967–1976). Novi Sad (– Zagreb): Matica srpska (– Matica hrvatska).

Rodríguez-Carmona, M., Sharpe, L. T., Harlow, J. A., & Barbur, J. L. (2008). Sex-Related Differences in Chromatic Sensitivity. *Visual Neuroscience, 25*, 433–440.

Sutrop, U. (2001). List Task and a Cognitive Salience Index. *Field Methods, 13*(3), 263–276.

Uusküla, M., & Sutrop, U. (2007). Preliminary Study of Basic Colour Terms in Modern Hungarian. *Linguistica Uralica, 43*(2), 102–123.

Кример-Габоровић, С. (2019б). Генеза категорије ‘розе’ у лексичко-семантичком пољу ‘боја’ у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 62*(2), 115–150. (Krimer-Gaborović, S.

(2019b). Geneza kategorije ‘roze’ u leksičko-semantičkom polju ‘boja’ u srpskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*).

Žarka Svirčev*
Institut za književnost i umetnost, Beograd

UDK 821.113.5.09 Ibsen H.:141.72

IBZEN JUGOSLOVENSKIH FEMINISTKINJA

The paper interprets the reception of Henrik Ibsen in the Yugoslav feminist counterpublic in the period between the two world wars. In the feminist interpretive community, Ibsen becomes one of the key signs of (self) consciousness and a change of emancipatory paradigms in this region. Ibsen's plays are an essential intertext in the literary production of the progressive course (novels by Vera Ivanić, Nada Jovanović, and Julka Hlapec Đorđević) which correspond to the essayistic discourse of feminist magazines (*Yugoslav Woman*, *Women's Movement*). Ibsen is one of the privileged authors in the feminist counterpublic and a figure to confronting various patriarchal concepts, from female roles to aesthetic theories.

Key words: Ibsen, Yugoslav feminist counterpublic, literature of the new woman.

„Moderna žena“ i Henrik Ibzen

Ibzen je prisutan u srpskoj kulturi od 1887. godine, kada je izveden *Neprijatelj naroda* u beogradskom Narodnom pozorištu. Tekstovi o njegovom stvaralaštvu do Prvog svetskog rata mahom su bili tekstovi preglednog karaktera stranih studija ili recenzije predstava. Međutim, od samih početaka prevođenja i izvođenja Ibzenovo stvaralaštvo je smešteno u specifičan recepcijski kontekst - kontekst ženske emancipacije. Takođe, na samim počecima recepcije mogu se izdvojiti dve paradigme koje će biti svojstvene i feminističkom pristupu u međuratnom periodu: intertekstualne veze i kritičko-esejistički tekstovi o Ibzenu.

Jedan od prvih prevoda Ibzena na srpski jezik bio je prevod *Nore* (1887, *Javor*) Milana Ševića Maksimovića. Dve godine kasnije Draga Gavrilović je u *Javoru* objavila *Devojački roman*, angažovani ženski *Bildungsroman* u nastavcima. Prvo poglavlje romana objavljeno je u 17. broju i u njemu je Stanislava Barać mapirala protooblik ovdašnje feminističke kontrajavnosti (Barać 2015: 60–62). Ovo poglavlje *Devojačkog romana* tematski se izuzetno približava *Lutkinoj kući*:

* zarkasv@yahoo.com

kritika patrijarhalnog braka koji obezglašava ženu, nemogućnost ostvarivanja ljubavi u tradicionalnom građanskom braku koji se utemeljuje u ekonomskim interesima i neravnopravnoj raspodeli moći, te motiv lutke, odnosno obezličene žene koju muž instrumentalizuje radi sopstvenih potreba i interesa.

Godine 1899. priređen je „ženski broj" mostarskog časopisa *Zora* u kom je predstavljeno stvaralaštvo realistkinja. Ovaj temat važan je čin afirmacije ženskog autorstva u srpskoj kulturi. Temat otvara tekst programskog karaktera Jelice Belović Bernadžikovske „Moderna žena". Za autorku je paradigma „moderne žene" Ibzenova junakinja. Polazeći od uvida da u književnosti postoje dva tipa ženskih likova, Geteove junakinje i Ibzenove „moderne", Belović Bernadžikovska ističe da je „moderna žena samostalni individualitet, kome ne treba tek tuđi dah", odnosno „moderne žene ne će nikada pasti sa ženske slabosti. One kuražno stupaju u borbu života..." (Belović Bernadžikovska 1899: 393). Autorka insistira da „moderna žena hoće da živi, da radi, da posluje", te da „njena se nožica ne boji da stupi na vulkanski teren" (Isto: 394). Iako Jelica Belović Bernadžikovska podleže u „Modernoj ženi" i konzervativnom diskursu, progresivni aspekt teksta je snažan. Takođe, ovaj tekst osvedočava da je prodor ideje *moderna žena* u emancipatorski diskurs u srpskoj kulturi blisko povezan sa recepcijom Henrika Ibzena.

U periodu do Prvog svetskog rata objavljen je još jedan tekst o Ibzenovom feminizmu. Reč je o eseju Pere Slijepčevića „Žena u najnovijoj književnosti" (1911). Ibzen, prema oceni autora, „izvodi u svojim komadima žene da se same bore za svoja prava", gradeći tip „jake žene" (Slijepčević 1980: 209). No, za Slijepčevića su sve to „usiljeni i lažni tipovi muškobane". Za razliku od Ibzena, najnovija književnost, lirska drama (Meterlink, Hauptman) donosi „prirodnije shvatanje" žene. Žene najnovije književnosti su tihe i dobre domaćice sa velikom dušom, nadzemaljska bića i madone koje „teše burnu mušku prirodu" (Isto: 210). Oprečna vrednovanja Ibzenovih junakinja obeležiće i recepciju u periodu između dva rata. U feminističkim tekstovima apologetski će se pristupati Ibzenovim junakinjama. Za razliku od Slijepčevića koju je uvažio Ibzenov feminizam, mada ga je negativno vrednovao, autori van feminističke javnosti će u međuratnom periodu ili prenebregavati ili osporavati feminističku platformu Ibzenovih drama.

Feministički esej o Ibzenu između dva rata

Ibzen je, pored Masarika, najpovlašćeniji autor u jugoslovenskoj feminističkoj interpretativnoj zajednici između dva rata. Norveški dramatičar biva

stvaralački podsticajan u književnosti progresivnog toka koja je u saglasju sa publicističkim diskursom, iz kog i izrasta. Feministički esejistički korpus o Ibzenu nije obiman i čini ga svega nekoliko eseja. Međutim, eseje o Ibzenu pišu vodeće intelektualke na feminističkoj sceni i oni su formativni elementi feminističkog diskursa u tom periodu. Takođe, ti eseji su jedino mesto gde se jugoslovenskoj čitalačkoj publici nudila interpretacija Ibzena iz feminističke perspektive. Pojedine uvide jugoslovenskih auotrki elaboriraće tek savremene ibzenološkinje. Feministički esej o Ibzenu, naposletku, nudi i interpretativni ključ za čitav korpus ženskih tekstova između dva rata.

Prvi tekst o Ibzenu, „Ibzen kao borac za ženska prava“, objavljen je prigodom četrdesetogodišnjice *Lutkine kuće* u prvom feminističkom časopisu u Kraljevini SHS, *Jugoslavenskoj ženi* (1917–1920, Zagreb, urednica Zofka Kveder). *Lutkina kuća* je Ibzenov tekst na koji se najviše upućuvalo, koji je jedan od najsnažnijih argumenata u prilog autorovog feminizma, ali i gradivni element feminističke argumentacije u vezi sa, ponajpre, kritikom patrijarhalnog braka. H. Vinković izdvaja ključne problemske komplekse kod Ibzena: problem modernog društva i problem modernog braka. Autor zapaža da je od *Stubova društva*, drame u kojoj žena želi ekonomsku nezavisnost, Ibzen prijatelj ženske emancipacije. Povodom *Nore*, ističe se Ibzenova bliskost sa idejama Žorž Sand, Kamile Kolet i grofice Ide Han-Han, kao i kontroverzna recepcija ove drame. Vinković pregnantno iskazuje suštinski problem *Lutkne kuće*, koji će biti lajtmotiv i docnijih interpretativnih sagledavanja ove drame: „Nemoguć [je] brak, u kojem je žena rob svojega muža, brak, gdje žena nema svoj ja, već se mora pokoriti volju muža“ (Vinković 1919: 336). Autor zaključuje da je Ibzen svojim perom mnogo doprineo osvešćivanju žena, ali i muškaraca.

Esej Nade Jovanović[1] „Nora – Ibsen“ (1921, *Ženski pokret*) predstavlja osporavanje patrijarhalne interpretativne norme: „Zašto su nam do danas tumačili drukčije Noru, no što je ona doista? Zašto nam nikad nisu podvukli one njene osobine koje onoliko Ibsen ističe? Je li to bilo namerno? Ili je to moć navike da se ne vidi istina“ (Jovanović 1921: 261.). Autorkina osnovna teza je da je „Nora žena

[1] Nada Jovanović je pseudonim Mileve Milojević, urednice *Ženskog pokreta*, najdugovečnijeg i najznačajnijeg jugoslovenskog feminističkog časopisa između dva rata. Pseudonim je razrešila Zorana Simić u referatu koji je izložila na naučnom skupu posvećenom časopisu *Ženski pokret* održanom u Institutu za književnost i umetnost 7–9.10.2020.

istaknute individualnosti, probuđene svesti“ (Isto) i afirmiše je kao simbol ženske emancipacije. Tekst je strukturiran kao polemički dijalog, tezu predstavljaju parafrazirani ili apstrahovani Torvaldovi stavovi, a antitezu feministički komentari.

Jovanović se ustremljuje ka slici Nore kao lakomislene žene nesposobne za život. Pažljivo tumačeći Torvaldov doživljaj supruge, autorka skreće pažnju na inverziju muških i ženskih uloga, pokazujući da je Nora ta koja se angažovala kako bi materijalno obezbedila porodicu i zaštitnički se postavljala prema suprugu. „Vesela, mila, nežna i lepa“ Nora, kakvom se prikazuje, u stvari je snažna žena spremna da se žrtvuje zbog ljubavi. Autorka zapaža da Nora „performira“ rodnu ulogu, da je njena lakomislenost samo odgovor na suprugova, odnosno patrijarhalna očekivanja.[2] Uvidevši (samo)obmanu koja ju je paralisala, „tica je za navek opustila krila. [...] Ona kod koje imperativ nepomućena srca stvara plemenitu akciju, ne razume zakone koji tu akciju smatraju zločinom. Zato hoće sama u život, bez tumača da pita, bez vođe ta traži, bez oslona da stoji“ (Isto: 266). Posebnost analizi Nade Jovanović doprinosi pronicljivo profilisanje Ibzenove junakinje obeleženo isticanjem prevage etičkog, nasuprot praktičkog uma. Autorka zatvara tekst stavom koji će varirati i druge autorke – „Većeg feministu žene nisu imale u muškarcu od Ibzena“ (Isto).

Alojzija Štebi u eseju „Ibzen kao propagator feminizma“ (1926, *Ženski pokret*) donosi sintetički pregled razvoja autorovih feminističkih stavova. Štebi Ibzenov feminizam pozicionira unutar šire mreže društveno-etičkih pitanja oličenih u motivu dolaska *trećeg kraljevsta*. Da bi se ono ostvarilo, moraju se svrgnuti svi lažni bogovi, a jedan od njih je, kako autorka zapaža, i „idealna žena, koja ćuti i trpi i zapostavlja samu sebe“ (Štebi 1926: 2). Štebi u *Savezu omladine*, drami u kojoj je izričit „zahtev morala da se žena mora pokoriti ponižavajućoj ulozi, u kojoj se nalazi u današnjem braku, osnovanom na trulim konvencionalnim dogmama“ (Isto: 67), primećuje prethodnicu *Lutkine kuće*. Nora, „ptica u kavezu“, ključna je

[2] Toril Moa postavlja u središte Ibzenovog modernizma njegovu dvostruku perspektivu, svest o nemogućnosti izbora između teatralnosti i autentičnosti. Njegov modernizam se zasniva na osećaju da nam je pozorište neophodno kako bismo razotkrili sebi igre prikrivanja i teatralizacije u kojima učestvujemo u svakodnevnom životu. Autrka *Lutkinu kuću* tumači u skladu sa ovako postavljenim konceptom: Nora i Helemr zaslepljeni su sopstvenim teatralizujućim fantazijama. Norina fantazija je varijacija idealističke figure plemenite i čiste žene koja se žrtvuje za ljubav, kao što je držala i Nada Jovanović (Moi 2006: 272, 265, 263).

faza u Ibzenovom kretanju ka novoj ženi – drama ilustruje „kako se razvija žena od slabog stvorenja do svesnog samostalnog čoveka, koja se bori za ličnu odgovornost, koja brani svoje pravo čoveka iznad dužnosti supruge i matere“ (Isto).

Jedan od najlepših tipova nove žene Ibzen je dao u *Neprijatelju naroda* - „Petra je prototip žene, koja je bila Ibzenu ideal žene“ (Isto). Takođe, Petra, „moderna Antigona“, kako ju je nazvala Ksenija Atanasijević, prototip je žene koja je i *Ženskom pokretu* bila ideal (nove) žene:

> Unutrašnje slobodna, bavi se svima velikim pitanjima, ima svoje mišljenje i moralnu hrabrost da svakome i svuda to svoje mišljenje kaže. Ona ne čeka na muža, koji bi preduzeo da se o njoj stara i bio predstavnik njenog ubeđenja, ona ima svoj poziv, koji vrši veselo i odano. […] Svetla i čista, odlučna i konsekventna, bez kompromisa, a uvek puna nježne ljubavi to je Petra, žena čije oči nisu uprte samo u kuhinjske lonce, žena koja smatra da je jedno naučno otkriće važnije i interesantnije od od najnovijeg modnog žurnala (Isto: 67–68).

Prikaz Petre je u potpunom saglasju sa feminističkim diskursom časopisa *Ženski pokret*, odnosno reprezentacijom *nove žene*: ona je obrazovana, profesionalno posvećena, ekonomski nezavisna; ona je autorka sopstvenog mišljenja i ubeđenja; ona ne čita modne žurnale, već feminističku periodiku u kojoj se redovno obaveštava o naučnim otkrićima i uspesima žena na naučnom polju. Štebi zaključuje esej osvrtom na dramu *Gospođa sa mora*, u kojoj je Ibzen, prema autorkinom mišljenju, dao rešenje za srećan brak, a ono podrazumeva slobodu i odgovornost oba partnera.[3]

Značaj eseja „Ibzenova shvatanja žene“ (1927, *Letopis Matice srpske*) Ksenije Atanasijević ne ogleda se samo u autorkinom analitički prodornom dokazivanju Ibzenovog feminizma, naročito u kontekstu njegovih moralističkih nazora. Posredi je još jedan izuzetno važan teorijski gest, odnosno teza koja je implicitno upisana u autorkinom eseju. Atanasijević esej otvara konstatacijom o sporu u vezi sa autorovim anti/feminizmom i, interpretirajući celokupan Ibzenov opus, ubedljivo izlaže svoju argumentaciju. Patrijarhalni, odnosno antifeministički i „univerzalistički“ pristup obeležio je recepciju Ibzena tokom dvadesetog veka i ta dva interpretativna toka uokvirivala su i pisanje o Ibzenovim dramama, naročito o

[3] Feminističko tumačenje *Gospođe sa mora*, koje je Štebi natuknula, opširnije je ponuđeno tek početkom devedesetih godina prošlog veka (v. Fuchs 1990).

Lutkinoj kući, u srpskoj/jugoslovenskoj periodici između dva rata. Sa patrijarhalnom interpretativnom normom polemiku je zapodenula već Nada Jovanović. Nora je, sa jedne strane, predstavljana kao lakomislena, detinjasta, frivolna, iracionalna, abnormalna, histerična, hirovita i sujetna žena. Besmrtna Nora je Nora iz prva dva čina, a Nora koja racionalno i lucidno analizira svoju bračnu situaciju je psihološki neuverljiva. Sa druge strane, Ibzen se nastojao spasiti od feminizma isticanjem da *Lutkina kuća* nema nikakve veze sa „ženskim pitanjem", da je u drami reč o univerzalnim problemima.

Džoun Templton konstatuje da je „apriorno odbacivanje ženskog pitanja kao teme *Lutkine kuće* izraz džentlmenskog zazora, odbijanje da se prizna neprijatna realnost. [...] U Ibzenovom svevremenom svetu Svečoveka, pitanje roda može biti samo zamarajuća upadica" (Templeton 1989: 29). Templton je istakla interpretativnu začkoljicu koja leži u osnovi „univerzalističkog pristupa" Nori, a koja je u svojoj biti motivisana patrijarhalnim svetonazorom: (a) s obzirom na to da prava umetnost ne može biti o feminizmu i s obzirom na to da je *Lutkina kuća* prava umetnost, onda *Lutkina kuća* ne može biti o feminizmu; (b) ženska prava su nepodesna za temu tragedije ili poezije jer su nedovoljna da bi bila univerzalizovana, odnosno da bi predstavljala ljudsko iskustvo uopšte (Isto: 31). Svojim ogledom Ksenija Atanasijević obara ove teze – prava umetnost može biti o feminizmu, odnosno žensko iskustvo može biti narativ (velike) umetnosti. Ovaj autorkin stav izrečen je u trenutku kada se ženskoj književnosti osporavala moć reprezentacije i kada se ona marginalizovala i getoizovala. Esej o Ibzenu Ksenije Atanasijević predstavlja povlašćeno mesto artikulacije feminističke kritike književnosti u jugoslovenskoj kulturi između dva svetska rata.

Ibzen i književnost o novoj ženi

U međuratnom periodu nastajao je korpus ženske književnosti koji je bio u saglasju sa problematikom koja je pokretana u feminističkoj kontrajavnosti. Teme o kojima se diskutovalo i raspravljalo, koje su obrađivane u publicističkim tekstovima, prevashodno u feminističkoj štampi, našle su svoj literarni pandan u *književnosti o novoj ženi*. Ovaj korpus tekstova u srpskoj/jugoslovenskoj književnosti konceptualizovala je Stanislava Barać. Reč je o tekstovima (proza i poezija) koje su pisale žene (pretežno) za žene o emancipovanim ženama sa namerom da se detabuiziraju teme koje se tiču zapostavljenog ili sankcionisanog ženskog iskustva (predbračni seks, žena koje odbijaju brak, žena koje se same bore za pravo glasa, rasprave o abortusu, bračna neverstva itd.) (Barać 2015: 289–331).

Ključna tema vezana sa lik *nove žene* jeste tema braka. Ljubavni narativ je konstitutivan u književnosti o novoj ženi. Ovo je razumljivo imamo li u vidu da je brak polje preseka različitih „ličnih i političkih" diskursa koji oblikuju identitet junakinja i realnih žena. Iskustvo ljubavi i braka predložak su junakinjinih (autorkinih) polemičkih reakcija na tiraniju tradicionalnih rodnih uloga i važan su narativ preispitivanja, ponekad i prekoračivanja postavljenih granica. Sputana i sankcionisana volja i sloboda izbora, ponajpre u kontekstu ljubavi i erotike kao najintimnijeg prostora, primaran je motiv junakinjinih pobuna.

Zahtevi za autonomijom ličnosti i njeno (samo)oslobađanje, te raskid sa pasivnom ulogom i potčinjavajućom pozicijom, naročito u kontekstu partnerskih odnosa, dominiraju feminističkim (publicističkim i književnim) diskursom između dva rata. Feministička književnost tih godina predstavlja polje različitih intertekstualnih preseka i Ibzenov lik (model) nove žene ili njenog antipoda, jedan je od njenih intertekstova. Neutemeljeno bi bilo za svaki narativ ovog tipa konstatovati ibzenovsku provenijenciju. Međutim, imamo li u vidu Ibzenov uticaj na globalnoj sceni prvih decenija dvadesetog veka,[4] njegove drame se svakako mogu označiti i kao važan prototekst jugoslovenske književnosti o novoj ženi. Prisustvo Ibzena u narativima koji problematizuju tradicionalni brak i ljubav možemo mapirati na više planova: glavne junakinje bivaju bliske autorovim novim ženama ili teže ka slobodi i autonomnosti ličnosti koje su one izvojevale, tropi njegovih drama važna su intertekstualna čvorišta na semantičko-simboličkom planu i Ibzen je formativna lektira junakinja.

Nada Jovanović je u *Ženskom pokretu* (1921–1923) objavila ciklus prozaida „Iz Mojih Vizija". Ovaj ciklus je sastavni deo knjige *U život vizija čija je moć istina* (1924). Autorka izrasta iz tradicije intimističkih i ispovednih tekstova koji tematizuju dramu probuđene ženske subjektivnosti u koštacu želje i realnosti. Jelena Milinković je lokalizovala „Iz mojih Vizija" u časopisni diskurs o novoj ženi. Autorka zapaža da lirska junakinja ovih odlomaka ni u jednom trenutku ne pati zbog nedostatka ljubavi, „ona protestuje protiv „ljubavne tamnice", ona se

[4] Polazeći od tekstova Džejmsa Džojsa, Virdžinije Vulf, Šarlot Perkins Gilmen, Biljana Dojčinović je zaključila da smo „sa Ibzenom u rukama, na sigurnom putu ka modernizmu u kom se položaj žena brzo menja i dolazimo do pojma nove žene čija bi najlakša slikovita formulacija bila Nora" (Dojčinović 2015: 56), kao i da „izgleda da je na početku druge decenije 20. veka ibzenovski impuls izveo žene iz domova i iz snova o bezbednosti bračne zajednice koje rešava sve probleme (Isto: 58).

„boji okova“, kao gubitka sopstvene slobode“ (Milinković 2015: 128). „Iz mojih vizija“ predstavlja prvi deo zbirke objavljene 1924. godine. Drugi deo, naslovljen „Iz jednog života“, čine fragmenti koje povezuje nastojanje žene, koja se povinovala društvenim normama, da smislotvorno oblikuje svoj život, obmanjujući sebe da je zadovoljna. „U život vizija, u život nepomućene sreće“, treći deo knjige, donosi ženinu odluku da raskine sa društvenim i patrijarhalnim konvencijama „i do ostvarenja one verzije ljubavi koju paradigma nove žene zastupa: junakinja predlaže svom partneru koncept slobodne ljubavi, tj. veze u kojoj neće biti obavezani, u kojoj će ona zadržati sebe u sopstvenom zamku“ (Isto).

Već i sam poetički kroki knjige Nade Jovanović upućuje na to da je autorka, koja je Ibzenovu Noru smatrala simbolom ženske emancipacije, svoju naratorku/lirsku junakinju oblikovala prema narativu samoosvešćivanja *Lutkine kuće*: žena koja najpre doživljava „buđenje“ i potom teži da se ostvari van rodnih uloga ili onako kako te uloge određuje patrijarhat. To podrazumeva i raskrinkavanje strategija muških patrijarhalnih figura: „Ti hoćeš svaki predmet da stvoriš za mene i tako spleteš još većeg mog ropstva. I hranu da mi doneseš. O mom odelu da se brineš. Je li to možda odnos ljubavi? Nagrada meni? Ne, hvala dragi. Ja hoću samo ono što ja tebi dam: zanosni ljubavni čas“ (Jovanović 1924: 44). Junakinja Nade Jovanović, poput Nore, ogoljava neravnopravnu distribuciju moći u patrijarhalnom braku, te muški egocentrizam i potrebu za kontrolom pod alibijem ljubavi prema ženi. Zamak lirske junakinje/naratorke Nade Jovanović feministička je utopija, građena na principu inverzije *lutkine kuće*.

Tokom 1924. godine u časopisu *Misao* je objavljen roman *Sotto Voce* Vere Ivanić, epistolarni roman u pet nastavaka koji se sustiče sa intimnim dnevnikom (Milinković 2015: 192). Na osnovu pisama koja je junakinja Gordana slala ljubavniku u periodu 1913–1923, možemo da rekonstruišemo njenu ličnost. Ona je udata žena, ima ćerku, veoma dobre socijalno-ekonomske situacije, živi u Beogradu, dosta putuje. Gordana je nesrećna u braku, supruga ne voli i ne poštuje ga, smatra da je monstruozan i rugoban, a kuću u kojoj žive često naziva „mauzolejom“ ili „kosturnicom“.

Na osnovu interesovanja koja iskazuje u pismima, može se zaključiti da je Gordana veoma obrazovana, a naročito su zanimljive njene književne i filozofske reminiscencije. Njena izrazita introspektivnost prožeta je esejističkim diskursom u kom se raskriljuju različita egzistencijalna pitanja. Gordanina lektira važna je na nekoliko planova: ona je sugestivan gest karakterizacije junakinje, važna je kulturna referenca u kontekstu modernističkog formiranja (ženske) subjektivnosti i

važna su metafikcionalna čvorišta romana. *Pohod na sever* je prva Ibzenova drama koja je citatno prisutna u Gordaninim pismima: „Slomljena sam, i razdražuje me vetar, što se već treći dan prolama sa neumanjenom jačinom. Slušam njegovo zavijanje, i mislim na Ibzenovu Hjerdisu što na crnom konju sa furijama leti po vazduhu“ (Ivanić 1924: 915). U jednom od narednih pisama, Gordana donekle pojašnjava svoju bliskost sa Hjerdisom:

> Šta čovek nalazi u knjigama drugo do potvrdu onoga što je sam on? U Puy-de-Dôme sam upoznala beskonačnost. Na onim visinama stvaraju se Zaratustre, Manfred, Irena i Hjerdisa. Tamo su Betovenove melodije, tamo se svršava zaludujuća zagonetka kozmosa. Da li znate kakvo je utešno olakšanje osluškivati odsjaj celog stvaranja u sebi, a biti istodobno prožet ubeđenošću da smo samo beznačajna jedna efemernost (Isto: 1024).

Pohod na sever i *Kad se mi mrtvi probudimo* pripadaju korpusu knjiga u kojima čitalac nalazi potvrdu onoga što je on sam. Obe Ibzenove junakinje komplementarne su pojedinim aspektima Gordanine ličnosti: odvojenost od voljenog muškarca, uverenje da se sreća može postići samo unutar personalnih relacija, nezadovoljstvo životom bez obzira na socijalne i materijalne uslove, preispitivanje tradicionalnih normi zarad sopstvene sreće; takođe, ove citatne veze uključuju i stanje pasivnost i gubitak identiteta koji se izjednačavaju sa smrću.

U još jednom pismu Gordana svoje intimne preokupacije oblikuje ibzenovskim referencama:

> Silueta Rebeke Vest donela mi je jednu zamisao. Ona je smela da izađe neuzdražana u poslednjem svome uzvišenome času, kada se nije brinula ni za kakav osvrt više. A ja sam mislila o drugoj jednoj, isto tako čudesnoj ibsenovskoj prilici, koja *nikad* nije mogla da bude neposredna. Šteta je što se po nešto veliko neostvareno prosanja. Ibzen mi neprestano u glavi. Čitam Strinberga, a mislim na Ibzena.
>
> I zatim na to kako su sva teženja i nadanja inkvizitorske sprave, ali i protivnici visoke moralne iskre. (Ivanić 1924: 1219).

Gordana imenom apostrofira tri Ibzenove junakinje. Međutim, pitanje je ko je „čudesna ibsenovska prilika, koja *nikad* nije mogla da bude neposredna“, koja je intenzivno zaokuplja. Iako se nemogućnost neposrednosti može pripisati mnogim Ibzenovim junakinjama, u čemu se i

ogleda tragični konflikt žene i patrijarhalne ideologije, Gordani je najbliža Ibzenova Heda Gabler. Tema ove drame jedna je od konstitutivnih tema i romana *Sotto Voce*. Gordana je obeležena egzistencijalnim očajem, izolovanošću, neslobodom, sukobom između sna o sublimnoj lepoti i ružnoće, toksičnosti banalne građanske svakodnevice. Gordana se skriva, zaklanja, ona je nedostupna za stvarnost u kojoj živi, konstantno performirajući uloge u kojima se našla (supruga, majka, domaćica), ne pristajući na uzorne kvalitete koje one podrazumevaju. Čak, Gordana u pismima performira „ženski diskurs" kako se on stereotipizirao u patrijarhalnoj kulturi. Njena estetizacija stvarnosti i eskapizam u prirodu u koju projektuje idealističku utopiju lepote takođe je približavaju Hedi. Za razliku od Hede Gabler Gordana zadovoljstvo pronalazi u intimi sa ljubavnikom. Međutim, Gordana ne poseduje volju i delatnu crtu Ibzenovih junakinja.

U najradikalnijem jugoslovenskom feminističkom romanu između dva rata, romanu *Jedno dopisivanje* (1932) Julke Hlapec Đorđević, ideologema *nove žene* ili *advanced women,* kako ju je sama autorka nazivala u svojoj esejistici, najpotpunije je ostvarena. Marija Prohaskova, junakinja čiju prepisku sa ljubavnikom pratimo tokom romana, ima mnogo zajedničkih crta sa svojom autorkom. I ona potiče iz srpske zajednice u Južnoj Ugarskoj, fakultetski je školovana u Beču, nastanjena u međuratnom Pragu, udata za Čeha, sa internacionalnom prijateljskom i saradničkom mrežom. Pored biografskih elemenata, Marija deli i političko-ideološke nazore svoje autorke. Marija je ideološki osvešćena, emancipovana žena kojoj su prioriteti autonomija, koju beskompromisno brani, i sloboda volje ili, njenim rečima, „kako tačno reče Ibsen: Živeti po zakonima svoga ja". (Hlapec Đorđević 2004: 9).

Koncept ljubavi i braka, koji je u romanu fundiran iz perspektive emancipovane snažne individualnosti, temeljno je analizirala Jelena Milinković. Marija Prohaskova „ljubav shvata kao veoma složen fenomen koji se ne iscrpljuje isključivo u dopadanju i erotici, već podrazumeva mogućnost potpunog samoosvešćivanja ličnosti i njene kompletne izgradnje" (Milinković 2014: 175). Takođe, „ona ne traži institucionalne

okvire za ljubavno osećanje i ne vezuje ljubav isključivo za seksualnu vezu ili brak.“ (Isto: 176). Za razliku od Gordane Vere Ivanić, sopstvene težnje nisu „inkvizitorske sprave“ za Mariju Prohaskovu, niti su „protivnici visoke moralne iskre“. Nova žena svoje težnje ne saobražava tradicionalnom moralu niti ih vrednosno samerava spram njega. Ona insistira na izgradnji novog morala koji uvažava ženinu ličnost, odnosno njenu subjekatsku poziciju i u privatnoj i u javnoj sferi.

Marija Prohaskova upoznaje ljubavnika sa ličnostima čije ideje su oblikovale njen svetonazor:

> Mislim da su na moj razvitak Ibsen, a kasnije, kada sam već bila udata, Jovan Skerlić, imali velik, sudbonosni upliv. [...] Otkrivajući lažljivošću nasićenu atmosferu starih patrijarhalnih odnosa, i neizmerno sugestivno, oni oba izazivaju čežnju za višim sferama života, želju za širokim socijalnim delokruzima. Godinama mog univerzitetskog obrazovanja Ibsen mi je bio više nego vođa i inspirator – on mi je bio bog, što objašnjuje dovoljno moju duševnu dispoziciju. (Hlapec Đorđević: 26).

Emancipatorske ideje Henrika Ibzena oblikovale su duševnu dispoziciju Marije Prohaskove, ali i junakinja drugih autorki – osveščivanje patrijarhalne mreže patronata i mehanizama koji ženu dehumanizuju. Međutim, otvoreno je pitanje koliko su junakinje bile spremne i sposobne da načine i korak dalje. Povodom junakinje Julke Hlapec Đorđević, Milinković je zapazila da „iako u prepisci sa ljubavnikom Marija zauzima decidan stav o svim važim egzistencijalnim pitanjima, braneći dosledno sopstvenu autonomiju i preziruci sve konvencije građanskog morala, ona ne biva do kraja srećna [...] a sebe definiše kao osobu sklonu melanholiji (Milinković 2014: 181–182). Feministička recepcija Ibzena potvrđuje stav da je „izgradnja društvenog identiteta nove žene bila glavni ali i najudaljeniji cilj srpske feminističke kontrajavnosti između dva rata“ (Barać 2015: 97).

Recepcijski pluralizam ideologeme *nova žena*

Dosadašnja istraživanja ideologeme *nove žene* u srpskoj/jugoslovenskoj feminističkoj publicistici i književnosti između dva rata pokazala su da je ona formirana u dijalogu sa stvaralaštvom Aleksandre Kolontaj i Sare Grand (Barać 2015, Milinković 2015). Publicistički tekstovi o Ibzenu, kao i intertekstualne veze

književnosti o novoj ženi, omogućavaju nam da i njegove drame posmatramo kao prototekst *nove žene* u srpskoj/jugoslovenskoj kulturi. Publicistički tekstovi ilustruju *ibzenovsku* diskurzivnu razgranatosti. Ibzenovi stavovi i ideje važni su argumenti u diskusiji o društvenim, kulturnim, psihološkim, etičkim i estetičkim problemima koja se vodila sa feminističkih pozicija. Njegove junakinje važan su reprezentacijski model na feminističkoj sceni. Pored ukazivanja na vidove intertekstualne komunikacije, cilj interpretativnog osvrta na tri romana je otvaranje istraživačkog polja: svestrano sagledavanje književnosti o novoj ženi u ibzenovskom kontekstu, kao i njeno komparativno sagledavanje sa evropskom književnošću koja je nastajala u dijalogu sa Ibzenovim feminističkim idejama (u tom kontekstu zanimljivo bi bilo markirati i „posrednike“ - na primer, Sara Grand koja se prevodi u *Ženskom pokretu*). Naposletku, recepcija Ibzena na feminističkoj sceni pokazuje i formativnu dinamičnost, transnacionalnu i kulturološku raslojenost ideologeme *nove žene* u srpskoj/jugoslovenskoj kulturi, kao i raspon i opsege feminističkog diskursa između dva rata.

Literatura

Fuchs, E. (1990). Marriage, Metaphysics and The Lady from the Sea Problem. *Modern Drama*, 3, 434–444.

Hlapec Đorđević, J. (2004). *Jedno dopisivanje.* Prosveta.

Moi, T. (2006). "First and Foremost a Human Being": Idealism, Theatre, and Gender in A Doll's House. *Modern drama*, 3, 256–284.

Templeton, J. (1989). The Doll House Backlash: Criticism, Feminism, and Ibsen. *PMLA*, 28–40.

Slijepčević, P. (1980). *Kritika i publicistika*. Sarajevo: Svijetlost.

Štebi, A. (1926). Ibzen kao propagator feminizma. *Ženski pokret*, 3, 65–68.

Vinković, H. (1919). Ibzen kao borac za ženska prava. *Jugoslavenska žena*, 8/10, 336–337.

Атанасијевић, К. (1927). Ибзенова схватања жене. *Летопис Матице српске*, 1/3, 245–252.

Бараћ, С. (2015). *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Беловић Бернаджиковска, Ј. (1899). Модерна жена. *Зора*, 12, 393–395.

Дојчиновић, Б. (2015) *Право сунца. Другачији модернизми*. Нови Сад: Академска књига.

Иванић, В. (1924). Sotto Voce. *Мисао*, књ. 15, 5/6, 7/8, 910–916, 1017–1025, књ. 16, 1, 2, 3, 1140–1150, 1223–1231, 1215–1222 .

Јовановић, Н. (1921). Нора – Ибсен. *Женски покрет*, 7/8, 263–266.

Јовановић, Н. (1924). *У живот визија чија је моћ истина.* Београд: „Давидовић".

Милинковић, Ј. (2015). *Женска књижевност у часопису* Мисао *(1919–1937)* (Непубликована докторска дисертација). Филолошки факултет, Београд.

Милинковић, Ј. (2014). Тематизација љубавне приче у роману *Једно дописивање* Јулке Хлапец Ђорђевић. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1, 167–184.

V
LITERATURE AS A CULTURAL PHENOMENON

УДК 821.163.41-94.09 Piščević S.

Радослав Ераковић*
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

УБИЦЕ МОГ ТАСТА: ЛИК АТАНАСИЈА РАШКОВИЋА У МЕМОАРСКИМ ЗАПИСИМА СИМЕОНА ПИШЧЕВИЋА

Atanasije Rašković (1697-1753) is one of the main characters in *The Memoirs* written by Simeon Piščević (1731-1797). His role in the life of the young lieutenant Piščević was no less significant than the one of the writer's closest relatives – his father Stefan or uncle Sekula Vitković, and it was most surely more important to the author of *The Memoirs* than the role of Vuk Isakovič, the favourite character of Miloš Crnjanski (1893-1977). Should we pick out the most significant events from the turbulent life of colonel Rašković, we could conclude that his (un)official biography has an extraordinary, quite exciting potential for a novel. However, in spite of his numerous life achievements, Atanasije Rašković represents one of the most tragic figures in *The Memoirs* of Simeon Piščević. Mysterious death of colonel Rašković represents an extremely important topical node in the structure of *The Memoirs,* especially because violent scenes with tragic outcome are strangely rare in the literary work of his son-in-law. In this study we will try to explain why we think that it was this tragic destiny of Atanasije Rašković that inspired Simeon Piščević to describe the dark side of everyday life of the Serbian officers' families in the Habsburg Monarchy.

Key words: Serbian literature of XVIII century, memoirs, Simeon Piščević, Atanasije Rašković, political conspiracy, murder, poisoning.

Атанасије Рашковић (1697 – 1753) припада групи кључних актера мемоарских записа Симеона Пишчевића (1731 – 1797). Његова улога у животу младог поручника Пишчевића није била ништа мање значајна од оне које је припала ликовима пишчевих најближих сродника, попут оца Стефана и ујака Секуле Витковића, а свакако је можемо означити као важнију од оне коју је писац *Мемоара* доделио Вуку (Волкану) Исаковичу, омиљеном граничарском официру Милоша Црњанског (1893 – 1977). Мада наш

* rasha@ff.uns.ac.rs

истраживачки подухват није заснован на упоредној анализи *Сеоба* (Црњански 1929) и *Мемоара* (Пишчевич 1884), велика популарност најпознатијег дела Милоша Црњанског нас ипак обавезује да нагласимо како Пишчевићеве успомене на „чувени" сусрет принца Карла Лотариншког (1712 – 1780) и мајора Исаковича отклањају било какву сумњу у професионалну репутацију команданта Подунавске ландмилиције (Пишчевић 2013: 45-46). За разлику од оронулог и меланхоличног јунака *Сеоба*, његов прототип није током ратних операција на Рајни (1744) био обузет фантазмагоричним визијама Русије, нити је славни аустријски војсковођа био приморан да га укори због занемаривања официрских дужности. Иако га је његов бивши ађутант и саборац из Рата за аустријско наслеђе представио својим читаоцима као предузимљиву, сталожену, па чак и духовиту особу (Пишчевић 2013: 51), веома је тешко занемарити упадљиво одсуство информација о судбини Вука Исаковича након повратка Подунавске ландмилиције из Баварске (1745).

Мада славног јунака Милоша Црњанског и „правог" Вука Исаковича из Пишчевићевих *Мемоара* не повезује готово ништа изузев имена и мајорског чина, ми заиста немамо намеру да се упуштамо у апсурдно позитивистичко преиспитивање уметничке вредности *Сеоба,* које би било засновано на „инкриминишућим" доказима о фактографској непоузданости једног од најзначајнијих романа у историји српске књижевности. Како бисмо објаснили због чега је за наш покушај новог читања *Мемоара* толико значајна „збуњујућа" чињеница да је лику Вука Исаковича додељена скромна улога у примарном тематском предлошку *Сеоба,* неопходно је, барем за тренутак, занемарити резултате „канонских" интерпретација стваралаштва Милоша Црњанског, у којима је – првенствено услед недовољног познавања поетичких и жанровских особености европске осамнаестовековне књижевности – преовладало уверење да нам пажљиво ишчитавање *Сеоба* може разрешити сваку дилему у вези с стваралачким сензибилитетом Симеона Пишчевића. Међутим, примена реверзибилног херменеутичког инжењеринга нам не може пружити одговор на питање због чега је приповедачка вештина Симеона Пишчевића много више дошла до изражаја у његовим ламентацијама над трагичном судбином *Атанасија от Рашковича*, него у његовим концизним ађутантским белешкама о дневним заповестима мајора Вука Исаковича.

Наравно, никако не би требало занемарити ни конкретне (биографске) разлоге због којих је романескном животопису *полковника Рашковича*

припало истакнуто место у фабулативно-сижејној структури Пишчевићевих *Мемоара*. С обзиром на то да је у српској књижевној историографији темељно испитан психолошки комплексан однос главног јунака *Мемоара* и његове доминантне мајке (Павић 1976; Павић 1977; Павић 1985), уздржаћемо се од неинвентивне реинтерпретације луцидних запажања Милорада Павића о едипалном понашању поручника Пишчевића. Прецизно формулисани искази *госпоже* Пишчевић, посебно они у којима је отац Дафине Рашковић недвосмислено афирмативно описан као „велик човек и велик господин“ (Пишчевић 2013: 66), постају потпуно разумљиви тек када догађаје попут „спонтаног“ упознавања будућих супружника сагледамо у ширем културноисторијском контексту, уз посебан осврт на чињеницу да су Рашковићи средином 18. века били једна од најутицајнијих српских породица у Хабзбуршкој монархији. Према Јовану Рајићу, *Атанасиј Рашкович* је био један од истакнутих вођа српских устаника, који су током Аустријско-турског рата (1737 – 1739) ратовали под командом фелдмаршала Фридриха Секендорфа (1673 – 1763):

> Егда же вторицеју народ сербски соединившисја с воjинством кесаревим лета 1737. на позиваније чрез фелдмаршала графа Секендорфа 10. јун[а] 1737. отечество своје оставил, и с великим уроном, гибељу же многочислених душ покрову дома аустријскаго подверглсја, изшел и Атанасиј Рашкович, оставив всја добра и именија своја в Старому Влаху бивша, и четири диштрикта, над нимиже јако палатин предпоставлен бе: неизшел обаче просто, но взјавши со собоју 1500 вооружених мужеј ово коњиков, овоже пеших, с којими пришед до Новаго Пазара, соединилсја с цесаро-краљевским воjинством с многим пролитијем крове воjевал противу непријатеља, и за храбраја дела своја удостоjилсја от Карола VI императора декретом дне 15. марта 1739. изданим, полковником народнога воjска наименован и објављен бити. (Рајић 1795: 174-175)

Након што је поражена војска цара Карла Шестог (1685 – 1740) напустила територије јужно од Саве и Дунава (1739), старовлашки кнез је пребегао са својом породицом и војницима у Срем.[1] Упркос томе

[1] Главна проблемска нит нашег истраживачког подухвата, обавезује нас да истакнемо како је Атанасије Рашковић у Пишчевићевој *Историји српског народа* (Пишчевић 2018) представљен читаоцима као ауторов поуздани саговорник и истакнути учесник Аустријско-турског рата (1737 – 1739). Наиме, Друга велика сеоба Срба је у

што је репутацију способног официра стекао пре него што се доселио у *Ћесарску*, за друштвени успон *полковника Рашковича* у новој домовини био је најзаслужнији рођени брат његове супруге, Арсеније Четврти Јовановић Шакабента (1698 – 1748). На пример, хабзбуршки владар је 1739. унапредио Атанасија Рашковића у пуковника након личне ургенције српског патријарха (Костић 1931: 1937), што нам омогућава да закључимо како је прагматична мајка поручника Пишчевића много боље проценила вредност родбинских веза с Рашковићима од својег (емоционално незрелог) сина. Учешће Атанасија Рашковића у догађајима од општег значаја за Србе у Аустрији – нарочито у периоду од 1739. до 1753. године – може бити делимично реконструисано на основу стручних радова компетентних проучавалаца историјата Карловачке митрополије, чију научну релевантност није умањила чињеница да су први пут публиковани крајем 19. и почетком 20. века (Јакшић 1899; Јакшић 1902; Руварац 1903; Руварац 1912; Руварац 1914). Међутим, у претходно поменутим радовима истакнуте су пре свега његове заслуге за очување српске црквене аутономије, док су, сасвим очекивано, занемарени интимнији аспекти животне свакодневице угледног Атанасија Рашковића, попут венчања његове ћерке Дафине и хусарског поручника Симеона Пишчевића (1748).

Насупрот томе, у Пишчевићевим *Мемоарима* није посвећена готово никаква пажња учешћу *господина пуковника* у раду Црквено-народних сабора, што представља енигматичну тематско-мотивску апорију, посебно када се узму у обзир резултати наших истраживања научно-релевантне архивске грађе, на основу којих смо закључили

историјској студији Симеона Пишчевића описана на основу разговора које је *сочинитељ* водио са својим тастом, вероватно крајем четрдесетих или почетком педесетих година 18. века (коначна верзија овог рукописа је, према наводу Симона Пишчевића, настала у Русији 1795. године). Кнез Атанасије Рашковић очигледно није желео да препусти забораву трагичне догађаје из 1739. године, јер је његов интелектуално свестрани зет у *Историји српског народа* прецизно навео како је „често разговарао с њим и више пута слушао причу о томе шта се све и како тада десило“ (Пишчевић 2018: 316-317). (оп. а.)

како су *oberst Athansius von Raskovics* и *liutenant Simon Pischtyevity* заједно учествовали у раду Црквено-народног сабора, одржаног у [Сремским] Карловцима 1748. године ([Енгелсхофен] 1748). За Симеона Пишчевића је заповедништво Атанасија Рашковића над новоформираним Сирмијумским (сремским) хусарским пуком очигледно представљало конкретнији доказ о његовом професионалном и друштвеном успеху (Пишчевић 2013: 70), него чињеница да је његов таст био један од потписника петиције, којом су високи (српски) официри 1749. године подржали произвођење администратора будимске епархије Дионисија Новаковића (1705 – 1767) за епископа (Јакшић 1902: 245-246). Посматрано из савремене истраживачке перспективе, веома је тешко отети се утиску како је Јован Рајић много боље од Симеон Пишчевића проценио који је (историјски) догађај учврстио углед *оберстера Рашковича* међу припадницима српске заједнице у Хабзбуршкој монархији. Наиме, у четвртој књизи *Историје разних славенских народов најпаче Болгар, Хорватов и Сербов* прецизно су наведене заслуге старовлашког кнеза за пренос земних остатака грофа Ђорђа Бранковића (1645 – 1711) из Хеба у Крушедол, при чему је Јован Рајић „дискретно“ истакао аристократско порекло Атанасија Рашковића, тако што га је читаоцима свог капиталног историографског остварења представио као *високороднаго господина*:

> Когда сија тако бивајут, Јосиф император в цветушчих летах својих априлија 3. дне помјанутаго лета мертвенаја отложил в Вијене, и в гробнице предков својих положен. Мало по том и заточениј деспот Бранкович в глубокој старости своеј в Бо[х]емији в Егре септ. 19. л. г. 1711. от мира сего преминул, по внегда поживе шестдесјат шест лет, от којих 22 года в заарестовани прожил скорбно. По мнозем времени, то јест 1743. септем. 3. от земнија тини изкопани кости его чрез високороднаго господина Атанасија от Рашкович цесарокраљевскаго обрстера на позволениje цесарокраљевскаго величества тогда владејушчија краљици в Срем принесени, которија блаженија памјати патријарх Арсениј Четвертиј в Соборној карловачкој цркви над гробнија молитви совершив в монастире Крушедоле в женској паперте честно паки погребе, јегоже надгробноје [Зри в прибавл. 3.] (Рајић 1795: 172-173)

Одређени поступци супруге и кћери Атанасија Рашковића – попут богатог даривања манастира Хопово у јуну и августу 1742. године (Костић 1931: 141) – такође могу бити идентификовани као релевантно (биографско) сведочанство о брзом друштвеном успону ове породице, која се свега три године раније (1739) доселила у војно-административну област Доње савске границе (Срем). Наведено доброчинство „госпоже Ангелине обршчерове“ и њених „дшчери“ (Костић 1931: 141-142) није забележено у *Мемоарима* зато што се чланови фамилије Рашковић први пут појављују у делу Симеона Пишчевића тек у његовим литерарно уобличеним сећањима на збивања из 1747. године (Пишчевић 2013: 66). Ипак, његови контакти с Рашковићима постали су много интензивнији након венчања с Дафином (1748), што нас је довело до претпоставке како ауторови концизни записи о приватном животу „маргиналних“ женских ликова – посебно оних из најинтимнијег окружења његове супруге – представљају још један (не)очекиван доказ о тематско-мотивској комплексности Пишчевићевих *Мемоара*. Прецизније, одлучили смо да темељније истражимо утицај одређених поступака две најстарије ћерке *полковника Рашковича* на сижејну динамичност дела, уз посебан осврт на улогу коју су „непокорне“ сестре имале у (ризичним) припремама за сеобу породице Пишчевић у Русију (1751 – 1753).[2]

Потенцијална потрага за траговима конфликта између *госпоже Ангелине* и њеног супруга била би несврсисходна јер је очигледна неспремност мајке да се побуни против инфериорног положаја у хијерархији породичног микрокосмоса (њен лик је, на пример, сасвим маргинализован у сцени сусрета љутитог таста и зета „робијаша“). Наш скромни допринос реваловизацији статуса женских ликова у *Мемоарима* стога је заснован на сагледавању трагова антагонизма између нарцисоидних захтева заступника

[2] Као што је познато, Симеон Пишчевић није у *Мемоарима* навео име своје мајке, баш као ни име своје најстарије ћерке (јединог преживелог детета из брака с Дафином), а име његове (прве!) таште, Ангелине [Анђелије?] Рашковић, сачувано је од заборава захваљујући претходно поменутом хоповском поменику из 1742. године (Костић 1931: 140-142). Име Дафинине најстарије сестре и супруге руског капетана Петра Шевића такође није наведено *Мемоарима*, док су имена две најмлађе ћерке Атанасија и Ангелине Рашковић забележена у тексту Ђорђа Рајковића из 1881. године, под насловом *Живот генерала Љубибратића*. Према Ђорђу Рајковићу, Дафинине млађе сестре су се звале Јефимија и Јелисавета (Рајковић 1881: 70-73). (оп. а)

породичне заједнице и прагматичнх планова припадница млађе генерације. За разлику од узорних представница „досељеничке“ генерације попут Ангелине Рашковић, релативно лако можемо уочити да су њене предузимљиве ћерке и њихов ништа мање енергични отац имали дијаметрално супротне ставове о томе да ли би, на пример, Дафина и Симеон требало да се придруже припадницима велике српске (официрске) колоније у Кијеву (Пишчевић 2013: 74). Морамо нагласити како би било погрешно означити две сестре као размажене молијеровске прециозе, јер пројектовање крајње симплификованих подела на добре и лоше јунакиње затамњује праву, у сваком случају много сложенију (не само психолошку, него и културолошку) природу њихових судбоносних поступака. Одлука о сеоби у Русију свакако не може бити тумачена као последица њихових неиспуњених конформистичких прохтева или хировите младалачке потребе да се јавно осрамоти угледни старовлашки pater familias, тако што ће се најмлађи чланови његове (проширене) породице јавно одрећи аустријског поданства и одселити на исток. Уместо тога, можемо констатовати да је главни узрок њиховог (оправданог) незадовољства очево ауторитарно приморавање најближих сродника да се одрекну права на самостално доношење одлука о сопственој будућности (Пишчевић 2013: 74). Према томе, сижејна структура *Мемоара* заиста садржи многобројне доказе о поступном емоционалном сазревању не само главног јунака, него и његове младе жене. Након иницијалног периода мучног (двогодишњег) привикавања на улогу официрске супруге, она се трансформисала у личност која је решена да се енергично супротстави „монолитном“ породичном колективу, тако што ће подржати намеру свог боваријевски колебљивог супруга да се одселе у Русију (Пишчевић 2013: 74). Коначно, праве размере интимне побуне осамнаестогодишње јунакиње постају још уочљивије када узмемо у обзир (не)вољно признање њеног мужа да је одлуку о демобилисању донео тек након што се посаветовао са својим најближим (мушким) сродницима, оцем Стефаном и ујаком Секулом Витковићем (Пишчевић 2013: 75). Упркос чињеници да је због (првог) покушаја напуштања активне војне службе био изложен низу непријатности у Петроварадину и Осеку (Пишчевић 2013: 78-81), главни протагониста *Мемоара* – за разлику од своје супруге и њене старије сестре – није прекршио ниједну (неписану) норму патријархално устројене заједнице.

Двомесечно заточеништво Симеона Пишчевића у рудиментарној хабзбуршкој верзији фукоовског паноптикона је за нашу анализу значајно

пре свега због (упадљивог) одсуства приповедачких коментара у форми барокно-китњастих апотеоза, састављених у част утицајних особа које су га избавиле из тамнице. Да подсетимо, захвални писац *Мемоара* је до танчина објаснио какву су улогу одиграли фелдмаршал Карло Бањањи (1697 – 1772), генерал Јохан Бернклау (1700 – 1746) и мајор Вук Исаковић (1694 – 1759) у ослобађању оклеветаног капетана Стефана Пишчевића из затвора у Шартингу (Пишчевић 2013: 56-60), при чему бисмо волтеровски иронично могли закључити како је благодарност капетановог сина досегла врхунац док је клечао пред разнеженом супругом аустријског фелдмаршала (Пишчевић 2013: 58). Када га је седам година касније задесила судбина врло слична очевој, нико се од његових препостављених није усудио да му помогне, па чак ни Дафинин моћни отац, на основу чијег бисмо (зловољног) опхођења према поручнику Пишчевићу могли претпоставити да је *господин пуковник* искрено веровао у благотворно „педагошко-васпитно" дејство драконских дисциплинских мера. Након (не)очекиване рехабилитације младог русофила, свевидећи државни апарат је његово преваспитавање препустио зевсовски разгневљеном тасту, чија је беспрекорна официрска репутација (наводно) била угрожена понашањем незахвалног зета (Пишчевић 2013: 81-82; 85-86). На основу тога што је у *Мемоарима* јасно истакнуто (само)задовољство Атанасија Рашковића због зетовљевог покајничког држања након пуштања на слободу (Пишчевић 2013: 86), можемо закључити да је искусни војник тачно предвидео психолошко дејство двомесечне затворске изолације на младог пустолова. Међутим, пуковникове „прекогнитивне" способности су очигледно биле веома скромне, зато што лојални хабзбуршки официр није успео ни да наслути како ће његова лична пропаст бити проузрокована непоколебљивом вером у законску и моралну исправност *ћесарских* наредби.

Мистериозна смрт пуковника Рашковића представља изузетно значајно тематско чвориште у сижејној структури *Мемоара,* нарочито због тога што су сцене насиља са смртним исходом зачуђујуће ретке у литерарно уобличеним успоменама осамнаестовековног професионалног војника. Изузмемо ли детаљне описе (трауматичних) искустава која је тринаестогодишњи приповедачки субјекат стекао у лето 1744. године на Рајни (Пишчевић 2013: 34-53), кључни актери *Мемоара* не умиру од рана задобијених на бојном пољу, већ услед старости, болести или несрећног случаја, попут поплаве у којој је Симеон Пишчевић изгубио (прву) супругу и

сина.[3] Напрасна смрт Атанасија Рашковића (19. мај 1753) не може бити сврстана ни у једну од претходно наведених категорија, зато што чак ни у „готској" прози Пишевићевог славног савременика, Хораса Волпола (1717 – 1797), отров никада није доспевао у храну или пиће жртве услед нехотичног пропуста (анонимног) кувара. Дубоко огорчени писац *Мемоара* је био чврсто убеђен да су убиство његовог таста наручили припадници мађарске аристократије (Пишчевић 2013: 90-91). Он је подједнако висок степен самоувереності исказао приликом „шерлокхолмсовског" дедуктивног промишљања потенцијалних узрока анимозитета угарског племства према српском „народном прваку" (Пишчевић 2013: 91). Према његовој (поједностављеној) интерпретацији вишедеценијских (гео)политичких превирања на простору Хабзбуршке монархије и Светог римског царства, анонимни уротници су одлучили да уклоне Атанасија Рашковића јер је постао превише утицајан на Двору, посебно након што је царица Марија Терезија у августу 1751. јавно демонстрирала своју наклоност према српском пуковнику (Пишчевић 2013: 90).

Суочавање приповедачког субјекта са спознајом да идентитет убице никада неће бити откривен, значајно је за наш покушај савременог читања *Мемоара* из два разлога. Прво, горчином прожете реминисценције талентованог *сочинитеља* упућују на закључак о снажној каузалној вези између насилне смрти члана породице и „девијантног" понашања капетана Пишчевића, за чије су „завереничке" контакте с руским дипломатама веома брзо сазнали агилни денунцијатори, попут митрополитовог секретара Павла Ненадовића [Млађег] (Пишчевић 2013: 108-109; 116-117). Друго, током иницијалне фазе нашег истраживачког подухвата, дошли смо до закључка како Екова (аутопоетичка) промишљања симболичког значаја неразјашњене мистерије у „криминалистичкој" прози (Eco 1984: 53-55) могу понудити изненађујуће снажан (херменеутички) ослонац преиспитивању

[3] Дафина је трагично настрадала 18. јула 1758. године, приликом повратка породице Пишчевић у Русију (Пишчевић 2013: 222-232). Недалеко од Горњег Свидника (данашње место Свидник у Словачкој), водена бујица однела је кочије, у којима се налазила Дафина са новорођеним сином и ћерком. Поплаву су преживели само Симеон Пишчевић и њихова ћерка, коју је угледни новосадски историчар др Ђорђе Ђурић недавно идентификовао као *Марију* Семјоновну Пишчевић (Ђурић 2018: 40). (оп. а.)

интерпретативног потенцијала приповести о (нерасветљеном) осамнаестовековном злочину. С обзиром на то да капетан Пишчевић није присуствовао ручку у Купинову 17. маја 1753. године (Костић 1931: 143), његова приватна истрага је била заснована искључиво на (неформалним) изјавама очевидаца и резултатима примитивне обдукције, која је била извршена како би се привремено одложила декомпозиција тела, а не због тога што су представници власти желели да сазнају „прави“ узрок смрти Атанасија Рашковића (Пишчевић 2013: 90). Веома је интересантно да је аутор изоставио имена свих (тобожњих) сведока, од којих је сазнао да је његов таст, одмах након свечаног ручка, посумњао да је отрован (Пишчевић 2013: 91). Претходно наведени „ономастички“ пропуст не може бити оправдан претпоставком да је дипломатски обазриви аутор покушао да заштити своје сроднике и пријатеље настањене у *Ћесарској*, тако што је прикрио њихов идентитет од „професионалних“ читалаца у служби Хабзбуршке монархије, попут злогласног бечког цензора и великог русофоба, Атанасија Димитријевића Секереша (1740 – 1794). Наиме, коначна верзија мемоарских записа пензионисаног руског генерала *Семјона Степановича* настала је тек средином осамдесетих година 18. века, односно у тренутку када чак ни жртвин син није више био међу живима (пуковник Александар Рашковић је сахрањен 1773. године у манастиру Бешеново). Разрешење ове енигме требало би потражити у чињеници да ниједан анализирани сегмент *Мемоара* не садржи информацију о оснивању званичне истражне комисије, што наводи на закључак како нико од очевидаца није био спреман да ризикује свој (официрски) углед због претпоставке да је *оберстер Рашкович* заиста био жртва политичке завере.[4] Недостатак доказа о одговорности мађарског

[4] Надгробни натпис у припрати Благовештенске цркве манастира Крушедол гласи: „Под сим каменом почивајет раб божији Атанасије от Раскович високоблагородни г[оспо]дин родом и отечеством от расији сербскија земљи, котори на верност и позваније освештанаго римскаго и цесарокраљевскаго величества Карола Шестаго купно с блаженопочившим господином [господином?] Арсенијем Четвертим архиепископом пекским и патријархом илирикосербским из држави турецкија в сија страни изшед идеже довољнија при различитих војинствених случајах верно храбро и славно приказав знаменија сотслуженијем витезским и оберстерским почтен бист саном сверху славнија пешачкија регименти зовомија петроварадинскија преставитсја лета м[есе]ца иже поживе лет и погребен зде во манастире Крушедол иже во Срему престависја лета 1753 м[есе]ца маја 19 поживе лета 56“. Према томе, барокно интонирана апотеоза покојникових подвига не садржи ниједан податак – па

племства за смрт Атанасија Рашковића није поколебала *славеносербског* детектива-хусара, зато што је (неименовани) физикус након „аутопсије“ констатовао да су оштећења на унутрашњим органима највероватније била изазвана тровањем (Пишчевић 2013: 91). С једне стране, веома је незахвално износити претпоставке о врсти супстанце која је усмртила пишчевог злосрећног таста. С друге стране, нема никакве сумње да је арсеник све до проналаска Маршовог теста 1836. године био најчешће (зло)употребљавани отров у европској историји (Cullen 2008: 38; 173-174; Karamanou, Androutsos, Hayes & Tstatsakis 2018: 1-3). Морамо такође додати како је управо британски хемичар Џејмс Марш (1794 – 1846) сврстао кафу међу напитке на које је (викторијанска) полиција обраћала нарочиту пажњу, приликом утврђивања начина на који је арсеник доспео у тело жртве (Marsh 1836: 230; 235). Према нашем мишљењу, употреба лако доступног и веома ефикасног отрова попут арсеника потпуно се уклапа у *modus operandi* мистериозног убице из Пишчевићевих *Мемоара*, који због хладнокрвног и безобзирног поступања према својој жртви заиста заслужује да буде упоређен с Ековим тровачем-библиофилом, Хорхеом од Бургоса (Eko 1984).

Као што смо већ навели у претходном сегменту рада, аутопоетичка промишљања Умберта Ека (Eco 1984) пружила су снажан подстицај нашем преиспитивању не само интерпретативног, него и (савременог) рецепцијског потенцијала канонског остварења српске осаманестовековне документарно-уметничке прозе. Ипак, пажљивији читалац *Мемоара* веома ће лако запазити да је капетан Пишчевић много више пажње посветио рембрантовски суморном описивању покојникове поцрнеле утробе (Пишчевић 2013: 91), него потрази за Купиновским тровачем (надамо се да нам *љубезни читатељи* овог текста неће замерити због „таблиодног“ идентификовања тајанственог убице Атанасија Рашковића). Посматрано из савремене истраживачке перспективе, пишчево наводно занемаривање парадигматског жанровског обележја такозване криминалистичке прозе (откривање и кажњавање убице) постаје схватљиво тек када узмемо у обзир одређене културолошке и социолошке одлике епохе којој је припадао аутор *Мемоара*. Управо стога је завршни сегмент нашег рада посвећен тематским линијама додира између

чак ни поетски обликовану двосмислену напомену – која би барем делимично оправдала теорију Симеона Пишчевића о уроти моћних угарских аристократа против његовог таста. (оп. а.)

стваралаштва Симеона Пишчевића и његовог енглеског савременика Вилијама Годвина (1756 – 1836), уз посебан осврт на статус лика племића-убице у најпознатијем делу једног од родоначелника европске „детективске“ прозе (Godwin 1794).[5] На пример, упркос томе што је Годвинов кандидовски безазлени јунак Кејлеб прикупио довољно доказа о убиству које је починио земљопоседник Фолкланд, бескрупулозни аристократа је с неподношљивом лакоћом злоупотребио свој друштвени статус, како би спречио званичну истрагу и јавно дискредитовао свог правдољубивог опонента. Мада главни јунак *Мемоара* није био прогањан и понижаван попут Кејлеба Вилијамса, резултати упоредног ишчитавања два дела потврдили су нашу претпоставку да њихов (очигледан) неуспех није био проузрокован недостатком „форензичких“ доказа или погрешним тумачењем изјава очевидаца. Прецизније, двојицу осамнаестовековних истражитеља-аматера нису поразили интелектуално супериорни злочиначки умови, већ надмени и веома насилни припадници повлашћеног друштвеног сталежа, које бисмо због природе њихових преступа могли поистоветити са Хобсовим варалицама у служби Краљевства Таме (Hobbes 1651: 333). Да закључимо, претпоставка о маргиналном статусу приповести о неразрешеном злочину у сижејној структури *Мемоара*, мора бити одбачена као неоснована. Према нашем дубоком уверењу, управо је трагична тастова судбина подстакла Симеона Пишчевића да на приповедачки ефектан начин опише суморну страну животне свакодневице српских официрских породица, настањених у Хабзбуршкој монархији. Коначно, надамо се да ће резултати наше потраге за „правим“ идентитетом убица *полковника Рашковича* пружити барем посредан одговор на питање због чега је аутор *Сеоба* (Црњански 1929) био фасциниран мемоарским записима осамнаестовековног српског хусара.

Извори и литература

Ђурић, Ђ. (2018). Од сеобе народа до Сеоба. У: С. Пишчевић, *Историја српског народа* (7-133). Нови Сад – Шид: Академска књига – Народна библиотека „Симеон Пишчевић“.

[5] Утицајни енглески филозоф и књижевник Вилијам Годвин је широј читалачкој публици данас много познатији као отац Мери Шели (1797 – 1851), славне ауторке *Франкенштајна* (Shelley 1818). (оп. а.)

[Енгелсхофен, Ф.] (1748). *Дневник Народног сабора у [Сремским] Карловцима рађен 3-28. септембра 1748. од краљевског комесара, генерала барона Франца Антона Леополда Енгелсхофена, заповедника Тамишког Баната*. Нови Сад: Архив Војводине, инв. број 137/ 4А/ 6.

Јакшић, М. (1899). *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Јакшић, М. (1902). Два српска сабора (1748. и 1749). Прилози историји Карловачке митрополије. *Богословски гласник, 1,* 243-251.

Костић, М. (1931). Бератлиски кнез од Старог Влаха, Атанасије от Рашковић. *Гласник Скопског научног друштва, 11*, 137-144.

Костић, М. (1929/1930). Устанак Срба и Арбанаса против Турака 1737 – 1739 и сеоба у Угарску. *Гласник Скопског научног друштва, 7-8,* 203-236.

Павић, М. (Ур.) (1966). *Од барока до класицизма*. Београд: Нолит.

Павић, М. (1976). *Језичко памћење и песнички облик*. Нови Сад: Матица српска.

Павић, М. (1977). Тема Вечитог младожење у српској књижевности. *Научни састанак слависта у Вукове дане (13 – 18. септембар 1977)*, Београд: МСЦ, 175-188.

Павић, М. (1985). *Историја, сталеж и стил*. Нови Сад: Матица српска.

Пишчевич, А. (1885). *Жизнь Александра С. Пишчевича, им самим описанная. 1764 – 1805* [предисл. и примеч. д. чл. Н. Попова]. Москва: Изданіе Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.

Пишчевић, А. (2003). *Мој живот (1764 – 1805): успомене*. Нови Сад: Матица српска – Српско-украјинско друштво.

Пишчевич, С. (1884). *Извѣстіе о похожденіи Симеона Степановича Пишчевича: 1731 – 1785* [под редакціей Н. Попова]. Москва: Изданіе Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.

Пишчевић, С. (2013). *Симеон Пишчевић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2013.

Пишчевић, С. (2018). *Историја српског народа*. Нови Сад – Шид, Академска књига – Народна библиотека „Симеон Пишчевић“.

Попов, Н. (1884). Предисловіе. У: С. Пишчевич, *Извѣстіе о похожденіи Симеона Степановича Пишчевича: 1731 – 1785*. Москва: Изданіе

Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, I-IV.

Рајић, Ј. (1795). *Историја разних славенских народов најпаче Болгар, Хорватов и Сербов, IV*. Беч: Штампарија Стефана Новаковића.

Рајковић, Ђ. (1881). Живот генерала Љубибратића. *Летопис Матице српске*, *L/128*, 64-75.

Руварац, Д. (1903). Народни сабор од 1744. *Српски Сион*, *13*, 265-266; 376-380.

Руварац, Д. (1905). Преставка краљу Леополду II и угарском сабору 1790. *Српски Сион*, *15*, 517-521.

Руварац, Д. (1912). Кореспонденција патријарха српског Арсенија IV Јовановића (Шакабенте). *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, *2*, 201-208; 310-311.

Руварац, Д. (1914). Прилози за историју српског народног сабора 1744. *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, *4*, 193-194.

Црњански, М. (1929). *Сеобе*. Београд : Издавачка књижарница Геце Кона.

Cullen, W. (2008). *Is Arsenic an Aphrodisiac?: The Sociochemistry of an Element*. Cambridge: Royal Society of Chemistry.

Eco, U. (1984). *Postscript to The Name of the Rose*. San Diego, New York and London: Harcourt Brace Jovanovic.

Eko, U. (1984). *Ime ruže*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Godwin, W. (1794). *Things as They Are; or The Adventures of Caleb Williams*. London: B. Crosby.

Hobbes, T. (1651). *LEVIATHAN, or the matter, forme and power of a commonwealth ecclesiasticall and civil.* London: Printed for Andrew Crooke at the Green Dragon in St. Pauls Churchyard. Retrieved May 20th 2020, from: https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A43998.0001.001/1:11?rgn=div1;view=fulltext

Karamanou, M., Androutsos, G., Hayes, W. & Tstatsakis, A. (2018). Toxicology in the Borgias period: The mystery of Cantarella poison. *Toxicology Research and Application*, *2*, 1-3.

Marsh, J. (1836). Account of a method of separating small quantities of arsenic from substances with which it may be mixed. *Edinburgh New Philosophical Journal*, *21*, 229–236. Retrieved May 20th 2020, from: https://archive.org/stream/edinburghnewphil21edin#page/228/mode/2up

Shelley, M. (1818). *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*. London: Lackington, Hughes, Harding, Mavor & Jones. Retrieved May 20th 2020, from: https://www.gutenberg.org/files/41445/41445-h/41445-h.htm

Драгољуб Перић*
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

Душан Владислав Пажђерски
Филолошки факултет,
Универзитет у Гдањску

УДК 821.163.41-32:398
821.162.2-32:398

ПРИПОВЕТКА О ЧОВЕКУ КОЈИ ЈЕ ПРЕВАРИО СМРТ КОД СРБА И КАШУБА (ИНТЕРНАЦИОНАЛНИ МОТИВ И ВАРИРАЊА УСЛОВЉЕНА РАЗЛИЧИТИМ „ТЕКСТОМ“ КУЛТУРЕ) **

The story of a man who cheated death (or Plague, devils…) is one of the most widespread in the word. Its variants have been recorded over a long period of time – from ancient (the myth of Sisyphus), to modern European, during the XX century. V. Čajkanović believes that its most primitive form is a narrative about a man who sends Death (or the devil) to a pear tree, from which it can't get off without his permission. This narrative core, taken from the Proto-Slavic community, enriched with other motives by time. This paper will show by a comparative method how this all-Slavic theme, in the encounter with others (Jews) at Kashubs, was getting closer to the legend (about Ahasuerus). On the contrary, in the Serbian variants, the narrative varies depending on the hero – a blacksmith (who also activates certain archaic notions related to this profession), or a soldier, who, having deceived Death, dies when he wishes and reaches Paradise because he had given charity before.

Key words: international motif, variants, Serbs, Kashubians, story, belief narrative, culture.

* dragoljub.peric@ff.uns.ac.rs

** Овај рад настао је као резултат истраживања у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (бр. 178005) на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду, који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

Човекова опседнутост смрћу свакако улази у круг универзалних појава. У фолклору разних народа света Смрт се замишља као персонификовани лик, чију наклоност човек жели да стекне на различите начине – успостављањем духовног сродства са њом (Смрт као кума), опкладом, на превару и т. сл. Овај однос тематизован је мноштвом различитих наратива (митова, приповедака и предања). Овом приликом биће разматрана само последња група (стицање бесмртности или одлазак у Рај варањем Смрти или ђавола) у српским и кашупским варијантама. С обзиром на заједничко и претпостављано индоевропско порекло ових сличности, као и етно-генетске везе ова два словенска народа, у раду ће бити коришћена Бенфејева *миграциона теорија* (в. Самарџија 2011: 32), у комбинацији са компаративним методом, тј. *историјско-генетичким поређењем* Виктора Жирмунског и *поређење на основу међусобних културних деловања* (Жирмунский 1958: 6–31), уз елементе студија културе.

Различите варијантне реализације сижеа о човеку који је преварио смрт бележене су током великог временског распона – од антике (мит о Сизифу), све до XX века, на различитим просторима (од оријенталних земаља, Палестине, Скандинавије, преко Немачке, Италије, Француске, а посебно међу словенским и балтословенским народима), код којих је, по Бенфејевом мишљењу, било нарочито живо усмено преношење (уп. Милошевић Ђорђевић 2000: 8). Услед појаве низа варијантних особина, условљених различитим спољашњим (преношење из једне средине, етничке заједнице или културне зоне у другу, с једне генерације на другу и сл. – Клеут 2003: 18) и унутрашњим чиниоцима варирања (који зависе првенствено од самог усменопоетског жанровског облика – његове садржине и форме – Клеут 2003: 21), дошло је до измена на позицији главног јунака (код Кашуба лик trickstera припао је лукавом Јеврејину Луталици, Ахасферу, а код Срба је то ковач, односно војник – у варијантама забележеним на терену Војне Крајине), његовог противника (Смрт, куга, ђаво, Шатан, али и Свети Петар), као и „уписивања“ извесних специфичности „текста“ културе у сижејну матрицу. Па ипак, и поред очитих разлика и локалних адаптација, ови наративи чувају и низ евидентних сличности – од структурно-семантичких до мотивских, од којих неке сежу све до прасловенске заједнице (Уп. Чајкановић 1994/2: 444–452).

У српској грађи, с једне стране, видљива је тенденција да јунак не задобија фактичку бесмртност – евентуално, може живети докле хоће, а када

буде „сит земаљског живота“ (Чајкановић 1999: 109), он сам тражи од Смрти да га умори. Код Кашуба, с друге стране, бесмртност главног јунака инваријабилни је елеменат повести о Ахасферу, а уједно је, по свој прилици, основни разлог захваљујући коме се лик из хришћанске легенде појављује као главни јунак овог интернационалног сижеа. Реконструисати пут којим је Вечити Јевреј исписао трајекторију својих ареалних и жанровских лутања од библијске и средњовековне легенде до разматране усмене приповетке, није могуће – трагови су или врло посредни или већ сасвим избледели. Исто тако, немогуће је ни навести макар део свих варијаната које задобија легенда у току векова. Може се једино скицирати известан општи облик, као и различите средњовековне и нововековне западне верзије легенде, које су утицале на везивање лика Ахасфера за овај сиже, а које је објединио у својој књизи Јежи Самп (Samp 1981). Биографија Јерусалимца Луталице започиње за време Христовог мучеништва. Ахасвер је, наводно, припадао тим Јеврејима који су најгласније викали да се ослободи Варава. Према једнима, кројач или вратар у Пилатовом двору, према другима је – наводно, видећи Спаситеља како носи крст, повикао његовим мучитељима: „Чекајте мене! Идем и ја да гледам како ће да разапињу на крст лажног пророка”. Као одговор је зачуо: „Они не чекају тебе, али знај да ћеш ти мене сачекати” (Samp 1981: 97).

У извештају бискупа из Шлезвига, шустер Ахасверус је одгурнуо Христа који се кретао ка Голготи и пожуривао га на даљи пут вређајући га, на шта је чуо: „Ја ћу да се зауставим и одморим, а ти ћеш отићи”. Никола Хелдфатер (Heldvater) у делу *Sylva chronol. circuli Baltici* цитира, према 1604. издатој бајци, да је осветољубиви Јевреј ударио Исуса који је ишао на мучилиште обућарским калупом. Према тексту из осамнаестовековне брошуре, Ахасверус виче: „Марш одатле, шта се буниш”, а добија одговор: „Ја идем, а ти ћеш ходати све до мог повратка”. (Samp 1981: 97).[1]

[1] Хронолошки посматрано, легенда о Ахасферу највероватније је старија од Хелдфатерових навода. Име Ахасвер се у Европи појављује још у средњем веку. Не зна се да ли идеја о Јевреју Вечитом Луталици представљала алегорију Јевреја осуђених на вечито лутање или је представљала резултат тада модерних теолошких спекулација. Лакроа (Lacroix) тврди да је легенда у Европу дошла у 10. веку, а посебно је била популарна на преласку 1000. године, за време страха пред крајем света и доласком антихрист. Најстарији документи у вези с легендом о Ахасферу јесу

Бернард Сихта (Bernard Sychta) у свом (у словенском свету) јединственом *Речнику кашупских дијалеката у контексту кашупске културе* наводи: „Када је Исус носио крст и пао на колена, пришао му је један Јеврејин и почео да га удара по леђима и виче: ‘Даље, даље, Боже!’ Исус се милосрдно окренуо да види ко га удара и рече Јеврејину: „Од сада ћеш ходати”. Од тог времена тај Јеврејин није имао мира, већ је кренуо и почео да иде по свету. То је, како људи говоре, он – Вечити Јеврејин” (Sychta 1973: 296).

У свим текстовима, после речи које Христ изговара, долази до изненадног унутрашњег преображења непоштеног Јеврејина. Дотадашњи непријатељ Распетога постаје од тог тренутка најватренији присталица његовог посланства. Осуђен на вечито лутање, креће од тада на непрестано, покајничко путовање по свету. Оно треба да траје све до Судњег дана. Ахасферус је био познат и под именом Кратафилуса, Јосипа, Гргура, Бутадеуса, Есперендиоса итд. (в. Samp 1981: 97), што указује да чак ни име јунака није постојани елеменат легенде, односно, да може бити заборављено.

У разматраној приповеци из усменог фолклора Кашуба (Пажђерски 2017: 89–96), безимени Јеврејин који је примио и угостио Христа и Светог Петра, за награду, добија пет жеља које му Исус Христос испуњава. Мислећи на своје материјално благостање, Јеврејин тражи, а Исус му даје: 1. да му флаша ракије никада не пресахне, 2. да му рог с бурмутом, такође, увек буде пун; 3. да на његову крушку нико се не може попети, нити сићи с ње без његовог одобрења; 4. да његова омиљена столица задржи свакога онолико колико он каже; 5. да се његова торба може отварати и затварати само када он заповеди. Све ове магијске предмете он доцније користи како би заварао ђаволе, па и самог Сатану (у тексту: *Шатана*). Пошто је тражио само материјална добра, Царство Небеско за њега је заувек затворено, а како је заувек избрисан и с „пакленог списка“, остаје му само вечно битисање на овоме свету:

две тринаестовековне хронике. Прва обухвата период 1066–1259. и приписује се енглеском бенедиктинцу из манастира св. Албана, Матеји из Париза (1195–1259). Друга, ако је веровати издавачу из 1838, јесте хроника до 1243, тзв. *Римована хроника* неког Филипа, бискупа Мускеа (Mousket) – уп. Samp 1981: 95.

> Од то доба је почео да лута по свету. Ослањао се на штап и ишао стално даље. Ишао је, пијуцкајући ракију и ушмркујући помало бурмута, потпуно сед, потпуно савијен ка земљи. Наводно су га, једном, видели чак у Сважеву. У паклу нису хтели да знају за њега, а на небо није могао да оде, и због тога он до краја света мора да лута по целој земаљској кугли, па се за њега каже да је 'Јевреjин – вечита Луталица'. (Пажђерски 2017: 96).

Овај необични наративни хибрид између предања и бајке настао је, очито, контаминацијом општесловенског сижеа о човеку који је преварио Смрт, који је потом, христијанизацијом (посредством средњовековних хроника, апокрифа и уласком овог лика у фолклор Кашуба), при сусрету с *другима* (Јеврејима или пре би се рекло – културном разменом са суседима и прихватањем немачких стереотипа о Јеврејима)[2], приближен етиолошком предању (о постанку и судбини Ахасфера). Највише сижејних преклапања он остварује са српском приповетком о милостивом солдату (Чајкановић 1999: бр. 30).

Српска приповетка почиње познатим и врло распрострањеним мотивом теофаније – прерушени као просјаци, Бог и Свети Петар наилазе на сиромашног војника, који је за своје четворогодишње службовање добио само четири крајцара. Сусревши просјаке, војник им даје сву своју злехуду зараду. Када га питају шта би он желео, каже им: „такву лулу какву би он могао вавијек пушити а да му је увијек пуна“, затим „такву буџу која би тукла сама свакога онога кога бих јој ја казао“ и, „такве карте да увијек добијем с ким се год покартам“ (Чајкановић 1999: 104), што му они дају. С овим магичним предметима, он долази у уклети град који ноћу опседају хорде ђавола, савладава ђаволе и жени се ћерком заповедника града. Међутим, специфичност овог сижеа испољава се тек приликом појављивања Смрти у бајци. Он успева да је, као и ђаволе претходно, премлати и зароби је у свој телећак. Како нико не умире, Бог му шаље Св. Петра и обећава му да неће умрети док сам то не пожели. Он, на то, ослобађа Смрт, а када је „тако

[2] Б. Сихта сматра да културни утицај није био директан: „с обзиром да су у кашупској земљи живели у незнатном броју и захваљујући томе што су, због своје вере, водили сопствени, одвојени живот, Јевреји нису могли да изврше било какав утицај на кашупску народну културу”. Генерално, могло би се закључити да су елементи јеврејске културе прешли у кашупску из других култура. (Нав. према – Samp 1981: 91).

остарио да није могао ништа радити“ да му је дојадило живети, он дозива смрт и умире. Пошто га премлаћени ђаволи не желе у паклу, Бог заповеда Светом Петру да га доведе у рај, јер:

> '...најпослије, шта и знамо с њим, није био зла срца, и знао се смиловати сиротињи. Истина, у свом земаљском животу, није чинио онолико добра колико је могао па да завриједи рај; ама није чинио ни зла, да би га морали бацити у пакао, и то је већ доста за слабомоћна човјека, на грјешној земљи, па да буде овдје наплаћен.'
> И тако ти наш солде дође у рај, куд се није ни надао. (Чајкановић 1999: бр. 30, 110).

Српска варијанта у Воркапићевом запису реализована је као бајка, а адаптирана је и приближена погледу на свет човека из граничарских крајева (војник не ожени принцезу, већ *ћерку заповедника града*), при чему прича завршава народским моралисањем и ауторским коментаром, којим се и казивач и слушаоци сврставају на исту страну с главним ликом (***наш*** *солде*). За разлику од ње, кашупска варијанта одликује се јасним дистанцирањем казивача од лика, као оличења *другости* (стога, у неким наративима и демонизованог), могућом потврдом његовог појављивања на колективу блиским локусима (веродостојност, тј. реторичка уверљивост предања: *Наводно су га, једном, видели чак и у Сважеву*),[3] али и потребом да се објасни његово постање (експланаторска функција, такође карактеристична за предања). Притом, јављање Јеврејина Луталице унутар интернационалног сижеа о човеку који је преварио Смрт код Кашуба мотивисано је и рационализовано бесмртношћу главног лика.

Ова варирања, међутим, не утичу значајно на евидентна сижејна преклапања, а неки елементи претпостављане „праваријанте“ (Уп. Чајкановић 1994/2: 449–451) инкорпорирани су у сродне сижее о варању ђавола или смрти, што, очито, указује на то да је реч о историјско-генетичким везама, потврђеним на мотивском нивоу на овом и сродним сижеима српског и кашупског фолклора. Веселин Чајкановић дату „праваријанту“ (тј.

[3] У земљи Кашуба, сваке године, у току летње сезоне, у приморским рибарским насељима, појављује се мноштво оригиналних особа, о којима околни становници могу да испричају бројне анегдоте. Ипак, најоригиналнији је био један ходочасник о коме је неки старац рекао: „То је био тако чудан човек, који је изгледао као онај Вечити Јевреjин”. (Samp 1981: 95).

најпримитивнији облик) изводи из претпостављеног једноепизодичног наратива о везивању смрти за крушку тако што човек врати демона у његово станиште (на дрво), или, у хронолошки млађим варијантама, човек смрт (или ђавола) пошаље на воћку (крушку), са које не може сићи без његове дозволе, јер је воћка замађијана (Чајкановић 1994/2: 445). Дато наративно језгро, понето још из прасловенске заједнице, сматра он, доцније се богатило укључивањем и других мотива, односно начина заробљавања, везивања или тлачења Смрти, ђавола:

> У овој вези има се тражити постанак приче о везивању Смрти за крушку: прича је, очевидно, постала на подлози народног веровања да крушка има ту моћ сама по себи; објашњење да је ту моћ извесна крушка добила од Бога или од другог ког натприродног бића, секундарно је и јавило се онда када је првобитни разлог био заборављен. Прича је првобитно била сасвим једноставна и састојала се, као махом примитивне приче [...] из једног јединог мотива. У њој је, најпре, била испричана сама магична радња и ништа више; у доцнијем развоју повећан је број мотива, унесени су извесни ретардативни додаци, дата је нова тенденција и бурлескни тон, какав иначе готово увек срећемо у причама о старим божанствима и демонима, и о хришћанским свецима (Чајкановић 1994/2: 449–450).

Доказе да се управо крушка првобитно појављује као магијско дрво које везује смрт, Чајкановић налази у њеној апсолутној доминацији у овом сижеу (41 пример у односу на сразмерно малобројније остале воћне врсте), а аргументује и лингвистичким разлозима – тиме што Келти и Германи преузимају латински назив ове воће, док Словени имају свој (срп. крушка, кашубски: *krësza*), саодносно чему изводи закључак да „Порекло приповедног мотива о Смрти везаној за крушку треба тражити *у источној Европи, на првом месту у словенским крајевима*.“ (Чајкановић 1994/2: 451).

Крушка фигурира и у кашупској приповеци: када по Јеврејина дође „највештији Чарт“, Јеврејин га превари пославши га на крушку да се окрепи њеним плодовима, са које више не може да се ослободи без његове дозволе (Пажђерски 2017: 93). Тек када му ђаво обећа да ће га избрисати са „ђаволске листе“, Јеврејин га пусти. Слично томе, у причи из збирке Симе Милеуснића, баба надмудри Смрт пославши је на крушку, за коју се она магијски залепи (Чајкановић 1999: 473, 620). Мотив *столице* која онемогућава „жртви“ да са ње устане уколико њен власник то не допусти аналоган је претходном и појављује се таутолошки, као вид семантичке редупликације у градативном

низању све опаснијих заробљених противника – ђавола (Пажђерски 2017: 91–92).[4] Истозначни су и као (још) једно од средстава заробљавања Смрти/ ђавола функционишу и (чаробна) торба/ телећак/ ковачка мешина и у српским и у кашупским варијантама (в. Пажђерски 2017: 95; Чајкановић 1999: бр. 29, 30, 620).

Поред мотивског нивоа, сличности постоје и када је реч о ликовима. У оквиру делокруга противника (на месту превареног демона) у делу грађе јавља се ђаво, а у другим варијантама Смрт (мимо разматране грађе и Чума), при чему свако од демонских бића активира њему својствене функције: ђаво, нпр. – склапање уговора у коме је цена ђаволовог служења – човекова душа (Чајкановић 1999: бр. 29; Пажђерски 2017: 63–64; 68–69). Појављивање датих демонских бића као противника јунака активирало је одређене фабуларне матрице, везане за њих, отуда што „у ширем комплексу традиције, нарочито у предањима и веровањима, сваки фантастични лик има своју развијену ‘биографију’, препознатљива обележја, активности усмерене према смртницима“ (Самарџија 2011: 139). Специфичност појављивања лика ђавола (у обе фолклорне традиције – у причама о његовим надмудривањима са човеком) водила је ка засебним сижејним моделима (о глупом ђаволу који заједнички обрађује земљу са човеком), где се у српској традицији као његов „ортак“ појављује Свети Сава (уп. Караџић 1988: 249–251), а у кашупској – лукави сељак (Пажђерски 2017: 63–64; 68–69), при чему се ђаво, у датим сижеима, уклапа у делокруг жртве (в. Самарџија 2011: 210).

У разматраним наративима ђавола варају *ковач* (Чајкановић 1999: бр. 29; Пажђерски 2017: 211–212), активирајући неке архаичне представе у вези с овим занимањем,[5] коме се приписују и нека магијска својства (в. Чајкановић 1994/2: 452),[6] или *војник*, уместо кога ђаво остаје на седмогодишњој стражи, све док му ђаво не врати уговор потписан крвљу и дâ кесу новца која је увек пуна (Пажђерски 2017: 81–82), наследивши на овој позицији нека архаична хтонска божанства, везана за чување или даривање блага. Притом, јављање

[4] Овај мотив такође је врло архаичан и да се пратити од античке грчке митологије, где се помиње специјална Хефестова столица, коју је он направио за Херу – в. Чајкановић 1994/2: 445.

[5] Уп. Толстој и Раденковић 2001: 271–272; Бандић 1991: 136–140.

[6] „Окове су, у митовима, радили ковачи [...] који су у старим временима били на гласу као чаробници“ (Чајкановић 1994/2: 452).

сваког од ових ликова водило је ка диференцијацији посебних варијаната сижеа, а активирање њихових функција – ка конституисању нових сижеа, у којима се појављују и неки средњовековни мотиви, попут уговора са ђаволом – који би код Кашуба могао доћи, с једне стране, посредством популарног западноевропског мита о Фаусту. За појављивање Ахасфера у оквиру делокруга главног јунака бајке, могла би, с друге стране, бити заслужна велика популарност коју мит о Вечитом Јевреју стиче у англосаксонским земљама, у вези са порастом антисемитизма.[7]

Када је о уговору с ђаволом реч, овај мотив до Срба доспева посредством апокрифа и приповедака византијског порекла, попут легенде о Еладију,[8] коме полази за руком да од ђавола изнуди да му врати потписани

[7] Он постаје посебно популаран крајем 16. века. Преломни моменат представља штампано издање брошуре шлезвишког бискупа Паула фон Ејцена (von Eitzen). Иако су и раније, 1564. године, Немци креирали легенду пласирану кроз књиге, ипак година 1602. доноси тој теми највећу славу. Дело Паула фон Ејцена обилази Европу као памфлет под насловом *Кратак опис и прича о извесном Јевреjину са именом Ахасферус*. Посебно је важна чињеница да је та брошура изашла из штампе у Гдањску. После тога излази и низ пољских брошура крајем 19. века и поч 20. в, као и неке „вашарске" брошуре и књижице продаване на пијаци, псеудо-хрушћанског карактера – тзв. „литература са тезге" (в. Samp 1981: 95).

[8] Легенда о Еладију у српску традицију дошла је, највероватније, посредством неког од преписа *Слова Светог Василија како избави човека од ђавола Фармакија.* У приповеци, слуга Еладије, жудећи за ћерком свога господара Синклитијана, обећава се ђаволском цару Фармакију довека ако он магијом постигне да млада Корасија (обречена Христу) постане Еладијева жена. Када бесови запоседну Корасију, она уцени оца да ће извршити самоубиство уколико јој не допусти да се уда за Еладија. Скрхан тугом, отац пристаје, предавши свој дом кћери и зету. Током заједничког живота, Корасија примећује да Еладије, који се одрекао Христа, не иде у цркву и приморава га да јој каже истину. Када јој он открива с ким је направио уговор, Корасија одлази Светом Василију Кападокијском, који Еладија затвара девет дана, док се сви моле за његову душу. Након тога, Еладија изводе, а када по њега долази ђаво, шест хиљада људи се моли за њега. Светитељ спречава расрђеног ђавола да однесе Еладија, а када ђаволу испадне „рукописаније", Свети Василије брзо узима уговор с ђаволом, спаљује га, а младенце причести и шаље их кући. (в. Јовановић 2012: 255–261). С обзиром на средњовековно схватање морала, овде, наравно, нема речи о превари, већ до раскидања пакта долази уз помоћ молитве, одрицањем од ђавола и покајањем.

уговор (в. Чајкановић 1999: 501). У фолклору, дати сиже легендарне приче уклапа се у интернационалну групу прича о човеку обећаном ђаволу (в. Самарџија 2011: 279): ђаво је оличење лукавства и преваре и, саодносно томе, преварити га не „чита“ се више као грех, тако да лукави сељак који потписује крвљу уговор с ђаволом и превари га остаје некажњен (уп. Пажђерски 2017: 63–64).

За разлику од превасходно неутралног или само професионалног одређења онога који је преварио Смрт у српским приповеткама, у кашупском фолклору је (колико год они имали мало непосредних контаката с Јеврејима) дошло до „уписивања“ лика Вечитог Јевреjина у овај сиже (вероватно, културном разменом с Немцима, где је овај лик, нарочито у периоду реформације, доживео велику популарност). Међутим, свака конкретизација лика именом водила је ка дестабилизацији жанровских норми бајке и довела до креирања некаквог протејског, хибридног облика између бајке и предања. И у српској бајци, именовање непоштеног и лукавог ковача који вара ђавола – *Вид*, урушило је жанровску структуру и дати наратив (*Вид ковач на мјесецу*) приближило етиолошком предању, којим се објашњава човеколика сенка, која се појављује на Месечевој површини, за укор и срамоту, наочиглед свима.

С обзиром на култни значај ковачког заната, у традицији словенских народа он је „сматран за највећу вештину, уметност, везану за натприродна знања, чарање […] укључујући и комуникацију с нечистом силом, ђаволима, итд.“ (Толстој и Раденковић 2001: 271). Повезивање ковача и ђавола у једном делу грађе мотивисано је, уједно, тиме што се ковање (као и воденица, ракијски казан или печење ракије) сматра у српској традицијској култури ђавољим изумом (Бандић 1991: 200). Отуда, не чуди да је најбољи ковачев шегрт, у српској бајци – изумитељ тог заната, „најстарији враг од свију врагова“ (Чајкановић 1999: бр. 29, 101). Конкретно, „у српским веровањима и предањима они се обично помињу као ортаци, као непоштени ортаци који настоје да преваре један другог. Ковач, додуше, успева да надмудри ђавола, али на крају и сам упада у невољу“ (Бандић 1991: 137). Ковачки посао, дакле, сматран је предметом посебног култа, или чак нечистим.[9] Када у кашупској причи умре ковач, Свети Петар га не прима у рај зато што је „велики

[9] Српски сељаци су, стога, избегавали да дају децу на ковачки занат (Бандић 1991: 200), те су се овим послом код нас „бавили претежно Цигани“ (Бандић 1991: 137).

грешник“ (Пажђерски 2017: 211), иако се о тој грешности претходно нигде не говори.[10] Стога, ковач (сахрањен са чекићем и ексерима) креће до пакла, удари својим чекићем о врата Пакла, а, пошто један од ђавола провири да види ко лупа, он га закује ухом за крило капије. Када овај почне урлати, други извири да види о чему је реч, а ковач и њега прикује за друго крило. Коначно, када и врховни ђаво умало не настрада, он одлази код Бога, где остаје све док Бог (премда нерадо) не прими ковача у рај (Пажђерски 2017: 212).

За разлику од ковача, који, иако припада маргини социјума, ипак улази у категорију *наш,* Вечити Луталица трајно фигурира као оличење *Другости*. Покушавајући да његово појављивање испрати и расветли га на широко заснованом корпусу – од фразеологије до најновијих наратива и савремених помена и записа, Јежи Самп интервјуише своје саговорнике у различитим регијама Кашупске Земље, не би ли нашао остатке веровања о Вечитом Јеврејину. Најпре је добијао одговор да је таква особа највероватније постојала у прошлости. Неки су тврдили да су њихове деде и бабе имале прилику да је виде за време сеоских слава и сајмова, а сусрет са њим је увек пратио страх и вера у магичну моћ „Јерусалимца”. Говорило се да сусрет са тим „најстаријим” од свих живих људи на земљи, никада није обећавао ништа добро, да је наговештавао неке важне догађаје, на пример рат, као и да треба да буде упозорење на недостатак вере и поквареност људи. Нико, ипак, није питао када и на који начин се он појавио и какву је имао мисију. (уп. Samp 1981: 90).

Ахасфер у фолклору Кашуба везује за себе превасходно негативне конотације – старости, луталаштва и несталности, безбожништва и штетне магије, до амбивалентног односа – од страха до сажаљења према њему. По Самповом мишљењу, то потврђују понеки трагови у кашупској фразеологији: „он је био тако стар као Вечити Јеврејин”, „хода по селу као онај Вечити Јеврејин” (нпр. продавци који обилазе куће) или „ти си као Вечити Јеврејин, па не можеш да нађеш за себе места” – за некога ко је несталан, и т.сл. Притом, у вербални фолклор прелио се и део представа пореклом из народне демонологије. То илуструју изрази типа: „Јеврејин га је зачарао”, „Јеврејин у

[10] У неким српским крајевима говорило се да су ковачи проклети зато што су исковали ексере којима је Христ прикован за крст (Бандић 1991: 138).

брaди носи срећу и истресе је ономе коме хоће", „Пробудити Јеврејина" (у значењу: *саплести се о камен*) итд. (1981: 91). Дакле, формирање представа о другоме послужило је да се, посредством *страности*, самодетерминишу одређене особине *сопственог* етноса (конкретно, луталаштво и несталност). Отуда, страност се „може разумети јер није затворена у оквире непрозирне субјективности, већ подлеже импостацији у одређеној заједници" (Bužinjska i Markovski 2009: 579).

Претходно речено довољно јасно указује на то да фолклорни наративи показују велику апсорпциону моћ да, у интернационални сиже, инкорпорирају низ животних реалија, традицијских знања па и литерарних мотива, саображених, пре свега, средини у којој фигурирају. Тако се лик човека који је преварио смрт у српској граничарској средини прилагодио горком војничком животу.

Код Кашуба, на месту главног лика појавио се усменој традицији познати бесмртни лик средњовековне легенде, проклетник осуђен на вечно бивствовање – Ахасфер. „Виђали" су га средином XVI века, а касније – све чешће, све до почетка XX века (око 1930), о чему сведоче Сихтини саговорници (Sychta 1973: 298). Ови сусрети староседелаца кашупског поморја с необичним странцима, у којима се понекад „препознаје" и архетипски лик Вечитог Луталице, утицали су на то да код Кашуба сиже бајке изађе из (примарног) средњовековног окриља легенде и приближи се предању (које своју веродостојност и уверљивост постиже типичним аргументима предања – видели су га, *наводно*, и у *Сважеву* – Пажђерски 2017: 96).

У српским обрадама, жанровска полиморфност показује се само у сижеу у коме фигурише нечасни ковач (Чајкановић 1999: бр. 29), остајући, као тамна силуета на Месечевој површини, свему свету на укор и срамоту, при чему се наратив од бајке протејски трансформише у етиолошко предање, а казивач уједно дистанцира од табуисаног и *ђаволског* заната. У другим двема варијантама (обе из граничарске средине, премда припадајући различитим фабуларним матрицама), где се као јунак који вара Смрт појављује солдат (Чајкановић 1999: бр. 30 и 31), приповедач војнику, иако грешном, намењује рај, доживљавајући га као *свог*.

Без обзиром на наративну стратегију, жанровске норме, или позицију главног лика, народни приповедач, бавећи се мистеријом живота и смрти, као и односом човека према смрти посредством главнога јунака, импровизује

заправо бескрајне варијанте оне древне приче о опсесивном трагању за бесмртношћу (или Рајем), коју је, давно, у почетку цивилизације и њене писане меморије, отпочео још уручки краљ Гилгамеш.

Извори

Јовановић, Т. (Прир.) (2012). *Хрестоматија средњовековне књижевности. Том 1. Старословенска и преводна књижевност*. Београд: Филолошки факултет.

Пажђерски, Д. В. (Прир.) (2017). *Кашупске народне приповетке*. Београд: Алма.

Стефановић Караџић, В. (1988). *Српске народне приповијетке*. Сабрана дела Вука Караџића. Књ 3. Београд: Просвета.

Чајкановић, В. (Прир.) (1999). *Српске народне приповетке*. Београд: Гутенбергова галаксија.

Литература

Бандић, Д. (1991). *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.

Жирмунский, В. (1958). *Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса*. Москва: Издательство Академии наук СССР.

Клеут, М. (2003). *Народна књижевмност: фрагменти скрипти.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Милошевић-Ђорђевић, Н. (2000). *Од бајке до изреке (обликовање и облици српске усмене прозе).* Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Самарџија, С. (2011). *Облици усмене прозе*. Београд: Службени гласник.

Толстој, С. и Раденковић, Љ. (Ред.) (2001). *Словенска митологија*. Београд: Zepter Book World.

Чајкановић, В. (2/1994). *Студије из српске религије и фолклора 1925–1942. Сабрана дела из српске религије и фолклора*, *Књ 2*. Београд: Српска књижевна задруга: Београдски издавачко-графички завод: Просвета: Партенон М. А. М.

Bužinjska, A. i Markovski, M. P. (2009). *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.

Samp, J. (1981). *Droga na sabat.* Gdańsk: Wydawnictwo Pomorskie.

Sychta, B. (1973). *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 6. Wrocław: Ossolineum.

Mirna Radin Sabadoš*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.0

NARATIVI KNJIŽEVNOSTI SVETA - TRADICIONALNI I ALTERNATIVNI OBRASCI

World literature in its contemporary form is conceptualized as a social narrative supporting the rift between "the West and the rest" as described by Franco Moretti (2000) and David Damrosch (2003). Having adopted this narrative as a norm, the discipline within itself further generates hierarchies and a value system in accordance with it. The space allowed for the literatures belonging to "the rest" is consequently bound by cultural hegemonies resulting from the acceptance of this complex framework. It stipulates that the literature of the world exists as a monolith and that its canon inevitably supports the unequal representation of the works coming from the "centre" and from the "periphery". Considering the positioning of the novel *Dictionary of the Khazars* by Milorad Pavić in the opposing contexts of centre and periphery within the world literature matrix and outside the framework of national literature, the paper examines some answers to questions what literature is and what literature is allowed to do. Proposing that alternative perspectives should be considered, those that might allow a pluralistic approach, the paper ultimately questions the traditional concept of the discipline and its favoritism of the western geopolitical context, but also its conceptualization of literature as firstly "national".

Key words: world literature, *Dictionary of the Khazars*, transareal studies, Global South.

> „Ako sagledavamo kako se danas ‘radi’ u domenu svetske književnosti, moramo uzimati u obzir procese globalne diferencijacije koji su preoblikovali mapu sveta.” (Müller 2018: 157)

Ako književnost posmatramo kao deo društvenog sistema, odnosno kao segment u sistemu određene kulture, koncept književnosti ili književna poetika obuhvata s jedne strane skup književnih formula i sredstava, žanrova, motiva,

* mirna.radin.sabados@ff.uns.ac.rs

prototipskih likova, situacija i simbola, dok istovremeno reflektuje i ulogu književnosti u širem društvenom sistemu. Književno delo često dospeva u žižu interesovanja i stoga što se bavi temama koje u datom književnom sistemu imaju izvesni društveni i kulturni značaj. S druge strane, kultura sagledana kao složeni sistem, predstavlja interakciju brojnih podsistema, tehnologije, nauke, umetničke i medijske produkcije, i podrazumeva određene ideološke pretpostavke. Teri Iglton, na primer, govori da kulturu možemo smatrati „modelom življenja, skupom parametara kojim definišemo ko smo i kojim merimo sopstveno postignuće, plodom delovanja kakve klike ili načinom života ljudi uopšte, kritikom sadašnjosti ili slikom budućnosti" (Eagleton 2016: 95), dok Sajmon Firt (Simon Firth) dijahronijski posmatrajući složeni odnos književnosti i kulture zaključuje da se „pre može reći da kultura, u ovom slučaju popularna kultura, određuje funkciju književnosti nego da književnost (ili književna kritika) određuju značenje kulture" (Firth 1992: 24). U tom kontekstu efekti delovanja različitih pojava izvan književnog sistema, kojima prevashodno upravljaju dominantni narativi i „logika kulture" kojoj pripadaju, svakako će imati veliki uticaj kako na književnu produkciju tako i na književnu kritiku. U okolnostima u kojima možemo govoriti o „globalnoj kulturi" koja je omogućila realizovanje koncepta svetske književnosti, otvaraju se brojna pitanja o uticajima koji definišu pristup određenom književnom delu kao i njegovu poziciju u matrici, ili u matricama, svetske književnosti. Tema ovog rada upravo je razmatranje glavnih postulata kojima se rukovode savremene koncepcije svetske književnosti i narativa na kojima se one temelje. Kako će biti definisana svetska književnost umnogome zavisi od pozicioniranja društvenog narativa, proisteklog iz geopolitičkih procesa kojima se, po rečima Gesine Miler, „preoblikuje mapa sveta", ali i od načina na koji se grade modeli (poli)centričnog svetskog kulturnog prostora. S druge strane, književno delo u okvirima svetske književnosti postoji u kontekstu koji najčešće nije kompatibilan sa nacionalnim književnim sistemom iz kojeg dolazi, kao delo u prevodu na engleski jezik i kao „kulturni proizvod" koji nužno postaje deo globalnog tržišta i time ima potencijal da unutar tog sistema izvrši određeni uticaj ili da bude instrument koji simbolički odražava aktuelni dominantni društveni narativ.

Svetska književnost kao globalni sistem – od centra ka periferiji

Većina skorašnjih studija koja svetsku književnost sagledava kao sistem, fokusira se na problem definisanja discipline. Bilo da im je zaključak da je svetska književnost proces ili produkt, ili da je tek problem, postoji saglasnost o tome da je

svetska književnost izložena napetostima koje potiču iz samog sistema, ali i izvan njega. Okosnicu koncepta čini odnos centra i periferije, koji je po mišljenju većine kritičara opterećen pozicijama moći bilo da se radi o ideološkim ili o geopolitičkim sferama, i većina studija definiše oblast kao polarizovanu i zavisnu od veoma statičnog modela sveta kao globalne zajednice zasnovane na hegemonijskim diskursima kosmopolitanizma i finansijske i potrošačke globalizacije.

Matijas Frajze (Matthias Freise) smatra da su univerzalno i lokalno suprotstavljeni polovi svetske književnosti (Fang 2018), dok Marko Juvan opisuje sistem kao oblast između dijaloga i hegemonije (2013). Fang (2018), međutim, smatra da je potrebno govoriti o napetostima unutar sistema. Osim konstatovanja da unutar discipline postoje suprotstavljene krajnosti, najveći broj studija se veoma malo bavi njihovim uzrocima. Jedan od rodonačenika savremene paradigme svetske književnosti, Franko Moreti (Franco Moretti), u svojim esejima „Teze o svetskoj književnosti" ("Conjectures on World Literature", 2000) i „Evolucija, svetski sistemi i *Weltliteratur*" ("Evolution, World Systems and *Weltliteratur*", 2006), on usvaja perspektive periferije, polu-periferije i središta kao aksiome u analizi svetskih sistema i direktno ih prenosi na transnacionalni književni okvir čime stvara osnovu za globalni književni sistem istovetne strukture. „Svet je jedinstven i neravnopravan; jedinstven stoga što kapitalizam upravlja procesima proizvodnje u svakom kutku sveta, a neravnopravan, jer mreža razmene (dobara) učvršćuje izrazenu nejednakost i podelu sveta na tri segmenta" (Moretti 2006:114). Unutar ove paradigme, Moreti se bavi Geteovim shvatanjem jedinstva svetske književnosti i interpretira i *Weltliteratur* kao jedinstvenu i neravnopravnu (114-115). U prilog ovoj svojoj tezi navodi i teorije polisistema Itamara Even-Zohara koja književni sistem u međunarodnim okvirima opisuje kao ne-simetričan i jednosmeran, gde središte koje čine „velike književnosti" utiče na razvojni put književnosti sa periferije sistema, čime se uvećava nejednakost unutar sistema. U ovim razmatranjima, Moreti ostavlja niz pitanja otvorenim – da li je svetska književnost kao disciplina aktivni saučesnik u procesima koji na globalnom planu produbljuju jaz centra i periferije već samo time što bezrezervno asimilira njihove mehanizme delovanja? Kao što je istakao Andre Lefever (Andre Lefevere 1992: 12), svaki književni sistem je kreiran spolja – funkcioniše usled delovanja određene grupe ljudi. Ko su ljudi na čijem delovanju se temelji sistem svetske književnosti i kakav je njihov odnos sa onim što Lefever naziva patronat (patronage)? Da li su održiva gledišta koja se ne povinuju principu difuzije (od centra ka periferiji) i da li bi takav sistem mogao funkcionisati u sklopu svetske književnosti? Koji kriterijumi odlučuju o opštim principima na kojima se temelji književni kanon u

međunarodnom kontekstu, šta je to zbog čega su određena književna dela prihvaćena kao kanon svetske književnosti, a šta neka druga iz tog kanona isključuje? Je li i sam kanon jedan i neravnopravan? Za većinu studija koje se bave ovim pitanjima u kontekstu svetske književnosti, polaznu tačku čini Geteovo shvatanje pojma *Weltliteratur*, kao i dominantni status eurocentrične, odnosno zapadne tradicije kada je reč o poetici, jezicima, kanonu ili ideologiji. To predstavlja srž problema i određuje obuhvat discipline, kao i hijerarhiju tekstova. Kako ističe Marko Juvan (2013), ti su problemi suština discipline, jer su deo metadiskursa proisteklog još iz Geteove korespodencije na temu svetske književnosti. Juvan smatra da se u savremenoj svetskoj književnosti mogu prepoznati problematični pojmovi i neiskazano, ali veoma prisutno hegemonijsko pozicioniranje – „univerzalne zajedničke osnove", kosmopolitanizam, dijalog između kultura – vode poreklo iz Geteovog meta-diskursa. Međutim, Juvan savremeno shvatanje svetske književnosti vezuje za promenu geopolitičkih okolnosti sa nastupanjem novog milenijuma i za akademska središta Sjedinjenih Američkih Država. Ta paradigma predstavlja „reorganizaciju istorije i teorije književnosti u svetlu globalizacije", dok Juvan disciplinu vidi kao polarizovanu između ideja dijaloga – „prisutnost u međunarodnom kontekstu, saradnja pisaca, plodna kulturna razmena i težnja ka međusobnom razumevanju naroda i civilizacija" – i ideja hegemonije – gde je „svetska književnost kanon najvećih umetničkih dela celog čovečanstva", koja „u najvećem broju dela realizovanih u istoriji ... jasno odražava i potvrđuje dominaciju književne produkcije belaca, zapadnjaka i muškaraca". Dejvida Damroša Juvan opisuje kao vodeću figuru u obnovi koncepta „kosmopolitskog liberalnog humanizma" i jednog od tvoraca paradigme književne kritike svetske književnosti. Damroševa studija *Šta je svetska književnost?* (2003) smatra se obnovom Geteove koncepcije svetske književnosti, iako joj je polazno stanovište kosmopolitsko shvatanje interkulturne hermeneutike i estetike (Juvan 2013). Ova studija zaista uključuje izbor tekstova koji dolaze „sa periferije", i to su tekstovi koji dolaze iz jezika i geopolitičkih prostora koji se ne mogu podvesti pod kulturu zapada, odnosno, pripadaju prostoru koji Gesina Miler naziva „globalnim jugom". Iako se na prvi pogled može učiniti da ovakav izbor tekstova zapravo predstavlja neki novi kanon zasnovan na otvorenosti multikulturnim uticajima, gde sva izabrana dela predstavljaju ravnopravne i validne primere dela svetske književnosti, i ovde se, međutim, neminovno postavlja pitanje prirode ovih kategorija. Da li se otvorenost kanona za multikulturne uticaje može smatrati *načinom čitanja* ili je reč o stvaranju nove verzije kanona koja u svojoj materijalizaciji zaista dosledno reflektuje Moretijev prikaz discipline, jedinstven i

neravnopravan, gde interpretacije tekstova potvrđuju inicijalnu podelu na centar i periferiju koja je i poslužila kao parametar za inicijalni izbor tekstova? Damroš govori o svetskoj književnosti kao o prostoru u kome posredstvom prevođenja književno delo stupa u nove kontekste, izvan granica nacionalne teritorije ili jezika – ali, kako svedoči njegova studija, to je istovremeno i prostor koji nije otvoren za fleksibilne kritičke pristupe ili interkulturnu razmenu koja bi bila uzajamna. Iako je možda prvobitna ideja bila da se uspostave novi procesi koji će upravljati kako dostupnošću, tako i načinom čitanja, uz fluidni termin „prozor u svet“, studija zadržava tradicionalne rigidne kategorije klasici i remek-dela, koje Damroš zadržava i u svom pokušaju restrukturiranja discipline (2003, 2018) što drastično ograničava otvorenost ili mogućnost za generisanje dijaloga. Kritika ovakvog pristupa svetskoj književnosti, kao i predlozi za drugačije definisanje discipline, dolaze iz drugih oblasti, naročito iz postkolonijalnih studija.

Međutim, da bismo razumeli ono što ističe Lefever, da je svaka književnost konstrukcija načinjena sa nekim ciljem, veoma je važno da sagledamo putanju kojom se u skladu sa Damroševim postavkama, određeno književno delo može kretati unutar sistema svetske književnosti u skladu sa definisanim hijerarhijama. Prema njima, književno delo u svetsku književnost neminovno ulazi iz sistema nacionalne književnosti i „nosi obeležja nacionalnog porekla“ (Damrosch 2003, 283). U ovoj strukturi potencijalno neprimećena ostaju sva ona dela čija pripadnost nekom nacionalnom književnom sistemu nije jasno određena. Osim toga, granica nacionalnog književnog sistema implicitno je granica jezika, čime su obuhvaćeni svi jezici izuzev engleskog, što normalizuje književne sisteme engleskog govornog područja kao univerzalne, dok sve tekstove koji prolaze proces prevođenja obeležava kao „druge“. Damroš dalje pretpostavlja da procesi „refrakcije i difuzije“, zapravo procesi prilagođavanja interpretacije dela kontekstu ciljne publike, odnosno kritičara, imaju sve više uticaja na delo što se ono udaljava od svojih nacionalnih granica – on status takvog književnog dela objašnjava pozicioniranjem u odnosu na „nacionalnu tradiciju kulture domaćina i aktuelne potrebe njenih pisaca“ (283). Ovde se implicitno ozvaničava status kultura engleskog govornog područja kao „kultura domaćina“, iako se ne radi o recepciji književnog dela u okviru bilateralnih kulturnih odnosa, već o stupanju u kanon svetske književnosti, čime se i domen svetske književnosti izjednačava sa pripadnošću delu sveta u kojem dominira engleski jezik, odnosno sa kulturom zapada. U prilog tezi o kulturnoj hegemoniji koju je izneo Marko Juvan, govori i Damroševo stanovište da „kultura u koju književno delo ulazi može iskoristiti strani materijal na najrazličitije načine“ (283) gde to može biti po didaktičkoj

funkciji – isticanje pozitivnog primera koji je poželjno usvojiti i primeniti, ili naglašavanje negativnog modela: „primitivnog i dekadentnog“, onoga što u sopstvenom okruženju treba „iskoreniti“ ili upotrebiti kao „prikaz radikalne drugosti“ kao kontrast odlikama „domaće tradicije“. Ostaje nejasno da li se stranim materijalom smatra poetika književnog teksta, teme ili ideološke pretpostavke, kao i oblik, odnosno način „upotrebe“.

Stoga u pozicioniranju književnog dela unutar sistema svetske književnosti u ovom obrascu koji se može smatrati tradicionalnim, zaključujemo da je od najveće važnosti kako se definišu prostori centra i periferije. Iako dosledno interpretira Moretijeve postulate, Damroš ih istovremeno ipak prilagođava narativu da u geopolitičkoj podeli sveta centar predstavljaju zemlje engleskog govornog područja. Iako je ovo gledište dugo vremena bilo dominantno, Damrošev pristup istovremeno jasno relativizuje pozicioniranje centra i periferije, pa time otvara prostor i za alternativna tumačenja.

Da bismo ilustrovali da je ovaj tradicionalni obrazac u potpunosti zavisan od spoljnih parametara kojima se definišu centar i periferija, a koji se detektuju kao pozicije moći izvan sistema književnosti i kulture, te da je ovako definisan sistem svetske književnosti ne samo po svojoj strukturi i ključnim elementima neminovno neravnopravan nego veoma često saučestvuje u uspostavljanju i produbljivanju neravnopravnosti, jer određene aspekte hijerarhijske nadređenosti, odnosno podređenosti teksta podrazumeva i pre pristupanja književnoj analizi, razmotrićemo dva suprotstavljena pozicioniranja romana *Hazarski rečnik* Milorada Pavića u međunarodnom kontekstu, koja se javljaju unutar vremenskog razmaka od nekoliko godina (prvo 1996, potonje 2003).

Hazarski rečnik u matrici centra i periferije

Kako nam govori Astrid Miler-Olsen (Møller-Olsen, 2017), jezik kao tema fascinira podjednako i filozofe i književnike, i da bi se pažnja čitalaca upravila na sam jezik romana, a odvratila od drugih efekata književnog dela, jedan od najefektnijh postupaka je predstavljanje pripovesti u formatu rečnika. Iako začetke ovog pristupa nalazimo i u književnosti klasičnog realizma (Ambroz Birs, *Đavolov rečnik*), Pavićev *Hazarski rečnik* se smatra najuspelijim primerom rečnika kao složene narativne forme. Roman je objavljen na engleskom jeziku 1988. i u međunarodnom kontekstu inicijalno je prihvaćen kao veoma efektan eksperiment u književnosti postmodernizma, stoga što je način čitanja inkorporiran u samu

pripovest. Roman je fiktivna „specijalizovana enciklopedija o hazarskoj polemici koja poziva čitaoca da skakuće sa odrednice na odrednicu kada se u tekstu pojavljuju novi elementi“ (Møller-Olsen 2017: 67). Baveći se temom predstavljanja istorije, rečnik svojom strukturom i mehanikom čitanja naglašava „da se svedočanstva o istom događaju mogu značajno razlikovati u zavisnosti od ideološke ili religijske perspektive pripovedača“ (67). Ispostavilo se da će se i svedočanstva o istom romanu veoma razlikovati u zavisnosti od ideološke perspektive kritičara.

Roman je pored prevoda na engleski, preveden na još dvadesetak jezika i u međunarodnim akademskim krugovima je prihvaćen kao jedno od najznačajnijih dela savremene književnosti. Posebno priznanje kako za roman tako i za autora jeste predstavljanje u tematskom broju časopisa *The Review of Contemporary Fiction* iz 1998 godine (18.2), akademskoj publikaciji za koju se smatra da promoviše pisce čija dela odstupaju od konvencija i ne pripadaju ustaljenim obrascima s ciljem da razotkrije i prevlada veštačke barijere između kultura. U geopolitičkom pogledu, identifikacija sa Orijentom u dihotomiji Zapad-Istok predstavlja sredstvo oneobičenja za Pavićev opus, dok je s druge strane pozicioniranje Balkana unutar granica kulturnih vrednosti zapada otvorilo prostor u kome su postmoderni narativi postali osnova zajedničkog internacionalnog konteksta. Ipak, kako naglašava Tatjana Aleksić (2009:89), kulturne vrednosti zapada su drugačije shvaćene na prostorima Zapadnog Balkana 1990-ih godina nakon plišanih revolucija u Istočnoj Evropi.

Roman *Hazarski rečnik* objavljen je u Kini 1994. da bi dve godine kasnije poslužio kao sredstvo u polemici vezanoj za shvatanje postmodernizma u kineskom kontekstu. Naime, kineski kritičari su optužili kineskog pisca Hana Šaogunga da je njegov roman *Rečnik mesta Maćao* (objavljen 1996, prevod na srpski u izdanju Geopoetike 2017.) zapravo plagijat Pavićevog *Hazarskog rečnika*. Iako je Hanov roman pre svega analiza govornih činova i propagande, u izvesnom smislu razotkrivanje jezičkih mehanizama preko kojih nestabilni pojmovi mogu da generišu alternativne istorijske pripovesti i uspostavljanje složenih veza između jezika, fikcije i stvarnosti, politički i kulturni kontekst u kome se pojavljuje ovaj roman izazvao je veoma oštre reakcije i slučaj je dospeo i do suda. Mada ovaj slučaj hronološki prethodi Moretijevoj artikulaciji koncepta svetske književnosti, upravo predstavlja primer koji ukazuje na to da je uticaj faktora izvan književnog sistema, pre svega geopolitičkih i ideoloških već ispoljen u globalno koncipiranom književnom sistemu i da je koncept centra i periferije već ustanovljen kao odnos

zapada i „svih ostalih“ na šta je kineska kultura morala biti višestruko senzibilizirana. U ovom se slučaju pod konceptom plagijata ili imitacije, tako ne podrazumeva istovetnost forme i sadržine koliko usvajanje „kulturne logike“ zapadnog postmodernizma zbog koje je Pavićev roman i stekao međunarodnu reputaciju. Prema istraživanju Paole Jovene (Paola Iovene, 2002) Han je u trenutku objavljivanja romana *Rečnik mesta Maćao* bio priznat pisac. Njegova dela vezuju se za trend u kineskoj književnosti nazvan „povratak korenima“, zastupljen u periodu 1980ih godina, iako je njegova proza posle 1985. prema nekim kritičarima nosila obeležja modernizma i magijskog realizma. Iznoseći optužbe da je roman kopija Pavićevog, kritičari Žang (Zhang Yiwu) i Vang (Wang Gan) Hanu najviše zameraju ono što doživljavaju kao priklanjanje postmodernim obrascima zapada. Međutim, članak je izazvao mnoštvo reakcija književne zajednice, i razmatranja kvaliteta i nedostataka Hanovog romana bila su često prisutna kako u književnim časopisima, tako i u popularnim publikacijama i u medijima, što je svakako pobudilo zanimanje čitalačke publike. Pisac je često pozivan da gostuje u televizijskim emisijama, a ceo slučaj je okončan na sudu (Iovene 2002:1). Debata je, kako ističe Jovene, sezala mnogo dalje od površne rasprave i svakako je imala velikog uticaja na recepciju romana, pa je izdanje romana iz 2001. godine umesto pogovora donelo intervju sa autorom i esej sa pojedinostima ove opsežne polemike (2002:1). Naime, Han je u odgovoru na optužbe istrajavao u tvrdnji da nije pročitao *Hazarski rečnik* pre nego što je napisao svoj roman, te ga tako nije niti mogao kopirati, no tu je tvrdnju bilo nemoguće dokazati ili opovrgnuti. Ono što je polemika razotkrila, i razlog zbog kojeg je optužba uopšte bila održiva, s jedne strane jeste shvatanje stranog uticaja na kinesku književnost i činjenica da je *Hazarski rečnik* doživljen kao instrument tog stranog uticaja upravo zbog svog statusa i zbog prisutnosti u okvirima svetske književnosti. S druge strane, rasprava je otvorila pitanja funkcionisanja književnog sistema u savremenom društvu, odnosa književnih tema i shvatanja nacionalne autentičnosti, te problem recepcije postmoderne teorije u kineskoj književnosti. Žangova teza je bila da ulazak Kine u postmodeno doba treba da podrazumeva oslobađanje od zapadnog modela razvoja. Hanu nije zamerao samo navodno kopiranje Pavića, već i prikazivanje mesta Maćao kao „drugog“ (Iovene 2002:2). Međutim fokus romana nije na predstavljanju seoske zajednice, već pre svega na konstruisanju modela književnog jezika – svrha ovog *rečnika* nije da prevodi pojmove između ustanovljenih kodova, već da preispituje prostorne i vremenske kategorije unutar jednog istog jezika. U tom smislu, prigovori koje su kritičari Žang i Vang iznosili nisu bili na račun književnog dela, koliko su bili usmerene na Hanovo shvatanje savremenog

kulturnog trenutka u kome se Kina nalazi koje su smatrali licemernim. Naime, Hanov izbor okruženja, prema Žangu je ignorisao razvoj autohtone urbane masovne kulture u Kini, čime je Kina pokazala da više nije „zemlja trećeg sveta" (Iovene 2002:6) koja se ugleda na kulturne predloške zapada. Nasuprot tome, Žang je smatrao da Hanov roman istrajava u produkovanju „estetizovane verzije istoka namenjene za zapadnu potrošnju" (Iovene 2002:7), te da tako protivreči stavu da u Kini više ne dominira zapadni narativ o razvoju. Uz ovu polemiku se vezuju i okolnosti marketinškog uspeha romana *Rečnik mesta Maćao*. Roman isprva nije bio dobro primljen, jer je jaz između očekivanja publike i eksperimentalne forme bio očigledno prenaglašen. Usložnjavanje argumenata ove dugotrajne rasprave nesumnjivo je povećavalo interesovanje publike i sve dok slučaj nije dospeo na sud, mnogi su smatrali da se radi o prećutnom dogovoru dve strane da bi se doprinelo boljoj prodaji (Iovene 2002:17). Rasprava je okončana presudom u Hanovu korist 1999.

Možemo zaključiti da je *Hazarski rečnik* u ovom kontekstu pozicioniran kao književno delo koje dolazi iz *centra* prepoznatog kao kulturna logika zapada, koja je opisana kao evropocentrična, postmoderna i internacionalna s jedne strane, ali i opterećena orijentalizmom i stereotipima opisanim kao „kolonijalni pogled" (colonial gaze). To potvrđuje i teza Gesine Miler da recepciju književnog dela 70tih i 80tih godina XX veka na zapadu uslovljava mogućnost da bude „utkano u tapiseriju orijentalizma i univerzalističko shvatanje svetske književnosti iz perspektive zapadnog kanona" (2019:22). Iako savremeno shvatanje svetske književnosti formalno nije definisano u datom trenutku, evidentna je dihotomija kao dominantan narativ u geopolitičkom i ideološkom kontekstu, i iz reakcije na eventualan mogući, iako ne i dokazani, uticaj *Hazarskog rečnika* na domaću književnost, možemo zaključiti da je taj obrazac u Kini prepoznat kao izrazito hegemonijski.

Sa nastupanjem novog milenijuma i formalnim artikulisanjem obnovljene discipline „svetske književnosti", u slučaju *Hazarskog rečnika* dolazi do nagle razgradnje prvobitnih tumačenja. U Damroševoj studiji *Šta je svetska književnost? Hazarski rečnik*, stavljen je u kontekst treće kategorije književnog dela, odnosno „prozora u svet", čiju vrednost Damroševa kategorizacija implicitno apriori dovodi u pitanje (druge dve kategorije su „klasici" i „remek-dela"). Posledično, roman je izbačen iz pretpostavljenog *centra*, i to je učinjeno prvo negiranjem pripadnosti postmodernizmu kao zajedničkom prostoru centra, a potom i interpretacijom koja se analizom samog teksta bavi površno i ovlaš. Prikazom dominira konstrukcija

negativnog konteksta, mozaika od elemenata geopolitičkih okolnosti 1990ih i pseudoistorijskih devetnaestovekovnih tvrdnji – o naciji, jeziku, konfliktu i ratu, od kojih se kao posebno zlonamerni ističu očigledni falsifikati pripisani Paviću. Čitalac iole upućen u prilike u Jugoslaviji s kraja 80ih i početka 90ih prepoznaće tvrdnju da su „Srbi u 13. veku jeli zlatnim viljuškama dok su u Zapadnoj Evropi kidali meso rukama" kao deo (često ismevanih) pseudoistorijskih narativa koji su svoje mesto pronašli u popularnoj (i netačnoj) verziji nacionalnog preporoda, kao i u satiričnim interpretacijama novootkrivenog nacionalizma (npr. film Srđana Dragojevića, *Lepa sela, lepo gore*, 1996). Ipak, Damroš (2003: 268) za tu rečenicu tvrdi da ju je izgovorio Pavić 1989. godine navodeći izvor iz kojeg se citat ne može potvrditi, pri tome ga opisujući kao „ogorčenog nacionalistu" (261), dok sam roman proglašava „Razigranom apologijom etničkog čišćenja" (274) i „prevarantskim činom" (274). Posledično, fragmentirana i nedosledna analiza teksta romana predstavlja naknadnu konstrukciju kojom se tekst povezuje sa tako definisanim kontekstom (Radin-Sabadoš 2020:25). Ovo tumačenje, pod izrazitim je uticajem faktora izvan književnog sistema, koji se jasno mogu prepoznati kao ključni u preoblikovanju mape sveta na početku novog milenijuma. *Hazarski rečnik* uprkos prethodnoj reputaciji, u matrici svetske književnosti i njenih tradicionalnih obrazaca odgurnut je u prostor izvan granica centra, i tretiran kao „strani materijal" kojem se pristupilo i kome se još uvek pristupa pre svega kao „negativnom modelu".

Globalni jug i književnosti sveta

Koncept *književnosti sveta* kao alternativni pristup, suprotstavlja se modelu svetske književnosti utemeljenom na principima difuzije, čitalaca kao konzumenata na tržištu knjiga i književnog prevođenja kao mehanizma stvaranja zajedničke osnove, budući da su ti principi identifikovani kao sredstva za reprodukovanje neoimperijalističkog narativa. U studiji *TransArea* objavljenoj 2016. godine, nemački kritičar Otmar Ete (Ottmar Ette) ističe književnost kao medijum koji ima najviše uticaja na zajednice, kulture ili društva, ali i medijum preko kojeg se najefikasnije može steći uvid u najrazličitije aspekte kulturne produkcije različitih zajednica i u njihove dominantne društvene narative. Za Etea koncept književnosti sveta (termin koji se ne podudara sa Geteovim shvatanjem svetske književnosti) treba da podstakne način razmišljanja koji uključuje različite logičke sisteme kao i transkulturni i transteritorijalni pristup i da u prvi plan stavi „mobilnost znanja" (Ette 2016:5) što on smatra i najznačajnijim obeležjem naših složenih i polilogičkih

društava. Eteova studija zagovara pristup čija primarna odlika nije dijalog sa različitih pozicija moći, već inkorporiranje najrazličitijih logičkih modela – „književnosti sveta otvaraju mogućnost složenog senzornog iskustva i razmišljanja – onog koje nije reduktivno, niti mu je cilj da prikrije kontradikcije...“ (2016:6). Gesine Miler (Gesine Müller, 2018) pridružuje se Eteovim tumačenjima i koncept „svetske književnosti“ označava kao sistem koji podržava diskurse proizašle iz narativa globalizacije (Fang 2018:5). Milerova Eteove ideje razrađuje i poziva na promenu pristupa i usvajanje dinamičke perspektive čiji je cilj da primarno posmatra književnosti sveta praćenjem putanja kojima se kreću kulturne i druge veze u istorijskoj perspektivi (movement-historically), umesto fiksiranja istorijske perspektive za određeni prostor (space-historically). Taj bi pristup otvorio mogućnost za sagledavanje narativa koji su stimulisali književni i kulturni prostor Globalnog juga, pojma koji okuplja regije sveta marginalizovane u studijama svetske književnosti. Istovremeno bi koncept *književnosti sveta* predstavljao prostor otvoren za književnu produkciju koja preispituje i probematizuje značenje pojma „svet“, književnost koja nema čvrste nacionalne korene, ili i sama pripada zajednicama ili procesima koji nisu statični i fiksirani ili obuhvataju hibridne prostore i policentrične kulture. „Globalni jug“ označava regione izvan ustanovljenih centara zapadne misli i nije geografska odrednica, već simbolički predstavlja prostor u kome se sudaraju procesi globalne imperijalističke dominacije i njima suprotstavljene težnje za emancipacijom i dekolonijalizacijom. Narativi oko kojih se generiše model *književnosti sveta* između ostalog nastoje da prilagode „politički potencijal diskursa kosmopolitanizma“ (Müller 2019:9) u istorijskom trenutku koji je obeležilo potpuno urušavanje ideala modernizma, koji je 'svetom' smatrao simboličku strukturu „univerzalne emancipacije, jednakosti i pravde“ (9). Iskustveno doživljena opšta kriza kojom opisujemo današnji trenutak, čini globalizaciju, kao i kulturnu razmenu i prevod kao preduslov stvaranja univerzalne intelektualne zajednice zastarelim i preživelim konceptima. Model *književnosti sveta,* budući da proizlazi iz dinamičkih narativa i trans-kulturne topografije, i u sistemskoj koncepciji, pokazuje potencijal da radikalno redefiniše ono što književnost jeste, nezavisno od mesta i narativa sa kojeg potiče, kao i ono što književnost može da predstavlja u kulturnom i društvenom kontekstu mreže preplitanja hibridnog i heterogenog.

Literatura

Aleksić, T. (2009). National Definition through Postmodern Fragmentation: Milorad Pavic' s *Dictionary of the Khazars. Slavic and East European Journal, 53*(1), 86–104.

Baker, M. (2005). Narratives in and of Translation. *SKASE 1*(1) 4–14.

Damrosch, D. (2003). *What is world literature?*. Princeton: Princeton University Press.

Eagleton, T. (2016). *Culture*. New Haven: Yale University Press.

Ette, O. (2016). *TransArea*. Berlin, Boston: DeGruyter.

Fang, W., ed. (2018). *Tensions in World Literature: Between the Local and the Universal.* Singapore: Palgrave Macmillan.

Firth, S. (1992). "Literary studies as cultural studies - whose literature? whose culture?". *Critical Quarterly*, 34:1, str. 1- 26.

Iovene, P. (2002). Authenticity, Postmodernity, and Translation: The Debates around Han Shaogong's Dictionary of Maqiao. *Annali dell'Università degli studi di Napoli "L'Orientale". Rivista del Dipartimento di Studi Asiatici e del Dipartimento di Studi e Ricerche su Africa e Paesi Arabi*, 62, 197–218.

Juvan, M. (2013). Worlding Literatures between Dialogue and Hegemony. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 15(5). Retreived from https://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol15/iss5/10/

Lefevere, A. (1992). *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. London: Routledge.

Moretti, F. (2000). Conjectures on World Literature. *New Left Review* 1: 54–68. Retrieved from https://newleftreview.org/issues/II1/articles/franco-moretti-conjectures-on-world-literature

Moretti, F. (2005). World-Systems Analysis, Evolutionary Theory, "Weltliteratur". *Review (Fernand Braudel Center), 28*(3), 217–228. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/40241633

Møller-Olsen, A. (2017).Fictional Dictionaries: Power and Philosophy of Language in Contemporary Chinese Fiction. *Modern Chinese Literature and Culture, 29*(2), 66–108.

Müller, G., Locane, J. J., and Loy, B., eds. (2018). *Re-mapping World Literature*. Berlin, Boston: De Gruyter.

Müller, G. Siskind, M., eds.(2019). *World Literature, cosmopolitanism, globality: Beyond, against, post, otherwise*. Berlin, Boston: De Gruyter.

Radin-Sabadoš, M. (2020). Against book poisoning: World literature's narratives and the case of the *Dictionary of the Khazars*. *World Literature Studies*, *12*(1), 19–29. https://www.sav.sk/journals/uploads/05251846WLS1_2020_Radin-Sabado%C5%A1.pdf

Marína Šimáková Spováková*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.162.4-14 Dianiškova V.

ZNAČENJE I FUNKCIJA PROMENE LIRSKOG SUBJEKTA U POEZIJI VERONIKE DIANIŠKOVE – OD MITOLOŠKIH INTERTEKSTOVA KA ANGAŽOVANOJ POEZIJI?**

In this paper we observe the changes of the lyrical subject within poetry of the Slovak poetess Veronika Dianiškova. In the collection of poems *Golden Peacocks Crumble Into Snow* (*Zlaté pávy sa rozpadnú na sneh*, 2014), a lyrical subject identifies with a raven or a wolf while in the book *News From Homelessness* (*Správy z nedomovov*, 2017) transforms into concrete characters - the homeless. The space in this poetry is also not united, there are several locations, closed and open spaces, through which different forms of the subject move in parallel. Relations between the form of the lyrical subject and space allude to a form of individual interpretation of literary tradition and also the engagement that re-examines the themes of freedom and equality.

Key words: Veronika Dianišková, lyrical subject, intertext, engaged poetry, Slovak poetry.

Nekoliko uvodnih napomena

Veronika Dianiškova pripada mlađoj generaciji slovačkih pesnikinja. Rođena 1986. godine, dramaturškinja je po profesiji i prvu zbirku poezije objavila je pod nazivom *Lavirint oko ruku* (*Labyrint okolo rúk*, 2006), za koju je dobila godišnju nagradu „Ivan Krasko“ za najbolji pesnički prvenac. Nakon višegodišnje pauze objavila je svoju drugu zbirku *Zlatni pauni raspašće se na sneg* (*Zlaté pávy sa rozpadnú na sneh*, 2014) i ubrzo nakon nje i treću *Vesti iz beskućništva* (*Spávy z nedomovov*, 2017). Pored Dianiškove, dve vodeće savremene slovačke pesnikinje mlađe generacije, Maria Ferenčuhova i Katarina Kucbelova, takođe se

* marina.simak@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta „Diskursi manjinskih jezika i književnosti u jugoistočnoj i srednjoj Evropi“, broj 178017, pod rukovodstvom prof. dr Ane Makišove.

profesionalno bave filmom, i u pesmama sve tri pesnikinje je kritika identifikovala slikovitost koja podseća na scene iz pozorišnih predstava ili performansa.

Recepcija poezije Veronike Dianiškove bila je od njenog prvog objavljivanja uglavnom pozitivna, kako u krugovima akademske, tako i kod publicističke kritike. Možemo izdvojiti komentar pesnikinje starije generacije, Mile Haugove, u kojem tvrdi da poezija Dianiškove predstavlja svojevrsno otkriće. Akademska kritika, posebno Jaroslav Šrank, jedan od najznačajnijih kritičara savemene slovačke poezije, ocenila je simbolički plan njene poezije. Šrank je u svojoj monografiji *Individualizovana književnost* (*Individualizovaná literatúra*, 2013), posvećenoj pesnicima koji su počeli da objavljuju krajem 20. i početkom 21. veka, odredio četiri tipa savremene slovačke poezije, a poeziju Dianiškove okarakterisao kao poeziju privatnosti. Tip poezije privatnosti, prema Šranku, neguje afirmativan odnos prema pesničkoj tradiciji, koju pesnici individualno prevrednuju, afirmišu pozitivne vrednosti pojedinca i društva kroz tematsko-motivsku strukturu teksta (putem motiva rodnog kraja, prirode, detinjstva). Šrank zaključuje da je poezija sva četiri tipa (privatnosti, spiritualna, eksperimentalno-dekonstruktivistička i poezija nonkonformnih individualista), pre svega postmodernistička u svojoj individualnosti.

Lirski subjekat i poezija Veronike Dianiškove

Proizilazeći iz opšte teorijske literature, lirski subjekat možemo posmatrati kao strukturalni deo komunikacijske situacije, koja se sastoji od onog koji govori, kome je sadržaj namenjen i strukture/sadržaja izgovorenog (Valček 2006). Kako se svaka komunikacijska situacija odvija u određenom prostor-vremenu, analizom lirskog subjekta možemo pored identiteta govornika otkrivati i značenja prostora u kojima komunikacija protiče. Cilj ovih analiza jeste da se osim saznanja o estetskoj efektivnosti komunikacijske situacije u poeziji Dianiškove, sagledaju i širi konteksti stvaralaštva (odnos prema tradiciji), lični pečat i način egzistencije kroz književnost u datom trenutku.

U češkim književnoteorijskim zbornicima o lirskom subjektu, koje je priredila Daniela Hodrova, ukazano je na granice Bahtinove tvrdnje o dijalogičnosti i višeglasju proznih tekstova, koji su definisani u odnosu na jednoglasnost poezije (vidi Hodrová 1993, Červenka 1993). Već u češkoj i slovačkoj poeziji međuratnog perioda identifikovano je višeglasje kao odraz unutrašnjih dijaloga (Červenka 1993), dok posleratna i savremena poezija osim

višeglasja sadrži i eksperimentalne oblike izražavanja, poput antipoezije, koja prevrednuje sam jezik i njegove mogućnosti objektivnog sagledavanja sveta. Podsetimo se konstatacije Volfganga Velša o tome, da su različiti oblici lirskog subjekta moderne poezije zapravo slika društveno komplikovanog identiteta pojedinca. Velš tvrdi da: „čovek nije nikakav samostvoreni proizvod lažne autonomije (…) Čoveka ne čini narcisoidni i rigidni identitet, već mu je suđen identitet u pokretu, koji tek treba da nauči da posmatra, i sa kojim mora da se u svojim razmatranjima poistoveti...“ (prema Milčák 2004: 23). I to je jedan od razloga, što komunikacijska situacija u modernoj poeziji često zavisi od prostora u kojem se komukacija odvija, pri čemu ni dati prostor nije jedinstven, naprotiv, raspada se u mnoštvo pojedinačnih prostora, u kojima je moguća paralelna egzistencija. Prema pisanju Darje Pavlič, „necelovitost prostora možemo shvatiti kao metaforu nekoherentnosti lirskog subjekta.“ (Pavlič 2011).

U poeziji Veronike Dianiškove nalazimo lirsko višeglasje, a oblici lirskog subjekta situirani su u različite prostore iz čega proizilaze različite komunikacijske situacije. U radu posvećujemo pažnju oblicima i funkcijama lirskog subjekta u zbirkama *Zlatni pauni raspašće se na sneg* (*Zlaté pávy sa rozpadnú na sneh*, 2014) i *Vesti iz beskućništva* (*Správy z nedomovov*, 2017).

Lirski subjekat u zbirci *Zlatni pauni raspašće se na sneg*[1]

Naziv prvog ciklusa zbirke, *Gavranica* (*Havranka*), ukazuje na ženski lirski subjekt i simbolizaciju u komunikaciji koja će se odvijati najpre u značenjskom prostoru sobe, potom u pećini. U prvoj strofi pesme *Pećine* (*Jaskyne*) subjekat progovara u prvom licu jednine, ali se već u drugoj strofi menja u treće lice, odnosno same pećine postaju akteri unutrašnjeg dešavanja „*pećine okreću ka sebi*“ (Dianišková 2014: 7)[2], ukazujući na vezu sa govornicima u prvom licu množine: „*naše besprizorne oči*“ (2014: 7)[3]. Iz sledeće strofe saznajemo da u komunikaciju ulazi i drugo lice jednine: „*rukama raspršuješ* / *opadajuće dane*“ (Dianišková 2014: 7)[4], i dok „ti“ gramatička forma progovara, čuje se i krik

[1] Svi prevodi naslova zbirki i pesama, kao i stihova u ovom radu imaju isključivo ilustrativnu funkciju.

[2] „*jaskyne obracajú do seba*“

[3] „*naše bezprizorné oči*“

[4] „*rukami rozháňaš / padajúce dni*.“

„gavranice“ (2014: 7)[5] – što ukazuje na različite glasove koji postoje istovremeno. U drugom delu te iste pesme se govor vraća u prvo lice, dakle lična forma uokviruje pesmu i razvija se u okviru zajedničkih prostora.Tri gramatička oblika označavaju složeniju strukturu komunikacije – i, imajući u vidu teorijska tumačenja subjekta, na primer kod Milčaka, prema kojima „ja“, „ti“ i „mi“ oblici čine isti lirski subjekat (Milčák 2004: 11), prva lica jednine i množine kod Dianiškove nagoveštavaju mogući složeniji način samoanalize. Pluralni oblik za prostor u nazivu prve pesme, pećine, ukazuje na veću mogućnost kretanja, iako se kretanje odvija u prostoru koji je ograničen, zatvoren, mračan i hladan. Ukoliko se pozovemo na Bašlarova tumačenja zatvorenog prostora sobe i pećine, potonji govor ukazuje da različiti gramatički oblici u strukturi pesničkog teksta predstavljaju različite nivoe komunikacije koja se odvija u unutrašnjosti ženskog bića. Citirana pesma se završava neodređenom i bezličnom formom: „*dotaći se slepih miševa – trajnih misli pećina*“ (2014: 8), koja ujedno predstavlja novi način komunikacije, koji u datom kontekstu nagoveštava žudnju za nečim što je opšte, trajno a opet, u vezi sa ličnim.

Treće gramatičko lice u pesmama često se poistovećuje sa životinjama, pre svega sa ženkom gavrana, ali i vučicom, kao u 4. strofi pesme *Unutra je januar* (*Vnútri je január*): „*Vučica / cvili na suvom vazduhu, / umire nesigurna / u ponovno rođenje*“ [6]. Poistovećivanja sa životinjskim svetom i njihova značenja možemo tražiti kako u okviru funkcija intertekstova, tako i u sferi evokacije arhaičnog bića, odnosno, imajući u vidu kompatibilnosti zameničkih oblika, onda i u sferi arhaičnog „ja“. Motive pećine i životinja, koje u njima obitavaju, možemo u jednom interpretativnom ključu tumačiti kao tumačenje pesničke tradicije, odnosno reintrpretaciju motiva pećina i gavranova iz poezije Ivana Laučika (na primer u njegovoj zbirci *Havránok*)[7], pesama Mile Haugove i slovačkih bajki. S jedne strane lirski subjekt koji se poistovećuje sa životinjom, kontekstualizuje dubinske biološke i intuitivne aspekte identiteta, dok s druge strane, pesnikinja gradi sopstveni put na osnovama odabrane književne tradicije. Značenjski potencijal imaju simboli ženke gavrana i vučice, kao divlje, desktruktivne, ali i iskonske ženske snage. Vučica simbolizuje borbenost i ratobornost, dok ženka gavrana, prema simbolici u slovačkim bajkama, predstavlja vid prokletstva. Motivi

[5] „*havranka zaškrieka*“

[6] „*vlčica / kvíli do suchého vzduchu, / umiera bez istoty / zmŕtvychvstania*“

[7] Havránok je arheološki lokalitet na severu srednje Slovačke i njegov naziv direktno asocira na gavrana.

ptica, koji se kod Dianiškove pojavljuju i u kasnijem stvaralaštvu, mogu se tumačiti u kontekstu slobode kretanja, ali i mračne strane, koja datu slobodu iznutra, iz nedostatka iskonske snage, onemogućava. Sličan potencijal dualnog tumačenja ima i simbolika vučice u kontekstu 4. strofe, gde se nagoveštava da „*umire nesigurna / u ponovno rođenje*“ (2014: 12), što možemo tumačiti kao gubljenje iskonske životne snage.

Na slobodu, ali i neizvesnost i rizik ukazuju otvoreni prostori – hridi, pustinje, po kojima se subjekat kreće u pesmama drugog i trećeg ciklusa zbirke *Tajna nezavršene mape* i *Iza vidljive granice pustinje* (*Tajomstvo nedokončenej mapy, Za viditeľnou hranicou púšte*) gde nalazimo svedočanstva o putovanjima lirskog subjekta po dalekim destinacijama (na kraju pesama eksplicitno se navode zapisi: Atakama, Patagonija, Lisabon, Rusija, Čile). Potrebu za kretanjem i promenom prostora nagoveštava pesma s kraja prvog ciklusa *Odletanje* (*Odlet*), u kojoj se ženka gavrana priprema za napuštanje pećine, prirodnog prostora koji štiti, ali ograničava. Odletanje ptice možemo tumačiti u vezi sa simbolikom nestalnosti identiteta, međutim pokret različitih oblika subjekta ne znači i pravolinijsko traženje izgubljenog identiteta, već paralelni hod po nekoliko nivoa unutrašnjeg bića, koji se odvija sinhrono sa kretanjem po spoljašnjem prostoru. Dato kretanje ne znači linearni razvoj ka jedinstvenom identitetu u smislu odlaska, inicijacije, sazrevanja i stabilizacije na jednom mestu, već govori o potrazi za unutrašnjim balansom. U stihovima pesme *Unutra je januar* (*Vnútri je január*) lirski subjekat izgovara: „*radije ne bih da pišem i zato bauljam*“ (2014: 13)[8], i to jedan od retkih delova zbirke, koji nagoveštava bliskost subjekta i pesnikinje. Data komunikacijska situacija proširuje lični emocionalni, racionalni, arhaično-tradicionalni prostor na imaginarno-poetski.

Lirski subjekti i prostor njihovog kretanja u zbirci *Zlatni pauni raspašće se na sneg* čine dualnu celinu. Datu dualnost pojačava slika koju evocira naziv zbirke. Ukoliko se, tragom tumačenja simboličnih intertekstova u zbirci, osvrnemo na simbole u nazivu – zlatni pauni kao folklorni i mitološki simboli pozitivne, svetlosne simbolike besmrtnosti u svetu pesničke zbirke se raspadaju u snežnu belinu, evocirajući ispraznost, hladnoću koja ispunjava unutrašnje biće. Ne treba, međutim, zanemariti činjenicu, da taj svet dobra postoji kroz intertekstove kao sećanje.

[8] „*radšej by som nepísala a tak len tápem:*“

Oblici subjekta u zbirci *Vesti iz beskućništva*

Sagledavajući gramatičke oblike lirskog subjekta u trećoj zbirci Veronike Dianiškove, *Vesti iz beskućništva*, nećemo naći veća odstupanja u odnosu na prethodnu knjigu pesama – i dalje nalazimo drugo i treće lice jednine, „mi“ oblik i govor u prvom licu. Ono što donosi novinu, jesu odnosi između datih formi. U prethodnoj zbirci *Zlatni pauni raspašće se na sneg*, nije bilo teško identifikovati nekoliko nivoa unutrašnjeg bića, koji funkcionišu istovremeno. U trećoj knjizi više nije dominantna unutrašnja kompleksnost subjekta, iako je ona i dalje prisutna – pojavljuje se novi vid komunikacijske situacije, koja obuhvata treća lica, specifične i marginalne ljude, beskućnike. Ovaj odklon od vlastite unutrašnjosti i ulazak u novu komunikacijsku relaciju možemo pratiti kroz govor novih aktera poetskog sveta. To međutim ne znači da autorka pozajmljuje glas drugim subjektima, personama ili tzv.hipostaziranom subjektu.[9] U ime trećih lica progovara jedan od unutrašnjih subjekata, posmatra ih i ostavlja da se izraze, dok ujedno razmišlja o njihovoj egzistenciji. U napomenama uz zbirku navodi se da su *Vesti iz beskućništva* nastale kao rezultat angažovanja pesnikinje u skloništu za beskućnike. Ukoliko bismo ovu napomenu izuzeli iz tumačenja, sama struktura komunikacije otkriva aktere koji nemaju stabilne domove, već polu-prebivališta („*poluobydlia*“- ovde pesnikinja smišlja novi naziv) koji, uostalom, nemaju ni stabilnost egzistencije.

Komunikacija počinje obraćanjem u drugom licu: „*Budiš ih jednog po jednog, / prerano za pokret u stakleno / jutro.*“ (Dianišková 2017: 14)[10]. Forma govora označava situaciju u kojoj komunicira više osoba, relaciju između „ti-oni“ prati lice koje date odnose beleži. Semantika staklenog jutra ukazuje na krhkost i lomljivost, ali i prozirnost delovanja – životi aktera izloženi su pogledima, međutim, na njima se nedostatak privatnosti ne vidi, žive ga bez obzira ili uprkos situaciji: „*Oštre izdisaje osluškuješ / sa olakšanjem, pokrivači se komadaju / prilikom prvog pokreta.*“ (2017: 14)[11]. Posebno je interesantna ti-forma govora, naročito ako je posmatramo u odnosu na lični govor u prvom licu. U prethodnoj zbirci ti-forma bila je jedan od načina ispoljavanja distance prema sebi. U trećoj zbirci ti-forma jeste u direktnom odnosu sa „oni“ – dakle akterima, oko kojih

[9] Pojam hipostazirani subjekat koristi teoretičar Peter Milčak u analizi subjekta poezije Zbignjeva Herberta o Gospodinu Cogitu.

[10] „*Zobúdzaš ich po jednom, / priskoro na pohyb do skleneného / rána*.“

[11] „*Prudké výdychy počúvaš / s úľavou, prikrývky sa trieštia / prvým pohybom*.“

nastaju dati zapisi, dok u odnosu prema prvom licu, ti-formu možemo posmatrati kao jednu od društvenih uloga subjekta. Određeni aspekt samoidentifikacije i prevrednovanja vlastitih stavova ukazuje druga pesma *Mi-usred* (*My – uprostred*), u kojoj je vidljivo poistovećivanje ličnog sa sudbinom „njih“: „*Stvarnost nas izostavlja i ne pita / ni za šta. Ni mi se ne pitamo.*“ (2017: 15)[12]. Subjekat i ostali akteri su u odnosu na stvarnost u istoj poziciji i angažovanje lirskog subjekta u svetu ostalih aktera ima ličnu dimenziju. Potpuno vidljivo je lično angažovanje subjekta u svetu beskućnika u pesmi *Noćna služba* (*Nočná služba*): „*Ovde klize / ljudi i senke, teško je reći, ko od njih / je manje stvaran // Moji ćutljivi oprezni koraci, u nepotpunoj tišini.*“ (2017: 17)[13]. U pesmi se konvencionalno prikazuje kontrast fizičkog skloništa i duhovne nesigurnosti – međutim inovativna je slika mirnoće i spokoja u koju je kontarst smešten: „*dišu / pravilno*.“ (2017: 18)[14]. Život, koji je fizički zaštićen (u skloništu), ne pruža stalnost/stabilnost koju pruža dom. Na to uostalom ukazuje i naziv zbirke – reč je o ne-domovima. Život u beskućništvu, međutim, kod ovih aktera ne izaziva rupture, pobunu, niti bilo kakvo izražavanje nezadovoljstva - oni „*dišu pravilno*“ – i to je situacija koja subjekat naročito intrigira. Ovu situaciju nastoji da razume i provlači je kroz sopstveno razmišljanje i lična osećanja. Očiglednu angažovanost u sferi socijalne ugroženosti i nejednakosti na tematskom planu Veronike Dianiškove stoga ne možemo tumačiti kao poziv na promene. Stihovi ne ukazuju na aktivizam, uprkos tome što ukazuju na neizvesnost, ekstremni način života ljudi koji su skrajnuti, njegovu težinu i bezizlaznost. Subjekat Veronike Dianiškove angažuje se u tišini i komunikaciji između „ja-misleća i saosećajna“ – „ti (ja)-koja pomaže – „oni - bez sigurnosti, privatnosti i perspektive“. Ova unutarnja strukturiranost lirskog govora daje poeziji Veronike Dianiškove nijanse i obogaćuje vizuelni, misaoni i saznajni svet savremene slovačke poezije.

Prilikom strukturiranja komunikacijskih situacija u *Vestima iz beskućništva*, autorka različito prikazuje beskućnike. Od slika direktnog angažovanja u životu socijalno i zdravstveno ugroženih, živeći u strahu da se jedan, ili više njih, nikada više neće probuditi („*U blizini jednog odjednom ne znaš - / ni kako ni kada. Jednom u godinu dana / jednog nećeš probuditi.*“ 2017: 14)[15],

[12] „*Skutočnosť nás vynecháva a nepýta sa / na nič. Ani my.*“

[13] „*Tu sa kĺžu / ľudia a tiene, ťažko povedať, kto z nich / je menej skutočný.“*

[14] „*dýchajú / pravidelne.“*

[15] „*Pri jednom zrazu nevieš - / ako ani kedy. Raz za rok / jedného nezobudíš*.“

razlikuje se slika poistovećivanja beskućnika sa Bogom: „*Kod moje ograde dolazi da sedi Bog.* (...) *Kad više ne zna gde bi se sakrio, a temperatura padne na minus šest, / slegne ramenima i sklizne pod zemlju.* (...) *Tamo će ga naći socijalni radnik ili cela neprofitna organizacija ili dve* (...) *inače bi se molio onima gore, da sam nije Bog.*“ (2017: 19)[16]. Iz konvencionalnog značenja uzvišenog, Bog u pesmama Dianiškove dospeva pod zemlju i u ruke socijalnih radnika. Stihovi ukazuju, da uprkos delovanju pojedinaca, ili službi, empatiji lirskog subjekta, položaj beskućnika kao ljudskih bića u suštini ostaje nepromenjen. Postavlja se pitanje u čemu je funkcija ovakve angažovanosti, ili cilj.

U drugog ciklusu zbirke *Atlas ptica* (*Vtáčí atlas*) motivi ptica evociraju s jedne strane slobodu i pokret bez barijera, koji se u atmosferi pesama gube u nemogućnosti uzletanja. Konvencionalna značenja koja su povezana sa letenjem i svijanjem gnezda, ovde prelaze u svoju suprotnost: „gnezda“ nemaju toplinu doma, iako je u njima moguće ugrejati se, trošna su i gube udobnost. Subjekat ovde paradoksalno nalazi privremeno zadovoljstvo: „*Ovde mogu i zimi da hodam bosa, ovde sve čvrto stoji i ti čvrsto dišeš, / svi čvrsto dišete, ovo gnezdo mi je potaman , / ne moram da se plašim da će pasti prilikom savijanja drveća za vreme / snežne oluje*.“ (2017: 42)[17]. Semantičku ambivalentnost prostora i bića pojačava potreba za domom i neizbežnost stanovanja na neintimnim mestima, potreba za usidrenjem i opšta nestalnost. U datom svetu ništa nije onako kako bi trebalo da bude – sve je provizorno, „između“, ali u datom momentu neizbežno i jedino što postoji. Krila u pojedinim pesmama subjekat ne širi, već ih naprotiv, kontroliše: „*tiho zakoračim, krila držim uz telo.*“ (2017: 42)[18]. U datom kontekstu više je stagnacije, bezživotnosti nego slobodnog kretanja. U pesmi *Ševa* (*Škovránka*) se konstatuje: „*Smrt je ponekad / tako tiha, da na zemlju ne padne ni jedan list više.*“ (2017: 39)[19]. Kada uporedimo kretanje lirskog ja iz prethodne zbirke po „krovovima sveta“ sa nemogućnošću uzletanja subjekata *Atlasa ptica*, vidimo da je prostor subjekata prividno slobodan, privlačnost prirode i ptica dobija drugo lice, grubost

[16] „*Pri mojej bráne sedáva Boh.* (...) / *Keď už nevie, kam by sa ukryl, a teplota klesne na mínus šesť,* / *pokrčí plecami a vkĺzne pod zem.* (...) *Tam ho nájde sociálny pracovník alebo aj celá* / *neziskovka či dve,* (...) / *Aj by sa modlil k tým hore, keby sám nebol Bohom.*“

[17] „*Tu môžem chodiť aj v zime bosá, tu všetko pevne stojí a ty pevne dýchaš,* / *všetci pevne dýchate, toto hniezdo mi je akurát,* / *nemusím sa báť, že spadne pri pohybe stromu počas* / *snehovej búrky*.“

[18] „*potichu našľaujem, krídla držím tesne pri tele.*“

[19] „*Občas smrť býva,* / *taká tichá, že na zem nespadne ani o jeden list viac.*“

i težinu. Ponovo intrigira lični oblik govora, koji dato kretanje dovodi u vezu sa najličnijim osećanjima subjekata. S jedne strane nalaze se eufonični nazivi ptica u naslovima pesama, njihova deminutivni oblik u slovačkom originalu zvukovima evocira prijatnost, blage emocije. Međutim, kontekst njihovog pojavljivanja i semantika pojedinih slika i stihova razbijaju idiličnost. Ovakve relacije između oblika lirskog subjekta i prostora ukazuju na oblik angažovanosti koja preispituje teme slobode, jednakosti.

Zaključak

U poeziji Veronike Dianiškove prisutno je višeglasje. Unutrašnji glasovi postoje uz mogućnosti međusobnog dijaloga, međutim funkcionišu i simultano. Mitološko-bajkolike motive ženke gavrana, vučice, pećine možemo tumačiti kao intertekstove – u odnosu na stvaralaštvo Ivana Laučika, Mile Haugove, pri čemu pesnikinja samostalno interpretira tradiciju, što je konstatovao i deo aktuelne slovačke kritike, na primer Ivana Hostova (Hostova 2015). S druge strane, možemo date filijacije posmatrati kao arhaične karakteristike subjekta i kao sećanja na vrednosti i mogućnosti. U trećoj zbirci glasovi predstavljaju oblike egzstencije koja se ostvaruje kroz refleksiju, imaginaciju i empatiju – progovaraju iz tela izmučenih, koji se kreću u teškim uslovima zime i snega, kroz ostatke od hrane, želeći da prežive. U kontekstu celokupnog stvaralaštva pesnikinje možemo konstatovati da višeglasje predstavlja težnju za saglasjem.

Prostor u ovoj poeziji nije celovit, prisutno je više lokacija kroz koje se kreću različiti oblici subjekta. Delovi prostora nisu spojeni vremenski ni uzročno-posledično, funkcionišu simultano, često deluju kao ogledala u kojima se bolje sagledavaju unutrašnji identiteti, koji ujedno ukazuju na paralelno postojanje više planova – slobodnih, koji podstiču i omogućavaju kretanje, ali i zatvorenih koji sputavaju, dovode do uništenja. Oblici lirskog subjekta u poeziji Veronike Dianiškove ukazuju na sazrevanje bića, koje se kroz lični i intimni doživljaj sebe i sveta otvara ka opštim problemima i temama socijalne ugroženosti.

Izvori

Dianišková, V. (2014). *Zlaté pávy sa rozpadnú na sneh*. Liptovský Mikuláš: Norami.

Dianišková, V. (2017). *Správy z nedomovov*. Levoča: Modrý Peter.

Literatura

Červenka, M. (1993). Sebeoslovení v lyrice. In D. Hodrová (Ed), *Proměny subjektu I.* (str. 142 - 178). Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.

Hodrová, D. (Ed) (1993). *Proměny subjektu I.* Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.

Hostová, I. (2015). Nie. Poéziu podľa značky. Fontu. Gesta. Pózy. Ceny. (Ne)printovosti. Stupňa ušľachtilosti myšlienky, *Knižná revue, 25 (14–15)*, 1 - 6.

Laučík, I. (2018). *Havránok*. Levoča: Modrý Peter.

Milčák, M. (2004). *O nezrozumiteľnosti básnického textu*. Levoča: Modrý Peter.

Valček, P. (2006). *Slovník literárnej teórie*. Bratislava: Literárne informačné centrum.

Pavlič, D. (2011). Lirski subjekt i prostor (poređenje tradicionalne i moderne lirike), *Polja*, *471*, 126 - 131.

Vladislava Gordić Petković*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.111(73)-2.09 Williams T.

MARGINALCI I OTPADNICI U DRAMAMA TENESIJA VILIJAMSA: RITUALNO KAŽNJAVANJE DRUGOG**

Tennessee Williams once explained that he has only one major theme for his work: the destructive impact of society on the sensitive non-conformist individual. His plays written between 1945 and 1960 seem to be haunted by lonesome characters and persistent motifs of marginality, and solitariness is presented as a quintessential human condition which cannot be prevented or defeated. Doomed to collide with laws and customs of the society, doomed to be punished and destroyed for pursuing their dreams, Williams's characters such as Laura Wingfield, Serafina Delle Rose and Blanche DuBois rely too much on their romantic imagination. Unable to understand the causes and tolerate the effects of their inner dichotomies and discrepances, the society castigates the characters for their unsuccessful adaptation. Not even the fact that all the prominent characters seek support and understanding can redeem them: their marginality is treated as an unpardonable sin, despite the obvious responsibility of the rigid and biggoted society for their downfalls. The paper will discuss several types of marginality: marginality caused by psychological conditions and developmental disorders, as well as marginality that springs from a misreading of social conventions and habits.

*Key words***:** Tennessee Williams, marginality, gender.

U dramama Tenesija Vilijamsa nailazimo na mnogo vidova različitosti, od egzistencijalne i socijalne do seksualne; svi njegovi junacu čeznu za redefinisanjem svog položaja u društvu ne bi li prevazišli marginalizovanost i samoizolaciju, uprkos osvedočenju da je svako, da parafraziramo Vala Zavijera iz drame *Orfejev silazak*, osuđen na doživotnu tamnicu u sopstvenoj koži. Dok svaki od junaka

* vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* (Projekat br. 178002) koji se realizuje uz finansijsku podršku Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

pokušava da se socijalno integriše, da uklopi svoje specifičnosti u zahteve zajednice, interes teksta kreće se u suprotnom pravcu: u pravcu ritualnog kažnjavanja junaka za izopštenost, koje je neretko motivisano religijskim i mitološkim obrascima razvijenim u dramskoj radnji, ali i Vilijamsovom potrebom za autocenzurom i samokažnjavanjem. Tako tema marginalnosti ima, pored strukturne i motivske, i onu autobiografsku motivaciju.

Staklena menažerija: marginalnost u znaku Aspergerovog sindroma

Vilijamsove junake marginalizuju i same njihove intelektualne sklonosti: tako neutaživa potreba da piše poeziju i tokom radnog vremena Tomu Vingfildu, glavnom junaku i naratoru *Staklene menažerije*, donosi nadimak Šekspir. Iako je pisanje poezije strategija imaginiranja sveta drukčijeg od destruktivnog porodičnog okruženja, Tomova najvažnija inspiracija postaće upravo ta realnost koju žarko želi da napusti. Kao neko ko želi da putuje i obrazuje se umesto da se posveti isključivo brizi o porodici, Tom je marginalizovan i neshvaćen, a njegove životne izbore razumeju samo oni koji su ili sami odbačeni, ili svojevoljno žive u izolaciji: njegova sestra Lora, a donekle i Džim O'Konor, Tomov kolega s posla i nekadašnja simpatija njegove sestre. Duboko nezadovoljan polovičnim ostvarenjem snova i ambicija, Džim O'Konor pokušava da promeni i svoju egzistencijalnu situaciju i svoj društveni status; slično problematičnom idealisti Čensu Vejnu iz *Slatke ptice mladosti*, Džim hita ka promenama ne sluteći da, umesto socijalne integracije, zapravo priželjkuje regresiju, povratak u idealizovanu ranu mladost. Džim O'Konor želeo bi da ponovo oseti nadu koji su svi polagali u njegovu blistavu budućnost, da postane uspešan u okvirima malograđanskog sna o prosperitetu

U *Staklenoj menažeriji* vidljiv je širok spektar marginalnosti. Tom Vingfild je samosvesni marginalac koji se bori za privilegiju pustolovine po sopstvenoj meri; on ponavlja neodgovorno ponašanje svog oca tako što napušta Amandu i Loru, odbacuje sve porodične dužnosti i prijavljivanjem u mornaricu faktički beži od uticaja dominantne i agresivne majke. Stidljiva i introvertna Lora Vingfild marginalizovana je zbog poremećaja ličnosti, a njena zatvorenost u sebe manifestuje se kao oblik socijalnog autizma. Opis ove junakinje se, naime, u izvesnom stepenu poklapa sa dijagnostičkom slikom Aspergerovog sindroma, jedne od nekoliko pojava registrovanih u okviru autističkog spektra – kod Lore su uočljivi neki paradoksi ovog poremećaja u razvoju ličnosti kao što su posedovanje natprosečne inteligencije, inventivnost i maštovitost s jedne, i nedostatak zdrave

logike, kritičkog mišljenja i umeća snalaženja u svakodnevnim životnim situacijama sa druge strane (Schopler 1998: 13); primećujemo, u određenoj meri, i nesposobnost da se savladaju i prihvate svakodnevne rutinske prakse, motoričku nespretnost, nepoznavanje osnovnih akademskih veština i konvencionalne socijalne interakcije (Schopler 1998: 14-15). Neuspeh na kursu za sekretarice, osećanja straha i panike tokom obuke i napad mučnine prilikom ispita (posle kog Lora zauvek napušta školu) ukazuju na patološku nemogućnost da se funkcioniše u socijalnom okruženju i na inhibiciju koja se graniči sa paralizom i blokadom; jedna od odlika Aspergerovog sindroma jeste i potpuno odsustvo takmičarskog duha, motivacije i ambicije.

Aspergerov sindrom naučnici su otkrivali u karakterima i sudbinama književnih junaka, kod likova natprosečne inteligencije koja se manifestuje nesvakidašnjom usredsređenošću na vrlo specifična znanja, kao i na ekscentrične rituale. Mnogi tipski likovi iz paradigme kapricioznih umetnika i rasejanih profesora deluju kao opis dijagnostičke slike Aspergerovog sindroma, poput Šerloka Holmsa, ali i širokog raspona likova Edgara Alana Poa, Hermana Melvila i Natanijela Hotorna. Jedna od odlika osoba kod kojih je ovaj poremećaj dijagnostikovan jeste i vezanost za životinje, koja nije svojstvena autizmu: Lorina pomno čuvana kolekcija staklenih figurica, koje joj zamenjuju svet društvenih odnosa i bezmalo svu komunikaciju, svedoči o Vilijamsovom kreativnom tumačenju i variranju onih oblika ponašanja koji se istovremeno graniče sa umetničkom inventivnošću i psihološkim poremećajem.

Građena po modelu Vilijamsove sestre kojoj je dijagnostikovana šizofrenija i 1943. izvršena lobotomija, Lora deli mnoge osobine sa Rouz: kako svedoči tetka Tenesija Vilijamsa, Ela Vilijams, Rouz je satima mogla da se igra sa psom, danima je marljivo slagala svoju odeću, čuvala je etikete Kembelovih konzervi paradajz čorbe koju je jedino jela; u društvu mladića bila je nesigurna i stidljiva, a zaljubljivala se u one koji su joj bili nedostižni (Morton 2012); njeno neuspešno pohađanje škole biznisa Rubikam Vilijams je prilično verno opisao u *Staklenoj menažeriji* (Morton 2012, napomena br. 9), ne menjajući čak ni ime škole. Sva psihopatologija Rouzinog ophođenja projektovana je u Lorin invaliditet: ćerka Amande Vingfild ima jednu nogu kraću i zbog toga nosi metalnu protezu, a njenu unutrašnju nesigurnost prati i emotivna nezrelost. Amandini tvrdoglavi napori da preosetljivu i introvertnu ćerku osposobi za samostalan život ustupiće mesto jednako upornom ali konfuznom pokušaju bračnog posredovanja. Pokazaće se da je interakcija sa oličenjem banalnog konformizma kakvo je Džim O'Konor

(Morton 2012), uprkos nostalgiji za prošlim vremenima i sećanju na nadimak Plava Ruža koji je Lori dao nakon što je pogrešno čuo naziv njene bolesti[1], najgora moguća strategija socijalne integracije plašljive i nesigurne dvadesettrogodišnjakinje, koja dane provodi slušajući ploče na fonografu, igrajući se staklenim figuricama.

U *Staklenoj menažeriji*, komadu pisanom ubrzo pošto je Rouz Vilijams podvrgnuta lobotomiji, marginalizovana junakinja prisiljena je da se suoči sa „tiranijom normalnosti" (Morton 2012). Vilijams će i u delima *Noć iguane* i *Iznenada prošlog leta* predstaviti junakinje inspirisane običajima i navikama svoje sestre, s tim što će u potonjem komadu o lobotomiji govoriti direktno, kao o strahotnom ispaštanju za koje je kriva lukava i proračunata porodica opsednuta novcem. Katarina Holi iz komada *Iznenada prošlog leta* ponaša se asocijalno, njena raspoloženja kreću se u rasponu od panike do euforije; i pored toga što je njena hospitalizacija u dobroj meri opravdana simptomima situacione neuroze zbog preživljene traume, ubrzo se otkriva da će terapija lobotomijom poslužiti kao mehanizam neutralizovanja svedoka koji zna istinu o smrti Sebastijana Venabla. Katarina je marginalizovana fizičkim povređivanjem i psihološkim manipulacijama, ucenjivana je, podmićivana i zastrašivana, što je samo jedan u nizu dokaza da tiraniju normalnosti zdušno podržavaju oni koji su nesposobni da se suoče sa svojim realnim problemima. S druge strane, Vilijams taj tiranski „normalni svet" predstavlja kao materijalistički, proračunat i diktatorski, razobličava lažnu humanost koja ga pokreće, a koja bezuspešno kamuflira golu volju za moć. Tiranija normalnosti kažnjava i patološku stidljivost, i zdravu istinoljubivost, traumira i junakinju zatočenu u mentalnoj instituciji, i onu koja je izolovana u porodičnom paklu.

Marginalnost i seksualnost

Obrađujući različite motive dekadencije u pokušaju da dubinskom analizom anatomizuje stereotipnu sliku američkog Juga kao agrarno-aristokratske

[1] Džim je ime Lorine bolesti, *pleurosis*, čuo kao *blue roses*; Vilijams ovde primenjuje fenomen kasnije nazvan „mondegreen" (Wright 1954), slučaj kad se, usled iluzije homofonije, auditivne disleksije ili kakvog sličnog poremećaja u percepciji govora u uhu slušaoca kreiraju nemotivisani leksički nizovi sa novim značenjem. Ovaj mehanizam Tenesi Vilijams očigledno koristi sa namerom da ukaže na sredstva i efekte Džimovog šarma koji je opčinio nesigurnu devojku.

utopije u kojoj socijalna i moralna stabilnost trijumfuju nad pragmatičnošću i materijalizmom Severa, Vilijams se pozabavio etičkim i duhovnim propadanjem, bogatom paletom poroka i bezakonja, različitih vidova zloupotrebe, zlostavljanja i korupcije. U želji da razobliči represiju – bila to represija kao vid društvenog pritiska da se homoseksualnost i promiskuitet sakriju i uguše, ili pak regresija kao drama identiteta u kojoj se potiskuje sve neželjeno i zabranjeno – Vilijams je razobličio kulturne i seksualne stereotipe i svoje drame učinio područjem borbe protiv neusaglašenih nagona, a za slobodnu ličnost koja jasno artikuliše svoju želju.

Kao vid književne i kulturne kritike koja stremi destabilizaciji pojmova normalnog i univerzalnog a ohrabruje napor da se definišu i prihvate marginalizovani vidovi seksualnosti, kvir teorija u i Vilijamsovom dramskom opusu artikuliše mogućnost da se pristupi pojmu seksualno disidentnog. Ovo kritičko promišljanje tela i teksta ukazuje na neodrživost definicije seksualnosti kao nečeg samoodređenog i samoodređujućeg. Kod Vilijamsa postoji više likova koji se mogu opisati kao „seksualni disidenti“; teško se uklapaju u konvencionalne rodne predstave, ali njihova različitost i odstupanje od društvenih normi nisu toliko jasno izraženi da bi mogli da destabilizuju njihovu sliku u javnosti: u takve spadaju Brik Polit i njegov otac, junaci *Mačke na usijanom limenom krovu*, čak i Stenli Kovalski iz *Tramvaja zvanog želja* čija prenaglašena muževnost ponekad deluje kao strategija potiskivanja homoerotske žudnje.

Meri Mekintoš sugeriše da „homoseksualce treba posmatrati kao ljude koji igraju društvenu ulogu a ne kao ljude u određenom stanju“ (Džagouz, 2007: 18): iako je u Vilijamsovim dramama homoseksualnost potiskivana u toj meri da nema ni ime, neki protagonisti i samim odbijanjem da igraju društvenu ulogu homoseksualca pristaju na dvostruku marginalizovanost. Govor o seksualnosti dodatno se podstiče prećutkivanjem seksualnog identiteta, isticanjem homofobije, društvenim mehanizmima potiranja i poricanja različitosti: da nije izricanja i isticanja mržnje prema „neprirodnim“ oblicima ljubavi izdašno posejanih po Vilijamsovim dramama – gde su ti iskazi u istoj meri mimetička slika socijalne stvarnosti i suptilna strategija samokažnjavanja za „neprirodnost“ – ne bi bilo ni prave mogućnosti da se progovori o pitanjima ljubavi i polnosti.

Odbijanje ili ignorisanje nejasnih seksualnih impulsa poslužilo bi, tako, da se na drugačiji način sagledaju neki prividno „monolitni“ junaci, čije se seksualno opredeljenje činilo neupitnim. Stenli Kovalski, konstrukt agresivnog maskuliniteta, u potrebi da se identifikuje sa slikom „pravog“ Amerikanca a odbaci emigrantsko poreklo rigidno žigoše svaki moralni prestup, prepoznajući instinktivno da ga

„pravim Amerikancem“ čini i malograđansko licemerje dvostrukih aršina. Međutim, entuzijazam s kojim Steli i Miču otkriva Blanšin promiskuitet ne može se objasniti samo ažurnošću respektabilne srednje klase da žigoše greh – u toj gorljivosti uočljiv je i predimenzioniran impuls da se prijatelj zaštiti od emotivne prevare, a tu vrstu muške veze koja se gradi da bi se raskrinkala ženska moralna prevrtljivost i seksualna sloboda lako ćemo povezati sa Brikovom, opet odviše strasnom, potrebom da uspomenu na Skipera sačuva kao čistu i neukaljanu. Sebastijan Venabl (*Iznenada prošlog leta*) homoseksualnost skriva iza umetničke samodovoljnosti, a da bi zadovoljio žudnju za muškarcima bezobrizno koristi žensko telo: svoju rođaku Katarinu pretvara u mamac, u objekat žudnje oba pola, postavlja je u epicentar pažnje kako bi sam mogao, iz prikrajka, da posmatra one koji gledaju nju, ne sluteći da će upravo ona, kao nevoljni svedok, postati jedina vlasnica istine o njemu. Brik Polit je, reklo bi se, više nego očit primer za ambivalentni homoerotski identitet u neoplatonističkom procepu između požude i uzvišenosti, zgrožen jednako nad svesno plasiranim neistinama na kojima se temelji građansko društvo, i nad demonizovanom slikom homoseksualnosti. Svi su oni marginalizovani, ali je njihova izopštenost različito doživljena i drugačije se manifestuje, te se tako junaci prema svom marginalnom statusu različito odnose: reklo bi se da Stenli sav svoj vitalizam ulaže u bežanje od margine i u bitku za materijalni uspeh, baš kao i Džim O’Konor; Sebastijan Venabl voajerske rituale osmišljava u prividnoj bezbednosti kule od slonovače, a Brik se zatvara u alkoholičarsku samodovoljnost.

Tetovirana ruža, komedija o idealizaciji ljubavi i svim obmanama koje su nužna posledica takve idealizacije, jedinstven je primer istovremeno sentimentalnog i vedrog karnevalskog komada o erotskom uživanju kao dionizijskom, mističnom uzdizanju. Ovaj dramski tekst sa snažnim pečatom farse žanrovski je svrstavan u romantičnu komediju, ali je vrednovan i kao komični moralitet, proglašavan čak i saturnalijom, a kritikovan je zbog gomilanja banalnih seksualnih simbola i grubog fizičkog humora koji je ciničnije američke kritičare naveo da *Tetoviranu ružu* uporede sa Čaplinovim filmovima. Ipak, *Tetovirana ruža* ima u sebi i bitan dodatak izvrnute hagiografije, jer pripoveda o tome kako Serafina, nakon iskušenja, pada, lutanja, zabluda i grešaka pronalazi pravu ljubav, tačnije: istinski seksualni užitak koji je njena prethodnica.

Udovica Serafina izoluje se od sveta, sobica za šivenje postaje njen manastir, u kome, neočešljana i zapuštena, čuva sećanje na čistu ljubav. Kao parodirana verzija kaluđerice, živi sa uspomenama na, kako i sama kaže, krevet

koji je bio lep kao religija, sa uspomenama na Rosarija, ikonu muževnosti koja se u njenoj duboko religioznoj imaginaciji pretvara u seksualizovanu figuru Hrista. Njeno pseudomistično seksualno iskušenje otpočinje, kao u biblijskoj paraboli, dolaskom stranca, u čemu ne prepoznaje odmah božansku intervenciju: Serafini na kućni prag stiže Alvaro, mladić sa telom njenog muža i licem klovna. Dvoumeći se da li je ova zbunjujuća pojava onaj znak za koji se molila Devici Mariji, udovica će pred njegovim čarima popustiti tek kad se razbije urna s muževljevim pepelom, dakle, kad nestane idol kom se klanjala, i kad se razotkrije neodrživost posthumne vernosti nevernom muškarcu.

Tema pobune protiv autoriteta prisutna je u *Tetoviranoj ruži*, ne toliko kao tema ženske vernosti koliko kao generacijski sukob majke i kćeri, jer Serafina, koja je sebe u društvenoj zajednici svojevoljno marginalizovala, u svom domu dominaciju ostvaruje kao surovi matrijarh koji pokušava da probuđenu seksualnu glad kćeri zarobi u večnom detinjstvu, da je infantilizuje i minimizuje. Lik dominantne majke ovde priziva u sećanje karakterizaciju kako naivne i nespretne Amande Vingfild, tako i demonski proračunate Vajolet Venabl, ali Serafinina diktatorska pozicija je farsična i privremena, te se brzo promeće u razumevanje kćerine pozicije u svetu dvostrukih merila. Dvostrukost je postojala od početka, ne u okrilju crkve, zakona ili običaja – oni, barem sada, nisu u fokusu Vilijamsove pažnje – već u samoj Serafininoj opsesivnoj potrebi da mistifikuje seksualnu želju i pretvori je u religiju, odnosno da postigne apsurdni cilj pretvaranja seksualne želje u kult suzdržavanja.

No čak i Serafinina politika požudnog celibata destabilizuje poredak, preti da uništi niz licemernih predstava o bračnoj ljubavi u maloj zajednici italijanskih imigranata nadomak Nju Orleansa. Alvaro i Serafina su nespretni i nevoljni akteri ljubavne priče koja nastoji da bude romantična ali Serafinino iskustvo ne dozvoljava metateatarsku inscenaciju ljubavnog zapleta. Seks i materijalni interes čvrsto će je povezati sa Alvarom jer se romantična matrica urušila pod teretom naknadno otkrivene preljube pokojnika. Ta preljuba demontira i imanentnu *metateatralnost zavođenja*: nova Serafinina ljubavna i bračna veza počinje bez rituala i optičkih iluzija – zato Alvaro i ima lice klovna, a na kraju komada ostaje go do pojasa, bez košulje. Košulju – sigurnost i imetak – dobiće od Serafine, čime se rodne uloge komično obrću: Serafina je sada „vlasnica“ zgodnog muškog tela, ne više zarobljenica iluzije o muškoj čistoti i vernosti, ne više marginalizovana i izolovana, ne više ponizna obožavateljka, već – konačno – ravnopravna partnerka. Njen izlazak iz marginalnosti u novi život više nije uslovljen mehanizmima

društvenih činilaca, voljom vlasti ili crkve, već isključivo ličnom odlukom. Ali, kao što smo videli, da bi Serafina postala oslobođena ličnost, ona se prvo mora osloboditi potrebe da usmerava i kontroliše život svoje ćerke.

Uprkos svim viškovima karnevalskog i karnalnog, nametljivim simbolima plodnosti, vernosti, religijske i seksualne idolatrije, „upadima" grubog fizičkog humora i lascivnih asocijacija, komedija o Serafininom emotivnom i seksualnom sazrevanju jeste, u suštini, veseli moralitet o razobličavanju alternativnih poredaka čija je alternativnost u velikoj meri lažna. Monoteizam hrišćanstva naivna i neuka junakinja u svoj svet uvodi kao opsesivnu monogamiju koja uništava vitalnost, a ta monogamija nju pretvara u otpadnicu, dovodi je u stanje samoizolacije i samomarginalizacije. Svoju malu laž(ira)nu religiju Serafina odlučno odbacuje posle duge i teške bitke sa sobom: stoga treba suprotstaviti scenu u crkvi, gde bleda i neuredna žena histerično uzvikuje kako je za nju seks religija, ostrvljujući se na supruge koje svojim muževima ne donose *glory*[2], i scenu kada ista ta osoba uoči romantičnog sastanka oblači usku haljinu i zadene ružu u kosu. Marginalizovana Serafina je neprijatan prizor, neuredna je, svadljiva, puna prezira i negativnih emocija, jer njeno idolopoklonstvo ukida razumevanje i saosećanje za sve drugo: oslobođena Serafina je strasna, zaljubljena žena, koja odbacuje stid, zaslepljenost i predrasude.

Marginalnost, metateatralnost i mitske slike

Životna priča Blanš Diboa iz *Tramvaja zvanog želja* ne svedoči samo o prohujaloj mladosti, suočavanju sa smrću bližnjih i finansijskim krahom, nego i o gubitku psihičkog zdravlja. Blanšina marginalnost kanališe se kroz promiskuitet kao kompenzaciju za usamljenost, ali se realizuje i na lingvističkom i kulturološkom planu: njena britka duhovitost, igre reči i književne aluzije nemaju ravnopravnog slušaoca ni sabesednika, kao što i njen stil i navike nailaze na nerazumevanje. Prividno jednostavan dramski zaplet može se protumačiti kao travestija mita o Ledi i labudu, ili pak kao ona varijacija mita o Prokne i Filomeli koja izostavlja sestrinski savez u kažnjavanju zločina: *Tramvaj zvani želja*

[2] „Glory" je, po Serafininom uverenju, nešto što muškarci ne mogu da osete pored hladnih i uskogrudih žena, a što je ona pružila svom suprugu. Reč implicira uživanje, ljubavni zanos, blaženstvo, nezemaljsku lepotu, veličanstvenost ljubavnog čina, efektno naglašavajući Serafinin žar u telesnoj ljubavi prema muškarcu i duhovnoj prema Bogu.

prikazuje Prokne koja podrži svog muža Tereja u zataškavanju zločina, a ne zlostavljanu sestru Filomelu u kažnjavanju prestupnika.

Tramvaj zvani želja usredređen je na sukob Blanš i Stenlija, dvoje marginalaca, s tom razlikom što ona u marginalnost nepovratno tone a on se iz kaljuge besperspektivnosti i anonimnosti izdiže, samouvereno i sigurno. Komad prikazuje sukob njihovih životnih filozofija, navika i karaktera koji se zaoštrava kako Stenli razotkriva Blanšinu problematičnu biografiju. Najvećim delom *Tramvaj zvani želja* fokusiran je na predstavljanje paklene dvojnosti Blanšine prirode koju su samo retke glumice uspele adekvatno da predstave – u isti mah je umiljata i goropadna, principijelna i prevrtljiva. Lik Stenlija Kovalskog kao epitom američkog mačo materijalizma poratnih četrdesetih pruža solidan osnov za hipotezu da Vilijams u obličju snažnog i grubog Amerikanca poljskog porekla portretiše mentalitet iz kog se rađa represija. Stenli je za Blanš oličenje primitivizma i grubosti, a ona za njega oličenje laži, frivolnosti i manipulacije; u neravnopravnoj borbi gde je na strani muškarca zdrav razum lišen empatije i zloupotreba činjenica a na strani žene sentimentalnost i sanjarenje oboje pokušavaju da sklope savez sa Stelom. Blanš tone u fantaziju i duševni nemir, gubi dodir sa stvarnošću, a sukob dvaju koncepcija kulminira kao fizičko nasilje: Stenli će silovati Blanš i na taj način ponovo osvojiti svoj prostor – njene optužbe biće protumačene kao znak potpune pometenosti uma i biće odvedena u sanatorijum. Stela neće pokušati da interveniše u prilog istini, niti da spreči Blanšin odlazak u laganu smrt: ona će odlučiti da veruje Stenlijevog upornom negiranju silovanja.

Južnjačka lepotica koja je nakon bezbrižne mladosti potonula u mrak bolesti, poroka i siromaštva neizostavna je u Vilijamsovoj dramaturgiji: Alma Vajnmiler iz komada *Leto i dim,* Amanda Vingfild iz *Staklene menažerije* i Hevenli Finli iz *Slatke ptice mladosti* samo su neke od njih. Blanš je ipak nešto više od elementa karakterne paradigme, jer nosi teret alegorije romantične heroine i umetnika-otpadnika. Monolozi Blanš Diboa, nalik monolozima Vala Zavijera iz *Orfejevog silaska*, u izvesnoj meri jesu samodopadne, paradne projekcije nerealizovane kreativne energije, ali su i ozbiljna opomena o patološkom učinku usamljenosti. Isprva njen beg od realnosti deluje kao ekscentrična manifestacija romantične i preosetljive naravi, ali pažljiv posmatrač lako uoči njenu psihološku nestabilnost, oličenu u opsesivno-kompulzivnim postupcima i fobijama. Blanšino koketiranje i frivolno ponašanje, mešavina detinjeg zadirkivanja i vragolastog zavođenja kojom isprva pokušava da se nametne Stenliju samo su simulacija ludila i navlačenje komične maske da bi se skrili melanholija i preosetljivost. Blanš je

zgrožena nad svetom koji je korodirao i poružneo, zaboravio na delikatnost i prefinjenost, utonuo u zadovoljavanje materijalnih želja i fizičkih prohteva, sveo se na egzaktne činjenice i binarne opozicije: žena je ili svetica ili prostitutka, muškarac gospodar svog poseda ili slabić a svaka bezazlena fantazija ili sanjarenje tretira se kao svesno izrečena laž.

Stenli prozire teatralnost Blanšine igre – glumu, kostimiranje, koketiranje sa granicama fantazije i iluzije, jeftine scenske trikove koji mogu da ostave snažan utisak i proizvedu upečatljiv vizuelni efekat. U kupatilu kao u magijskom prostoru koji je nešto između šatora čudesa, skrovišta i svetilišta, Blanš igra ulogu Kleopatre, umotane u paru i mirise. „Kraljica Nila" tek je uloga koju junakinja igra sa očajničkom doslednošću kako bi ostala u svetu svojih projekcija. Stenli ne razume da je Blanšina igra sračunata više na samozavaravanje nego na obmanu sveta: on je cinični gledalac koji ima potrebu da iluziju uništi, da je demontira, da glumicu grubo suoči sa krhkošću scenografije i sivom stvarnošću van scene obasjane svetlima. Za Stenlija ne postoji nijansirana iluzija koja ulepšava istinu, već samo iluzija kao neprijatelj istine. Seksualna kazna kojoj je Blanš podvrgnuta ima misiju uništenja iluzije: Stenli kao pervertirani bog plodnosti pokorava svoju izabranicu samo sa jednim motivom – da joj se osveti za seme sumnje koje je posejala u njegov brak, u njegovu mačo estetiku, u njegov elementarni svet nagona i varvarstva.

Vilijams promišljeno koristi tehniku „kineske kutije", „drame u drami": metateatralnost *Tramvaja zvanog želja* ne ogleda se samo u pozorišnim metaforama ili teatarskoj refleksivnosti. U *Antoniju i Kleopatri* Šekspir prikazuje kraljicu Egipta kao maestralnu glumicu, svesnu dejstva pozorišnih efekata – scenskog izraza, svetla, kostima, kulisa. Blanšina otmenost, obrazovanje, odeća i nakit nisu samo njena pozorišna igra, već i slika elegancije koju sirotinjska četvrt želi da vidi, slika finoće koju izmaštavaju i Stenli i njen nesuđeni verenik Mič, svaki na svoj način, slika koja Blanš neopozivo svrstava među marginalce.

Zaključak: spoj proživljenog i izmaštanog

Teme ljubavi i izdaje, etičke odluke i društvene prisile deo su Vilijamsovog ličnog, biografskog „prtljaga" koliko i racionalnog umetničkog izbora: motivi, tipologija likova i socijalni mizanscen fokusiraju se na ambiciju da prikažu prodor marginalnog i potencijalno destruktivnog u svest i identitet. Taj prodor dovodi do sabiranja neprijatnih pitanja i teških dilema o alternativama – seksualnim i

moralnim afinitetima, individualnim odlukama, kaogod i socijalnim mehanizmima odbacivanja pojedinca i njegovih specifičnosti.

Vilijams je za sebe govorio da je društveni pisac u većoj meri nego Artur Miler; i jeste bio mnogo više istraživač socijalnih anomalija nego gorljivi polemičar, kadar da oporu radnju nijansira humorom. Uostalom, ne treba zaboraviti da su i senzibilitet za socijalne probleme i komični efekti inherentan deo književne tradicije američkog Juga, kojoj je Vilijams bezuslovno pripadao, makar se tek poneki njegov komad, kao *Tetovirana ruža*, mogao svrstati u komične.

Ipak, Vilijamsova tematizacija marginalnosti u američkom pozorištu dvadesetog stoleća jeste jedinstvena, jer ga tema skrajnutog pojedinca dovodi u okvire realističke socijalne drame s jedne i teatra apsurda sa druge. Spremnost da predstavi marginalnost i kao socijalnu i kao psihopatološku kategoriju, a opet nesklonost da neutralizuje destruktivan uticaj sredine, Tenesija Vilijamsa svrstava u dramske pisce čija kritička čitanja otkrivaju uvek nove slojeve značenja i mogućnosti tumačenja.

Literatura

Bigsby, C. W. E. (1992). *Modern American Drama, 1945-1990*. New York: Cambridge University Press.

Bloom, H. (ed). (1987). *Modern Critical Views: Tennessee Williams.* Chelsea House Publishers.

Džagouz, A. (2007). *Queer teorija.* Prevela Tatjana Popović. Beograd: Ženske studije.

Falk, S. L. (1961). *Tennessee Williams*. New Haven: College and University Press.

Fleche, A. (1997). *Mimetic Disillusion: Eugene O'Neill, Tennessee Williams, and US Dramatic Realism.* Tuscaloosa and London: The University of Alabama Press.

Guilbert, G. (2004). "Queering and Dequeering the Text: Tennessee Williams's *A Streetcar Named Desire*". *Cercles,* 10, 85-116.

Haley, E. D. (1998). *Certain Moral Values: A Rhetoric of Outcasts in the Plays of Tennessee Williams*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.

Meskill, S. L. (2004). "Out, Out, Brief Candle: Shakespearean Echoes in *A Streetcar Named Desire*". *Cercles,* 10, 147-158.

Morton, C. „Not Like All the Other Horses: Neurodiversity and the Case of Rose Williams". *The Tennessee Williams Annual Review,* 13, 2012. Dostupno

na: http://www.tennesseewilliamsstudies.org/journal/work.php?ID=113 [26. oktobar 2020.]

Schopler, E. et al. (1998). *Asperger Syndrome or High-Functioning Autism?* New York: Plenum Press.

Williams, T. (2000). *Plays 1937-1955*. New York: Literary Classics of the United States, Inc.

Wright, S. (1954). „The Death of Lady Mondegreen". *Harper's Magazine*, 209, 48-51.

VI
LITERARY ENCOUNTERS OF CULTURE

Наталија Лудошки*
Зрењанинска Гимназија,
Зрењанин

УДК 821.163.41-94.09:929 Leskovac M.

МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ У СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА: ЕРИХА КОША, АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ, МИЛОРАДА ЖИВАНЧЕВИЋА

A literature historian, university professor, translator and academic Mladen Leskovac (1904–1990) is often mentioned in the memoir and diary prose of his comtemporaries: Erih Koš (*Odlomci sećanja, pisci*, I, II, 1990, 1996), Aleksandar Tišma (*Sećaj se večkrat na Vali*, 2000); *Dnevnik 1942-2001* (2001), Milorad Živančević (*Onostranstvo*, 2008). Also, other assosiates of Leskovac, colleagues and friends noted down memories of him (Laza Curčić, Dragoslav Mihajlović Mihiz, Dejan Medaković, Nikša Stipčević, Tomislav Bekić, Florika Štefan...). Generally being a compex personality, not rarely glorified (’a true gentleman’, ’the measure of culture and civilisation’...), occassionally is presented as a person who cannot control his strong temper.

Key words: memoirs, Mladen Leskovac, Erih Koš, Aleksandar Tišma, Milorad Živančević.

Увод

Младен Лесковац[1] често је евоциран у сећањима савременика. Писали су о њему Борислав Михајловић Михиз, Дејан Медаковић, Никша

*natalijaludoski@gmail.com

[1] Младен Лесковац (Сивац, 1904 – Нови Сад, 1990) – историчар књижевности, есејиста, универзитетски професор, преводилац с француског и мађарског језика. Управник Библиотеке Матице српске (1945–1954), први декан Филозофског факултета у Новом Саду (1954–1956), професор и шеф Катедре за српску књижевност (1954–1970), председник Матице српске (1969–1979), уредник *Летописа Матице српске* (1958–1964), оснивач и уредник *Зборника за књижевност и језик Матице српске* (1953–1979). Представник историјске критике, усмерен на српску књижевност 18. и 19. века. Изданак војвођанске есејистичке школе. Члан ЈАЗУ (од 1962) и САНУ (од 1963). Добитник је више домаћих и међународних

Стипчевић, Томислав Бекић, Лаза Чурчић, Флорика Штефан... Сугестивно и уверљиво сећање на њега оставили су и Ерих Кош у књизи портретских есеја *Одломци сећања, писци II* (1996), Александар Тишма у аутобиографији *Сечај се вечкрат на Вали* (2000) и *Дневнику 1942 – 2001* (2001) и Милорад Живанчевић у мемоарској прози *Оностранство* (2008).

По свему комплексна појава, академик Младен Лесковац неретко је глорификован, виђен као „велики господин", „мерило културе и цивилизованости", али представљен и као личност која не успева да кроти свој бурни, ауторитативни темперамент. Осликан из три различита ракурса – Кошовог, Тишминог и Живанчевићевог – Лесковац се пред читаоцима указује са свим својим врлинама и манама.

У њиховим сећањима Лесковац је сагледан из различитих генерацијских и статусних перспектива. Ерих Кош,[2] непуних десет година млађи од Лесковца, остваривао је с њим мање-више равноправан однос. Александар Тишма[3] и Милорад Живанчевић[4] припадају већ следећој

награда и признања. Награду која носи његово име Матица српска установила је 1997.

[2] Ерих Кош (Сарајево, 1913 – Београд, 2010), приповедач, романсијер, есејиста, преводилац с немачког и енглеског језика. Правник, првоборац, после Другог светског рата обављао је многе високе политичке и јавне функције. Један је од покретача и члан редакције часописа *Савременик* (1955). Дописни члан САНУ од 1974, редовни од 1978. Аутор тридесетак књига, лауреат многих награда и признања, превођен је на десетак језика.

[3] Александар Тишма (Хоргош, 1924 – Нови Сад, 2003), песник, прозаиста, драматичар, преводилац с мађарског и немачког језика. Основну школу и гимназију завршио је у Новом Саду, а англистику на београдском Филозофском факултету 1954. Новинар *Слободне Војводине* и *Борбе,* потом уредник у Издавачком предузећу Матице српске (1949–1981). Уредник *Летописа Матице српске* (1969–1973). Преведен на двадесетак језика. Дописни члан САНУ од 1979, редовни од 1984. Члан Академије уметности у Берлину. Носилац ордена Легије Части Републике Француске, и добитник многобројних домаћих и иностраних награда.

[4] Милорад Живанчевић (Макарска, 1933), историчар књижевности, компаратиста и преводилац с руског и пољског језика. Дипломирао је у Београду (1956), докторирао на Филозофском факултету у Новом Саду (1962); на истом факултету професор је Хрватске књижевности; касније предавач у Кракову и у Франкфурту на Мајни (где и данас живи). Професионално усмерен претежно на хрватску књижевност 19. века,

генерацији стваралаца, па већ сама та чињеница указује да у односу на Лесковца (нарочито приликом ступања у контакт с њим) заузимају подређене положаје. С друге стране, пријатељски однос с Кошом на релацији Београд – Нови Сад, остваривaн је махом писмима, док је с Тишмом и Живанчевићем остваривао блиске, безмало свакодневне сусрете и сарадњу. Та чињеница, као и различити жанровски проседеи, ауторске намере, потенцијалност и списатељска позиција, условили су да у Кошовом портрету доминира јавни, док у виђењима Тишме и Живанчевића преовладава – приватни Лесковчев идентитет.

С високим државним службеником, младим писцем Ерихом Кошом, Лесковац се упознао непосредно после рата и убрзо развио с њим блиске сарадничке и пријатељске односе. Лесковац Кошу широм отвара врата Матице српске, и као Андрићевог пратиоца прима у круг својих пријатеља. Књижевник Александар Тишма с Лесковцем започиње сарадњу од јесени 1949. године. Матичином службенику Лесковац је указивао прилике и подстицао на путу књижевног зрења, све док не ступи, као најмлађи, у „тролист“, који су још чинили он (Лесковац) и Бошко Петровић. Универзитетски професор Милорад Живанчевић први контакст с Лесковцем остварује пред долазак на место асистента на Филозофски факултет у Новом Саду, на ком ће од 1959. градити каријеру, имајући потпору у шефу катедре и челнику Матице српске.

Кошов портрет Младена Лесковца

Сећање на Лесковца Кош започиње тврдњом о професорском ставу као основном својству његове личности; односио се, пише Кош „према свима, па и према својим познаницима и пријатељима бар помало менторски да не кажем учитељски“:

> Оно што се неће наћи, јер није нигде остало забележено, то је оно што је он највише, а можда и најрадије чинио и несвесно, па, најчешће и пређутно. Био

нарочито илиризам, и славистичку компаратистику. Покретач је и уредник *Зборника за славистику Матице српске* (1970–1993). Дописни члан Југославенске академије знаности и умјетности. Добитник је словеначке Жупанчичеве повеље, носилац пољског одликовања *Merite culturel*.

> је то његов лични утицај и педагошки став мера и опомена. Отуд-одовуд, свесно-несвесно, како се год узме, сви смо ми, и млађи и старији, и књижевни почетници и већ афирмисани писци, професори универзитета, чланови академије, помало страховали од њега, па и Иво Андрић и Вељко Петровић, који као да су више стајали пред њиме, но били у његовом друштву (Кош 1996: 101).

Кош и Лесковац упознали су се током летовања у околини Дубровника. У то „сиромашно, превратничко, пролетерско време“, необично је на младог партизанског официра деловала слика (парафразирам): *млађег господина негованог изгледа који – пошто се добро наспавао и обавио јутарњи ритуал – излази на плажу с великим испегланим пешкиром преко руке, сламнатим шеширом на глави и књигом у Галимаровом издању у руци*; *решен да чита у хладу, у море је улазио свечано, готово обредно, спуштајући баде мантил на песак, али не скидајући гумене папуче које штите нежне табане*. О његовом пореклу портретиста вели: „Био је у ствари сељачко дете, из неког бачког села чије сам име заборавио, учитељски син, вероватно, али човек који је држао до свог спољњег господства као да је мађарски сеоски племић, џентри, како би се то, мислим, рекло“ (Кош 1996: 102). Увек с књигом у руци, држао се церемонијално, чак и у трпезарији, обедујући са женом и децом, као да их не примећује.

Иако с потпуковничким чином (што је у поратно доба имало тежину), Кош се према Лесковцу опходио с великим респектом: „морам признати да сам се, што је карактеристично за њега, пред њиме ја осећао као редов и са уважавањем прихватао његове речи, чувајући се добро, инстинктивно, да му ничим не противуречим и да га не позледим“ (Кош 1996: 103).

У разговор су ступили попут „два страна госта на алжирској плажи“. Одлазили су у заједничке шетње „и разговарали одмерено, бираним речима и лепо заокруженим фразама, са пажњом излажући своја мишљења, а са уважавањем слушајући један другог.“ Изданак грађанске породице, имајући оно што се зове ’киндерстубе’, положио је, пише Кош, „пред господином професором испит“, те се

> уз његово благовољење продужавао тај наш контакт, да не кажем друговање, у сваком случају те наше повремене шетње све до Лесковчевог одласка са мора и поред мога партизанског чина, а можда и зато што у малом приморском сеоцету и није било другог избора за друштво (Кош 1996: 102, 103).

Да летње дружење није условљено силом прилика, потврдиће Кошу неколико месеци касније априлска свеска *Летописа Матице српске* из 1947. године упућена од Лесковца. Како није именован аутор афирмативног приказа збирке *У ватри*,[5] стиче се утисак да је њен писац сам Лесковац, но овај ће о Кошу објавити чланак у *Летопису* шест година касније (Лесковац 1953: 109-117).

Контакти се настављају захваљујући Иви Андрићу, који је одраније имао

> везе са Лесковцем, па се одлучио и да се одазове његовом позиву да дође у Нови Сад, где смо одседали у хотелу 'Парк' код тетка 'Олге' и на преподневним шетњама, и домаћим ручковима и вечерама Андрић, Лесковац, Бошко Петровић и ја одржавали смо састанке (нешто на прилику чувених 'Меданских вечери' Флобера, Мопасана, и Уисманса), не само изванредно пријатне већ и веома корисне, можда не толико за литературу колико за нас, млађе, Бошка и мене, па и за културну атмосферу у Новом Саду (Кош 1996: 104).

Из тих разговора, потекла је и идеја о покретању едиције мале библиотеке Матице српске „на прилику Insel Verlaga". У збирци „Мозаик", захваљујући Лесковчевој и Петровићевој способности „да пронађу добре, значајне, па и атрактивне књиге и популарне писце", изаћи ће и Андрићева *Проклета авлија*, Беконови есеји и Лесковчев *Бећарац* (Кош 1996: 104).

Пријатељском кругу придружују се и Живан Милисавац и Живојин Бошков, као и *нервозан и несталан* Александар Тишма; одлазило се у Лесковчев виноград, на Петроварадинску тврђаву где настаје идеја да се „она претвори у културни центар са атељеима сликара и вајара, а та културна атмосфера била је подстрек да се у Новом саду отвори Филозофски факултет" (Кош 1996: 105). Одласци у Нови Сад, прорећени након Андрићеве женидбе (1958), временом су престали. Но, бивају „обновљени" када Лесковац подноси кандидатуру за САНУ.

Не нотира Ерих Кош да од 50-их година отпочиње и његова жива сарадња с Матицом српском,[6] захваљујући, без сумње, Лесковцу. Поменуће

[5] Реч је о тексту Живојина Бошкова „Приповетке Ериха Коша".

[6] Објављује у *Летопису*, у Матици српској штампа превод Шамисоовог романа *Чудновата повест Петра Шлемила* 1951, и књиге: *Чудновата повест о киту такође*

своје хронике[7] и Богдана Чиплића који отпочиње „кампању“ против њега *прилично непријатно интонираном рецензијом* у *Летопису*,[8] коју ће Лесковац својим *дејствовањем* окончати. Пише и да су пријатељски односи и контакти с Лесковцем захладнели након што су му „новосадски пријатељи“, уплашени садржином романа *Снег и лед* отказали могућност објављивања (штампаће га 1961. Народна књига). И рукопис *Досије Храбак* Лесковац му након рецензије враћа (објављује га 1971. Просвета) (Кош 1996: 106). Оба романа као адлигат Матица српска штампа 1983, што Кош не наводи.

Есеј о Лесковцу Кош завршава уверењем о његовој фрагментарности и неостварености, сврставајући га међу оне који „више делују својом личношћу но својим делом. И кад ћуте они су мерило свега доброга и ваљаног и опомена свима другима.“ Иако „није био лењ“, стално радећи, непрестано је дорађивао, допуњавао, исправљао. Припадао је оним скрупулозним који „толико знају да с неповерењем оцењују и себе и своје моћи; који више знају но што могу“ (Кош 1996: 108).

Младен Лесковац кроз оптику Александра Тишме

Александар Тишма с Лесковцем започиње сарадњу од јесени 1949. по доласку у Матицу српску, којом је, *у тим поратним годинама управљала једна русофилска, народњачка група културних радника, коју је оличавао њен секретар и уредник Летописа, Живан Милисавац*. Из те групе издвајају се, пише Тишма, по сензибилитету њему близак, Бошко Петровић, мало супротстављен „Милисавцу и другим народољубивим комунистима“, „светски човек од кога су они зазирали“, и управник Матичине Библиотеке Младен Лесковац – „велик зналац српске књиге и брижан стилист исидоринског, војвођанског кова. Ја сам природно припадао тој групи, или, да кажем тако, савезу“ (Тишма 2000: 130).

званом Велики Мак 1956. и 1957, *Il Tifo* 1958, *Тај проклети занат списатељски* 1965, *Мреже* 1967, *Мешано друштво* 1969, *Цвеће и бодље* (заједно са СКЗ) 1972, *Приповетка и приповедање* 1980, *Ил тифо; Приповетке* 1983, *Излет у Парагвај* 1983, *На аутобуској станици* 1983, *Снег и лед; Досије Храбак* 1983, *У потрази за Месијом* I, II 1983, *Одломци сећања, писци I*, 1990.

[7] Реч је о књизи *Три хронике* (1949), доцније преточеној у роман *Новосадски покољ* (1961).

[8] Реч је о тексту Богдана Чиплића „*Три хронике* Ериха Коша“.

> Младен Лесковац је био једанаест година старији од Бошка Петровића, двадесет година старији од мене. Једном ми је у гимназији краће време предавао српскохрватски. Изучавали смо *Смрт Смаил-аге Ченгића*, али онако како се то ради на факултетима: цело пола године читали смо тај спев стих по стих, реч по реч, и анализирали их. А као што је радио, Лесковац се тако и држао; строго, с висине своје вокације, а средина, и она пре рата док је био гимназијски професор, а и ова комунистичка после рата, то је код њега, због харизме коју је у себи носио, толерисала.
>
> Сад, када смо се поново упознали – јер Лесковац ме се као ђака очигледно није сећао – почео је, као један од руководилаца нове Матице, да ме заједно с Бошком подстиче на књижевна прегнућа. Зближио се са мном када смо почели да идемо заједно на излете у Фрушку гору (Тишма 2000: 130-131).

Иако му ти излети „нису били драги“, на њих пристаје „због друштва“. Свраћају у викендицу Тишминог оца и „разговарају са једним српским грађанином из планине, што су и они делом свог бића били, мада већ прилагођени Панонији, као уосталом и мој Отац.“ Тишма не крије своје младићко уверење о томе да „у том новом окружењу, ослањајући се на те људе који су ми наклоњени, и подражавајући их, могу да створим тле са ког ћу се коначно отиснути у литературу“ (Тишма 2000: 131).

Тако, у подстицајном амбијенту, почиње да пише приказе за *Летопис*, постаје редактор Матичиних издања, и задовољан, „охрабрен успехом са којим сам их објављивао, а можда тим пословима доведен у оно унутрашње средиште из ког се пише, неопходно сваком аутору, упустио сам се у састављање дуге приповетке.“ А када рукопис приповетке „Ибикина кућа“ преда *Летопису*, у чијој је редакцији тада био и Лесковац: „Док сам једном улазио у предворје Матице српске, он ме је, седећи иза прозора портирнице, где је нешто прегледао, позвао кажипрстом себи и, смешећи се ортачки, изговорио низ похвала мојој приповести“ (Тишма 2000: 132). Колико му годи хвала изречена од Лесковца, толико је, интимно, запитан над његовим лављењем у јавној сфери:

> Могло би се, вели, писати да није комунистичког притиска. Овако, прети затвор. А требало би, на пример, писати о овоме: зашто Исидора Секулић или Вељко Петровић, припадници либералне буржоазије, сада експонирају једно ’социјалистичко гледиште’ – па нити им верују стари нити нови. Да, то би заиста било занимљиво питање, тим пре што и Младен прихвата

посланички мандат и пише ’у духу данашњице’, иако га заокупљају мисли које овде наводим (Тишма 2001: 209).

Но, Лесковац Тишму подстиче и отвара нове могућности; тако под псеудонимом Павле Гост почиње да пише „приказе страних часописа, који су у Библиотеку Матице српске, захваљујући Лесковцу, стизали у врло лепом броју“ (Тишма 2000: 133). По Лесковчевој сугестији почиње и да преводи с мађарског језика: роман Мора Јокаија *Нови спахија* (1951), двотомни роман Михаља Бабича *Синови смрти* (1965).

И члан Удружења књижевника Тишма постаје у јесен 1954. године по препоруци Бошка Петровића и Лесковца. А када 1958. године „конзервативна екипа *Летописа*“ буде „замењена људима модерније мисли“, па Лесковац постане главни уредник, уз Бориславa Михајловића Михиза и Бошка Петровића, у редакцију, као секретар, улази и Тишма, за кога овај додатни ангажман, уз приход и утицај, значи и „интимнији однос са тада три најзанимљивија писца у Новом Саду. Михиз је предложио да се, сем у редакцији, састајемо сваког петка у ресторану на заједничкој вечери“ (Тишма 2000: 165).

Не уживајући нарочито у овим кафанским дружењима сматрао је „то оболом свом напредовању“ и оправдавао чињеницом да није потицало из његове, но туђе главе. Остајући с Лесковцем и с Михизом (склоним „да књижевност естетизују и патетизују, због њихове мање стваралачке него претежно критичарске склоности, која води рачуна и о општем, па и националном интересу“), на „ви“, с Петровићем је присније, везан истим погледима на књижевност, укусом, „можда, једнаком очајничком тежњом да се остваримо“ (Тишма 2000: 165).

Но, било је и изневеравања: привилегију да путују по Југославији, по оснивању „Стеријиног позорја“ 1956. уместо њега, добијају чланови његовог кафанског друштва. И поред сазнања о губљењу времена у *обигравању позоришта*, и нелагоди у *улози цензора*, „преузимање нечег што је већ било намењено мени и, нарочито, непомињање ниједном речју да је до преузимања дошло, најзад неукључивање мене у уносну играриjу као четвртог, заболели су ме и створили према њима дистанцу која ће остати“ (Тишма 2000: 166).

Ипак, потврдиће се, на Лесковца се, у тешким моментима, могло ослонити. Када након путовања у Пољску, 1963. године у *Летопису* објави *Меридијане Средње Европе* (с критичким опаскама „на тај део света, на то

шире окружење које ме је натерало у рат и опасности, у губитке, у горчине“, „на рачун социјалистичког устројства, пољског национализма и лажне словенске здружености“), те буде изврнут осуди, и у „Матици српској окупили су се словенофили и тврди комунисти на састанак организован ради мог уклањања или барем уњуткивања“. Главни уредник, Лесковац, „пошто је саслушао серију напада, јавио се за реч да би изјавио како прима сву одговорност за *Меридијане*, које је само он читао за часопис и одобрио за штампу“ (Тишма 2000: 169). Лесковац је ослонац и у стварима од егзистенцијалне важности; када породични стан постане „тесан и неудобан“, Лесковац ће Тишми, од градских власти, издејствовати комфорнији (Тишма 2000: 175).

О томе да њихов пријатељски однос није протицао искључиво у знаку хармоније, указују детаљи попут прецртаних Тишминих посвета у књигама дарованим Лесковцу (што више казује о Лесковчевој нарави, но о природи њиховог односа). Коначно, in memoriam на Лесковца 1990, Тишма је изјавио:

> Што год написао, што год прочитао, што год оценио, Лесковац је увек постављао највише захтеве и себи и другима, као да је то чинио не у Новом Саду, већ у неком светском велеграду или у институту неког универзитета старог више стотина година. Бавио се само и једино књижевношћу, од свог првог свесног дана до последњег, када је оставио увече недочитану књигу. Оно што је написао, што је прочитао и оценио, то ће остати, али неће бити њега, мерила културе и цивилизованости. Треба пожелети Војводини и Новом Саду да се ускоро ту створи човек коме ћемо, као њему, ми пишући, моћи да постављамо своја питања (Тишма 1990: 8).

Младен Лесковац по сведочењу Милорада Живанчевића

У двотомним мемоарима Милорада Живанчевића *Ностранство*, Лесковац се помиње већ на почетку, у казивању о пореклу и завичају, у анегдоти о отреситој студенткињи; „Опасна женска!”, прокоментарисаће Лесковац након испита и затражити од доцента да провери одакле је: испоставиће се Чумићи, хајдучки и бунџијски крај, одакле су и Живанчевићи пореклом. „Па што не кажете, Бога вам? Да знам, да вас се причувам! Академик Младен Лесковац био је фини господин и уметник у псовању. И велики Србин”. Тај бизарни, нимало професорски ореол, обележава Лесковца у многобројним ситуацијама чији је Живанчевић сведок. Анегдота указује и на профески њух професоров; његово „Видећете, та ће направити каријеру!

Чули сте како лаје на звезде", односило се на Милицу Грковић, доцније професорку универзитета, *познатог народног трибуна* (Живанчевић 2008 I: 18).

У контакт с Лесковцем Живанчевић ступа у јесен 1958, након понуде да дође за асистента на новосадски Филозофски факултету, посредством Крешимира Георгијевића који га доводи у Лесковчеву викендицу.

> Младен Лесковац оставио је на мене утисак бонвивана који бира друштво, јер је у свему избирљив. Омањи, глават, с рожнатим наочарима, варавог осмеха, проницљив. Србенда, који има глазуру учености преко још видне нашке сировости, циничан и драг, симпатични мизантроп, опрезан и неповерљив. С њим се могло бити само онолико колико је он хтео, ни часка више, и за то време могло се доиста занимљиво разговарати. Тај суд о њему само се временом учвршћивао, није се променио све до његове смрти, још целе три деценије. Нисам ни сањао да ћемо тако дуго сарађивати! Учинио ми се тежак, заправо немогућ...
>
> - Чујем да сте посебан младић. Креша вас хвали као да сте неки Genius patriae! Хтео сам да вас лично упознам (Живанчевић 2008 II: 182).

Разговор је даље текао иследнички: *попут Рипа Кирбија, пушећи страсно на муштиклу и цедећи сугестивно речи кроз зубе* Лесковац пропитује: о интересовањима, знању језика, и – да ли воли Бугаре, уз коментар: „Само ми Бугаре не дирајте! Нарогушио се, такав је био Лесковац... Уживао је да буде непредвидив. Једнако псујући, вајкао се како Срби погрешно мрзе Бугаре, који су нам најближа браћа..." А након чућења: „Оца вам мангупског! Онда сте нас намагарчили, такло дакле, Србин који ће предавати хрватску књижевност." Испратиће га намрштен, хладно „скоро нељубазно, тако да мени чисто лакну од помисли: нема од тог посла ништа!" (Живанчевић 2008 II: 183–184), но, одржао је реч. „У Нови Сад сам ушао кроз широм отворене двери", пише Живанчевић (Живанчевић 2008 II: 211): поред запослења, од уредника Лесковца добија и позив за сарадњу у *Летопису*, као и стан у Лесковчевом комшилуку. „Посећивали смо се, али никад пречесто, ћаскали, и свађали се, и незамерно сарађивали, годинама" (Живанчевић 2008 II: 183).

„Младен је волео да га сматрају центријем, водио је учене разговоре, такозване беседе, нарочито се дивио Мађарима интелектуалцима који су се окупљали на приватним седељкама, у сталним диспутима крепећи дух"

(Живанчевић 2008 II: 223). Безуспешно је настојао да и сам организује катедарске вечери.

> Младен је важио за ерудиту и финог интелектуалца, арбитра отмености, неговао је господске манире, али се кадкад понашао управо простачки, како не доликује правом господину. Разуме се, намерно, да остави поражавајући утисак. Или је сматрао, једноставно, да има права да буде бахат, не марећи при том колико повређује људе (Живанчевић 2008 II: 213).

„Особењак", „имао је мали круг познаника, већином сарадника, не знам да ли је међу њима било правих пријатеља". „Стари интимус с Андрићем" (који га уводи у Академију), држећи Миодрага Иброваца за икону, био је близак још с Вељком Петровићем, Бошком Петровићем, Сретеном Марићем, Миланом Кашанином, Бориславом Михајловићем Михизом, потом Светиславом Марићем, Милошем Хаџићем, Тодором Манојловићем, Миланом Коњовићем, Крешимиром Георгијевићем, Дејаном Медаковићем... Изузетно је ценио Александра Тишму... и Бошка Ковачека", по вољи му је и Томислав Бекић, док су му *неки људи једноставно били потребни*, попут стручњака за стару књигу Лазе Чурчића (Живанчевић 2008 II: 222, 223). Такав, оличавао је новосадско високо друштво, на које Живанчевић гледа као на „обичан малограђански анахронизам" (Живанчевић 2008 II: 222).

Имајући у залеђу „моћне партијске пријатеље", попут Радомира Радујкова, Лесковац је „каткад бивао осион, и иначе по природи бахат, управо немогућ" (Живанчевић 2008 II: 223), што су, на својој кожи, искусиле многе његове колеге: Драгиша Живковић, Мирослав Егерић, Жарко Ружић, Боривоје Маринковић... Мизогин, „Опирао се у потаји феминизацији универзитета (његов израз!), склонији мушком принципу, сматрао је савим озбиљно да је интелигенција у жена реткост". Именовао је колегинице пејоративима („лудача", „баба", „барска дама", „алапача") и, уопште: „обичавао је да лоше говори о другима са сабеседником у четири ока" (Живанчевић 2008 II: 218, 223).

> Сметало је највише што је ниподаштавао сараднике и лично допринео да се у његовом семинару сви осећају као рогови у врећи. Морало је то да једном пукне, како се институција развијала и подмлађивала, те се све више осећала потреба за бољим диригентом, кога ће извођачи и оркестар слушати. Али,

> бољег заправо није ни било! Време ће нам се још наругати (Живанчевић 2008 II: 217).

Иако је против њега „бесну кампању" водио Драшко Ређеп, оставку је Лесковац поднео, по Живанчевићевом уверењу „без непосредног разлога" (Живанчевић 2008 II: 219).

> Лесковац као шеф катедре био је аутократа, није слушао ничије савете, само је очекивао да сви спроводе шта је он замислио, без поговора. Прави западни послодавац. Није то нарочито ни сметало, зачудо по тадашње 'социјалистичке' односе, чак би се могло рећи да је годио такав ауторитет, јер је он био оснивач те катедре и Филозофског факултета у Новом Саду (Живанчевић 2008 II: 217).

Иако не увек у хармоничним односима са шефом (запазивши да га овај више уважава када се супротставља но покорава), „ипак сам га молио да остане, било је тужно гледати како га сахрањују, а сви смо ми присутни, на крају крајева, били његов избор."

Његовом вољом, на место главног уредника *Зборника за славистику* 1970. године, постављен је Живанчевић. Годину дана раније, изабран за председника Матице српске, одржао је Лесковац

> Чувени инаугурациони говор, у коме је истицао заветну делатност Матице 'од Пеште даже до Черне Горе', навукао је подозрење власти; с друге стране, кришом, добијао је честитке: тај има муда, прави Србин!...
>
> После свега, не мислим да је Младен Лесковац био некакав прикривени националиста, како су га сумњичили, понајмање шовиниста, што несумњиво јесу многи његови набеђени новосадски и београдски пријатељи. Можда је уистину био масон, како се говорило, што више није важно, данас. Зацело је имао моћне заштитнике, који су над њим бдели у разним менама власти (Живанчевић 2008 II: 303–306).

Са свим својим слабостима, „благородни злопоглеђа" (Живанчевић 2008 II: 276-277), Лесковац, у Живанчевићевим очима, делује много племенитије од потоњих арбитара културног, научног и књижевног живота: „Нису они обични мизантропи, као на пример Младен Лесковац, који је уживао у томе и био задовољан собом, они су вечити незадовољници, гризу, уједају друге и ждеру сами себе, проклетиње" (Живанчевић 2008 II: 221).

Закључак

Коначно, имајући на уму објективност, као рецепцијски најосетљивије питање када је реч о (ауто)биографском дискурсу, шта се поуздано може тврдити о Младену Лесковцу на основу Кошог, Тишминог и Живанчевићевог дела. Сва тројица предочавају харизматичност, високу социјалну позиционираност и друштвену моћ „центрија" Лесковца, као и ауторитарност његове личности.

Настојећи на репрезентативности, Кош брижљиво селектује податке,[9] сводећи Лесковчев портрет на осам страна, сврставајући га међу реномиране личности из свог круга. Тишма о Лесковцу казује у личном тону, ауторефлексивно, указујући на за себе значајне моменте. У Живанчевићевим мемоарима на преко 1.400 страна, са широком сликом друштвених прилика али и детаљима из приватног живота, Лесковац је једна од најприсутнијих личности. Пишући о њему, аутор смело квалификује његове особине и поступке, детаљно описујући ситуације, уводећи дијалог и нестандардни језички идиом, литераризујући, с намером да сећања учини занимљивим и провокативним; а Лесковац му издашно нуди ту могућност.[10] Указујући *за шта је важио,* Живанчевић изблиза слика Лесковца („Звали смо га иза леђа Лесковак, јер је био тврдоглав и чворноват, глават, и уопште, буџа" (Живанчевић 2008 II: 199), предстаљајући га онаквим *какав је био*. С пуно оксиморонских решења (фини господин / уметник у псовању, циничан и драг, симпатични мизантроп) и аутор, чини се, попут Лесковца, свесно настоји да зачуди читаоце рушећи официјелне стереотипне представе.

---

[9] Биографију *Велики господин: Младен Лесковац – њим самим* Радован Поповић исписује, добрим делом, на основу обимне Лесковчеве и Кошове преписке која сведочи у којој мери су се ослањали један на другог; почетком педесетих година Кош протежира Лесковца када искаже жељу да ступи као професор на београдски Филозофски факултет, благодарећи њему Лесковац од децембра 1951. три месеца боравити у Паризу, успостављају блиске породичне контакте, заједно летују, посећују се...

[10] С друге стране, интригантност коју Живанчевић остварује предочавајући блиску прошлост и њене актере, из позиције писца измештеног из средине коју слика, учиниће да *Ностранство* остане рецепцијски прећутано, за разлику од Кошове и Тишмине књиге (која је доживела два издања), из којих су објављивани одломци, о којима је писано.

Литература

Живанчевић, М. (2008). *Остранство, I, II*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Кош, Е. (1996). „Младен Лесковац“. *Одломци сећања, писци II*. Београд: Просвета.

Лесковац, М. (1953). Ерих Кош као приповедач. *Летопис Матице српске*, 129, 371, 2, 109–117.

Поповић, Р. (2017). *Велики господин: Младен Лесковац – њим самим*. Нови Сад: Матица српска.

Тишма, А. (2000). *Сечај се вечкрат на Вали*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића,

Тишма, А. (2001). *Дневник 1942–2001*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Тишма, А. (1990). Мерило културе и цивилизованости. *Дневник*, Нови Сад, 26. 12, год. 49, бр. 15864, *Култура, наука, уметност*, бр. 558, 8.

Gordana Todorić*
Moshe David Gaon Center,
Ben Gurion University of the Negev

UDK 821.134.28(497.6)-7.09 Altarac Š.

PARODIJA KAO INSTRUMENT KONSTITUISANJA IDENTITETA U *PARTIZANSKOJ AGADI* ŠANIJA ALTARCA

The Šani Altarac`s *Partizanska agada* (Partisan Haggadah) belongs to the long tradition of parodies of the Passover Haggadah. However, it stands out primarily for its theatrical purpose, but also for the specific poetic strategies of the author himself. The productive and not mechanical actualization of the liturgical text and its connection with the current situation of Jewish refugees in the liberated partisan territory, results in an exceptional literary quality. The text is interesting linguistically too, because it is written in a mixture of Hebrew (with some of Aramaic), Judeo-Spanish and Serbo-Croatian. As a part of the war literature of the Jews of the Balkans (written and performed during the war / Holocaust), the *Partizanska agada* is also important from a literary-historical perspective, especially if viewed in parallel with the Hinko Gotlib`s literary work *Don't Forget* or *Remember*. Finally, in the context of the South Slavic literatures of the 20th century, especially the Serbian one, *Partizanska agada* corresponds with the trends not only of the avant-garde literature of the interwar period, but also with some of the formative poetic tendencies of the post-war period.

Key words: parody, Haggadah, Holocaust, heroic, partisans, avant-garde, Stanislav Vinaver, Aleksandar Popović.

Partizanska agada Šanija Altarca je žanrovska novina u kanonima južnoslovenskih književnosti[1]. Prema studiji Eliezera Pape[2], drugi primeri pashalne

* gordanatodoric021@gmail.com

[1] Izraz „kanoni južnoslovenskih književnosti" koristi se kao tehnički termin, jer govorimo o delu ratne književnosti koje bi hronološki trebalo povezati sa međuratnom jugoslovenskom književnošću, posebno s književnom produkcijom Jevreja Jugoslavije ili sa partizanskom ratnom književnošću. Međutim, posleratnoj jugoslovenskoj književnosti ovo delo nije bilo dostupno. Delo *Partizanska agada* upoznajemo u vremenu kada zajednički kulturni prostor više ne postoji. Kako će u pojedinim novim državama ovaj tekst i studija o njemu biti prihvaćeni – pokazaće vreme.

parodije, posebno ovog ovog tipa (Papo govorio o stendap komediji) nisu poznati u književnostima regiona bivše Jugoslavije. Naime, iako je ispevana 1944. godine, na slobodnoj partizanskoj teritoriji Korduna, Like i Banije, tek od nedavno je moguće ovaj tekst i prateću studiju čitati u prevodu na srpski jezik[3]. Značaj parodije Šanija Altarca za istoriju književnosti pisane na Balkanu u XX veku je neupitan, ne samo zato što je primer književnosti Jevreja nastale tokom Holokausta (a takvih primera na našem jeziku nema mnogo), nego i zato što je reč o uspelom pesničkom delu čija je vrednost višestruka. Međutim, bez odgovarajućeg prevoda i popratne analize, date u studiji *Borba, duh i opstanak - Partizanska agada: jedinstvena pashalna parodija iz vremena Holokausta* koju potpisuje Eliezer Papo, pristup ovom delu bio bi doveden u pitanje. Naime, osim što je orginalni Altarčev tekst trojezičan (hebrejski sa nešto aramejskog, jevrejsko-španski i srpskohrvatski), čime je savremenom čitaocu recepcija znatno otežana ili onemogućena, *Partizanska agada* zahteva i elementarno poznavanje Pashalne agade, jevrejskog liturgijskog teksta − prototeksta Altarčeve parodije.

Pashalna agada, biblijska priča o Izlasku iz egipatskog ropstva, tekst je koji Jevreji svake godine čitaju[4] tokom sedera[5], prvog dana praznika Pesaha.

> Pesah, Hag a-Macot ili Zeman Herutenu (kako se ovaj praznik još zove na hebrejskom jeziku) najveći je jevrejski praznik, jedan od tri hodočasna praznika (*šaloš regalim*) prilikom kojih su (u vrijeme kad postoji Hram) svi punoljetni muškarci obavezni hodočastiti u Sveti Grad Jerusalim. […] Pesah se slavi po izričitom božanskom nalogu, kao dan uspomene na *Jecijat Micrajim* – Izlazak iz Misira (Egipta). Za sve vrijeme praznika izričito je zabranjeno, kako jedenje – tako i posjedovanje, kvasnih hljebova, ili bilo čega kvasnog – a naloženo jedenje

[2] Eliezer Papo (2020) *Borba, duh i opstanak - Partizanska agada: jedinstvena pashalna parodija iz vremena Holokausta*.

[3] Eliezer Papo je za potrebe ovog izdanja preveo tekst *Partizanske agade* na srpski jezik.

[4] Čitanje kaže o Izlasku je biblijska zapovest.

[5] „Prve večeri Pesaha (a u Dijaspori cjeli obred se ponavlja i druge večeri praznika) priređuje se svečana večera na kojoj se čita Agada (hebrejski *kaža* od glagola *leagid* – kazati). Na hebejskom jeziku ova večer naziva se seder-veče (hebr. *seder* – red) zato što je cijeli tok večeri propisan – od vrste, broja pehara i količine vina u svakom peharu, preko posebnih jela-uspomena – macesa i marora, redosljeda njihovog uživanja i tačno određene minimalne količine macesa i marora koju svako od prisutnih mora pojesti da bi izvršio vjersku obavezu – do blagoslova i „čitanja" koja prate svaku od prethodnih radnji" (Papo, 5756: XVI).

beskvasnih hljebova – *macot* (hebrejski, kod nas je odomaćeniji jidišizirani termin *maces*) (Papo 5756: XV).

Parodiranje tema i motiva Pashalne agade ima svoju tradiciju u jevrejskoj književnosti[6], ali je, prema Eliezeru Papi, delo Šanija Altarca jedinstveno po svojoj teatarskoj prirodi (namenjeno je scenskom izvođenju a ne čitanju), ali i po izuzetnim postupcima koji oblikuju slojevitu intertekstualnu mrežu[7].

Altarčev tekst mogao bi se uporediti sa epom, poznatijim oblikom epske stihovane forme. Sastoji se od sedamnaest pevanja, kojima je obuhvaćen period od septembra 1943. godine[8] do početka aprila 1944, jer je Pesah te godine počeo 8. aprila. I kao što reč *pesah* znači prolazak (od hebrejskog glagola *pasah* – proći)[9], *Partizanska agada* je izvorno trebalo da bude instrument prevazilaženja praktično liminalnog statusa jevrejskih izbeglica. Fizički, našli su se na slobodnoj teritoriji partizanskih boraca, mada većim delom sami nisu bili borci. Ne samo zato što uzrastom ili zdravstveno nisu to mogli postati, nego i zato što ideološki nisu bili profilisani u duhu levičarskih ideja. Dakle, nije reč o suprotstavljenosti nego upravo o neopredeljenosti. Toj ciljnoj grupi, čiji horizont očekivanja konstituiše u datom trenutku jedino nasleđe, sada već pomalo raslabljene jevrejske/sefardske

[6] „Od svih liturgijskih tekstova korišćenih kao osnov za parodijska dela u sefardskoj književnosti, Pashalna agada prevedena na ladino bila je, izgleda, najpopularnija." (Papo, 2020: 33) „Radeći obimno istraživanje žanra, prikupio sam četrdeset različitih jevrejsko-španskih parodija Pashalne agade. Dvadeset osam ih je objavljeno u različitim jevrejsko-španskim novinama, deset je štampano kao posebna knjiga i samo jedna (pored *Partizanske agade*) sačuvana je kao nikada objavljeni rukopis." (Papo 2020: 34)

[7] „Uz to, Altarac razvija orginalne strategije interpolacije odlomaka izvornog hebrejskog teksta Pashalne agade kao i drugih hebrejskih liturgijskih tekstova (unatoč činjenici da njegova publika ne vlada hebrejskim u punoj meri), što takođe doprinosi jedinstvenosti ovog dela u korpusu jevrejsko-španskih parodija Pashalne agade. U svim drugim, danas poznatim primerima ovog žanra, hebrejskoj komponenti dodeljena je uloga svojevrsnog putokaza; svedena je na naslov ili referencu koja upućuje na hipotekst i ništa više. Samo u *Partizanskoj agadi* ovaj je element važno otelovljenje autorovih poetskih strategija i ima ključnu ulogu u humorističkoj intonaciji teksta" (Papo 2020: 121).

[8] U vreme kapitulacije Italije, koja kontroliše logor na Rabu, jevrejski zatočenici se oslobađaju, a potom, delom kao civili, a delom kao novi borci, sa partizanskim jedinicama stižu na slobodnu partizansku teritoriju Korduna, Like i Banije.

[9] Čime se aludira „na činjenicu da je Gospod prošao jevrejske kuće u Misiru, dok je u kućama Misiraca pobio prvence" (Papo 5756: ft. 20).

tradicije, nasleđe koje se po mnogo čemu može svrstati unutar diskursa nostalgije[10] prema vremenu koje je istorijski iza tih ljudi, obraća se Altarac. Opisuje njihove male ljudske svakodnevne drame, nade i očekivanja da će stići spasenje u obličju Saveznika i prebaciti ih u južnu Italiju, zamišljenu kao obećanu zemlju. Šani Altarac, u partizanima zadužen za kulturu i obrazovanje[11], naslanjajući se na tradiciju parodija Pashalne agade, odlučuje da u vreme Pesaha, kada bi trebalo da čitaju Pashalnu agadu, toj publici ponudi putokaz za prelazak (kako se takođe može razumeti reč *pesah*) iz statusa pasivne dezorijentisanosti nekoherentne grupe, u status ideološki konstituisane Mi grupe. Međutim, ideološki narativ koji se ovom parodijom inauguriše nije herojski odnosno partizanski. Kohezioni faktor (zajednički liturgijski tekst Pashalne agade) parodijskom obradom oblikuje antiheroja[12] i u izvesnom smislu korozivan je u odnosu na partizanski, herojski narativ. Takođe, on je oponirajući, s jedne strane predratnom jugoslovenstvu, a s druge ratnom i posleratnom levičarskom nadnacionalnom identitetskom projektu. Svojom parodijom Altarac iznova aktuelizuje već pomalo marginalizovane liturgijske tekstove, podseća na jezik i tradicionalne vrednosti. Učvršćući jevrejski identitet svoje publike gradi instrument konstituisanja Mi grupe.

U književnoistorijskom smislu, na značaj teksta o kojem govorimo ukazuje i činjenica da je reč ne samo o ratnoj književnoj produkciji Jevreja (ne treba naglašavati da je kontekst zapravo Holokaust), nego da je to delo nastalo i bilo izvedeno pred istom publikom koja je, godinu dana ranije, u logoru Kraljevica, učestvovala u pripremi predstave po tekstu Hinka Gotliba „Ne zaboravi" ili

[10] U radovima Muhameda Nezirovića, Krinke Vidaković Petrov, Eliezera Pape i drugih sefardista, opisane su sefardske prilike u Bosni i Hercegovini prve polovine XX veka.

[11] „Kao i drugi zatočenici privremenog logora, Šani Altarac je prebačen u logor na Rabu, gde je ostao do pobune zatvorenika i oslobođenja logora. Sa oko tri hiljade oslobođenih zatočenika, Altarac je evakuisan na slobodnu partizansku teritoriju i odmah po dolasku priključio se partizanima Nedugo nakon regrutacije, Altarčevi nadređeni primetili su njegovu harizmatičnost i umetničke potencijale i imenovali ga za oficira za obrazovanje, odgovornog za dramsku sekciju Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske Hrvatske" (Papo 2020: 52).

[12] „Fokalizacija trivijalnosti jasno ukazuje da Altarac, nasuprot onome što bismo očekivati od partizanskog oficira zaduženog za vaspitni rad, nema nameru da ovekovečuje partizanske pobede, niti da poučava o junaštvu i požrtvovanju. Pominjanje ratnih zbivanja samo je fon na kojem se prikazuju događaji unutar grupe jevrejskih izbeglica. Ali ni tada, jevrejski kontekst nije kontekst jevrejskog stradanja. Atmosfera i ton njegovog dela su puni humora ili, preciznije, karnevalski su" (Papo 2020: 62).

„Zapamti”[13]. Uprava logora[14] je premijeru zabranila, a logoraši su u maju 1943. prebačeni u logor na ostvu Rab. U septembru, nakon kapitulacije Italije, logoraši preuzimaju vlast. Formira se Rapska brigada, koju čine četiri slovenačka i Jevrejski bataljon. On je ubrzo prebačen u Liku, rasformiran, a borci su uglavnom priključeni VII banijskoj diviziji. Preostali jevrejski internirci logora na Rabu evakuisani su na slobodnu partizansku teritoriju Korduna, Like i Banije. Među njima je bio i pisac Hinko Gotlib. U Altarčevom delu, upravo je on jedan od, doduše neimenovanih, aktera. Istorijski izvori navode da je

> u Italiju [je] u proleće 1944. iz Like prebačen i poznati jevrejski intelektualac, književnik i javni radnik Hinko Gotlib, sa zadatkom da organizuje slanje pomoći izbeglicama u Topuskom i evakuaciju starih, bolesnih i dece u Južnu Italiju (Ristović 1998: 132).

U književnoj transpoziciji Šanija Altarca, taj događaj se pominje pri kraju, stihovima:

> Da Bog poživi velikane sela Toplica,
> da poživi i <doktor Jakovica> (doktorica)[15],
> jer kako delegati odletješe
> tako se više ne vratiše (Papo 2020: 27).

Ovaj kratki odlomak, postavljen naspram istorijskog izvora, ukazuje na nekoliko tekstualnih fenomena na koje je potrebno skrenuti pažnju. Prvo, očigledno je pomeranje fokalizacije. Priroda istorijskog izvora je takva da, naratološki posmatrano, zahteva nultu fokalizaciju, dok Altarčeva intencija da jevrejskim izbeglicama otvori oči u odnosu na realnost, u kojoj Saveznici neće biti spasioci kakvima su se nadali, nego da se moraju sami pobrinuti za svoj opstanak, tu gde su se zatekli, takva intencija zahteva unutrašnju fokalizaciju. U logoru Kraljevica Gotlib je napisao jednočinku u kojoj upravo modifikovana Estera iz biblijske Knjige o Esteri/Jestiri treba da učvrsti temeljne identiteske kodove dezorijentisanog kolektiva, jer je to, tradicionalno posmatrano, put spasenja. Iako deo teksta govori

[13] Više u: Todorić 2018: 305-6.

[14] Reč je o italijanskoj okupacionoj teritoriji, koja se prema Jevrejima odnosila neuporedivo blaže nego što su to činile vlasti NDH, odnosno nemački nacisti.

[15] U prelomljenim zagradama je verzija pisanog teksta *Partizanske agade*, a u parentezama – snimljena.

Zbor (hor) u prvom licu množine, još uvek se ne može prepoznati Mi grupa. Melodramatski intoniran, tekst Hinka Gotliba svedoči o poljuljanoj tački oslonca modernog čoveka koji se pita o smislu. Logoraši u Kraljevici i kasnije na Rabu tek treba da postanu Mi grupa. Italijanska uprava, paradoksalno, jeste i nadziruća i paternalistička instanca, koja svojom funkcijom takvo konstituisanje ne omogućava.

Kada ih istorijske okolnosti na to primoraju (sloboda na partizanskoj teritoriji značila je u izvesnom smislu prepuštenost sebi samima), internirci će se u Mi grupu konstituisati. Drugim rečima, stvoriće se metatekstualne okolnosti ili kontekst zahvaljujući kojem će Šani Altarac, iako verovatno nije bio svestan toga, parodijom uspostaviti vezu ne samo sa jevrejskom tradicijom, nego i sa međuratnom, prevashodno jugoslovenskom avangardom i onim njenim delom koji je i sam posegnuo za parodijom. Pre svih, to je korpus parodija Stanislava Vinavera, među kojima su najpoznatije njegove *Pantologije*[16]. Marija Dombrovska Partika povodom Vinavera ukazuje:

> Avangardno idolopoklonstvo novome, zaziranje od svega što nije 'moderno', odbacivanje priznatih vrijednosti, uspostavljanje vlastitog identiteta putem 'negativne identifikacije', mehanizmi prevrednovanja tradicije, manir 'šokantnog izazova' – sve se te odlike avangardističkog teksta očituju u 'metajezičkom' sloju Vinaverove parodije (Dombrovska Partika 1990: 67).

Ukoliko se *Partizanska agada* podvrgne kriterijumima koji su navedeni, uočava se da su neki od njih zaista svojstveni ovom neobičnom tekstu. Prva tri: „avangardno idolopoklonstvo novome", „zaziranje od svega što nije 'moderno'" i „odbacivanje priznatih vrijednosti" već su nagovešteni u Gotlibovom tekstu[17], a Altarac, parodijom liturgijskog teksta pitanje napuštanja tradicije fokalizuje.[18] Horizont očekivanja Gotlibove publike je horizont modernog čoveka Evrope. U slučaju Jevreja Evrope, Balkana pa tako i Bosne i Hercegovine, tome treba dodati i nasleđe jevrejskog prosvetiteljstva – haskale.

---

[16] Vinaver je 1920. objavio *Pantologiju novije srpske pelengirike*, 1922. *Novu pantologiju pelengirike* i 1938. *Najnoviju pantologiju sprske i jugoslovenske pelengirike*.

[17] Više u: Todorić 2018.

[18] Smatramo da je, u slučaju Altarčevog dela, primaran status parodijskog modusa u kontekstu evropske moderne, a ne u kontekstu jevrejske tradicije prarodiranja liturgijskih tekstova.

Emancipacija evropskih Jevreja, započeta sticanjem građanskih prava 1791. u Francuskoj, 1867. u Austrougarskoj i 1878. u Srbiji, osim pozitivnih rezultata, izazvala je i brojne identitetske nedoumice. Za bosanskohercegovačke Jevreje, to je svakako novopostavljeni problem nacionalnog konstiuisanja, budući da mu prethodi viševekovni miletski sitem u kojem su vera i nacija bile izjednačene. Drugim rečima, emancipacija bitno podstiče sekularizaciju[19] kao i promene načina na koji se učestvuje u svakodnevnom ali i političkom životu izvan uže sefardske zajednice. To podrazumeva poznavanje jezika sredine u kojoj žive (dakle napuštanje vernakularnog jezika, u Altarčevom slučaju – jevrejsko-španskog). Unutrašnja jevrejska politička scena početkom XX veka više je nego dinamična i kreće se od opcija koje su radikalno levičarske do desničarskih, od onih koji su za povratak u prapostojbinu (cionistički pokret) do onih koji su za negovanje jevrejskog života u zemljama u kojima su se zatekli. Laura Papo Bohoreta, sarajevska književnica i autorka prve feminističke studije o sefartkinjama *Sefardska žena u Bosni* (1932), u predgovoru toj studiji ukazuje na problem jezika, pa tako i komunikacije:

> Trudit ću se da se izrazim što je moguće jasnije jednim narodnim govorom kako bi me razumio najveći dio javnosti. Služim se fonetikom – piši kako govoriš – jer u naše doba mnoge novine na Orijentu koje su se štampale na 'ladinu' to više ne čine i tako pružaju mogućnost da ih čitaju svi oni koji čitaju latinska slova (Papo Bohoreta 2005: 45).

Bohoreta je svesna da je publika kojoj se obraća u tranzicionoj krizi koja će, sluti ona, mnoge odvesti ka asimilaciji. Iako je prema Palavestri (1998: 85-86) kriza sefardskog vrenakularnog jezika – jevrejsko-španskog, pisanog hebrejskim slovima i njegova smena jezikom sredine, za Sefarde Balkana bila razrešena do kraja XIX veka, bosanskohercegovačko Jevrejstvo, posebno neki od njegovih istaknutijih pripadnika (Laura Papo Bohoreta, Kalmi Baruh), i tokom prve polovine XX veka, folklorističkim, filološkim i drugim naporima rade na očuvanju tog jezika. Ipak, on se u vreme kada Šani Altarac piše svoju parodiju tek sporadično koristi, u porodičnoj komunikaciji starijih. Mlađe generacije, nošene idejama progresa i napretka, gotovo uopšte ne koriste ladino u međusobnoj komunikaciji. Drugim rečima, pripadnici te generacije u velikoj meri osećaju, da paraftaziramo Dombrovsku Partiku, idolopoklonstvo prema novome koje im je emancipacija

[19] Ova pojava uočena je kod svih evropskih Jevreja.

omogućila, zaziru od svega što nije ‘moderno’ i odbacuju priznate vrednosti (religiju i tradiciju). Podsećajući ih na taj liminalni status, Altarac koristi poznati tekst (Pashalnu agadu) da bi u njega upisao prevashodno kulturološki nove poruke. Ključna je ona koja treba da kolektiv prevede iz pasivnog čekanja spasenja u aktivnu borbu za opstanak. Uostalom, Altarčeve intencije su avangardističke i ako ih posmatramo iz ideološke perspektive koja prožima partizansku elitu.

Koncept „uspostavljanje vlastitog identiteta putem ‘negativne identifikacije’”[20] koji takođe navodi Dombrovska Partika, suštinska je intencija teksta[21], a „mehanizmi prevrednovanja tradicije” i „manir ‘šokantnog izazova’” instrumenti su i alati kojima se Altarac služi. Radikalnost Altarčevog postupka možda se najbolje uočava u petom pevanju u kojem on verovatno najpoznatiji deo Pashalne agade – *Dajenu* (Bilo bi nam dovoljno) – gde se izražava zahvalnost Bogu koji je jevrejske robove izveo iz Egipta, preokreće u naizgled prebacivanje tom Bogu, zbog potucanja po slobodnoj teritoriji. Deo tog izvornog teksta Pashalne agade u prevodu glasi:

[20] Navodimo šesto pevanje u celosti:
„I reče Ribi Tarfon ben Akiva,
i počela je ofanziva,
u utorak, s triju strana,
Svedržitelj učini nama,
i pod svaku c(ij)enu,
da nas podvrgnu istrebljenju,
valjalo je nositi ruksak pun.
I reče „Zašto“, to jest: „Al šum ma” –
i spavali smo po šumama.
Ruka krepka i mišca podignuta,
<jebi ga> (do đavola), i kiša je pala,
i pokisosmo k’o miševi,
i k’o majmuni,
o, Bože sveti,
od straha smo se sasrali” (Papo 2020: 6).

[21] „Nije lako izbeglice učiti junaštvu; međutim, instrumentima karnevalizovane predstave koja priznaje njihov antiherojski duh i smeje mu se, ali uvek dobronamerno i licem u lice (dva ključna antiherojska događaja – priča o grupi koja se izgubila i priča o prepisci sa Saveznicima, napisana su u prvom licu množine) moguće je dovesti do prihvatanja stvarnosti. Svojom strukturom, *Partizanska agada* pokazuje da je to prihvatanje njen glavni cilj” (Papo 2020: 63).

Da je rascijepio pred nama more, a da nas nije proveo posred njega suvim – BILO BI NAM DOVOLJNO.
Da nas je proveo posred mora suvim, a da nije potopio u njemu tlačitelje naše – BILO BI NAM DOVOLJNO.
Da je potopio u njemu tlačitelje naše, a da nas nije snabdijevao u pustinji četrdeset godina – BILO BI NAM DOVOLJNO" (Papo 5756: 59).
U Altarčevoj verziji, u petom pevanju, čitamo:
I bili smo u Topuskom
– i bilo bi nam dovoljno,
I iz Topuskog smo pobjegli u Majdan –
i bilo bi nam dovoljno,
I iz Majdana smo pobjegli u Ponikvar
– i bilo bi nam dovoljno,
I iz Ponikvar u Vorkapić
– i bilo bi nam dovoljno,
I iz Vorkapića u Maličku
– i bilo bi nam dovoljno,
I iz Maličke u Petrovu goru –
<jebeno> (medeno) i zaguljeno (Papo 2020: 20).

Eliezer Papo u svojoj studiji, međutim, upravo dokazuje da se *Partizanska agada*, a posebno ovakva mesta, ne odnose prevashodno na pobunu protiv božanskog plana, nego su usmereni na svojevrsnu introspekciju, oslonjenu na okvire poznatog teksta. Smelost da se, u svoje ime, podsmehne svom kanonskom tekstu, bez sumnje je uporediva s avangardnom provokacijom.

Posleratni period suočio je narode Jugoslavije iznova sa problemom identitetskih konstituenti. Ako je predratna Jugoslavija (Kraljevina Jugoslavija) svoju ideološku agendu oslonila na koncept integralnog jugoslovenstva, posleratna je bratstvo i jedinstvo pokušala da neguje na načelu jednakosti i ravnopravnosti. Za Jevreje je to generisalo nekoliko dodatnih problema, uz ono što je ratni period već kao tragičnu činjenicu ostavio; Jevreji su desetkovani Holokaustom (broj stradalih se, po jevrejskim opštinama kreće od šezdeset do preko osamdeset odsto, negde i više od toga), a broj preživelih dodatno je smanjen iseljavanjem u novoosnovanu državu Izrael (1948). Preostali su se pretežno opredelili za vladajuću levičarsku ideološku opciju. Time je identitetski problem reaktuelizovan. On sada nije bio pitanje razrešenja ontološke drame subjekta moderne (pitanje smisla, kakvo se postavlja u Gotlibovoj jednočinki), iako je i dalje, svako pojedinačno morao da

odgovori na pitanje kako biti Jevrejin u svetu bez Boga. Opštinski sederi[22], na kojima se, nakon propisanog ritualnog dela u Sarajevu pevala Altarčeva *Partizanska agada* bili su, po svemu sudeći, jedan od modusa generacijskog odgovora na to pitanje. Osim što je seder, izmešten iz porodičnog doma i prebačen u prostorije Jevrejske opštine (ne samo sarajevske), bio pokušaj očuvanja tradicije i sećanje na stradalnike uz očuvanje njihove humane dimenzije, bio je i vid usaglašavanja sa ideološkim trendovima[23] epohe i porukama koje šalje nadziruća instanca – jugoslovenske vlasti. Iako se po toj ulozi unutardiskurzivni i međudiskurzivni odnosi mogu porediti s onima koji su postojali u logoru na Rabu (kada italijanske vlasti kontrolišu kulturne aktivnosti), ključna razlika je u činjenici da sarajevski opštinari raspolažu tekstom *Partizanske agade*. Njena parodičnost sada je mogla da, umesto sa ratnim okolnostima, stupi u dijalog sa posleratnim. Ove izmenjene okolnosti menjaju i značenje prototeksta, Pashalne agade. On, kao obavezni liturgijski tekst ne biva raslabljen (u duhu poželjnog ateističkog načela) sukcesivnim izvođenjem parodijskog teksta *Partizanske agade*, nego upravo ona postaje svojevrsni fokalizator liturgijskog teksta. Parodija, koja je „mehanizam proizvođenja razlika" (Jovanov 1999: 107) upućena je nadziruću instanci. Bahtinovim rečima rečeno, „autor ovde [u parodiji], kao i u stilizaciji, govori tuđom reči, ali, za razliku od stilizacije, on u tu reč unosi smisaonu usmerenost direktno suprotnu tuđoj usmerenosti" (2000: 182). Na nadtekstualnom planu, smisaona usmerenost autorovih reči, u posleratnom periodu postaje direktno suprotna usmerenosti vladajuće ideologije. Na ovaj način, Jevreji Sarajeva bili su u mogućnosti da očuvaju temeljne identiteske kodove.[24] Drugim rečima, povezujući *Partizansku agadu* sa zvaničnim ritualom sedera, stvarali su uslove za očuvanje

[22] Fenomen opštinskog sedera (umesto porodičnog), posleratni je fenomen. Više u: Papo 2020: 113.

[23] „Po svemu sudeći, jevrejsko rukovodstvo je usvojilo i internalizovalo opštu poruku vlasti (kao i raspoloženje unutar zajednice) i počelo da zamagljuje religijski aspekt judaizma, a da naglašava nacionalni" (Papo 2020: 116).

[24] Savremena istorija pokazuje da je Altarčevo delo zaista poslužilo ovoj svrsi. Slabljenje, a potom promena vladajućih ideoloških narativa tu je Opštinu zatekla u punoj snazi. Generacije koje su nasledile preživele aktere *Partizanske agade*, imale su uslova i osnova za oslobađanje od ketmana i življenje punog i vitalnog jevrejskog života, koji podrazumeva i veru.

uvida šireg nego što su njihovi pojedinačni životi,[25] a to je obično preduslov za očuvanje ne samo minhaga (lokalne tradicije) nego i jevrejskog identiteta uopšte.

Za istoriju južnoslovenskih književnosti nije nevažno da se ovaj fenomen može uporediti sa nekim trendovima koji su svoj puni domet dosegnuli 70-ih i 80-ih godina XX veka, prevashodno u književnosti Aleksandra Popovića. Po kojim odlikama njegova književnost korespondira sa *Partizanskom agadom*, posebno sa njenim posleratnim životom, možda je najlakše uočiti uporednom analizom Altarčevog dela i Popovićevog songa *Balada o hohštapleri*[26]. Naime, i kod Altarca

[25] „This loss of purpose was linked to a narrowing. People lost the broader vision because they focussed
on their individual lives. Democratic equality, says Tocqueville, draws the individual towards himself, 'et menace de Ie renfermer enfin tout entier dans la solitude de son propre coeur.' In other words, the dark side of individualism is a centring on the self, which both flattens and narrows our lives, makes them poorer in meaning, and less concerned with others or society" (Taylor 2003: 4).

[26] „Zemlja nam je tries šes meseci
Ratovala pod fašisti Nemci,
Sve brez leba s okovi na dušu,
Čim si Srbin fašisti te gušu.
A ko oće malo da se spasi,
On od Nemci traži ausvajsi,
Došlo vreme da se svaki meri,
Da se vidi ko su hohštapleri!
S jedne stane Titini vojnici,
S druge strane gnusni izdajnici,
Jer je bilo da se belodani -
Koj su ljudi a ko kopilani,
Koj su Srbi, a ko su barabe,
Ko junaci a koji su babe.
Došlo vreme da se svaki meri,
Da se vidi ko su hohštapleri!
Komunisti živela vam ruka,
Vi ste Srbe izbavili muka
Kad je prošlo triest šes meseci
Iz zemlje ste proterali Nemci,
A lopove metli na tapeti,
Da se Srbin svom dušmanu sveti,
Došlo vreme da se svaki meri,

i kod Popovića protagonisti su mali ljudi. U oba teksta tematizovana je svakodnevica lišena herojskog patosa. Oba autora u jezičkom izrazu oslanjaju se na registre koji su granični sa žargonom ili jesu žargon. Konačno, fokus grupe koja govori je primarno, bezmalo isključivo na sebi samoj i na introspektivnoj anamnezi koja za posledicu ima preispitivanje pa čak i revitalizaciju temeljnih identitetskih kodova. Pevanje tako oblikovanih tekstova ima produktivnu istoriju ne samo u književnosti u užem smislu nego i u filmskoj umetnosti, ali i u graničnoj, ili supkulturnoj sferi rokenrol poezije Jugoslavije[27]. Konačno, glasom malih ljudi o istini sveta svedočio je, uz druge kanonske književnike, i Branko Ćopić.

Partizanska agada Šanija Altarca predstavlja značajno delo ratne književnosti jugoslovenskih Jevreja.[28] Njena trojezičnost ukazuje na suvereno vladanje jezicima koji su u delu aktuelizovani. Igrom rečima, njihovim zvučanjem i značenjem, autor proizvodi humorni efekat, a dinamizmom promene jezičkog i kulturološkog registra (u rasponu od jezika liturgijskog teksta do žargona), tradicionalno postaje moderno i aktuelno. Posmatrana dijahronijski, *Partizanska agada* ukazuje i na određene mene u načinu na koji su jugoslovenski Jevreji književno tematizovali Holokaust. Njen posleratni život pokazao je da prvobitni, ratni kontekst, nije iscrpeo njen poetski potencijal.

Postavljena u širi okvir južnoslovenskih književnih trendova XX veka, *Partizanska agada* može se povezati i sa avangardističkim tendencijama prve polovine veka, kao i sa nekim trendovima književnog stvaralaštva srpske književnosti druge polovine XX veka, čime se otvara mogućnost njene kontekstualizacije iz perspektive komparatistike. Jednom rečju, „izlazak na svetlost dana" jednog starog, nepoznatog teksta, mogao bi da bude više nego značajan trenutak, pokazatelj novih puteva u traganju za celovitom slikom književnih zbivanja veka koji je za nama.

Da se vidi ko su hohštapleri." Više u : Todorić 2017: 239.

[27] Napominjemo da je Bob Dilan 2016. dobio Nobelovu nagradu za književnost.

[28] Detaljna studija koja ga prati otvara brojne perspektive buduće akademske ekspertize.

Literatura

Bahtin, Mihail (2000). *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd: Zepter Book World.

Dombrovska Partika, Marija (1990). Parodija kao destrukcija i konstrukcija. U: Gojko Tešić (ur.) *Književno delo Stanislava Vinavera: teorija, esej, kritika, poezija, proza jezik i stil, prevodilaštvo/komparativne teme, razno*. (str. 51-74). Beograd/Požarevac: Institut za književnost i umetnost umetnost/„Braničevo".

Jovanov, Svetislav (1999). *Rečnik postmoderne*. Beograd: Geopoetika.

Papo Bohoreta, Laura (2005). *Sefardska žena u Bosni*. prev. prof.dr. Muhamed Nezirović. Sarajevo: Connectum.

Papo, Eliezer (5756). '*Agada - kazivanje o Prolasku, transliteracija hebrejskog i ladino teksta, prevod.* Transkribovao, preveo i bilješkama popratio Eliezer Papo. Published by the American Jewish Joint Distribution Committiee with the aid of the United Sinagogye of America. Jerusalim-Tubišvat-5756.

Papo, Eliezer (2020). *Borba, duh i opstanak - Partizanska agada: jedinstvena pashalna parodija iz vremena Holokausta*. Prevela sa engleskog: Gordana Todorić. Novi Sad: Futura publikacije.

Taylor, Charles (2003). *The Ehics of Authenticity*. Massachusetts/London: Harvard University Press/Cambridge.

Gordana Todorić, *Jednočinka „Ne zaboravi" ili „Zapamti" dr Hinka Gotliba*, Deveti međunarodni interdisciplinarni simozijum SUSRETI KULTURA, Zbornik radova, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2018. 299-307.

Палавестра, Предраг (1998). *Јеврејски писци у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Ристовић, Милан (1998). *У потрази за уточиштем – Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*. Београд: Службени гласник.

Тодорић, Гордана (2017). *Александар Поповић – драмски говор о времну и свету*. Нови Сад: Стеријино позорје.

VII
FORMING INDIVIDUALS AND GROUPS WITHIN A CULTURE

Aleksandra Blatešić*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 81'373.6=131.1

STVARNI I NESTVARNI LOKALITETI U ITALIJANSKIM JEZIČKIM IZRAZIMA

The aim of this paper is to present the great phraseological richness of the contemporary Italian language, as well as to establish clear connections between the names of certain localities of historical, cultural or literary significance and Italian idioms. Toponyms found in linguistic expressions do not always have a clear origin, and some of them originated as a result of folk imagination. In this paper, we will point out the modern meaning of Italian linguistic expressions with toponyms of different origins, ie. with those who truly exist in the real world or once existed, as well as with those who belong to folk fiction. We will clarify the semantic aspect of Italian expressions by relying on their etymology and the contextual conditions that contributed to their emergence. Although we will deal primarily with synchronous analysis, we will have to include some elements of diachronic linguistics in the research because the subject of research is a kind of linguistic fossil, an established expression that has survived in language for many years and even centuries. The corpus on which the research will be conducted will include material excerpted from Italian dictionaries, special phraseological dictionaries, collections of expressions and idioms.

Key words: Italian language, phraseology, semantics, toponyms, etymology.

Uvod

Osnovni predmet ovog istraživanja čine frazeološki izrazi ili frazemi, ali je veoma teško napraviti jasnu razliku između brojnih vrsta, te ćemo se u radu upravljati njihovom najopštijom definicijom. Najveću prepreku za uspostavljanje jasne definicije čini nemogućnost uspostavljanja podele na osnovu istih validnih osobina za sve idiomatske vrste (Chitra & Flavell 1981: 18). Jedna od brojnih definicija frazema je da su to spojevi reči čije opšte značenje ne može da se svede na značenje pojedinačnih reči, čak ni onda kada su pojedinačni konstituenti izraza

* aleksandra.blatesic@ff.uns.ac.rs

uslovljeni jasnim sintaksičkim i semantičkim zakonitostima (Cacciari, Vespignani, Molinaro, Fonda&Canal 2008: 140). Frazeološki izrazi mogu da dostignu visok nivo apstraknosti, nejasnosti i kompleksnosti značenja (Burger 2015: 74), čak i dvosmislenosti, sve dok se ne upotrebe u određenom kontekstu, čime se ističe njihov pragmatičan aspekat. Značenje ovih jezičkih jedinica je zasnovano na kolektivnoj društvenoj konvenciji, a najčešće se formira na osnovu analogija sa određenim epizodama iz stvarnog života, koje potom dobiju i figurativno, tj. metaforičko značenje. Osnovni izvori nastanka frazeoloških jedinica, kao što ćemo videti u samom radu, su Biblija, bajke, klasična mitologija, grčka i latinska kultura, istorijski događaji, književna dela, tradicija, te osnovne delatnosti i društvene vrednosti naroda koji ih stvara (Terić 2013: 214).

U glavnom delu ovog rada istražićemo frazeme italijanskog jezika koji sadrže toponime, s tim da ćemo praviti razliku između toponima koji postoje ili su nekada postojali u stvarnom svetu i onih koji su rezultat mašte, narodne etimologije i kolektivne imaginacije. Smatramo ovu distinkciju važnom prevashodno zbog semantičkog aspekta frazema koji u velikoj meri zavisi od konteksta nastanka izraza i etimologije njegovih ključnih komponenata. Iako je onomastika posebna grana lingvistike u ovom radu će biti predmet istraživanja samo u okviru frazeologije, i to radi tumačenja različitih toponima koje sadrže italijanski frazeološki izrazi. Za razumevanje ove teme je od izuzetne važnosti način formiranja frazema, te oblikovanje njegovog značenja u konkretnom govornom činu, uz korišćenje jezičkih i stilskih sredstava za postizanje metaforičkog efekta, konotacije ili vrstu svojevrsnog semantičkog transfera. Bavićemo se uzrocima nastanka frazema i semantičke promene, koje nemački romanista Blank svrstava u četiri osnovne grupe: jezičku, psihološku, sociokulturološku i kulturološko-kognitivnu (Blank 1999), dok Grzega nudi čitavu listu potencijalnih uzročnika, podeljenih u manje grupe i podgrupe (Grzega 2004). S obzirom na usku povezanost jezika, kulture, istorije i sistema vrednosti određene zajednice, kao i kolektivnog mentaliteta koji možemo pratiti u dijahronijskom i sinhronijskom aspektu značenja jezičkih izraza, u ovom radu ćemo se oslanjati na teorijske postulate poljske etnolingvističke škole Ježija Bartminjskog (Bartminjski 2011). U subjektivnoj rekonstrukciji slike sveta ovaploćene u samom jeziku čovek je subjekat koji doživljava i govori (Bartminjski 2011: 19), dok su tipizacije događaja i likova u frazemima, izrekama i poslovicama vrsta „jezičkih dokaza“ na koje se pozivamo pri rekonstrukciji jezičke slike sveta (Bartminjski 2011: 63).

Istraživanje smo sproveli na primerima frazema savremenog italijanskog jezika, koje smo ekscerpirali iz brojnih rečnika italijanskog jezika, kao i zbirki idioma, frazema i poslovica. Cilj ovog rada je da ukaže na proces u kojem tačno određena lokacija (toponim) postaje polazište za semantičku promenu, tj. za stvaranje metaforičkog značenja. Ovom temom želimo da skrenemo pažnju na usku povezanost frazema i konteksta njihovog nastanka i kasnijeg modifikovanja, na šta kontinuirano utiču elementi civilizacije i kulture naroda koji ih je iznedrio.

Stvarne lokacije u italijanskim izrazima

U ovom odeljku prikazaćemo toponime u italijanskim frazemima koje smo grupisali kao stvarne, tj. postojeće lokacije u fizičkom svetu i one koje su takođe stvarne, ali im je pripisano imaginarno značenje. Među toponimima koje smatramo stvarnim nalaze se nazivi država, gradova, reka, itd. koji su u frazeologiju ušli zbog rasprostranjenih kolektivnih stavova prema nekoj lokaciji ili zbog određene epizode ili anegdote odigrane na toj lokaciji. Tako je npr. američki kontinent prilično idealizovan u italijanskom društvu, te je Amerika u italijanskoj frazeologiji predstavljena kao mitska zemlja bogatstva: (1) *trovare l'America* (iznenada se naći u ekonomski povoljnoj situaciji, uglavnom bez truda ili velikih zasluga, 'naći Ameriku'), (2) *lo zio d'America* (bogataš koji rešava tuđe ekonomske probleme, 'ujak iz Amerike'). Pošto je otkriće Amerike krajem 15. veka bilo od izuzetno velikog značaja za Evropljane nastao je i izraz (3) *scoprire l'America* (hvaliti se otkrićem koje je svima poznato, 'otkriti Ameriku'). Povezivanje Amerike sa konceptom bogatstva se ustalilo nakon velike evropske migracije u Ameriku (Sorge 2001: 15), ali je to verovanje postojalo od samog otkrića tog kontinenta, na šta ukazuje frazem (4) *valere un Perù* (mnogo vredeti, 'vredeti jedan Peru'), jer je najviše legendi upućivalo upravo na područje Perua, poznatog po rudnicima zlata.

Za razliku od idealizovanog američkog kontinenta, Rusija je u kolektivnom mentalitetu Italijana viđena kao mesto opšteg haosa i konfuzije, uglavnom zbog nestabilne političke situacije i velikih protesta naroda: (5) *essere una Russia* (biti mesto nemira i konfuzije, 'biti jedna Rusija'), (6) *far Russia* (stvarati konfuziju i nered, 'činiti Rusiju'). Navedeni izrazi potiču iz perioda revolucije u Rusiji 1917, kada je u toj zemlji bilo mnogo protesta i nereda, neshvatljivog za ostale Evropljane (Quartu&Rossi 2018: 354).

Postoji dosta izraza koji se odnose na Rim, što je razumljivo s obzirom na značaj koji je taj grad imao tokom istorije, od Rimskog Carstva pa do savremenog

doba, kao i činjenicu da je središte papstva i katoličanstva. Tako izraz (7) *andare a Roma e non vedere il papa* (ne obaviti glavni zadatak, 'ići u Rim i ne videti papu') potiče još od običaja hodočasnika iz Srednjeg veka koji su sa svih strana Evrope dolazili u Rim da vide papu. Postoji i poslovični oblik ovog frazema sa istim značenjem *È andato a Roma e non ha visto il papa* (Otišao je u Rim, a nije video papu) (Lapucci 2006:1017).

Naročito je zanimljivo kako je čitava skupina izraza sa nazivom grada Rima potekla od pogrešnog izgovora latinske varijante *promittere Romam et omnia* (obećavati Rim i sve ostalo). Naime, narodnom upotrebom je *et omnia* deformisano u *Toma* kao da se radi o nekom drugom gradu. Zbog asonance i rime ova dva naziva (Roma-Toma), kao i opšte konfuzije koja nastaje samo zamenom početnog slova i/ili glasa nastalo je nekoliko varijanata ovog izvorno latinskog izraza: (8) *promettere Roma e Toma* (obećavati sve i svašta, 'obećavati Rim i Tomu'), (9) *prendere Roma per Toma* (reći jednu stvar umesto druge, u ekstenziji značenja - ništa na shvatati, 'uzeti Rim za Tomu'), (10) *scambiare Roma per Toma* (zbuniti se, 'zameniti Rim za Tomu'), (11) *capire Roma per Toma* (pogrešno shvatiti, 'shvatiti Rim umesto Toma'). Analogno značenje izraza (8) postignuto je i upotrebom opštih imenica sa značenjem lokaliteta u frazemu (12) *promettere mari e monti* (obećavati brda i doline, 'obećavati mora i gore') (Tonkin 2004: 374).

Brojni italijanski izrazi koji se koriste u savremenom jeziku su istinski fosili, stari nekoliko vekova, a neki i preko hiljadu godina, jer potiču još iz vremena starih Grka i Rimljana, kada nije postojao italijanski jezik. To je naročito vidljivo u izrazima koji se oslanjaju na verovanja i mitove iz antičkog doba, kao što su primeri: (13) *cadere di Scilla in Cariddi* (preći sa lošeg na gore, izbeći jednu nevolju i naći se u još većoj, 'pasti sa Scile na Haribdu'), (14) *trovarsi/ essere fra Scilla e Cariddi* (biti u bezizlaznoj situaciji, 'naći se između Scile i Haribde'). Visoka stena Scila i vrtlog Haribda nalaze se u Mesinskom moreuzu na jugu Italije, poznatom po uskom prolazu i nemirnom moru, te su nekada za brodove predstavljali ozbiljnu opasnost. U narodnoj fantaziji opasnost uzrokovana ovim geološkim fenomenom dobila je oličje strašnih morskih čudovišta Scile i Haribde, opisanih u klasičnoj mitologiji. Teškoće pomoraca je opisao Homer u XII knjizi Odiseja (307-341), gde glavni protagonista spominje prolaz između dva čudovišta (Quartu&Rossi 2018: 369). Ove legende se priseća i Vergilije u III knjizi Eneida (Pittano 2004: 278).

U pojedinim frazeološkim izrazima istaknute se karakteristike određenih lokaliteta koji su bili značajni u nekom istorijskom periodu, kao što je to u

primerima: (15) *essere una Tebaide* (biti pusto mesto, u ekstenziji značenja - biti pustinjak/ biti sveto mesto za molitve, 'biti jedna Tebaida'), (16) *andare fino a Timbuctù* (ići na kraj sveta, u daleko bajkovito mesto, 'ići sve do Timbuktua', (17) *portar vasi a Samo* (raditi nešto nepotrebno, 'nositi vaze na Samos'), (18) *portare coccodrilli in Egitto* (raditi nešto nepotrebno, 'nositi krokodile u Egipat'), (19) *portare nottole ad Atene* (raditi nešto nepotrebno, 'nositi sove u Atinu'), (20) *scritto sui boccali di Montelupo* (biti opštepoznato, 'napisano na bokalima iz Montelupa'). U frazemu (15) Tebaida, pustinjska zona oko grada Tebe u starom Egiptu, je tokom prvih vekova hrišćanstva postala veoma živ religijski centar i mesto okupljanja isposnika, pa je dobila značenje pustog i svetog mesta. U izrazu (16) istaknut je Timbuktu, grad u Maliju, smešten na padinama velike pustinje Sahare, kao veoma lepo, ali udaljeno mesto, jer je dugo bio centar islamske kulture i polazište za karavane koji su putovali kroz pustinju, a vrhunac razvoja je dostigao krajem 15. i početkom 16. veka. Frazem (17) aludira na grčko ostrvo Samos koje je u antičkom periodu bilo poznato po proizvodnji keramike, te ja obilovalo keramičkim vazama i ostalim predmetima. Stoga se ovaj izraz koristi kada želimo da istaknemo da nije potrebno nešto raditi, te da su pojedine naše radnje suvišne, kao što je to uostalom nošenje vazi u mesto koje ih ima u izobilju (Lapucci 1984: 300-301). Slične su koncepcije frazemi (18) i (19), koji samo potvrđuju da svaki narod ima svoja tradicionalna mesta koja uzima kao referentna. Frazem (20) je takođe nastao aluzijom na određeni period razvoja, i to dekorativne keramike u 15. veku u Firentinskom Montelupu, gde je bilo uobičajeno ispisivanje poznatih poslovica i izreka na oslikanim keramičkim predmetima (Pauli 1761:2).

Pojedini frazemi su rezultat inspiracije određenim narodnim običajem, kao što je (21) *menare l'orso a Modena* (upustiti se u nešto nemoguće, 'voditi medveda u Modenu'). Naime, okolina Modene je svojevremeno bila naseljena ovčarima koji su uzgajali stada, te su uzimali u najam najviši deo planine. Oni koji nisu imali novca da plate najam imali su obavezu da jednom godišnje ulove jednog medveda i da ga dovedu u Modenu živog. Ovaj poduhvat se pokazao teško izvodljivim, jer je bilo skoro nemoguće dovesti takvu zver kao što je medved sa vrha Apenina u grad. Neki siromašniji ovčari su to ipak radili, ali uz velike poteškoće i žrtve, pa su bili podvrgnuti ruganju i podsmehu ostalih koji su dovikivali *Egli ha tolto a menar l'orso per Modena* (Onaj je uzeo medveda da ga vodi u Modenu) (Pauli 1761: 2). Izraz je vremenom poprimio značenje teškog rada od kojeg ima slabo koristi. Još jedan italijanski frazem je vezan za lokalne regije, tačnije Toskanu i Veneto kroz koje protiču dve reke – Arno i Bakiljone: (22) *saltar d'Arno in Bacchiglione* (skakati sa teme na temu; menjati aktivnosti, 'skočiti sa Arna u Bakiljon'). Ovim

izrazom istaknute su međuregionalne razlike, koje su tokom istorije Italije bile izuzetno jake, te su ostavile traga i u jeziku.

Verski spisi su posebno važan izvor frazema, izreka i poslovica što vidimo na primerima (23) *essere sulla via di Damasco*[1] (biti na putu pokajanja ili velike promene, 'biti na putu za Damask') i (24) *folgorato sulla via di Damasco* (iznenada radikalno promeniti ideju, 'biti pogođen na putu u Damask'). Pitano navodi da su ovi izrazi preuzeti iz Dela Apostolskih (DAP, IX, 3-4), knjige iz kanona Novog zaveta, koja pripoveda o tome kako je Isusova poruka počela da se pronosi Rimskim Carstvom (Pittano 2004:160). U toj knjizi je opisano i preobraćanje Saula koji se uputio u Damask sa zadatkom da stavi u lance sledbenike Hrista. Našavši se na tom putu, Saula je sa neba zabljesnula i pogodila takva svetlost da je bio oboren na zemlju čuvši neki glas kako govori: „Saulo, zašto me progoniš?“. Tog trenutka je počela Saulova agonija, kriza i najzad preobraćenje u hrišćanina koji je potom postao apostol Pavle.

Izrazi sa lokacijama od istorijskog značaja

Ova grupa frazema je već dugo prisutna u kolektivnoj memoriji naroda koji ih koristi sa metaforičkim značenjem, aludirajući na određen istorijski događaj, odigran preciznog datuma na tačno određenom mestu. Tako na primer italijanski izraz (25) *andare a Canossa* (preklinjati za oproštaj, ‘ići u Kanosu’) aludira na istorijski odgađaj koji se odigrao u emilijanskom gradu Kanosi 25. decembra 1077. godine (Quartu&Rossi, 2018: 67). Papa Grgur VII isključio je iz crkve ondašnjeg nemačkog kralja Henrika IV, čime je razrešio njegove podanike od obaveze poslušnosti. Kralj, pogođen odlukom pape i uplašen zbog mogućeg gubitka podrške svojih feudalaca, odlučio je da se pomiri sa papom te je otputovao u Kanosu, gde je papa bio gost njegove rođake, grofice Matilde. Iako je papa zahvaljujući posredovanju kraljeve rođake povukao svoju prvobitnu odluku, podvrgnuo je kralja iščekivanju od tri dana, koja je ovaj proveo bosonog na snegu i van dvorca, u odelu pokajnika[2]. Tek četvrtog dana papa je primio kralja i oprostio

[1]Tokom 2002. i 2003. godine nastao je program italijanske televizijske kuće RAI, naslovljen ovim frazemom *Sulla via di Damasco*, kulturološkog i verskog sadržaja sa temama posvećenim katoličanstvu. Snimljene epizode se još uvek mogu videti i na zvaničnoj web strani https://www.raiplay.it/programmi/sullaviadidamasco.

[2] Ceo događaj je detaljno opisan u delu monaha Donizone *Vita Mathildis,* značajnom izvoru brojnih istorijskih podataka (Donizone di Canossa, *Vita Mathildis,* 1115).

mu. Stoga i danas ovaj izraz simboliše maksimalnu poniznost i moljenje za oproštaj (Pittano 2004: 25).

Pojedini italijanski frazemi su izuzetno vremešni, te sadrže toponime koji su kontekstualno smešteni u dalekoj prošlosti, u antičko doba i vreme postojanja Rimskog Carstva. Primer toga je već izraz (26) *gli ozii di Capua* (preuranjena proslava pobede, 'dokolice Kapue') koji je poprimio značenje preuranjenog radovanja i proslavljanja pobede, jer je nastao aluzijom na epizodu iz života generala Kartagine, Hanibala. Nakon više pobeda nad Rimljanima čuveni general nije odmah napao Rim, već je odveo vojsku u mestašce Kapuu da se odmori i da sačeka pojačanje. Kapua je u to vreme bila jedno od najlepših turističkih mesta regiona, gde se vojska nije osnažila, već se prepustila zadovoljstvima za trpezom, a odmor pretvorila u dokolicu. Hanibal je napustio Kapuu 207. godine, a nakon povratka u Afriku ga je Šipion definitivno porazio, te je njegov odmor sa vojskom u Kapui protumačen kao preuranjeno slavlje (Plutarco 1994:81).

Iz još ranijeg istorijskog perioda potiče izraz (27) *ritirarsi sull'Aventino* (povući se radi bojkota, protestovati, 'povući se na Aventin'). Aventin je jedan od 7 rimskih brežuljaka, koji je imao značajan strateški položaj, a poznat je zbog dva istorijska događaja, čiji su konteksti doprineli da izraz sa imenom ovog brežuljka uđe u politički žargon. Jedan događaj se odigrao davne 494. godine p.n.e. kada je plebs iz Rima napustio grad i prešao na Aventin iz protesta prema patriciju, ostavivši grad pustim i nezaštićenim. Drugi događaj je, međutim, vezan za mnogo savremeniju epizodu iz 1924. godine, koja je aktualizovala davnašnji bojkot plebsa. Tada je po Musolinijevoj naredbi ubijen poslanik socijalističke stranke Đakomo Mateoti, jer je javno kritikovao nasilje i nezakonitost Musolinijeve vlade. U znak protesta i kontriranja fašizmu poslanici iz svih opozicionih partija su odbili da učestvuju u radu Skupštine i napustili zgradu (Pittano 2004: 251).

Još jedan italijanski izraz je inspirisan događajem iz perioda pre nove ere, a to je (28) *passare il Rubicone* (doneti važnu i definitivnu odluku, 'preći Rubikon') koji se odigrao 49. godine p.n.e. kada je Julije Cezar stigao na obalu reke Rubikon, između Čezene i Riminija, što je tada bila granica Cisalpske Galije. Ta granica se mogla preći samo uz ovlašćenje Senata koje nikako nije stizalo, pa je Cezar odlučio da ipak pređe reku sa vojskom, što je kasnije dovelo do početka građanskog rata, opisanog u delu *Dvanaest rimskih careva* Svetonija Gaja (Svetonio, *Vita dei Cesari*, Libro 1, 31-32). Kontekstualno je ovaj izraz vezan za epizodu u kojoj Cezar izgovara izreku *Alea iacta est* (Kocka je bačena) pa neki lingvisti smatraju ova dva izraza sinonimnim (Pittano 2006: 223, Quartu&Rossi 2018: 353).

Pojedinosti iz Cezarovog života su uzrokovale nastanak još jednog italijanskog izraza (29) *ci rivedremo a Filippi* ('Videćemo se opet u Filipima'), čiji kontekst je najbolje opisao starogrčki istoričar, esejista i biograf Plutarh u delu *Cezarov život* (Plutarco, *Vita di Cesare*, LXIX, 11). Filipi je bio trakijski gradić nedaleko od obale Egejskog mora, poznat po sukobu Brutove vojske i vojske Antonija i Oktavijana. Prema Plutarhovom opisu jedne noći 42. godine p.n.e. Brutu se u šatoru javio zli duh stavljajući mu do znanja da se bogovima nije svidelo njegovo ubistvo Cezara. Duh mu je to nagovestio najavom *Mi rivedrai a Filippi* (Videćeš me opet u Filipima), te se pojavio još jednom uoči bitke kod Filipija. Bruto je u prvoj bici pobedio, ali je u drugoj izgubio toliko ljudstva da su i vojnici počeli bežati sa bojnog polja, te je oduzeo sam sebi život bacivši se na mač. U ovoj rečenici je sadržan koncept osvete koja se najavljuje u slučaju neprihvatljivog ponašanja, te se koristi kao vrsta pretnje ili opomene (Velichová 2015: 34-35).

U relativno novije italijanske izraze spada (30) *L'ordine regna a Varsavia* (mirno je, 'red vlada u Varšavi') koji se koristi sa ciničnim prizvukom, naglašavajući da je došlo do mira nakon silnih smrti i nemira. Izraz je nastao aluzijom na nesrećnu tvrdnju francuskog ministra spoljnih poslova Oracija Sebastijanija, koji je prilikom krvavog prigušivanja Poljske 1831. izjavio da mir vlada Varšavom. Do Italije je stigla prilagođena izjava, zahvaljujući obradi novinara koji su je ilustrovali slikom ruskog vojnika usred gomile leševa, sa natpisom na francuskom *L'ordre règne à Varsovie*. Ovu rečenicu su posle nacisti ponavljali nakon okupacije Poljske sa još mračnijim prizvukom (Pittano 2004: 213).

Izrazi sa stvarnim lokalitetima koji su dobili imaginarno značenje

U pojedinim italijanskim frazemima prisutne su lokacije koje istinski postoje, ali im je pripisano nestvarno značenje, vrlo često mitološko, kao što je slučaj sa primerima u kojima je planina Olimp viđena kao mesto na kojem žive bogovi. Ovo značenje je usko vezano za grčku mitologiju i politeistički period u kojem je bilo rasprostranjeno verovanje u čitav panteon bogova i boginja sa sedištem na Olimpu. Olimp u svim navedenim izrazima ima figurativno značenje „visokog mesta i položaja u društvu“: (31) *scendere dall'Olimpo* (sići sa visine, 'sići sa Olimpa'), (32) *appartenere all'Olimpo di qualcuno* (biti deo elite iz koje su obični ljudi isključeni, 'pripadati nečijem Olimpu'), (33) *entrare nell'Olimpo di qualcuno* (ući u nečije društvo sa privilegovanim statusom, 'ući u nečiji Olimp').

Zanimljivo je da se u italijanskim frazemima nalaze pojedine lokacije koje suštinski ne ostvaruju nikakvu semantičku ili tematsku vezu sa značenjem izraza, već se u njemu nalaze zbog potrebe za uspostavljanjem rime i lepše zvučnosti. Takav je primer (34) *oro del Giappone* (lažno zlato, 'zlato iz Japana') nastao kao skraćena verzija izraza „oro del Giappone che in Italia si chiama ottone“ ('zlato iz Japana koje se u Italiji zove mesing') u kojem je Japan spomenut samo zbog rimovanja. Naspram ovog izraza postoji i vrlo frekventan (35) *oro di Bologna* (lažno zlato, 'zlato iz Bolonje') koji je, međutim, jasnog porekla. Naime, motivacija za nastanak ovog izraza bila je praksa jednog bolonjskog zanatlije, izvesnog Frančeska Rajbolinija koji je prodavao srebrne proizvode sa pozlatom kao da su u celosti napravljeni od zlata. Ti proizvodi bi vremenom promenili boju, pa otud i izreka *L'oro di Bologna arrossì dalla vergogna* (Zlato iz Bolonje pocrveni od sramote) (Lapucci 2006: 135). Drugi primer koji je dobio imaginarno značenje je (36) *fare come fanno a Faenza o come quelli di Faenza* (treba znati raditi i bez nekog sredstva, 'raditi kao što rade u Faenci ili kao oni iz Faence') koji takođe ima svoju dužu, poslovičnu varijantu sa rimom *Facciamo come fanno quelli a Faenza se non ce ne hanno fanno senza* (Radimo kako rade oni u Faenci, koji kad nemaju, rade sa čim imaju). Faenca je jedan od glavnih gradova istorijske regije Romanja u Italiji, ali nije jasna veza između značenja ovog izraza i odabrane lokacije, te zaključujemo da je ovde upotrebljena samo zbog rime.

Nestvarni lokaliteti

Italijanski frazeološki izrazi sadrže nazive nepostojećih mesta u realnom svetu, koja su proizvod narodne fantastike, mitova i legendi ili su preuzeti iz Biblije i književnosti, a u pojedinim slučajevima su rezultat pogrešne etimologije. Tokom istorije se period otkrivanja drugih zemalja i kontinenata pokazao veoma značajnim, jer je podstakao kolektivnu imaginaciju i narodnu fantastiku. Tako su u 15. i 16. veku postojala snažna verovanja da je Južna Amerika sva u zlatu, pogotovo zbog prvih susreta sa domorocima koji su nosili taj cenjeni metal na sebi. Španski konkistadori su verovali u legendu o postojanju čudesne zemlje Eldorada[3] sa mnogo zlata i 7 gradova koji su pod neprestanom zaštitom ogromne zlatne statue

[3] Eldorado je leksema koja potiče od španskog *el* (*hombre*) *dorado* što znači *pozlaćeni čovek/ čovek od zlata*, te figurativno predstavlja mesto zavidnog bogatstva i izobilja. Francuski filozof i književnik Volter (Voltaire, 1694-1778) je znatno doprineo popularizaciji ovog izraza u svom romanu *Kandid* (Candide, 1759).

jednog božanstva (Sorge 2001:86, Quartu&Rossi 2012: 134). U italijanskom jeziku je pod uticajem ove legende, ali i bliskog kontakta sa Špancima tokom perioda španske dominacije u Italiji (1559-1713[4]) nastalo nekoliko frazema sa pojmom Eldorado: (37) *essere l'Eldorado* (biti bogat, 'biti Eldorado'), (38) *cercare l'Eldorado* (tražiti zemlju snova, 'tražiti Eldorado'), (39) *trovare l'Eldorado* (naći zemlju snova, 'naći Eldorado'), (40) *sognare l'Eldorado* (sanjati o mestu sa mnogo bogatstva, 'sanjati Eldorado'), (De Mauro 2016). Još jedno legendarno mesto je oživelo u frazemima, i to Tule, ostrvo prvi put navedeno u putopisima grčkog istraživača Piteja iz Marseja, koji je bezuspešno pokušao da do njega dopre još 325. godine p.n.e.. Ovaj frazem (41) *ultima Thule* (magično i udaljeno mesto, na samom kraju sveta, fig. poslednja nada, mesto spasa, 'poslednji Tule') u najširoj ekstenziji značenja predstavlja smrt shvaćenu kao odmor nakon muka i životnih zavrzlama (Quartu&Rossi 2018: 412). Tule je navođeno i u Tacitovom delu *De vita et moribus Iulii Agricolae* (oko 98. godine), o tom mističnom ostrvu govori Vergilije u *Georgikama* (I, 30), a navodi ga i Seneka u Medeji (II, 378). Ovo ostrvo je ipak tek kasnije steklo popularnost, u Geteovom Faustu[5] u baladi koju izvodi Margerita kralju Tula. Kasnije je italijanski pisac i Nobelovac Đozue Karduči preveo te stihove na italijanski jezik u Novim Rimama (Carducci, *Rime nuove*, VIII, 95).

Povezanost književnosti i frazeologije vidljiva je i u primeru (42) *giardino d'Armida* (mesto zadovoljstva i sreće, 'vrt Armide'), koji je inspirisan junakinjom Armidom kapitalnog dela Torkvata Tasa *Oslobođeni Jerusalim* (1581). Ova paganska čarobnica u koju se zaljubljuje hrišćanin Rinaldo stvorila je poseban vrt, prepun čari i zadovoljstva u kojem ga je zarobila, a po književnom opisu vrt podseća na zemaljski raj Eden[6] za koji takođe postoji frazem (43) *vivere in un Eden* (živeti na sjajnom mestu, punom zadovoljstva i miline, u ekstenziji - živeti u

[4] Iako se 1713. godina najčešće uzima kao zvanični prekid postojanja tzv. „Španske Italije" u pojedinim oblastima Italije je španski uticaj još neko vreme bio osetan.

[5] J.W.von Goethe, *Der König in Thule*, 1774; Giosuè Carducci, Il re di Thule, *Rime Nuove*, XCV, 1906. Ovo mistično jezero i dan-danas služi kao inspiracija za nastanak književnih dela na osnovu širenja mitova i legendi o Tulu, te je 2017. godine američka književnica Kasandra Klare objavila roman *Lord of Shadows* podeljen u dva dela (prvi Tule, Drugi Tule) i završno poglavlje (Poslednji Tule).

[6] Eden potiče od hebrejske lekseme *edhen* (poslastica, mesto poslastica) (DE, 173). Označava zemaljski raj, a prema opisu iz Biblije smešten je između Eufrata i Tigrisa (Genesi, 2,0).

periodu radosti i bezbrižnosti, ‘živeti u Edenu’). U Edenu su srećno i bezbrižno živeli Adam i Eva, što je zapisano u Starom testamentu (Geneza, II, 8-12; III, 8; III, 23-24; IV, 16). Neki italijanski frazemi su panevropski, jer se oslanjaju na književna dela iz antičke Grčke, kao što je to npr. Homerov ep *Ilijada* u kojem je opisan Trojanski rat, bliže predstavljen Italijanima u Vergilijevim *Eneidama* (2. pevanje). Izraz (44) *cavallo di Troia* (poklon koji nanosi štetu, ‘Trojanski konj’) ima mitološko poreklo, jer je vezan za legendarnu priču o Grcima koji su svojim neprijateljima uručili poklon koji ih je odveo u smrt i propast (Quartu&Rossi 2018: 82). Zbog uticaja ove legende italijanski jezik sadrži i druge izraze koji svedoče o štetnosti poklona koje daruju Grci, npr. *fede greca* (lažna i nesigurna vera, ‘vera grčka’) (Blatešić 2016: 50).

Određeni italijanski izrazi nastali su kao posledica iskvarene upotrebe latinskog jezika i pojedinih latinskih izreka, kao što o tome svedoči primer (45) *andare al paese di Marevalle* (umreti, propasti, 'ići u selo Marevale'). Ovaj izraz nastao je deformisanjem i kvarenjem latinskih reči *Dies irae: dies magna et amara valde* (Dan tog velikog i mnogo gorkog) koje su se u narodnom jeziku transformisale u geografsku lokaciju, tj. postale selo *Marevalle*. Još jedan italijanski frazem je nastao na taj način (46) *andare a Patrasso* (propasti, loše se završiti, 'ići u Patraso'). Usled pogrešnog izgovaranja i povezivanja latinske fraze iz Biblije *ire ad patres* (ići za precima/umreti) nastalo je izmišljeno mesto Patraso. Zanimljivo je da su neki izmišljeni toponimi kao u frazemima (47) *andare a babboriveggoli* (umreti, ‘ići u Baborivegoli’) i (48) *mandare a babboriveggoli* (poslati na onaj svet/ poslati u smrt, ‘poslati u Baborivegoli’) šaljivog porekla. Naime, ovi toponimi su nastali kao rezultat asonantske igre, tj. spajanjem lekseme *babbo* (otac) i osnove toskanskog gl. *rivedere* (ponovo videti), tj. *riveggio* (ponovo vidim). Baborivegoli tako označava zamišljeno mesto u kojem se ponovo vidi pokojni otac. Ovaj izraz je najfrekventniji u Toskani, te ga neki lingvisti smatraju geofrazeologizmom sa regionalnim leksemama unutar polirematske jedinice (Roman 2018: 112).

Zaključak

Na osnovu svega izloženog u ovom radu zaključili smo da italijanski izrazi obiluju veoma raznovrsnim primerima međusobne povezanosti jezika, kulture i značenja u kojima primarnu semantičku ulogu imaju kontekst nastanka frazema i etimologija jezičkog izraza. Pozivanje ili jednostavno podsećanje na određeni istorijski događaj ili epizodu iz života ličnosti poznatih široj javnosti čine polaznu

tačku u formiranju značenja koje određena govorna zajednica prepoznaje, generalizuje i tako priprema za prenošenje iskustva narednim generacijama. Ovaj proces je naročito istaknut u primerima sa toponima koji označavaju mesta u stvarnom svetu. Neka od tih mesta postoje i danas, ali neka su potpuno promenila svoj izgled i funkciju, kao npr. Filipi iz izraza (29) koji više nije prepoznatljiv kao grad, već kao arheološko nalazište. U italijanskom jeziku su zabeleženi i izuzetno vremešni izrazi koji se pozivaju na lokalitete iz perioda antičke Grčke i Rima (13, 14, 26, 27, 28), tačnije na događaje koji su se odigrali u prehrišćanskom dobu. Ti primeri nam jasno pokazuju koliki su kapaciteti kolektivne memorije, kao i u kojoj meri konkretan događaj kojim je motivisan neki izraz može da se semantički generalizuje, te opstane u upotrebi stotinama, pa i hiljadama godina.

Kod frazema sa izmišljenim toponimima ključni aspekti su kolektivna imaginacija, narodna fantazija, uticaji mitologije i književnosti, pogrešna upotreba latinskog jezika (45-46), ali i korišćenje reči sa postizanjem komičnog efekta (47-48). Primeri (8-11, 34 i 35) ističu još jednu zanimljivost italijanskih izraza, a to je neophodnost zvučne dopadljivosti i asonancije što nam dokazuje da se koriste sa postizanjem ne samo određenog značenja, već i stilskog efekta.

Literatura

Bartminjski, J. (2011). *Jezik-slika-svet. Etnolingvističke studije*. Beograd: SlovoSlavia.

Blank, A. (1999). Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for lexical Semantic change., In A. Blank&Koch, Peter (eds.). *Historical Semantics and Cognition* (pp. 61–90). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Blatešić, A. (2016). *Kolokacije, frazemi i paremije sa komponentom etnonima u italijanskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Cacciari, C., Vespignani, F., Molinaro, N., Fonda, S., Canal, P. (2008). Aspettative semantiche ed espressioni idiomatiche: aspetti psicolinguistici ed evidenze elettrofisiologiche. In M., Balconi (Ed.), *Neuropsicologia della comunicazione* (pp. 139-161). Milano: Springer.

Chitra, F.& Flavell, R. (1981), *On Idiom. Critical Views and Perspectives*. Exeter: University of Exeter.

De Mauro, T. (2016). *Il nuovo De Mauro. Dizionario della lingua italiana*. on line https://dizionario.internazionale.it/25. 8.2020.

Grzega, J. (2004). *Bezeichnungswandel*: *Wie, Warum, Wozu? Ein Beitrag zur englischen und allgemeinen Onomasiologie*. Heidelberg: Winter.

Lapucci, C. (1984). *Modi di dire della lingua italiana*. Milano: Garzanti Editore.

Lapucci, C. (2006). *Dizionario dei proverbi italiani*. Firenze: Le Monnier.

Pauli, S. (1761). *Modi di dire toscani ricercati nella loro origine*. Venezia.

Pittano, G. (2004). *Frase fatta capo ha*. *Dizionario dei modi di dire, proverbi e locuzioni*. Bologna: Zanichelli editore.

Pittano, G. (2006). *Sinonimi e contrari, seconda edizione minore. Dizionario fraseologico delle parole equivalenti, analoghe e contrarie*. Bologna: Zanichelli editore.

Plutarco (a cura di Bonamente, G.) (1994). *Vita di Cesare: testo greco a fronte*. Pordenone: Edizioni Studio Tesi.

Quartu, M. & E. Rossi (2018). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: Hoepli editore.

Román, F. N. (2018). Toscanismi nel dizionario di fraseologia dell'italiano regionale. *Dialectologia 21,* pp.111-130.

Sorge, P. (2001). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana. Origine e significato delle frasi idiomatiche e delle forme proverbiali rare comuni*. Roma: Newton&Compton editori s.r.l.

Terić, G. (2013). Analisi comparata di alcuni fraseologismi in italiano e nelle lingue romanze. U S., Milinković, M. Samardžić (Ur.), *Italica belgradensia*. Atti del Convegno Internazionale *Oltre i confini: aspetti transregionali interculturali dell'italiano,* Vol. I (pp. 213-226). Beograd:Filološki fakultet.

Tonkin, I. (2004). *Dizionario fraseologico italiano-bulgaro*. Sofia: Romanistika.

Tommaseo, N.&Bellini, B. (2015). *Dizionario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli editore, on line: http://www.tommaseobellini.it/#/20.9.2020.

Velichovà, P. (2015). *Espressioni idiomatiche contenenti un toponimo o un antroponimo: confronto tra italiano e ceco* (Nepublikovana magistarska teza). Masarykova univerzita:Filozofická fakulta.

Anna Makišová*
Filozofická fakulta,
Univerzita v Novom Sade

UDK 811.162.4'367.633(497.113)
811.162.4:811.163.41

PPIMÁRNE PREDLOŽKY V SPISOVNEJ SLOVENČINE A VPLYV SRBSKÉHO JAZYKA**

In this work we will analyse the primary specimens na, o, po, za in the literary Slovak language. Most of the above mentioned prepositions are associated with the cases like Accusative (na, o, po, za), Locative (na, o, po), Instrumental (za) and Genitive (za). These prepositions in conjunction with a name in the case indicate the direction, time, purpose, destination, location or cause. For each of the prepositions, we will point out to their improper use in the Slovak language of Vojvodina under the influence of the Serbian language (po zákone → podľa zákona; lístok za Nový Sad → lístok do Nového Sadu; ísť na robotu → ísť do roboty; návod pre používanie → návod na používanie; za mesiac bude mať osemnásť rokov → o mesiac bude mať osemnásť rokov; báť sa za niekoho → báť sa o niekoho).

Key words: Preposition, Slovak language, interference, Slovak language of Vojvodina, Serbian language.

1. Úvod

V súčasnej jazykovede čoraz väčšia pozornosť sa venuje komparatívnemu výskumu slovenčiny a srbčiny, dvoch geneticky príbuzných a typologicky blízkych jazykov a ešte väčší záujem o ich výskum spôsobuje fakt, že sa tieto dva jazyky na území Vojvodiny nachádzajú a vyvíjajú v priamom kontakte. Kontrastívne výskumy slovenského a srbského jazyka, tak v Srbsku ako i na Slovensku, majú dlhú tradíciu. Vedecká motivácia na skúmanie a konfrontovanie slovenčiny a srbčiny ako kontaktových jazykov sa objavuje po etablovaní kontrastívnej analýzy jazyka ako osobitnej vedeckej disciplíny, ale predovšetkým po založení slovakistiky, ako osobitného odboru na Filozofickej fakulte v Novom Sade, ako

* makisova.anna@gmail.com

** Tento príspevok je parciálnym výsledkom v rámci republikového projektu *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe* (178017), ktorý financuje Ministerstvo osvety, vedy a technologického rozvoja Srbskej republiky.

i srbochorvátskeho jazyka ako osobitnej študijnej skupiny na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (Dudok, 2010). Nemožno pritom nespomenúť významných jazykovedcov, slovakistov a srbistov, ktorí sa zaoberali a zaoberajú kontrastívnymi výskumami slovenského a srbského jazyka a ktorí svojimi prácami významne prispeli k slovensko-srbskej komparatistike. Predložkový systém v slovenčine a v srbčine skúmal v sedemdesiatych rokoch jazykovedec Emil Horák. Ďalej sem patrí Mária Myjavcová, ktorá je začiatočníčkou komparatívnych výskumov u nás vo Vojvodine a zaoberala sa prevažne lexikológiou a slovesom *byť* v dvoch porovnávaných jazykoch, potom Michal Týr, ktorý sa zaoberal fonetickými a fonologickými kontrastívnymi výskumami, ako aj číslovkami, Miroslav Dudok slovosledom a syntaxou, Anna Maríková slovesnými predponami, Anna Makišová prídavnými menami, atď. Všetky výsledky doterajších kontrastívnych výskumov slovenského a srbského jazyka sú uverejnené v rôznych časopisoch, zborníkoch, monografiách, tak doma ako i v zahraničí (Dudok, 2010).

2. Predmet výskumu

V predloženej práci budeme analyzovať používanie primárnych predložiek vo vojvodinskom prostredí. Pre analýzu primárnych predložiek v slovenčine sme sa rozhodli z toho dôvodu, že väčšina primárnych predložiek v slovenčine a v srbčine sa formálne a zvukovo v úplnosti zhoduje, pričom je ich významová zhoda minimálna, a z toho dôvodu nastáva interferencia pri používaní predložiek.

V práci sa zameriame na predložky na, o, po, za v spisovnej slovenčine a používanie týchto predložiek vo vyjadrovaní hovoriacich po slovensky pod vplyvom interferencie. V práci budeme uvádzať príklady, ktoré sme zaznamenali, potom budeme uvádzať náležité spojenia. Odvolávať sa budeme na kodifikované príručky (Krátky slovník slovenského jazyka – ďalej KSSJ; Slovník súčasného slovenského jazyka a-g – ďalej SSSJ a-g; Slovník súčasného slovenského jazyka m-n – ďalej SSSSJ m-n). Uvedieme používanie predložiek v spisovnej slovenčine, potom budeme uvádzať príklady, ktoré sme zaznamenali v našom výskume buďto homonymnú predložku, ktorá sa používa v srbčine a potom sa dostáva aj do prejavov realizovaných po slovensky, alebo spojenia s predložkami na, o po, za, ktoré sa v spisovnej slovenčine používajú. Porovnáme so srbským jazykom, čiže, ktorá predložka sa používa v srbskom kontexte. Príklady sme čerpali z vojvodinských slovenských médií, prevažne z televízneho a rozhlasového

spravodajstva. Niektoré príklady sme zaznamenali na hodinách so študentmi, ktorí študujú na Oddelení slovakistiky.

3. Predložky v spisovnej slovenčine

V gramatikách a morfológiách predložky sa definujú ako pomocné, nesamostatné, synsémantické slová, ktoré slúžia iba na vyjadrovanie vzťahov (priestorových, časových a iných) medzi samostatnými slovami vo vete. Podľa Morfológie slovenského jazyka „Predložky čiže prepozície sú neohybné slová, ktoré v spojení s nepriamymi pádmi podstatných mien, zámen a čísloviek vyjadrujú okolnostné (adverbiálne), predmetové (objektové) a prívlastkové (atributívne) vzťahy.“ *(*Dvonč et al. 1966: 619*)* Vzťahy, čiže významy, ktoré predložky v spojení s podstatnými menami určujú, sú: miesto, čas, spôsob, príčina, účel, zreteľ, prostriedok a predmet, ktorý je priamo alebo nepriamo zasiahnutý dejom. Priestorový vzťah je na prvom mieste medzi vzťahmi, ktoré vyjadrujú predložky a môže mať miestne alebo smerové významy. Za nimi nasledujú časové vzťahy. Priestorový význam je základným významom takmer všetkých prvotných predložiek. Podľa Morfológie slovenského jazyka (1966) a Súčasného slovenského jazyka (1984) z funkčného hľadiska rozlišujeme prvotné (primárne) a druhotné (sekundárne) predložky. K prvotným predložkám patria tie predložky s najvšeobecnejším významom, ktoré sa v inej ako predložkovej funkcii spravidla nepoužívajú. Z etymologického hľadiska sa delia na pôvodné a vždy zastupujú rovnakú funkciu vo vete, alebo sú nepôvodné, čiže odvodené z iných slovných druhov a tak sa vo vete môžu objaviť aj v iných funkciách, napr. vo funkcii podstatného mena, príslovky atď. V syntagmách sa prispôsobujú slovám, s ktorými vyjadrujú určité vzťahy, tvoria s nimi nielen významovú a funkčnú, ale aj zvukovú jednotku.

4. Výsledky výskumu

4.1. Predložka na

Predložka na patrí k základným kontaktovým predložkám a viaže sa s dvoma pádmi: s akuzatívom a lokálom. V SSSJ m-n (2015: 440) sa uvádza jedenásť významov predložky na v spojení s akuzatívom (z toho dva významy ako súčasť frazeologizovanej konštrukcie) a osem významov v spojení s lokálom (z toho jeden význam ako súčasť frazeologizovanej konštrukcie). Obidvoma pádmi sa

vyjadrujú rovnaké významy, ktoré sa rozlišujú iba v odtienkoch kontakt – smer, statickosť – dynamickosť.

Predložkou na v spojení s lokálom vyjadrujeme bližšie alebo presné časové určenie alebo časový úsek. Ide hlavne o statické určenie času. Pri názvoch mesiacov sa používa predložka v + L, napr.: *v januári, v októbri, v decembri*. Pri názvoch dní v týždni sa používa predložka v + A, napr.: *v stredu, v sobotu*. Pri pomenovaniach ročných období sa používa predložka v + L pri podstatných menách leto, zima: *Príbuzní prídu v lete/v zime*; a pri podstatných menách jar a jeseň sa používa predložka na + A: *Stretneme sa na jar/na jeseň*. Časový význam sa vyjadruje aj spojením predložky na + podstatné meno v akuzatíve, ktoré pomenúva časové úseky ráno, deň, večer, pondelok, utorok, streda, chvíľa, minúta, storočie..., napr.: *Dostal voľno na tri dni. Stretneme sa na budúci rok*. Predložka na + A sa používa aj v spojeniach sviatkov a období, ktoré sa pravidelne opakujú: *na Vianoce, na Veľkú noc, na Michala...* Tam, kde sa v slovenčine vyskytuje predložka v + L, v srbčine máme predložku u s lokálom: *u januaru, u decembru*. Tam, kde máme v slovenčine v + A, v srbčine u + L *u sredu, u subotu.* Pri pomenovaniach ročných období v srbčine sa používa spojenie na + A. Ak vyjadrujeme presný časový bod a podstatné meno sa spája s prívlastkom, v slovenčine nepoužijeme predložku v ale predložku na: *na budúci týždeň, na druhý deň, na budúce leto*. V srbčine v tomto kontexte predložka sa zvyčajne nepoužíva: *Srešćemo se iduće godine*. Vplyv srbského jazyka sme zaznamenali v rámci časového určenia v spojeniach pri názvoch dní v týždni: *prednášky mávame stredou, štvrtkom...* podľa vzoru v srbčine: *predavanja imamo sredom, četvrtkom*. Z hore uvedeného vyplýva, že sa žiada predložka v + A pri názvoch dní v týždni: *prednášky mávame v stredu, vo štvrtok*.

Najčastejším zdrojom interferencie pri predložke na je pri vyjadrovaní času s významom „na kedy“, keď namiesto predložky na použijeme srbskú predložku za. Vo vete: *To je za dnes všetko*. predložka za z hľadiska spisovného jazyka je nevhodná. V spojeniach, ktoré odpovedajú na otázku Na kedy?, používame predložku na: *To je na dnes všetko*. Alebo: *úloha na túto hodinu (*namiesto: *úloha za túto hodinu), plány na budúci rok (*namiesto: *plány za budúci rok), návrh rozpočtu na rok 2020 (*namiesto: *návrh rozpočtu za rok 2020*). Niekedy sa v týchto spojeniach používa aj predložka pre: *to je pre dnes všetko*; *úloha pre túto hodinu*. Predložka pre sa nikdy nespája s časovým určením. Používame ju v takých spojeniach, na ktoré sa pýtame otázkou: Pre koho? Komu?, napr. *dar pre dcéru; kniha pre študenta, diplom pre víťaza*. V médiách sme zaznamenali aj túto vetu:

Schválili rozpočet na rok 2019 a hlasovali za návrh rozpočtu za rok 2020. (po srbsky: *budžet za 2019. godinu, budžet za 2020*). V tomto kontexte ide o časové vyjadrenie. V spojení *na rok 2019* ide o časový rozsah, ktorý uplynul, tu sa používa predložka za a v spojení *za rok 2020* si položíme otázku nakedy? Tu použijeme predložku na, teda: *Schválili rozpočet za rok 2019 a hlasovali za návrh rozpočtu na rok 2020*. Vetou: *Médiá dnes zverejnili, že vláda mimoriadnu schôdzu stanovila v pondelok.* Podávateľ informácie chcel vyjadriť, že sa schôdza má uskutočniť na pondelok, presné určenie času. Ak použijeme predložku v, vtedy je význam, že v pondelok bolo rozhodnuté, že bude mimoriadna schôdza. Teda, prvotný zámer vyjadríme spojením *na pondelok*, lebo odpovedá na otázku „na kedy?“

Pri vyjadrovaní účelu sa často používa predložka za namiesto predložky na (predložka za má účelový význam v srbčine, v slovenčine v spojení s menom v akuzatíve nemá účelový význam, iba v ojedinelých prípadoch, najčastejšie pri slovesách pohybu): *Obsah aflatoxínu prevyšuje nula celých päť desatín mikrogramu za kilogram*. (v srbčine: *0,5 mikrograma za kilogram*). Správna väzba v slovenčine: *0,5 mikrogramov na kilogram.* Aj v ďalších príkladoch predložky sú použité pod vplyvom interferencie: *dar na meniny (*namiesto: *dar za meniny), návod za používanie,* niekedy aj *návod pre používanie (uputstvo za upotrebu*) správna väzba bude *návod na používanie*; *pripraviť si materiály za prednášku, za zasadnutie → pripraviť si materiály na prednášku, na zasadnutie*; *Náš spolubesedník vysvetľuje, že pre/za dobrú rybaciu polievku, ryba musí byť svieža*. (v srbčine je spojenie *za dobru riblju čorbu*) a správne slovenské spojenie je *...na dobrú rybaciu polievku*; *Stretnutie ministrov je príležitosťou pre/za rozhovory*. (v srbčine *prilika za razgovore*), správne je *...na rozhovory*; *Koľko peňazí chceme po osobe*. (v srbčine *koliko para želimo po osobi*) správne je *...na osobu; násilie nad ženami;* (v srbčine *nasilje nad ženama*) treba použiť spojenie *násilie na ženách*. Účel, cieľ sa zvyčajne v slovenčine vyjadruje predložkou na v spojení s menom v akuzatíve: *prístroj na meranie, návod na používanie výrobku, aparát na fotografovanie*. Pri vyjadrovaní účelu niekedy sa môže použiť aj predložka pre, napríklad v spojeniach ako sa uvádza v KSSJ (1987: 332) *chovať pre krásu; chovať pre kožušinu; potreby pre domácnosť; poistiť pre prípad poškodenia* a pod.

Pod vplyvom srbčiny sa používa nenáležité spojenie *ísť na robotu* (v srbčine: *ići na posao*), *dolievať olej na oheň* (v srbčine: *dolivati ulje na vatru*). V uvedených spojeniach predložka na je použitá pod vplyvom srbského jazyka, ide o doslovný preklad. V slovenčine sa v tomto spojení používa predložka do v spojení s menom v genitíve, ktorou vyjadrujeme smerovanie dovnútra niečoho

(SSSJ a-g 2006: 668): *ísť do roboty*, *dolievať olej do ohňa*. Konkrétne v tomto, ale aj v mnohých iných prípadoch, v ktorých pod vplyvom srbčiny nastáva nenáležité používanie predložiek, interferencia nastáva pre už spomenuté odlišné vysvetľovanie si reálií a javov skutočnosti v dvoch jazykoch, čo u bilingvistov, ktorí pritom nepoznajú systém jedného z používaných jazykov, vyvoláva mechanické uplatňovanie pravidiel zaužívanejšieho jazyka. Je celý rad ďalších príkladov, na ktoré nemáme konkrétne jazykové vysvetlenie, lebo ide o mimojazykové záležitosti a preto si iba musíme osvojiť, že sa to v dvoch jazykoch vyjadruje rozlične a dbať, aby sme nerobili chyby, lebo to potom v jazyku, v ktorom nastane odklon od spisovnej normy, sa mení aj sémantika výpovede.

Interferencia často nastáva aj pri používaní predložky na v spojení s lokálom pri väzbe slovies a podstatných mien. Zaznamenali sme tieto príklady: *to záleží od nás; zúčastniť sa pri otvorení výstavy*. Ustálená a kodifikovaná je väzba *záležať na niečom* (lokálová väzba s predložkou na). Namiesto predložky od, ktorá sa spája s genitívom, treba použiť predložku na: *to záleží na nás; zúčastniť sa na otvorení výstavy*. Alebo: *záleží len na ňom, čo urobí; záleží na počasí, či prídu načas; úspech záleží na tvojej vôli*.

Predložkou na v spojení s menom v lokáli v slovenčine vyjadrujeme miesto deja na povrchu predmetu (SSSJ m-n 2015: 440). V našom výskume sme zaznamenali aj tento príklad: *byť na telefóne.* Ide o vplyv srbského jazyka (*biti na telefonu*). V uvedenom spojení predložkou na sme lokalizovali, že niekto sa nachádza na telefóne, stojí na ňom. Podávateľ informácie chcel vyjadriť, že niekto telefonuje, stojí pri telefóne. V tomto kontexte je srbskej predložke na ekvivalentná v slovenčine predložka pri s menom v lokáli: *byť pri telefóne*. Ide o vyjadrenie lokalizácie v blízkosti, neďaleko niekoho/niečoho, napr.: *pri dome zasadili stromy, stáli pri peci a pod*.

4.2. Predložka o

Predložka o patrí ku kontaktovým predložkám a vyjadruje dynamický kontakt deja s objektom, ktorý sa hneď aj ruší (Horák 1972). Vyžaduje si väzbu s akuzatívom alebo s lokálom. Podľa KSSJ (1987: 242, 243) v spojení s akuzatívom vyjadruje sedem rozličných vzťahov (miesto styku, dotyku; účel, cieľ; mieru; zreteľ; časový úsek, po ktorom nastáva dej; príčinu; väzbu pri slovesách a menách) a v spojení s lokálom štyri (časový bod; spôsob, prostriedok, nástroj; veľkosť, množstvo, rozsah; väzbu pri slovesách a menách). O spojeniach, keď predložka o v spojení s menom v akuzatíve typu *hodiny skrátiť o pätnásť minút,* viacej

budeme hovoriť pri predložke za. V srbčine na vyjadrenie časového úseku sa používa predložka za a pod vplyvom srbského jazyka sa dostáva aj do prejavov realizovaných po slovensky. Predložkou o v spojení s akuzatívom vyjadrujeme časový úsek, po ktorom nastáva dej ako sme uviedli v predchádzajúcom príklade. Také je aj spojenie: *prídem za desať minút*. V tomto spojení sa žiada predložka o, lebo sa niečo udeje o desať minút, po určitom časovom úseku. Spojením predložky o s lokálom podstatných mien označujúcich hodiny, minúty a sekundy sa vyjadruje časový bod deja alebo stavu: *zajtra začíname o ôsmej*; *autobus odchádza o piatej hodine a pätnástej minúte; zajtra sa stretneme o takomto čase;* ide o opozíciu časový úsek – časový bod. Čas vyjadrujeme aj predložkou na v spojení podstatného mena v akuzatíve. O tom sme hovorili pri predložke na. Predložkou o v spojení s menom v akuzatíve môžeme vyjadriť aj mieru. Zaznamenali sme niekoľko príkladov, keď vo vete predložka o bola vynechaná: *Ona je odo mňa dva roky mladšia. Sukňu treba skrátiť dva centimetre*. Ide o doslovný preklad viet zo srbského jazyka do slovenského. V srbčine v slovách tohto typu sa nepoužíva predložka a tá podoba sa dostáva aj do slovenčiny. V slovenčine na vyjadrenie miery sa používa predložka o: *Ona je odo mňa o dva roky mladšia. Sukňu treba skrátiť o dva centimetre*. Aj vo vete *Poškodili železiareň v Smedereve za 5 miliónov tisíc eur*. predložka za je použitá bola pod vplyvom srbčiny (*Oštetili su železaru u Smederevu za 5 miliona hiljada evra*). Ide o vyjadrenie miery s predložkou o: *poškodili železiareň v Smedereve o 5 miliónov tisíc eur*. Ďalšie spojenie predložky s menom, ktoré sme zaznamenali znie: *Za ňu sa rozpráva*. Aj v tomto spojení ide o preklad srbského spojenia, v srbčine: *za nju se priča*. V tomto kontexte v slovenčine je náležitá predložka o pri spojení so slovesami z okruhu hovorenia a myslenia: *O nej sa rozpráva*. Vo vete: *Rozmýšľal som na to vtedy.* nie je použitá vhodná konštrukcia. Môžeme myslieť na niečo a vtedy sa predložka na spája s menami a slovesami v akuzatíve a sloveso myslieť: *Myslieť na to vtedy*. Ak použijeme sloveso rozmýšľať, vtedy je vhodná konštrukcia s predložkou o v spojení s lokálom mien, resp. slovies: *Rozmýšľal som o tom vtedy*. V spojení *za mesiac bude mať osemnásť rokov* predložka za je použitá vo vete nenáležite. Ide o časové vyjadrenie (o tom budeme hovoriť pri predložke za). V uvedenom spojení treba použiť predložku o, ktorou v spojení s menom vyjadrujeme časový úsek, po ktorom sa niečo udeje: *o mesiac bude mať osemnásť rokov*. V ďalšom spojení: *báť sa za niekoho,* tiež máme nenáležite použitú predložku za. Tu sa používa predložka o v spojení s menom v akuzatíve a vyjadruje príčinu: *báť sa o niekoho.* Vyjadrenie príčiny v spojení predložky o v lokáli je aj v spojeniach: *mať obavy o budúcnosť, trápiť sa o chorých rodičov a pod.*

4.3. Predložka po

Predložka po podľa KSSJ (1987: 294) v slovenčine sa spája s dvoma pádmi, s akuzatívom a lokálom. Uvádza sa päť významov predložky po v spojení s akuzatívom a osem významov v spojení s lokálom. Z nich sa iba význam účelu, čiže cieľu vyjadruje oboma pádovými konštrukciami. V našom prostredí sa bežne používajú spojenia *ísť pre vodu, ísť pre noviny, ísť pre lekára, ísť pre poštu, k odborníkovi prichádzajú pre radu*. Pri slovesách pohybu používame predložku po, ktorou v spisovnej slovenčine vyjadrujeme účel, resp. cieľ činnosti. Nie je správne ju nahrádzať predložkou pre, ktorá je základnou predložkou na vyjadrenie príčiny. Náležité sú spojenia *ísť po vodu, ísť po noviny, ísť po lekára, ísť po poštu, k odborníkovi prichádzajú po radu*. Tu nemôžeme hovoriť že ide o vplyv srbského jazyka, lebo aj v srbčine sa používa rovnozvučná predložka po. Skôr by sme povedali, že ide o vplyv stredoslovenského nárečia. V tomto kontexte je náležitá predložka po, ktorá sa spája s pohybovými slovesami. Teda, pri slovesách pohybu (ísť, chodiť, chodievať), ak je naším cieľom nejaká činnosť, používame predložku po. V spojení: *pre ilustráciu uvediem príklad* predložku pre treba vystriedať predložkou na, ktorou tiež vyjadrujeme účel. Interferenčný jav na relácii srbčina – slovenčina je v spojení *pod jeden, pod dva*: väzba *pod + G: pod jedan, pod dva*. V slovenčine predložkou po vyjadrujeme poradie, používa sa pri vyratúvaní v spojení s menom v akuzatíve: *po prvé, po druhé*. Rovnako tak použijeme predložku po aj v spojeniach *po a, po b*... Keď ide o vyjadrovanie spôsobu, pod vplyvom srbčiny používame nenáležitú väzbu so slovesami typu rozprávať, písať, napr. *rozprávať slovenský/anglicky, rozprávať na slovenský.* V srbčine je *pričati slovački/na slovačkom* (bezpredložkové spojenie alebo predložka pod vplyvom srbčiny). V slovenčine je náležité spojenie *rozprávať po slovensky, po anglicky*. V spojení predložky s menom v lokáli vo vojvodinskom prostredí sme zaznamenali spojenie: *fľak od káve.* V KSSJ (1987: 294) sa uvádza význam pôvod pôvodcu a náležité spojenie bude s predložkou po: *fľak po káve*. Rovnako tak aj *zdediť po rodičoch* a pod.

4.4. Predložka za

Predložka za v spisovnej slovenčine z funkčného hľadiska patrí k primárnym predložkám. Uvedená predložka sa spája s tromi pádmi: s genitívom, akuzatívom a inštrumentálom. V KSSJ (1987: 534) sa uvádza 19 významov tejto predložky: v spojení s genitívom dva, v spojení s akuzatívom desať a v spojení inštrumentálom sedem. Uvedieme niektoré významy predložky za pri ktorých aj

v spisovnej slovenčine nastávajú pochybnosti pri používaní a potom uvedieme homonymnú predložku za, ktorá sa tiež vyskytuje v srbčine a veľmi často sa vyskytuje v spojeniach v prostredí vojvodinských Slovákov. V spojení s akuzatívom v spisovnej slovenčine predložka za okrem iných významov vyjadruje aj časový rozsah. V KSSJ (1987: 534) sa uvádzajú tieto významy: *opraviť niečo za deň, raz za čas*. Význam uvedeného spojenia je, že oprava niečoho trvá jeden deň. Ten časový úsek by sme mohli označiť aj ako „v priebehu“, čiže, niečo sa uskutoční v priebehu určitého času: *majstri zakončia za dva týždne, umývanie riadu zvládol za dvadsať minút, seminárnu prácu napíše za týždeň*. Uvedené práce budú trvať dva týždne, dvadsať minút, týždeň. Časový význam má aj predložka o v spojení s akuzatívom. V KSSJ (1987: 243) pri časovom význame sa uvádzajú tieto významy: *prísť o chvíľu, výsledok sa prejaví o deň*. Uvedieme ešte niektoré spojenia na vyjadrenie času s predložkou o: *prísť o dvadsať minút, ozvem sa o týždeň*. Význam: prídem, keď uplynie dvadsať minút, po uplynutí týždňa, po týždni sa ozvem. Rozdiel medzi časovým významom predložiek *za* a *o* v spojení s akuzatívom je v tom, že predložkou *za* sa vyjadruje časový rozsah deja, vymedzenie časového úseku „v priebehu“, kým predložkou *o* sa vyjadruje časový úsek, po ktorom sa uskutoční alebo sa uskutočnil nejaký dej. V reči vojvodinských Slovákov nielen v ústnej forme, ale aj v písanej, nastáva posun pri používaní týchto dvoch predložiek v časovom význame: *za desať minút bude päť hodín*. V srbčine sa používa homonymná predložka za, ktorá má tiež časový význam a spája sa s akuzatívom: z*a deset minuta biće pet sati*. V spojení *za desať minút* v spisovnej slovenčine treba vystriedať predložku za predložkou o, lebo tu nejde o časový rozsah, ale o čas, ktorý má uplynúť do zavŕšenia päť hodín, preto sa tu má použiť predložka o: *o desať minút bude päť hodín*. Rovnako tak aj použitie predložky za vo vetách *Zasadnutie sa začne za desať minút. Výsledky volieb sa dozviete za tri dni*. je nenáležité. Ide o udalosť, ktorá sa začne o nejaký čas, o niečom sa dozvieme o niekoľko dní. V uvedených vetách predložku za treba vystriedať predložkou o, aby vety boli v duchu slovenského jazyka: *Zasadnutie sa začne o desať minút. Výsledky volieb sa dozviete o tri dni*. Ak použijeme predložku za, význam viet nadobudne iný význam, nie ten, ktorý mal hovoriaci na mysli. Aj v ďalších príkladoch, ktoré sme zaznamenali prevažne v médiách, ide o nenáležité použitie predložky za: *Usilovať sa za rozvoj prostredia. Hodiny skrátili za pätnásť minút. Cestovať za Niš. Kúpiť si lístok za Starú Pazovu. Chcete lepšiu budúcnosť za seba a vaše deti. Šili ste šaty za dámy.* V uvedených príkladoch v srbskom znení sa používa predložka za: *za razvoj sredine; za petnaest minuta; za Niš; za Staru Pazovu; za sebe i vašu decu.* Ide o spojenie predložky za s akuzatívom. V prvej

vete predložku za treba vystriedať v slovenčine predložkou o. Predložka o v slovenčine sa tiež spája s akuzatívom a lokálom. Predložka o v spojení s akuzatívom má sedem významov (miesto, cieľ, mieru, zreteľ, čas, príčinu a väzbu so slovesami a menami). V tomto kontexte ide o väzbu s podstatným menom: *Usilovať sa o rozvoj prostredia*. Vo vete: *Hodiny skrátili za pätnásť minút.* Obsah informácie je, že skracovanie hodiny trvalo pätnásť minút. Uvedenou vetou a konštrukciou hovoriaci chcel informovať, že v školách vyučovanie prebieha o pätnásť minút kratšie, čiže nie 45 minút, ale 30 minút. V tomto kontexte sa v slovenčine používa predložka o v spojení s akuzatívom a vyjadruje mieru. O vyjadrenie miery ide aj vo vete: *príjmy sa znížili za päť percent.* Predložka za je nenáležite použitá ako aj v spojení *za pätnásť minút*. Vo vetách: *Cestovať za Niš. Kúpiť si lístok za Starú Pazovu.* predložka za je použitá pod vplyvom srbského jazyka, ide o doslovný preklad zo srbského jazyka. V srbčine predložka za v spojení s akuzatívom vyjadruje cieľ pohybu, cesty, kam je niečo usmernené, cieľ, účel všeobecne. O predložke za v spojení s menom v akuzatíve na vyjadrenie cieľa sme písali v štúdii (Makišová 2018). V slovenčine predložka za v spojení s akuzatívom vyjadruje smer, je antonymom predložky pred. Predložkou za sa označuje lokalizácia na opačnú stranu, zadnú, neprístupnejšiu či neprípustnú stranu lokalizátora, ale aj lokalizáciu v blízkosti, napr. *Taška spadla za skriňu. Rodina si posadala za stôl.* V spomenutých spojeniach *za Niš; za Starú Pazovu* význam sa posunul od toho, čo hovoriaci mal na mysli. Predložkou za sme určili lokalitu, že sme prešli Niš, Starú Pazovu, dostali sme sa mimo Nišu, Starej Pazovy. Pôvodne hovoriaci chcel povedať, že má cestu namierenú do Nišu a nie poza Niš, chce si kúpiť lístok do Starej Pazovy a nie niekam poza Starú Pazovu, preto vo vetách predložku za treba vystriedať predložkou do. Predložka do sa spája s genitívom a má sedem významov (smerovanie dovnútra, smerovanie na niečo, miestna alebo časová hranica, spôsob, účel, zreteľ a väzba pri slovesách). V uvedených vetách do Nišu, do Starej Pazovy predložka do má význam smerovanie dovnútra. Preto bude: *Cestovať do Nišu. Kúpiť si lístok do Starej Pazovy*. Predložkou do v spojení s genitívom sa po slovesách pohybu vyjadruje smerovanie dovnútra, napr. *vstúpiť do triedy, ponáhľať sa do práce, položiť ruku do vrecka*. Predložka za je použitá pod vplyvom srbského jazyka aj v spojení: *papier za pečenie*. Predložkou za sa v slovenčine nevyjadruje účel, cieľ a v tomto kontexte ide o vyjadrenie účelu. V slovenčine sa v tomto kontexte používa predložka na v spojení s akuzatívom *papier za pečenie*. Vyjadrenie účelu je aj v spojeniach *šampón za vlasy* (*šampon za kosu*), *otázky za domácu úlohu* (*za domaći zadatak*), *poháre za víno* (*za vino*), ktoré boli utvorené na základe interferencie. Náležité spojenia sú: *šampón na vlasy*,

otázky na domácu úlohu, poháre na víno. Vo vetách: *Šili ste šaty za dámy. Chcete lepšiu budúcnosť za seba a vaše deti*. predložku za treba vystriedať predložkou pre: *pre dámy, pre seba*. Predložka pre sa spája s akuzatívom a má päť významov (príčinu, zreteľ, prospech, účel a väzba pri slovesách a menách). Konkrétne ide o vyjadrenie účelu (*pre dámy*) a prospech (*pre seba*). Rovnako tak aj v každodenných spojeniach: *pestovať zeleninu za seba, rozhodnúť sa za prvú odpoveď, mať zmysel za žart, humor* predložku za treba vystriedať predložkou pre: *pestovať zeleninu pre seba, rozhodnúť sa pre prvú odpoveď, mať zmysel pre žart, humor*. S akuzatívom sa predložka za spája so slovesami a menami KSSJ (1987: 534): *prosiť za rodičov, vďaka za lásku*. Namiesto predložky za u vojvodinských Slovákov sa často používa predložka na pod vplyvom srbského jazyka. V médiách sme zaznamenali takéto spojenie: *Ďakujem vám na príjemnom rozhovore*. V tomto kontexte treba použiť predložku za v spojení s akuzatívom: *Ďakujem vám za príjemný rozhovor*.

5. Záver

Predložka na + A má časový význam. V tomto význame do prejavov realizovaných po slovensky vo vojvodinskom prostredí sa namiesto predložky na často používa predložka *pre* alebo *za* pod vplyvom interferencie. Na vyjadrovanie účelu sa používa predložka *za* namiesto predložky *na*. Na vyjadrenie smerovania dovnútra niečoho namiesto predložky *do* sme zaznamenali predložku *na* pod vplyvom interferencie. Predložka *na* v spojení s menom v lokáli má význam miesta deja na povrchu predmetu. Spojenia tohto typu sú utvorené pod vplyvom srbského jazyka, treba použiť predložku *pri,* ide o lokalizáciu v blízkosti niekoho/niečoho.

Predložkou o + A vyjadrujeme v spisovnej slovenčine časový úsek po ktorom nastáva dej. V našom výskume sme zaznamenali spojenie predložky *za* s menom v akuzatíve. Predložkou o + A vyjadrujeme mieru. Vo vetách z nášho výskumu predložka bola vynechaná podľa modelu v srbskom jazyku. V ďalších vetách pri vyjadrení miery a príčiny sa predložka *za* spája s menom v akuzatíve namiesto náležitej predložky o + A.

Vo vojvodinskom prostredí používa sa predložka *pre* v spojení so slovesami pohybu namiesto náležitej predložky *po*. Pri vyjadrovaní poradia (vyratúvania) častá je predložka *pod* namiesto náležitej *p*o. Pri vyjadrovaní spôsobu v spisovnej slovenčine sa používa predložka *po*, ktorou treba vystriedať spojenia s predložkou *na* alebo bezpredložkové spojenia.

Predložkou *za* v spojení s menom v akuzatíve sa vyjadruje časový rozsah. Ak chceme vyjadriť časový úsek, po ktorom sa uskutoční dej, treba použiť predložku *o*. Aj pri vyjadrení miery sme zaznamenali predložku *za* namiesto náležitej *o*. Na vyjadrenie účelu sa v slovenčine používa predložka na + A a v našom výskume sme zaznamenali spojenie za + A.

Pri používaní predložiek vo Vojvodinskom prostredí musíme dávať pozor na význam, ktorý vyjadrujeme predložkou v spojení s menom alebo slovesom. Zvlášť pri tých, ktoré rovnako znejú v oboch jazykoch.

Literatúra

Dudok, M. (2010). Kontrastivna istraživanja srpskog i slovačkog jezika. U I. Klajn, P. Piper (Ur.), *Kontrastivna proučavanja srpskog jezika: Pravci i rezultati* (str. 107-121). Beograd: SANU.

Dvonč, L., Horák, G., Miko, F., Mistrík, J. (1966). *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

Horák, E. (1972). Predložkový systém spisovnej slovenčiny. *Slovenská reč*, 37, 341-354.

Krátky slovník slovenského jazyka (1987). J. Kačala, M. Pisárčiková (Ur.). Bratislava: Veda, Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied.

Makišová, A. (2018). Interferenčné prvky pri používaní predložiek na, za, v v reči vojvodinských Slovákov. U Živančević Sekeruš, I, Milanović, Ž. (Ur.), *Susret kultura* (str. 197-205). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.

Oravec, J., Bajzíková, E., Furdík, J. (1984). *Súčasný slovenský spisovný jazyk – Morfológia*. Bratislava: Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Slovník súčasného slovenského jazyka ag (2006). K. Buzássyová, A. Jarošová (Ur.). Bratislava: Veda, Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied.

Slovník súčasného slovenského jazyka mn (2015). A. Jarošová (Ur.). Bratislava: Veda, Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied.

Nataša Milivojević*
Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

UDK 811.111’367.625:811.163.41’367.625
81’362

CONTRASTING THE SEMANTICS OF EMISSION VERBS IN ENGLISH AND SERBIAN

The paper attempts to provide a finely grained theoretical account of contrastive semantics for the full class of verbs of emission in English and Serbian. Verbs of emission are essentially intransitive predicates which denote the emission of a stimulus. Levin (1993:233-238.) distinguishes four classes of emission verbs: verbs of smell emission (*smell, stink*), verbs of light emission (*shine, glitter, sparkle*), verbs of sound emission (*drone, bark, howl*) and verbs of substance emission (*bleed, fester*). Contrary to Levin’s view in which only verbs of sound emission enter into directional phrases denoting motion, we argue that all four subclasses of emission verbs have the semantic and syntactic potential via argument structure (i.e. by entering into constructions) to express motion in space and this has been attested for both languages under analysis. Furthermore, we claim that even within the same subclass, verbs of emission exhibit grammatical asymmetries that are not as a rule predicted solely by their lexical and/or argument template representations. Finally, we offer solid theoretical proof via frame semantics theoretical model that the varied frequency and unequal distribution of directed motion constructions with emission verbs in English and Serbian depend on the language - framing type (Talmy 2000, 2016, Milivojević 2011, 2016d, 2017) as well as on the potential argument structure projected by the head verb. Both of these linguistic aspects appear to be further augmented by cognitive and cultural factors which delimit language potential (in theory) from the actual language use in daily communication. The present analysis is backed by a parallel corpus of 140 English and Serbian sentences containing representative directed motion constructions compiled from the British National Corpus, the Corpus of Contemporary American English and the Corpus of Contemporary Serbian Language (SrpCor 2013).

Key words: verbs of emission, contrastive semantics, directed motion, frame semantics, encyclopedic knowledge.

* natasa.milivojevic@ff.uns.ac.rs

Introduction

The paper presents a case study which focuses on the full class of emission verbs in English and Serbian with the aim of accounting for its contrastive semantic and syntactic potential to express motion in space. Verbs of emission are commonly described as intransitive predicates which in their default denotation specify the emission of a stimulus. In her influential cross linguistic study *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*, Beth Levin (1993:233) distinguishes four classes of emission verbs: verbs of smell emission (*smell, stink, reek*), verbs of light emission (*shine, glitter, sparkle, flicker, gleam*), verbs of sound emission (*drone, bark, howl, burble, buzz, crackle*) and verbs of substance emission (*bleed, ooze, gush, bubble*). The subclass of verbs of sound emission (henceforth VSE) as described in Levin's study is greater in number than the rest of the subclasses. Levin and Rappaport Hovav (1995:68) argue that the reason for such class disproportion lies in the fact that the number of objects which emit sound under motion/manner manipulation is greater than that of other kinds of emissions under similar predefined circumstances, thus causing the more frequent usage of VSE.[1] Although this assumption may essentially be true for English, it is way too intuitive to be able to account for similar class disproportions in languages other than English.

We propose that emission verbs have the linguistic ability to surface as head verbs within verb phrases which denote motion in space in both languages under inspection. We also highlight the divergent patterns of lexicalisation of such motion via verbs of emission. The present research posits the hypothesis that frequency and relevance of emission verbs usage in motion denoting contexts depends on the conceptual, pragmatic and encyclopedic knowledge as well, and not just on the linguistic knowledge of a given language. The analysis presented in the paper aims at providing a theoretically solid comprehensive account for numerous variations in motion denoting behavior of emission verbs in the contrastive perspective.

[1] For a more elaborate discussion also see Milivojević 2016b and Milivojević 2016c.

Corpus and Method

The present analysis is backed by a parallel corpus consisting of 140 examples of English and Serbian sentences. The examples which entered the corpus all contain representative directed motion constructions headed by the available (sub)types of emission verbs in English and in Serbian. The examples which were included in the corpus were compiled from the British National Corpus (BNC), the Corpus of Contemporary American English (COCA) and the Corpus of Contemporary Serbian Language (SrpCor 2013). Additional examples of verbs of smell and substance emission were added from the relevant literature cited in the paper, since such instances of emission verbs with motion denotation were scarce in the corpora, i.e. only one English example was found in BNC (*The smell of meat assailed her nostrils and she followed it (the smell) into the kitchen)*. The criteria for the selection of examples was twofold:

a) emission verb constructions contained at least one head verb from the class of emission verbs with real or metaphorical motion denotation
b) the construction represented either an unaccusative or unergative case of sound emission surfacing as motion.

The structure of the corpus for the present case study is given in *Table 1:*

VE	**VSE**	**VLE**	**VSm.E**	**VSub.E**
BNC	32	3	1	3
COCA	35	5	/	2
CCSL	52	6	/	1

Table 1

Theoretical Implications of the research

Emission verbs have so far received a fairly small amount of attention in the linguistic literature, but when they did that was mostly due to their theoretically challenging argument structure in terms of prediction and licensing of arguments and also because of their syntactic and semantic potential to enter into directed motion constructions as verb heads, surfacing as verbs of motion (Perlmutter 1978, Levin 1993, Kaufman 1995, Rappaport Hovav & Levin 2000, Reinhart 2002,

Filipović &Vidaković 2010, Milivojević 2011, Potashnik 2012, Milivojević 2016a, 2016b, 2016c, 2016d, 2017, Fleischhauer, Gamerschlag, T. & W. Petersen 2017)[2]. In such directed motion constructions, emission verbs semantically shift into motion verbs, while their primary denotation often characterizes the concomitant manner of that motion. The contrastive examples below are taken from Milivojević (2016b)[3] [4]

1. a. The truck **rumbled** down the street.

   b. Kamion je protutnjao ulicom.

   truck is rumbled down the street

2. a. The bullet **whistled** through the window.

   b. Metak je prozviždao kroz prozor.

   bullet is whistled through the window

It is a well-established fact in the literature (c.f. Levin 1993, Talmy 2000, 2016, Milivojević 2017, among others) that VSE may become verbs of directed motion within constructions which denote directed motion is space; in such cases, they require a directional phrase XP as an obligatory argument of the head verb, be it a directional prepositional phrase or some other phrase of XP syntactic type which will contribute a directional interpretation to the construction as a whole. Milivojević (2017) proposes the syntactic template which is in line with Levin's

[2] These studies tackled a number of natural languages, usually taking English as a starting point and a contrastive counterpart for other languages; so far emission verbs were accounted for in German, Italian, Russian, Polish, Japanese and Serbian, among other natural languages.

[3] Milivojević (2016b) discusses both verbs of sound and light emission in the light of a directed motion construction.

[4] Examples used in the analysis were taken from the relevant research and literature on the subject (Levin 1993, Milivojević 2017, among others), as well as from the listed online sources; the hybrid structure of the corpus serves to illustrate constructional tendencies for encoding intransitive motion via emission verbs in both languages with as little specific limitation to corpus language sample(s) as possible. The selected language data illustrates a wide variety of language use in both English and Serbian, ranging from colloquial "everyday" language to written literary style.

analysis, but which holds for both real motion in space and metaphorical motion with no change in the default argument structure[5]:

3. $VE_{head} + XP_{satellite} \rightarrow DM_{Constr}$.

This kind of a syntax-semantics interface account is closely aligned with the notion of construction in traditional Construction Grammar (Goldberg 1995, Croft et al. 2010) where constructions are viewed as systematic pairings of meaning and structure.

Contrary to Levin (1993: 234, 236, 237), and in line with Milivojević (2016b, 2016c, 2017) we claim that verbs of emission other than VSE may also surface as verb heads with directional phrases. This is illustrated in the examples 4a and 4b for verbs of light emission (henceforth VLE) in English and 5a for VLE and 5b[6] for verbs of substance emission (VSE) in Serbian:

4. a. The light **flashed** into the sky. VLE
   b. The firefly **flickered** into the room VLE

The same kind of construction variety is present in Serbian as well (cf. Milivojević 2011, 2016b):

5. a. Svitac **je svetlucao** preko polja. VLE
   the firefly is sparkled across the field

   b. Voda **je izbijala** ispod belog kamena. VSE

   water is gush.out under white stone

However, as is additionally observed by Levin and Rappaport Hovav (1991), Kaufmann (1995a) and Levin and Rappaport Hovav (1995) among others, the motion verb use of VSE is accessible only if the specific sound can be interpreted as a by-product of motion. However, we claim that this restriction applies not only to VSE, but to the full class of emission verbs, which is why "by-product" sub-restriction feature needs to be redefined. Namely, the sound emitted during motion may also be emitted via agent in an unregative construction, i.e. in such cases where the sound is emitted by the agent (subject) of motion (see Milivojević 2016d, 2017 among others), while emissions of light or substance may by either a

[5] For an elaborate discussion regarding the range of motions covered by the construction see Milivojević (2016d, 2017).

[6] Examples adapted from Milivojević (2016b, 2017).

direct by-product of motion (6b, 6c) or a feature of a motion participant (i.e. *the figure* of motion) as in the examples 4b, 5a or 7c. However, none of these constructional variations listed above are accounted for in Levin's approach. Additional examples are given below; sentences 6 (a-d) and 7 (a-d) were extracted from the online corpora of English and Serbian respectively:

6. a. Anticipation, curiosity and a strange awareness **sparkled** through her. VLE (BNC)
   b. The New South segregationists continued to find ways to **ooze** across the artificial boundaries that separated the races, ultimately forcing officials to deal with the hydrological problems that they had ignored for so many years. VSub.E (COCA)
   c. Neil has stepped out onto the balcony, letting sticky ocean air **bleed** into the room. VSub.E (COCA)
   d. The curtains parted, and light **gushed** into the dark space. VSub.E (BNC)
7. a. Braćo! – podigao je de Costa svoje koščate ruke prema njujorškom nebu preko koga su **fijukali** oblaci. – Našu otadžbinu još uvek kljuje galeb krvavog kljuna! Krvava mu krila i kandže! VSE (SrpKor)
   b. Uto se iz Dvadeset devetog novembra natraške sa gradilišta izvuče u Dečansku prepuni ogromni žuti teretnjak. Dimeći, **grmeo** je ulicom prema Trgu Marksa i Engelsa i ljudi su ga ravnodušno gledali. VSE (SrpKor)
   c. A u brvnari gori veliki oganj i **svetli** kroz prozore. VLE (SrpKor)
   d. Potok nazivaju Hladnica. On **kulja**, **buči** bistar preko kamenja, kao u raju, i komata se dole, plete valove, putem kuda je do nizine postojalo još šest vodenica. VSub.E, VLE (SrpKor)

Finally, the set of verbs of smell emission (henceforth VSmE) is the smallest subset of emission verbs and Levin (1993: 236–237) points out that VSmE have the most limited range of properties. More specifically, when these verbs enter into constructions expressing the location of the smell, the emitter of the smell is by default expressed in an *of* phrase as in the example 8 below:

8. Our sex education was confined to a biology lab **smelling of** formaldehyde.

Also, neither the literature nor the corpora listed cases of directed motion constructions with VSmE of the following type:

9. a. ??The skunk stank down the path.

b. ??Prosmrdeo je niz stazu/stazom.

it stank is down path

Prefixed perfective manner verbs used in narration in Serbian are restricted in terms of *morphological blocking* and *combinatory potential*, as originally outlined in Milivojević (2016d, 2017), and Filipović and Vidaković (2010). These two morphosyntactic processes restrict the freedom of verb-prefix combinations as well as the 'combinability' of prefixed manner verbs with directional prepositions in motion expressions respectively. Such constructions remain at the periphery of the morphosyntactic potential for motion expression in Serbian. Rather than arguing these constructions are ungrammatical, we are going to claim that they are not typically expressed or licensed in a language for the reasons established, habitual and cultural meaning patterning. In other words, we can term these examples as odd, since they are highly infrequent, but not impossible in terms of grammar.

Before we move into theoretical reasons for such varying frequencies of different emission verbs, we will very briefly reflect on a language typology proposed by Leonard Talmy (Talmy 1975, 1985, 2000, 2016). Talmy proposes a two-way typology according to motion expression patterns available in a language. Languages fall into two main types, on the basis of where the *path of motion* is represented in a sentence with motion meaning. The path can conflate with the verb or it can be lexicalized via various types of satelites, i.e. prefixes, particles, case markers, prepositional phrases etc. (this is illustrated in the examples 1 – 9 in the previous text of the paper).

> *In this two-category typology, if the path is characteristically represented in the main verb or verb root of a sentence, the language is verb framed, but if it is characteristically represented in the satellite or in a P element, such as prepositional phrase, case inflection, etc. the language is satellite framed (Milivojević 2011: 75).*

Consequently, natural languages can be either verb or satellite-framed, with English and Serbian both belonging to satellite-framed languages, but both with some inter-class variations.[7]

[7] For the purposes of space, this discussion will not be further elaborated here; for longer discussions and a full account on framing possibilities and types for English and Serbian

Frame Semantics and its application to emission verbs in English and Serbian

Having briefly surveyed the existing relevant accounts of emission verb semantics where none of them, syntactic and semantic alike, offer a full explanation for the marginal cases and types of argument licensing with emission verbs we now turn to *frame semantics as* the theoretical account which is line with the proposal made by Fleischhauer, Gamerschlag and Petersen (Fleischhauer, Gamerschlag & Petersen 2017), which should offer the flexibility in specifying lexical restrictions, constraints inferred from world knowledge and temporal and structural properties of events and objects in one uniform format. The key proposal in our approach is that the meaning of a word (or any linguistic expression) cannot be fully understood without access to all the relevant encyclopedic knowledge related to that word. This is in line with the grounding proposals in frame semantics made by Charles Fillmore (1982) and Lawrence W. Barsalou (1992), among others. According to frame semantics, meaning in natural language is not separated from other forms of knowledge. As a natural language modelling tool, frame semantics relies on the specific structures of encyclopedic knowledge, which are called *frames*. The proposed notion of *frames* is based on Barsalou's claim that 'frames indeed provide the fundamental representation of knowledge in human cognition' (Barsalou 1982, 1992). They relate to things happening and occurring together in reality. Within this approach word meaning cannot be fully analyzed into features, since the meaning and its frame are inseparable from each other. Generally, theoretical approaches which rely solely on lexical decomposition lack the encompassing and the precission of the encyclopedic approaches, since the letter account not only for the grammatical availability of the construction but also for its pragmatic and contextual implications. Furtjermore, the frame may not be part of the lexical meaning itself, but our understanding of meaning crucially involves analysis of both the frames and the lexical senses which depend on them. Let us consider the following examples:

10. a. The dog **howled**.
    b. Pas **je zavijao**.
       dog is howled
    c. The motorbike **howled** down the street
    d. Motor **je zavijao** niz ulicu/ulicom.

see Milivojević 2011, 2016d, 2017, Filipović&Vidaković 2010 and Fleischhauer et.al. 2017 and Fagard et.al. 2017.

motorbike is howled down the street

Fleischhauer et. al. (2017) construct the following frames or conceptual graphs to capture the meaning of directed motion with emission verbs (*Picture* 1-3):

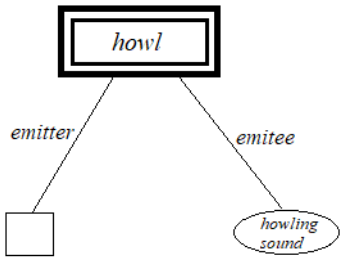

Picture 1

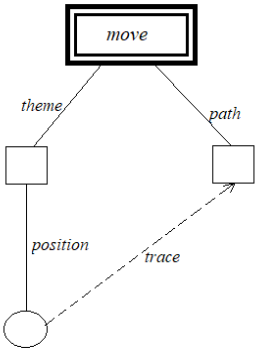

Picture 2

According to the frame in *Picture 1*, a howling event involves an emitter, which is introduced by the sole argument of the verb, and an emittee, i.e. the howling sound which is emitted. The frame in *Picture 2* states that a verb expressing directional movement, such as English *move*, has a theme and a path argument. The theme argument changes its spatial position in the course of the motionevent. The two graphs are then fused to yield the complex frame for the extended motion use presented in *Picture3*:

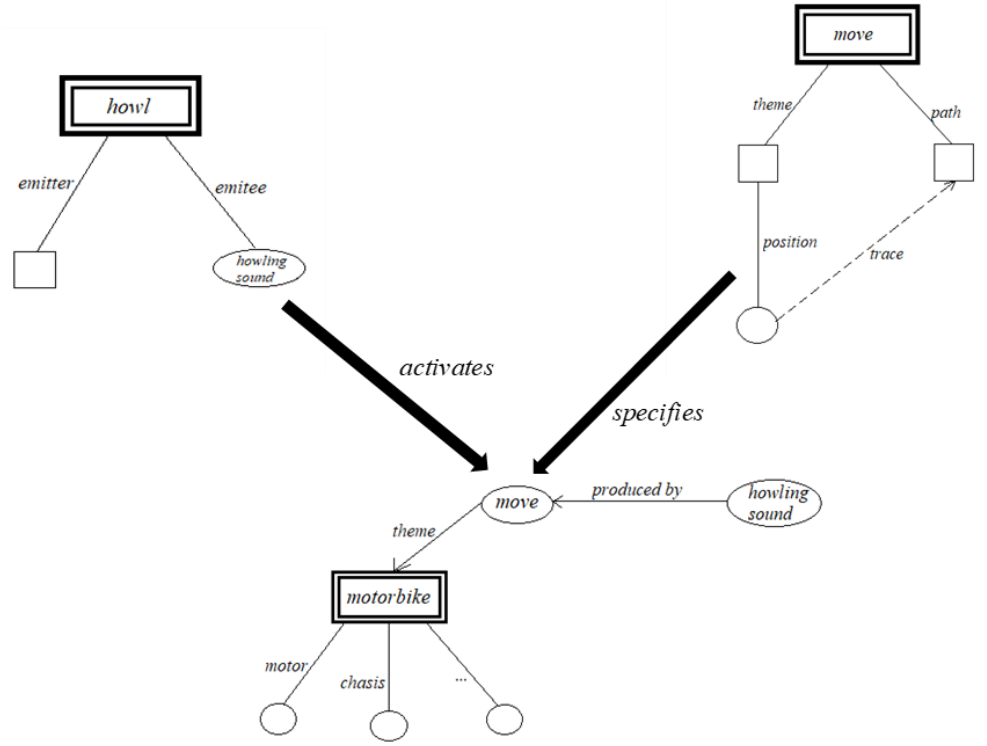

Picture 3

The frame on the left represents the base verb meaning as introduced in the preceding Figure 1. On the right, the frame of the argument 'motorbike' is given.

> In addition, we can in this way represent our object knowledge that a howling sound is characteristically produced by a motorbike if it moves. As already noted, frame representations are flexible and can vary arbitrarily in regard to complexity. In particular, adding attributes and zooming in and out of attribute nodes yields representations of different degrees of explicitness. (Fleischhauer et.al. 2017: 190).

The movement of the motorbike is modeled at the bottom level that allows for zooming into the situation at any time point. The driving event involves a change of the position of the motorbike and activating the features relevant for the interpretation of the motion situation. What follows is that the idea of frames in frame semantics is fluid and dynamic. This kind of theoretical modelling also

opens up a way of integrating the necessary encyclopedic knowledge of the concept into a theoretical representation of the motion event.

Discussion

The introduction of frames into cognitive science led to a paradigm change. Instead of being taken as atomic units, concepts came to be understood as classes of highly structured entities describable in terms of recursive structures. These structural frames can also be used to represent verbs and the relational roles of their arguments.[8]

When it comes to the contrasts between English and Serbian, even though both languages are satellite-framed, they do not exhibit uniform behavior when expressing motion in space. Filipović and Vidaković (Filipović&Vidaković 2010) point out that even though native speakers, translators and language learners are instructed to use manner verbs in English in all circumstances since they are the most typical means to express different kinds of motion in combination with directional prepositions, this presupposition does not hold in language practice in reality. A translator may choose a subordinate clause of manner, or a manner paraphrase instead of a manner verb. In Serbian, on the other hand, there are restrictions regrading prefixation of emission verbs with goal and source prepositions (cf. Milivojević 2017), there are instances of morphological blocking (e.g. **prosmrdeti, *izsvetlucati*) and there is a range of alternative syntactic templates which are more formulaic and frequent than a directed motion construction (e.g. *prošao je šepajući* vs. **prošepao je*). Furthermore, English does not typically allow sound emission unergatives and both Englsih and Serbian exhibit instances of intra-type variations regarding Talmy's typology of languages (cf. Filipović&Vidaković 2010, Milivojević 2011, 2016c, 2016d, 2017). We claim that these changes exist as a consequence of difference in cultural framing when it comes to atypical motion encoding in English and Serbian. In fact, languages support both the development and reinforcement of cultural models, mainly through formulaic language which generally serves as a core for language use in a speech community since prefabricated linguistic expressions usually are shared by and mean the same for each member of that community.

[8] For an extensive discussion on the detailed theoretical development of conceptual representation and frame theory see Petersen 2007.

Such collective cultural models are internalized and privatized by individuals through their experience, but are subsequently developed into private mental models. As Kecskes (Kecskes 2012) points out cultural models are *cognitive frames* or templates of assumed or implicit knowledge that assist individuals in interpreting and understanding the world around them. 'Encyclopedic knowledge includes cultural models that are usually defined as a cognitive schema that is intersubjectively shared by a social group.' (Kecskes 2012:181)

Conclusion

The present case study confirms that Talmy's typology is too coarse-grained to provide a full picture of the way in which motion events are expressed across different languages. In the light of the contrastive view of emission verbs, Serbian seems to be more liberal than English in expressing eventualities that involve both motion and sound emission since it freely allows unergatives with true sound emitter agents with motion interpretation. Both languages allow unaccusatives in intransitive motion constructions. Also, the corpus used in the paper suggests that motion denoting constructions headed by emission verbs are more frequent in informal style of expression, although a detailed stylistic analysis has been left out of the present focus and for further research.

We further conclude that there is a difference between language system and the actual language use due to the fact that speakers use structures present in their language to create personal narratives, where such narratives are only partly constrained by the language system itself. The final claim in the present study is going to be that various constraints regarding the frequency and variety of formulaic language within a language system can be made by language usage just as well as by language structure. In other words, certain features may be less prominent in language description, but may still be available within the language system. This idea is in line with Slobin's proposal (Slobin 2004), where it is stated that languages differ not so much in what they enable their speakers to express as in the way they organize and structure the information; in consequence, some semantic components may be more salient than others.

Online sources

The British National Corpus, version 3 (BNC XML Edition). (2007–). Distributed by Bodleian Libraries, University of Oxford, on behalf of the BNC Consortium. Available online at: http://www.natcorp.ox.ac.uk/TT

Davies, Mark. (2008–) *The Corpus of Contemporary American English (COCA): One billion words, 1990-2019*. Available online at: https://www.english-corpora.org/coca/

Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu (SrpKor). (2003–).

Available online at: http://korpus.matf.bg.ac.rs

References

Barsalou, L.W. (1982). Context-independent and context-dependant information in concepts. *Memory&Cognition 10*, 82–93. Retrieved from: https://doi.org/10.3758/BF03197629

Barsalou, L.W. (1992). Frames, concepts and conceptual fields. In: A. Lehrer, A., & E.F. Kittay (Eds.), *Frames, fields, and contrasts: New essays in semantic and lexical organization* (pp. 21–75). Hillsdale, N.J: L. Erlbaum Associates.

Beavers, J., Levin, B. & S.W. Tham (2010). The typology of motion expression revisited. *J.Linguistics, 46,* 331–377.

Croft. W. et.al. (2010). Revising Talmy's typological classification of complex events. In Boas, H. (Ed.) *Contrastive construction grammar* (pp. 201–235). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Fagard, B., Stošić, D. & M. Cerruti (2017). Within-type variation in Satellite-framed languages: The case of Serbian. *Sprachtypologie und Universalienforschung 70 (1),* 637–660. Retrieved from: https://doi.org/10.1515/stuf-2017-0027

Filipović, L. &Vidaković. I. (2010). Typology in the L2 classroom: Second language acquisition from a typological perspective. In Putz, M. & L. Sicola (Eds.) *Cognitive processing in second language acquisition: Inside the learner's mind* (pp. 269–293) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Fleischhauer, J, Gamerschlag, T. & W. Petersen (2017). A frame-analysis of the interplay of grammar and cognition in emission verbs. *Yearbook of the German Cognitive Linguistics Association Vol 5 Issue 1*, 177–194. Retrieved from: https://doi.org/10.1515/gcla-2017-0012

Goldberg, A. (2013). Argument Structure Constructions versus Lexical Rules or Derivational Verb Templates. *Mind&Language Vol 28, Issue 4*, 435–465.

Harley, H. & Noyer R. (2000). Formal vs. encyclopedic properties of vocabulary: Evidence from nominalisations. In: B. Peters (Ed.), *The Lexicon-Encyclopedia Interafce* (pp 349–374). Amsterdam: Elsevier.

Kaufmann, I. (1995). What is an (im)possible verb? Restrictions on semantic form and their consequences for argument structure. *Folia Linguistica* XXIX (1–2). 67–103.

Kecskes, I. (2012). Encyclopedic knowledge and cultural models. In: H. Schmid (Ed.), *Cognitive Pragmatics* (pp. 175-197) Berlin&Boston: De Gruyter Mouton.

Kecskes, I. (2014). *Intercultural Pragmatics.* Oxford: Oxford University Press.

Levin, B. (1993). *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. Chicago: The University of Chicago Press.

Milivojević, N. (2007). Telične partikule u engleskom i perfektivni prefiksi u srpskom jeziku – glagolski vid ili tip glagolske situacije?. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 32*, 397–407.

Milivojević, N. (2010). Motion expression and framing in English and Serbian. In: Subotić, Lj. & I. Živančev-Sekeruš (Eds.) *Susret kultura, Peti međunrodni interdisciplinarni simpozijum* (pp. 625-633.). Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad.

Milivojević, N. (2011). Lexical specification and argument structure of English and Serbian sound emission verbs. *B.A.S. British and American Studies, 11,* 235–246.

Milivojević, N. (2016a). Nešto o spektru značenja konstrukcija intranzitivnog kretanja u engleskom i srpskom jeziku: pogled ka periferiji. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XLI-1*, 249–267.

Milivojević, N. (2016b). Contrasting intransitive motion in English and Serbian: how do we build 'sound' events? *FACTA UNIVERSITATIS - Linguistics and Literature,14(2),* 147–159. Retrieved from: http://casopisi.junis.ni.ac.rs/ index.php/FULingLit/article/view/1983

Milivojević, N. (2016c). Revisiting verbs of emission: An update on some relevant theoretical accounts of lexical specification and argument structure of emission verb. *Logos & Littera: Journal of interdisciplinary approaches to text Vol 1, Issue 3, 25–44. Retreived from: http://www.ll.ac.me/treci%20broj/ Milivojevic%2025-44.pdf*

Milivojević, N. (2016d). *Konstrukcioni idiomi u engleskom i srpskom jeziku*. E-disertacija 10. Novi Sad: Filozofski fakultet. Retrieved from: ‹http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-384-2.›, 01.10.2020.

Milivojević, N. (2017). O strukturi i klasifikaciji konstrukcija direktivnog kretanja sa glagolima stvaranja zvuka u srpskom jeziku. *Srpski jezik*, XXII, 587–608.

Potashnik, J. (2012). Emission verbs. In: Everaert, M., Marelj, M. & T. Siloni (Eds.) *The theta system: Argument structure at the interface* (pp. 251–278). Oxford: Oxford University Press.

Perlmutter, D. M. (1978). Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, 157-189.

Petersen, W. (2007). Representation of concepts as frames. In: Skilters, J., Toccafondi, F. & Stemberger, G. (Eds.), *The Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication Vol 2* (pp. 151-170). Riga: University of Latvia.

Reinhart, T. (2002). The Theta System: An overview. *Theoretical Linguistics 28,* 229-290.

Rappaport, H. & Levin, B. (2000). Classifying single argument verbs. In: Coopmans, P., Everaert, M. & J. Grimshaw (Eds.), *Lexical specification and insertion* (pp. 269–304). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Slobin, D. (2004). The many ways to search for a frog. Linguistic typology and the expression of motion events. In Strömqvist S. & L. Verhoeven (Eds.), *Relating events in narrative – typological and contextual perspectives* (pp. 219–257). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Talmy, L. (1975). Semantics and syntax of motion. In Kimball J.P. (Ed.), *Syntax and semantics Vol 4* (pp. 181–238). New York: Academic Press.

Talmy, L. (1985). Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In Shopen T. (Ed.) *Language typology and syntactic description Vol 3: Grammatical categories and the lexicon* (pp. 57–149). New York: Cambridge University Press.

Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics: Typology and process in concept structuring*. Cambridge, MA: MIT Press.

Talmy L. (2016). Properties of main verbs. *Cognitive Semantics Vol 2 (2)*, 133-163. Retrieved from: https://doi.org/10.1163/23526416-00202001

VIII
LANGUAGE AS A CULTURAL PHENOMENON

Vesna Bogdanović*

Vesna Bulatović
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.163.41'44:004.738.378.4
811.111'44:004.738.378.4

IZRAZI POJAČAVANJA AUTOROVE TVRDNJE U NETSPIK JEZIKU NA STUDENTSKIM DISKUSIONIM FORUMIMA

The consequence of Computer Mediated Communication (CMC) is Netspeak as a type of language combining the elements of both spoken and written communication. Students tend to combine Netspeak with idiolect and informal language code, and the results can be observed in academic posts written on learning platforms. The aim of the paper is to provide a cross-cultural analysis of communication posted on discussion forums, focusing on the range of boosters used. The corpus includes posts collected from Moodle courses delivered at the University of Novi Sad and written in Serbian as L1 and English as L2. Boosters are analysed due to their diversity, since they include abbreviations, emoticons, repeated letters and punctuation marks, capital letters, and the like. Cross-cultural analysis will demonstrate how often these metadiscourse features are used in comparison to lexical boosters, and whether these features are overtaking the academic communication on learning platforms.

Key words: Netspeak, boosters, academic communication, discussion forum, interculturality.

Uvod

Digitalne komunikacione tehnologije prisutne su u svim oblastima ljudskog delovanja, uključujući i obrazovanje. Komunikacija bez upotrebe računara nezamisliva je u vremenu u kom živimo. Kompjuterski posredovana komunikacija (CMC) podrazumeva komunikaciju upotrebom računara (McQuail 2005[5]: 552), odnosno spoj govornih i pisanih karakteristika jezika. Ova komunikacija može da bude sinhrona ili asinhrona (Crystal 2001). Sinhrona komunikacija se dešava u realnom vremenu i korisnici su istovremeno angažovani putem video poziva ili mrežne video konferencije. S druge strane, asinhrona komunikacija je

* vesna241@uns.ac.rs

komunikacija sa vremenskim razmakom, gde korisnici ne moraju da komuniciraju istovremeno, već mogu da pročitaju poruku, sprovedu kratko istraživanje ili pronađu željenu informaciju i tek tada napišu odgovor. Kada se asinhrona komunikacija pravilno koristi, može da bude efikasna kao i diskusije u učionici, pre svega zbog fleksibilnosti, kvaliteta i kvantiteta učešća, otvorenosti komunikacije i pregleda nakon učešća (Morse 2003).

Pored toga što jezik može da zavisi od kompjuterski posredovane komunikacije, jezik koji ljudi koriste zavisi i od situacije u kojoj se nalaze. Tako na primer, akademska komunikacija na engleskom jeziku zahteva formalni rečnik, složene strukture rečenica, kao i upotrebu participa i veznika kako bi nečije ideje bile jasne i sažete. S druge strane, CMC uspostavlja novu raznolikost pisanog jezika sa elementima govorne komunikacije. Kristal (Crystal 2001) ovu vrstu jezika naziva netspik (engl. *Netspeak*), i objašnjava da ovaj jezik „nije identičan ni govoru ni pisanju, ali selektivno i prilagodljivo prikazuje svojstva oba“ (Crystal 2001: 47). Netspik ne poštuje gramatička pravila i ortografske norme dok njegovi korisnici teže brzoj i jednostavnoj komunikaciji (Bugarski 2005: 23-24). Neke od karakteristika netspika uključuju upotrebu skraćenica (LOL – smejte se naglas), emotikona (😊, ☹), ponovljenih slova (jaaaao), velikih slova (HEJ), ponovljenih interpunkcijskih znakova (!!!!!) i slično (Crystal 2001; Herring 2001). U razvoju netspika veoma veliku ulogu odigrale su društvene mreže (Redli 2018) zbog velikog broja mladih korisnika i ograničenog broja karaktera u okviru objave. Očekivano je da se ovakav jezik nalazi u diskusionim forumima na platformama za učenje, uvodeći tako tipično neakademske jezičke karakteristike u akademsku komunikaciju između studenata i profesora.

Cilj ovog rada je da se kroz interkulturnu analizu postova koje su studenti pisali na srpskom kao maternjem jeziku i na engleskom kao stranom jeziku na forumima za diskusiju naglase sličnosti i razlike netspika u dva navedena jezika. Analiza je sprovedena na jednom elementu metadiskursa, izrazima koji pojačavaju autorovu tvrdnju, koji su dobar pokazatelj tranzicije i promena prisutnih u CMC komunikaciji u akademskom okruženju. Navedeni izrazi su posmatrani i kao leksički elementi i kao grafički elementi kroz upotrebu emotikona i slika u postovima studenata objavljenim na forumima za diskusiju.

Asinkroni diskusioni forumi

Jednostavno postavljanje asinhronog foruma za diskusiju nije dovoljno za uspešnu komunikaciju u učionici (Guldberg & Pilkington 2006). Potrebno je da se teme diskusija povežu sa ciljevima kursa, kao i sa konkretnim otvorenim pitanjima koja podstiču studente da zauzmu određeni stav o nekom pitanju. Prednost učestvovanja na diskusionim forumima ogleda se u fleksibilnosti studenata da daju svoj doprinos raspravi kada su spremni, tj. kada njima to odgovara (Biesenbach-Lucas 2003). Forumi za diskusiju su posebno pogodni za studente koji pate od anksioznosti kada govore strani jezik ili one koji su samo stidljivi kada je u pitanju javni govor. Takođe, prednost foruma za diskusiju posebno je vidljiva u efikasnosti u velikim grupama u kojima studenti nevoljno učestvuju u raspravama.

U literaturi se mogu naći brojne studije koje su analizirale upotrebu diskusionih foruma u obrazovanju (Biesenbach-Lucas 2003; Chizmar & Walbert 1999; Shaw & Pieter 2000; Skogs 2014). Studije sugerišu da forumi za učenje na mreži mogu postati efikasna praksa ukoliko su povezani sa pozitivnim stavovima o učenju i boljim uspehom (Shaw & Pieter 2000: 17). Diskusioni forumi su se zahvaljujući interakciji student-student i student-nastavnik pokazali kao koristan alat za razjašnjavanje problematičnih i teških tema sa časa (Chizmar & Walbert 1999). Pisana mrežna interakcija između studenata na diskusionim forumima sličnija je akademskoj prozi nego razgovoru, što implicira da studenti pišu na način koji je pogodan za akademski diskurs (Skogs 2014). Kultura igra važnu ulogu u CMC komunikaciji, jer pojedinačni obrasci ponašanja određuju načine za tumačenje, asimilaciju i prilagođavanje CMC iskustva (Morse 2003: 40). Ocenjivanje je takođe motivacioni faktor, jer je veća verovatnoća da će studenti slati poruke kada ih nastavnici ocenjuju i podstiču na aktivno učešće (Bagherian & Thorngate 2000). S druge strane, nastavnici mogu da budu oduševljeni obrazovnim potencijalima asinhrone komunikacije, ali zabrinuti zbog vremena provedenog u čitanju, odgovaranju i ocenjivanju studentskih objava bez adekvatnih nagrada za tu aktivnost. Takođe, na negativnoj strani spektra nalazi se i činjenica da svako računarski posredovano okruženje može predstavljati određene izazove, kao što su tehnološka frustracija, poteškoće u koordinaciji, frustracija zbog kašnjenja ili zbog nedostatka tehničkih veština (Morse 2003: 39).

U okviru ove studije, forumi za diskusiju posmatrani su kao prostor za objavljivanje pisanih priloga tokom vremenskog okvira koji je odredio nastavnik. U okviru foruma, studentima je data mogućnost da započnu nit (engl. *thread*) sa

određenim aspektom teme. Diskusija je bila vidljiva svim učesnicima i nakon zatvaranja, što je studentima trebalo da pruži dodatnu priliku za razmišljanje (Greenlaw & Deloach 2003; Salmon 2002).

Osobine metadiskursa

Diskusioni forumi i društvene mreže predstavljaju izvor brojnih tema za istraživanje, uključujući i istraživanja o jeziku. Jedno od novijih istraživanja o inovacijama u jeziku mladih na društvenim mrežama zaključuje da „udvajanje predloga i prefiksacija određenih glagola u jeziku mladih imaju svoje mesto unutar sistema jer služe semantičkom popunjavanju praznina“ (Redli 2018: 181). Kao nastavak istraživanja o promenama u jeziku, za ovu studiju za korpus su određeni izrazi za pojačavanje autorove tvrdnje kao zanimljiv metadiskursni element koji nije mnogo istraživan kao osobina jezika na diskursionim forumima i društvenim mrežama (Bogdanović i Bulatović 2020). Pojam metadiskursa podrazumeva izraze društvene angažovanosti koji se koriste u akademskom kontekstu kao način da pisac projektuje svoje mišljenje i stavove u okviru diskursa, kao i da signalizira svoje razumevanje sadržaja i svoj odnos prema čitaocu (Hyland 2010). Postoji čitav spektar različitih interpretacija metadiskursa (Adel 2006; Crismore 1989; Hyland 2005a; Mauranen 1993; 2010). Metadiskursni izrazi pomažu u vođenju čitaoca kroz tekst, u organizaciji teksta, u autorovoj proceni pretpostavljenog razumevanja čitaoca, ali i u (ne)iskazivanju piščevih stavova, ograničenja i mišljenja. Ovi izrazi anticipiraju, priznaju, potiskuju ili osporavaju alternativne i suprotne stavove širenjem ili ograničavanjem mogućnosti za određenim gledištem (White 2003). Pored brojnih istraživanja u svetu (npr. Akbas & Hardman, 2018; Pisanski Peterlin 2010; Perez-Llantada 2010), metadiskurs je tema kojom su se bavili istraživači i u Srbiji, istražujući njegovo prisustvo u naučnim radovima (Blagojević 2005; Bogdanović i Mirović 2013; Mirović i Bogdanović 2016), udžbenicima (Bogdanović 2017) i u radovima istraživača početnika (Bogdanović i Mirović 2018).

Izrazi pojačavanja autorove tvrdnje kao verbalni i neverbalni elementi metadiskursa

Važna osobina akademskog diskursa je modifikovanje tvrdnji, odnosno naglašavanje onoga što se smatra tačnim i prenošenje određenog stava čitaocima. Izrazi koji se koriste kako bi pojačali autorovo mišljenje i stav važan su element

metadiskursa (Hyland 2005a). Izrazi pojačavanja autorovog stava predstavljaju autorov samopouzdan glas, jer ističu sigurnost u stav i obeležavaju ličnu povezanost autora sa temom, kao i solidarnost sa publikom (Hyland 1999). Ovi markeri ističu zajedničko znanje, pripadnost određenoj društvenoj grupi i direktno angažovanje u odnosu prema publici (Hyland 1998).

Izrazi pojačavanja autorove tvrdnje mogu da pruže uravnoteženost objektivnim informacijama, subjektivnu procenu i pregovarački stav (Hyland 2005b), što može biti veoma važan element u prihvatanju nečijih tvrdnji. Ovi markeri uključuju glagole tvrdnje (*show, demonstrate, dokazati*), priloge koji objašnjavaju prihvaćenu istinu (*substantially, obviously, clearly, očigledno, izvesno*) i činjenične fraze (*it is clear that, in fact, sigurni smo, pokazuje veoma jasno*). Međutim, upotrebom netspika, ovim izrazima su se pridružili izrazi koji imaju velika slova, podebljana slova ili podvučena slova (***WOW***, *DIVNO*), kao i izrazi u kojima se koristi ponavljanje samoglasnika (*waay, Jaooo*).

Istraživanja izraza pojačavanja autorove tvrdnje posmatrala su njihovu upotrebu u okviru akademskog pisanja (Hyland 1998; 2000; Vázquez & Giner 2009), u studentskim naučnim radovima i esejima (Akbas & Hardman 2018; Macintyre 2017; Salichah, Irawati & Basthomi 2015), u pisanju na engleskom kao maternjem i engleskom kao stranom jeziku (Farrokhi & Emami 2008), kao i u pisanju na diskusionim forumima (Bogdanović i Bulatović 2020).

Prilikom komunikacije licem u lice, neverbalna komunikacija, odnosno izrazi lica i govor tela, mogu svojim izrazima predstavljati dodatne informacije koje demonstriraju istinska osećanja u vezi sa određenom situacijom. U mrežnoj komunikaciji gestikulacija je zamenjena emotikonima. Emotikoni su grafički prikazi izraza lica, izrazi pojačavanja autorove jezičke tvrdnje, i kao takvi predstavljaju prepoznatljivu karakteristiku netspika. Ovi grafički prikazi se koriste za izražavanje nečijih osećanja ili kao surogati za neverbalnu komunikaciju (Thompsen & Foulger 1996: 226). Do pojave smajlija, inače poznatog kao emotikon, pojedinci koji su koristili elektronsku komunikaciju nisu imali način da prikažu suptilne promene raspoloženja (Godin 1993: 4). Nekoliko studija prikazalo je da emotikoni ističu i pojednostavljuju značenje pisane poruke (Crystal 2001; Walther & D'Addario 2001). Oni doprinose prenošenju i razjašnjavanju značenja tekstualne komunikacije (Walther & D'Addario 2001; Kindred & Roper 2004), pomažući komunikaciji da postane efikasnija, kao i podržavajući učesnike u CMC-u da izraze svoje emocije u okviru teksta koji pišu. Osim emotikona kao grafičkog

prikaza osećanja i stavova, slike, linkovi ili dokumenti takođe mogu vizuelno da prenesu posvećenost tekstu i izgovorenoj poruci.

Cilj ove studije je da istraži da li studenti koriste izraze za pojačavanje autorovog stava dok pišu na diskusionim forumima, kao i način na koji ih koriste. Rad će pokušati da uporedi upotrebu verbalnih i grafičkih izraza, kao i da izvede zaključak o prikazima autorovog stava upotrebljenim kao metadiskurs.

Metodologija

Kvalitativna i kvantitativna analiza u okviru ovog istraživanja urađena je na dva korpusa, jednom na srpskom i drugom na engleskom jeziku. Kompjuterski posredovana komunikacija između studenata i profesora održana je na Moodle platformi, u čijem sastavu se nalaze i diskusioni forumi radi mogućnosti mrežne komunikacije. Objave su preuzete sa diskusionih foruma dva kursa održana na Univerzitetu u Novom Sadu u školskoj 2018/2019. godini. Učesnici su bili studenti treće i četvrte godine studija (20 – 23 godine). Na kursu na engleskom jeziku studentima je ponuđen niz tema povezanih sa tehnologijom kako bi se podstakle rasprave na forumima. Studenti su postove objavljivali dobrovoljno tokom jednog semestra. Na kursu na srpskom jeziku profesor je takođe ostavio niz tema na diskusionim forumima da bi studenti mogli da ih komentarišu ili su na forumima studenti postavljali pitanja u vezi sa predmetom i predstavljali zadatke koje je trebalo obaviti.

Ukupno je prikupljeno 200 postova na engleskom jeziku (24,796 reči) i 166 postova na srpskom jeziku (3,212 reči). Oba autora su postove prikupljali i kodirali ručno na osnovu preuzete i modifikovane liste izraza pojačavanja autorovog stava (Farrokhi & Emami 2008; Hyland 2005a). Lista je dopunjena srpskim ekvivalentima, a dodani su i drugi primeri koji su se pojavili u postovima. Pored pojedinačnih reči, fraze sa više reči su posmatrane kao pojedinačne stavke, sledeći Hajlandovu ideju (Hyland 1999) da je lakše upoređivati fraze umesto pojedinačnih reči kao metadiskursnih markera u korpusima nejednakih veličina. Stoga su fraze i složene strukture kvantifikovane kao pojedinačne stavke. Autori su samostalno radili na čitavom korpusu, a potom su upoređivali rezultate. U slučajevima neslaganja, oba autora su ponovo pregledala korpuse i svako dalje neslaganje rešavalo se diskusijom. Radi poređenja u studiji, korišćeni procenti predstavljaju procenat pojavljivanja markera metadiskursa u srpskom i engleskom korpusu.

Rezultati analize korpusa

Analiza korpusa predstavljena je kvantitativno i kvalitativno kroz primere iz studentskih objava. Korpus na engleskom jeziku je u daljem tekstu obeležen slovom E, a korpus na srpskom jeziku slovom S. Studentske objave na engleskom jeziku su obeležene brojevima od 1 do 200, a objave na srpskom jeziku brojevima od 1 do 166.

Studenti koriste izraze za pojačavanje autorovog stava u oba korpusa. Međutim, ukupna zastupljenost ovih izraza u korpusu E je 1,42% (352 izraza), a u korpusu S čak 4,64% (149 izraza). Procentualno manji broj ovih elemenata metadiskursa u korpusu na engleskom jeziku se može objasniti činjenicom da studenti prilikom pisanja na engleskom jeziku manje koriste ove elemente jer nisu još naučili da ih koriste i ne osećaju potrebu da naglašavaju svoje stavove u pisanju. Iz rezultata analiziranog korpusa se može videti da su najzastupljeniji izrazi za pojačavanje autorovog stava u korpusu E glagoli *think* (upotrebljen 58 puta) i *believe* (upotrebljen 16 puta), zatim prilozi *really* (upotrebljen 39 puta), *very* (upotrebljen 35 puta), *always* (upotrebljen 21 puta), *actually* (upotrebljen 17 puta) i *completely* (upotrebljen 16 puta). Nasuprot tome, u korpusu S se može primetiti veće prisustvo grafičkih izraza za pojačavanje autorovog stava: emotikon nasmejano lice ☺ (upotrebljen 52 puta), slike (upotrebljene 20 puta), ponavljanje samoglasnika (upotrebljeno 13 puta) i ponavljanje uzvičnika (upotrebljeno 7 puta) kao izraza za naglašavanje saopštenog sadržaja. U korpusu na srpskom jeziku je takođe primetna veća zastupljenost linkova (upotrebljeni 8 puta) i video materijala (upotrebljen 4 puta) kao izraza za pojačavanje autorovog stava. Od leksičkih izraza studenti su upotrebljavali sledeće izraze: *definitivno, izuzetno, u potpunosti se slažem, bravo, veoma, dosta, jako, iskreno žalim...* Međutim, mora se napomenuti da su ovi izrazi imali malu zastupljenost u analiziranom korpusu, tj. upotrebljeni su jednom ili dva puta.

Kao što se može uočiti iz rezultata, pored velike razlike u zastupljenosti ovih elemenata u analiziranim korpusima, primetna je i velika razlika u upotrebljenim izrazima. U korpusu E studenti su većinom koristili leksičke izraze za pojačavanje autorovog stava i za naglašavanje iznetih stavova i ideja (*think, believe, really, very, always*...). Ovi rezultati se delimično podudaraju sa rezultatima iranskog istraživanja gde je analizirana upotreba interakcijskih elemenata metadiskursa u studentskim objavama na diskusionim forumima i gde je

utvrđeno da su najzastupljeniji izrazi za pojačavanje autorovog stava glagoli *think*, *believe* i *know* (Tajeddin & Alemi, 2012: 110).

U nastavku rada će se detaljnije objasniti upotreba ovih izraza kroz primere da bi se ukazalo na razloge upotrebe ovih elemenata metadiskursa u analiziranim korpusima. Studenti su prilikom pisanja koristili glagole *think* i *believe* da uvere ostale učesnike u diskusiji u njihovo poznavanje teme (1, 2) i da ih ubede u tačnost iznetih informacija (3, 4).

(1) I also *think* that in the future most things will change as far as information technology is concerned, and these changes will make life easier form people with special needs and for all of as. (E200)
(2) However, I *believe* that in order to be fully immune to the negative effects of Social media, one must completely disconnect themselves from these sites, which is something practically impossible in today's day and age. (E89)
(3) Although our privacy is endangered I *believe* there is no way to stop it now, but only to prevent it from escalating even more. (E85)
(4) In conclusion, the Dark Web is a dangerous place and I *definitely think* that any normal person should stay away from it. (E99)

Kao što se može videti u primeru (4), studenti su često koristili priloge kao što je *definitely* da dodatno pojačaju svoje tvrdnje i da ubede ostale učesnike u diskusiji da ih prihvate kao tačne. Da bi dokazali ostalim učesnicima u diskusiji da su oni dobri poznavaoci teme o kojoj se diskutuje, kao i da dodatno naglase iznete stavove, studenti u korpusu E koriste priloge kao što su *strongly* (5), *absolutely* (6) i *really* (7).

(5) Finally, social networks are not necessarily dark place filled with danger. I *strongly believe* that our opinion on them depends only on the way we use them and on the attention we pay to the negative content we see. (E92)
(6) I *absolutely* despise people who are telling us how internet is ruining the humanity – if anything it helps immensely. (E26)
(7) Encryption is *really* interesting thing, and the importance of it is *really* rising because the data traffic is the one of the basis of the modern society. (E52)

Pored leksičkih izraza za pojačavanje autorovog stava, studenti su prilikom pisanja koristili elemente netspika u cilju pojačavanja iznetih argumenata. Na

osnovu rezultata analiziranog korpusa E može se uočiti da su studenti povremeno koristili emotikone (upotrebljeni 8 puta) i fotografije (upotrebljene 9 puta) da pojačaju iznete stavove (8). U objavama su vidljivi i pojedinačni slučajevi duplih slova, podebljanih slova (9) i izraza kao što su *ha, ha, ha* i *wow* (10).

(8) I like these conspiracy theories. All that stuff about pharmaceutical mafia, new world order, and now this ***:)*** And it all makes so much sense ***:D*** (E11)
(9) The video is interesting and essentially explains computer architecture, but, as we all have opportunity to see so far, computer architecture is far more complex. The man remains stunned by what can be done by using just "ordinary ***ones*** and ***zeros***". (E16)
(10) Having multiple pointing devices is pointless *hahaha*. You will only use the one you prefer and the one that is most useful. (E3)

Za razliku od korpusa E gde su zastupljeniji leksički izrazi za pojačavanje autorovog stava, u korpusu S su uglavnom zastupljeni grafički izrazi i elementi netspika kao što su ponavljanje samoglasnika (11), uzvičnika (12) i upotreba emotikona (13) i linkova (14).

(11) *Jaoooo* sjajno**!** 🙂 (S2)
(12) Odlično je!!! Devojke, šta vi kažete? (S68)
(13) Takođe, ne žele svi da steknu bogatsvo, već su zadovoljni platama i takvim načinom života. 🙂 (S100)
(14) Za sve zene od ideja - https://www.facebook.com/Space4Women.rs/… 🙂:) (S3)

Pored grafičkih izraza za pojačavanje autorovog stava, u korpusu S prisutni su, iako u manjoj meri, i leksički izrazi koje studenti koriste u cilju isticanja svojih stavova i uveravanja ostalih učesnika u tačnost iznetih informacija. U primeru (15) možemo primetiti istovremenu upotrebu dva leksička izraza za pojačavanje autorovog stava: glagola *misliti* i priloga *veoma* što doprinosi dodatnom naglašavanju autorovih stavova i njegove samouverenosti. Pored priloga *veoma* studenti su koristili priloge kao što su *definitivno, izuzetno, jako* (16) kao izraze za pojačavanje saopštenog sadržaja.

(15) A generalno mi je baš drago što smo naučili da radimo na platformi, *mislim* da će nam biti *veoma* korisno u budućnosti! (S105)

(16) Što se mene tiče *jako* mi je zanimljivo i drago mi je što smo imali priliku da vidimo kako izgleda formiranje ovakvog vida kursa i slažem se da će nam koristiti u budućnosti. (S106)

Zaključak

Diskusija na asinhronim diskusionim forumima može da bude podjednako efikasna kao i diskusija na času ukoliko se dobro organizuje, budući da upotreba ovih foruma daje slobodu studentima da učestvuju bez obzira na veličinu grupe i vreme pristupa i da na taj način izlože svoje znanje ostalim učesnicima u diskusiji. Rezultati studije pokazuju da studenti tokom diskusije koriste izraze za pojačavanje autorovog stava i u engleskom i u srpskom jeziku, s tim što je primetna manja zastupljenost ovih elemenata metadiskursa u korpusu na engleskom jeziku. Takođe, u ovom korpusu studenti više koriste leksičke elemente metadiskursa dok su elementi netspiska zastupljeni, ali u manjoj meri. Nasuprot tome, u korpusu na srpskom jeziku je značajno veća zastupljenost izraza za pojačavanje autorovih stavova, ali se ovi izrazi prilično jednolično upotrebljavaju, tj. veća je zastupljenost grafičkih elementa poput emotikona, slika, duplih i podebljanih slova. Zatim, studenti su mnogo direktniji u izražavanju svojih stavova i kompenzuju nedostatak znanja u korišćenju metadiskursa upotrebom emotikona i drugih elemenata netspika. Na osnovu dobijenih rezultata, može se zaključiti da je na kursevima pisane komunikacije neophodno posvetiti više vremena leksičkim izrazima metadiskursa koji treba da ubede čitaoca u stav autora. Isto tako, neophodno je prihvatiti prisustvo nejezičkih elemenata koji obavljaju istu funkciju u rečenici i naći način da se njihova upotreba smanji ili asimiluje u pisanu komunikaciju.

Literatura

Adel, A. (2006). *Metadiscourse in L1 and L2 English*. Philadelphia: John Benjamins.

Akbas, E. & Hardman, J. (2018). Strengthening or weakening claims in academic knowledge construction: A comparative study of hedges and boosters in postgraduate academic writing. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 18, 831–859.

Bagherian, F. & Thorngate, W. (2000). Horses to Water: Why Course Newsgroups Fail. *First Monday*, 5(8), Retrieved 01.02.2019. from http://firstmonday.org/issues/issue5_8/thorngate/index.html

Biesenbach-Lucas, S. (2003). Asynchronous discussion groups in teacher training classes: Perceptions of native and non-native students. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 7(3), 24–46.

Blagojević, S. (2005). What should a non-native speaker of English be aware of when writing in English for academic purposes? *Romanian Journal of English Studies*, 2, 11–20.

Bogdanović, V. (2017). *Žanr i metadiskurs u odabranim udžbenicima engleskog jezika struke*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Bogdanović, V. & Bulatović, V. (2020). I fully agree with you😊: Graphic and lexical boosters and attitude markers on discussion forums. In: A. Pisanski Peterlin & T. Mikolič Južnič (Eds.), *Academic writing from cross-cultural perspectives: exploring the synergies and interactions* (pp. 218-243). Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts.

Bogdanović, V. & Mirović, I. (2013). Upotreba metadiskursa u saobraćajnom inženjerstvu: Analiza naučnih radova pisanih na engleskom kao maternjem i engleskom kao stranom jeziku. U: G. Dimković-Telebaković (Ur.), *Strani jezik u saobraćajnoj struci i nauci* (str. 73–92). Beograd: Saobraćajni fakultet.

Bogdanović, V. & Mirović, I. (2018). Young researchers writing in ESL and the use of metadiscourse: Learning the ropes. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 18, 813–830.

Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Chizmar, J.. F. & Walbert, M. S. (1999). Web-based learning environments guided by principles of teaching practice. *Journal of Economic Education*, 30, 248–59.

Crismore, A. (1989). *Talking with Readers: Metadiscourse as Rhetorical Act*. New York: Peter Lang.

Crystal, D. (2001). *Language and the Internet.* Cambridge: Cambridge University Press.

Farrokhi, F. & Emami, S. (2008). Hedges and boosters in academic writing: Native vs. non-native research articles in applied linguistics and engineering. *The Journal of Applied Linguistics*, 1(2), 62–98.

Godin, S. (1993). *The smiley dictionary*. Berkeley, CA: Peachpit.

Greenlaw, S. A. & DeLoach, S. B. (2003). Teaching Critical Thinking with Electronic Discussion. *Journal of Economic Education*, 34(1), 36–52.

Guldberg, K. K. & Pilkington, R. M. (2006). A community of practice approach to the development of nontraditional learners through networked learning. *Journal of Computer Assisted Learning*, 22(3), 159–172.

Herring, S. C. (2001). Computer-Mediated Discourse, In: D. Schiffrin, D. Tannen & H. E. Hamilton (Eds.), *The Handbook of Discourse Analysis* (pp. 612–634). Oxford: Blackwell.

Hyland, K. (1998). Boosting, hedging and the negotiation of academic knowledge. *TEXT*, 18(3), 349–382.

Hyland, K. (1999). Disciplinary discourses: writer stance in research articles. In: C. N. Candlin & K. Hyland (Eds), *Writing: Texts, Processes and Practices* (pp. 99–121). London: Longman.

Hyland, K. (2000). Hedges, Boosters and Lexical Invisibility: Noticing modifiers in academic texts. *Language Awareness*, 9(4), 179–197.

Hyland, K. (2005a). *Metadiscourse*. London, New York: Contiuum.

Hyland, K. (2005b). Stance and engagement: A model of interaction in academic discourse. *Discourse Studies*, 7(2), 173–191.

Hyland, K. (2010). Metadiscourse: mapping interactions in academic writing. *Nordic Journal of English Studies*, 9(2), 125–143.

Kindred, J. & Roper, S. L. (2004). Making connections via Instant Messenger (IM): Student use of IM to maintain personal relationships. *Qualitative Research Reports in Communication*, 5, 48–54.

MacIntyre, R. (2017). Should I boost or should I hedge: the use of hedges and boosters in the writing of argumentative essays by Japanese university students. In: Ç. Hatipoğlu, E. Akbas & Y. Bayyurt (Eds.), *Metadiscourse in written genres: Uncovering textual and interactional aspects of texts* (pp. 57–84). Bern, Switzerland: Peter Lang.

Mauranen, A. (1993). *Cultural Differences in Academic Rhetoric. A text linguistic study*. Frankfurt: Peter Lang.

Mauranen, A. (2010). Discourse Reflexivity – A Discourse Universal? The Case of ELF. *Nordic Journal of English Studies*, 9(2), 13–40.

McQuail, D. (2005[5]). *McQuail's Mass Communication Theory*. London: SAGE Publications.

Mirović, I. & Bogdanović, V. (2016). Use of metadiscourse in research articles written in L1 and L2 by the same authors. In: S. Plane et al. (Eds.), *Recherches en écritures: Regards pluriels. Recherches Textuelles, No. 13* (pp. 435–456). Metz: Université de Lorraine.

Morse, K. (2003). Does one size fit all? Exploring asynchronous learning in a multicultural environment. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 7(1), 37–56.

Pérez-Llantada, C. (2010). The discourse functions of metadiscourse in published academic writing: Issues of culture and language. *Nordic Journal of English Studies*, 9(2), 41–68.

Pisanski Peterlin, A. (2010). Hedging devices in Slovene-English translation: A corpus-based study. *Nordic Journal of English Studies*, 9(2), 171–194.

Redli, J. (2018). Inovacije u jeziku mladih na društvenim mrežama. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, 7(2), 173–184.

Salichah, I., Irawati, E. & Basthomi, Y. (2015). Hedges and boosters in undergraduate studentsć research articles. *Journal Pendidikan Humaniora*, 3(2), 154-160.

Salmon, G. (2002). Mirror, mirror, on my screen: Exploring online reflections. *British Journal of Educational Technology*, 33(4), 379–391.

Skogs, J. (2014). Features of Orality, Academic Writing and Interaction in Asynchronic Student Discussion Forums. *Nordic Journal of English Studies*, 13(3), 54–82.

Shaw, G. & Pieter, W. (2000). The use of asynchronous learning networks in nutrition education: Student attitude, experiences and performance. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 4(1), 40–51.

Tajeddin, Z. & Alemi, M. (2012). L2 learners' use of metadiscourse markers in online discussion forums. *Issues in Language Teaching*, 1(1), 93–121.

Thompsen, P. A. &. Foulger, D. A. (1996). Effects of pictographs and quoting on flaming in electronic mail. *Computers in Human Behavior*, 12, 225–224.

Vázquez, I. & Giner, D. (2009). Writing with conviction. The use of boosters in modeling persuasion in academic discourses. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 22, 219–237.

Walther, J. B. & D'Addario, K. P. (2001). The impacts of emoticons on message interpretation in computer-mediated communication. *Social Science Computer Review*, 19(3), 324–347.

White, P. R. R. (2003). Beyond modality and hedging: a dialogic view of the language of intersubjective stance. *TEXT*, 23(3), 259–284.

УДК 811.161.1'373.611'27

Драгана Поповић*

Милорад Миљаковић
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

ЈЕЗИК КАО ИЗВОР И ПОЉЕ КРЕАТИВНОСТИ: СОЦИОЛИНГВИСТИЧКА АНАЛИЗА У ОБЛАСТИ РУСКЕ ДЕРИВАТОЛОГИЈЕ

Creativity is usually related to individuals. Language creativity implies the activity of a large number of such individuals. In this way, creativity is attributed to an entire community united by their common language and culture. The results of the activities of the mentioned individuals are especially noticeable at the time of important social events and within closed social groups. Witty examples of blends created in Russian during the recent pandemic are excellent illustrations of this type of creativity (e.g. *ковидиот* (ковид + идиот), *коронойя* (корона + паранойя), *карантикулы* (карантин + каникулы), *корониалы* (корона + миллениалы), *инфодемия* (информация + эпидемия / пандемия). The research covers a wider range of vocabulary that has emerged as a result of the expressed creativity of Russian speakers.

Key words: word formation, word-formation types, blends, loanwords, sociolinguistics, Russian.

Увод

Нове појаве и процесе у друштву, као и убрзани технолошки напредак и нове ентитете стварности, прате и промене у језику које се најлакше могу уочити на нивоу лексике. Данас је најчешћи начин за попуњавање лексичког фонда и именовање новонасталих појава и процеса у друштву, као и новонасталих предмета, позајмљивање лексике из енглеског језика и њено прилагођавање фонетским и морфолошким особеностима језика примаоца. Овај процес позајмљивања није заобишао словенске језике, па самим тим ни руски језик код којег се креативност на пољу адаптирања страних (енглеских) речи испољава кроз додавање тим речима, као творбеним основама,

* dragana.popopovic@ff.uns.ac.rs

различитих афикса (суфикса, префикса, постфикса и флексија које подразумевају различите облике речи), нпр. *месседж-ø, челлендж-ø, топ-овый, фейк-ов-ый, лайк-а-ть, лайкнуть, клик-ну-ть, твит-ну-ть, твит-и-ть, конект-и-ть-ся, апгрейд-и-ть(ся), (за)чекин-и-ть-ся* [од check in], *за-/на-/по-гугл-и-ть, сёрф-и-ть*.

На овај начин речник се богати речима које већ постају стилски неутралне јер означавају нове предмете и процесе, као што је то случај с компјутерском лексиком (без обзира на могуће руске преводе). Попуњавање лакуна енглеским речима приметно је и у новинском и политичком дискурсу, нпр. *экзитпол*, *праймериз*, *ньюсмейкер*. Поред тога, у овој сфери англицизми коегзистирају с постојећим руским речима / синтагмама или их чак истискују, нпр. *спич* (речь), *кейс* (случай), *месседж* (посыл), *фейк(овый)* (ложный / фальшивый: фальшивая новость), *праймериз* (предварительные выборы). За ширење руског вокабулара заслужна је и експресивна лексика, која такође није поштеђена утицаја енглеског језика. То је нарочито приметно у руском омладинском жаргону који предњачи по креативности и употреби енглеских речи и њиховом комбиновању с домаћим елементима, нпр. *сорян* [од sorry + ян], *хелпушка* [од help + ушк-а], *овердофига* [од over + до фига], *хайп-ø* [од hype], *хайпануть* [од hype + ануть], *чилить / чиллить* [од chill + ить]. Истовремено се одвија и семантичка деривација, нпр. именица *хелпушка* има значење ‘пушкица’ у ученичком жаргону (*Как часто вы, дорогие наши коллеги, замечаете хелпушку у своих учеников?*), али се употребљава и као узвик за помоћ (*Хелпушка!*). Експресивно обојене речи појављују се и као резултат жеље да се покаже незадовољство, ироничан или саркастичан однос према одређеним друштвеним догађајима. На тај начин, поред тога што имају денотативну функцију, оне служе за изражавање односа према спољашњем свету и оцену различитих друштвених појава и процеса, а стварајући их, њихови творци користе се готово свим могућностима које руски језик пружа. Формирају се различити типови сложеница (чисто руских или комбинација с енглеским елементима), нпр. *грантоед, маскобесие, фейкомёт, бомбоящик*. Овакве речи, настале у неком периоду и поводом одређених друштвених дешавања, обично прати питање трајања, тј. опстанка у језику, а с тим у вези искрсава и питање њиховог сврставања у неологизме или оказионализме које је актуелно и у односу на начин њиховог грађења.

На термине *неологизам* и *оказионализам* гледамо у складу са схватањем да се у оба случаја ради о новим речима, при чему се неологизми

након одређеног времена престају доживљавати као нове речи, а оказионализми остају нови без обзира на време настанка јер се појављују у конкретним комуникативним ситуацијама (изван контекста могу бити нејасни) као продукти појединаца и циљ им није да се фиксирају у језику (Несветайло 2008: 145–148).[1] Оказионализми доприносе експресивности говора јер су резултат споја стваралачких способности језичке личности и могућности које пружа језик, а њихов прагматички потенцијал манифестује се кроз изражајност и изазивање перлокутивног ефекта на саговорнике попут неочекиваности, ироније, комичности (Коробкина 2018: 95).

Дакле, судбина новонасталих речи зависи од времена, актуелности и потребе друштва за именовањем одређених појава. Уколико постоји стална потреба за неком речју која успешно попуњава језичку / комуникативну лакуну, она ће постати део узуелне лексике. Наше интересовање привукле су речи које се према управо наведеним дефиницијама могу сматрати оказионализмима. То су речи које представљају својеврсну оцену друштвених дешавања и прилика. На њих се најчешће наилази у коментарима корисника интернета на социјалне и политичке теме или у дискусијама из исте сфере, па је у складу с тим и сакупљан анализирани материјал. У кругу интересовања су и властите именице у којима долази до изражаја креативност говорника руског језика, тј. називи ресторана, кафеа, новина, рубрика, цртаних филмова, хране, пића и сл., те речи настале као реакција на нове услове живота (пандемија). Ових речи нема много, па је с те стране анализирани корпус ограничен, али су оне веома разноврсне, нарочито када се посматрају с аспекта творбе речи. И док се из угла лексикологије овде може говорити о новим речима, из угла творбе речи, тј. творбених модела по којима те речи настају, најчешће се не ради о новинама. Овде су у првом плану могућности које пружа језик и способност његових говорника да се тим могућностима на најразличитије начине користе.

Иновације у области дериватологије најчешће су последица социјалних утицаја и промена. Описујући творбене новине у руском (и српском) језику, настале под утицајем социјалних фактора (*Творбене новине у руском и српском језику с почетка 20. и почетка 21. века: социолингвистички*

[1] О различитом схватању (дефинисању) оказионализама и о различитим терминима за означавање истих или блиских појава у области творбе речи в. (Štebih Golub 2012: 419–421).

аспекат, 2004), Ј. Матијашевић (2019а: 556) примећује да у творбеном систему „иновирања има поприлично, али је правих иновација, неологизама, мало". У каснијем раду (*Конвергентные явления в области словообразования русского и сербского языков*, 2006) ауторка потврђује константно појављивање лексичких неологизама, те се у вези с њима опет враћа питању постојања творбених новина које би сведочиле о суштинским изменама унутар творбеног система. Нови творбени потенцијал у руском (и српском) језику Ј. Матијашевић (2019а: 562; 2019б: 566–567) види у тзв. блендама као посебним типовима именичких сложеница (у оквиру абревијатурног начина творбе) „које могу оставити неког трага у деривационим системима". Ауторка наводи и термине који се у руској дериватологији употребљавају за овај начин творбе, као и за речи настале као резултат датог процеса: *контаминация* (узуальная и окказиональная), *междусловное наложение*, *междусловное совмещение*, *слияние*, *слитные слова*, *образования по конкретному образцу*, *бленды*. За процес формирања бленди употребљава се и термин *блендинг* (в. Хрущева 2009, Коробкина 2018). Иако су за поменуте појаве и у српској дериватологији у употреби термини *стапање*, *сажимање*, *контаминација*, *бленде*, може се рећи да су општеприхваћени термини *сливање* и *сливенице* које је увео Р. Бугарски.

У складу са свим изложеним, следи анализа материјала у којем су место нашле сливенице, али и речи које не представљају новину с творбеног већ са социолингвистичког аспекта.

Дериватолошко-семантичка анализа

Забележене речи односе се на појаве везане за тренутну пандемију, друштвено-политичке прилике у Русији и свету, интернет, масовне медије, а наводе се и примери назива којима се покушава привући пажња околине. У анализи се креће од сливеница, након којих следи представљање речи насталих другим начинима творбе.

Сливенице

Анализа сливеница немогућа је без њиховог дефинисања, будући да се оне, као што је већ поменуто, преплићу с абревијатурним начином творбе или разматрају унутар њега, а доводе се у везу и са сложеницама. Указујући на тенденцију разматрања сливеница (бленди) у оквиру абревијатура, О. А.

Хрушчова (Хрущева 2009: 96–99) инсистира на њиховом разграничењу које поткрепљује следећим чињеницама: 1) важно својство бленди је произвољност форми корелата као резултата скраћивања, што није случај са свим видовима абревијатура; 2) у састав бленде може ући и целовита (нескраћена) компонента корелата; 3) бленде се могу градити само на основу пунозначних речи док у абревијатуре могу улазити и помоћне врсте речи; 4) у грађењу бленди најчешће учествују само две речи; 5) бленде могу настати и путем процеса амалгамирања и као резултат фузије; 6) за бленде је карактеристичан мањи степен редукованости у односу на скраћенице. Разлику између сливеница и сложеница ауторка овако објашњава: 1) компоненте сливеница су јединице различитих морфолошких нивоа, док су компоненте сложеница само морфеме; 2) док се сложенице састоје од двају или више корена или двеју или више основа, за бленде је својствено спајање скраћених компонената, делимично подударање делова елемената који се спајају (интерференција) и уметање елемената на спојевима; 3) за бленде је, у односу на сложенице, карактеристична мања очигледност формалног састава и слабија семантичка транспарентност.

Сливенице се дефинишу као: 1) процес у којем се ради о сливању „двеју речи или њихових делова у нову целину, често али не и обавезно мотивисаном преклапањем њихових формалних сегмената, при чему тако добијена твореница најчешће и семантички представља комбинацију делова који су ушли у њен састав” (Bugarski 2019: 17); 2) „структурни образац, заснован на мешању или укрштању основа пре него на њиховом спајању”, уз акцентовање преклапања као својства већине сливеница, тј. постојања заједничког сегмента који је разултат сливања двеју речи у једну (Клајн 2002: 91); 3) резултат међусобног утицаја двају или више корелата који се у процесу сливања обједињују у јединствену лексему или имају сличне фрагменте у својој структури и обједињују се путем слагања (Хрущева 2017: 66).

Иако се сливенице препознају као нови творбени потенцијал, потребно је рећи да овде ипак није реч о творбеном моделу непознатом руском језику. Као илустрација реченог може послужити књига *От двух до пяти* (1928) К. Чуковског (Чуковский 2012: 42–45) у којој су представљене речи настале сливањем (*скрещивание слов* према аутору): *блистенькая* (блестящая + чистенькая, срп. блистава + чиста), *волосетка* (волосы + сетка, срп. коса + мрежица), *безумительно* (безумно + изумительно, срп. веома +

диван, чудесан), *переводинки* [од *переводные картинки*, срп. сличице за пресликавање, пресликачи], *жукашечка* (жук + букашечка, срп. буба + бубица), *паукан* (паук + таракан, срп. паук + бубашваба), *кучело* (куча + чучело, срп. хрпа, мноштво + страшило), *мапин* (мамин + папин, срп. мамин + татин), *морякорь* [од *морской якорь*, срп. морско сидро]. Иако су ове речи резултат дечјег говора, сматра се да оне ипак показују да творбени модел по којем су настале није стран руском језику.

Потребно је поменути да се неке од ниже датих сливеница могу посматрати као израз језичке креативности говорника руског језика (нпр. *карантикулы*), док део њих представља фонетски прилагођене сливенице из енглеског језика (нпр. *ковидиот* према енглеском *covidiot*). У вези с тим, М. Кронгауз (Абрамов 2020) примећује да нпр. сливеницу *ковидиворс* (covid + divorce), за разлику од *ковидиот*, говорници руског језика нису прихватили јер у њој не осећају игру речи.

Сливенице ће бити представљене према подели коју је, разврставајући сливенице у српском језику, предложио Р. Бугарски (Bugarski 2019: 108–125), али модификованој у складу са прикупљеним материјалом.[2]

1. Прототипски модел – први део једне и други део друге речи. Овај модел среће се код речи везаних за тренутну пандемију, нпр. *инфоде́мия* (информация + эпиде́мия / пандеми́я; због места акцента вероватније од *эпиде́мия*), *карантикулы* (карантин + каникулы), *корониалы* (корона + миллениалы), *коронойя* (корона + паранойя), као и код речи које су у вези са друштвеним, политичким и економским приликама, нпр. *маразмачок* (маразматик + «Новичок»), *каташмар* (катастрофа + кошмар), *рейганомика* (Рейган + экономика; сливеница која због економских прилика поново постаје актуелна). Прототипски модел сливеница се среће и у примерима властитих именица (назива кафеа, ресторана, новинских рубрика) које би требало да привуку пажњу, али и да имају информативну вредност: «Гастронавт» (гастрономия + космонавт / астронавт; назив кафеа), «Италония» (Италия + Япония; кафе-ресторан с италијанском и јапанском кухињом), «Мурляндия» (мурлыканье + Финляндия; интернетска продавница

[2] Овде не наводимо раније забележене сливенице, од којих су неке и даље актуелне, нпр. *дерьмократия*, *прихватизация*, *прихватизатор*, *демократура*, *дымократия*, *демокрады*. В. (Матијашевић 2019а: 563–564; 2019б: 568–569).

за кућне љубимце), «Хачапурия» (хачапури + территория[3]; кафе с грузијском кухињом), «Якитория» (якитори + территория; ресторан јапанске хране), «Фомовости» (Фома + новости; рубрика у часопису «Фома»).

2. Сливање целе прве и другог дела друге речи, нпр. *карантини* (карантин + Мартини; алкохолни напитак који се испија за време карантина) и *ковидло* (ковид + повидло; слатко, тј. намаз направљен за време пандемије).

3. Сливање првог дела прве и целе друге речи: «Смешарики» (смешные + шарики; назив цртаног филма), «Информбистро» (информация + бистро; назив радио-емисије).

4. Сливање двеју целих речи, линеарно преклопљених без остатака тако да се свака може интегрално ишчитати. Дописивање путем друштвене мреже *Тиндер* за време карантина је међу говорницима руског језика нашло одраза у речи *карантиндер* (карантин + Тиндер). Група људи окупљена око часописа «Сноб» назива се *снобщество* (Сноб + общество).

5. Нелинеарне сливенице: једна реч или њен део убацује се усред друге речи или се с њом преплиће, при чему су могуће модификације: «Шокосклад» (шоколад + склад; назив за паковање чоколадних слаткиша).

6. Графичке сливенице: једна реч унутар друге уз истицање у писању. Овакав тип сливенице представља назив ресторана «Бор-щи» (борщи (множина руске именице борщ) + щи) у којем се служе чорбе боршч и шчи, традиционалне за руско поднебље.

7. Руско-енглеске сливенице: *рашафобия* (Раша (Russia) + фобия).

8. Синтагматске сливенице преузете из енглеског језика, нпр. *думскроллинг* [од doom scrolling или doomscrolling], *зумбомбинг* или *зум-бомбинг* [од Zoom bombing или zoombombing]; *корона-диссидент* [од

[3] Могуће је да су називи *Хачапурия* и *Якитория* настали суфиксацијом, тј. додавањем на творбену основу суфикса *-иј(а).* Овај суфикс служи за творбу именица женског рода које означавају неку територију или земљу. Улогу мотивне речи овде имају етноними (нпр. *словак* + *-иј(а)* = *Словакия*). Пошто ови називи нису мотивисани етнонимом већ називима националних јела, претпостављамо да је у питању сливеница. Број слогова и у једном и у другом називу одговара броју слогова у речи *территория* чиме се остварује фонетска сличност са речју којом је мотивисана новонастала реч.

coronavirus dissident]; *корона-пати* [од corona-party] или комбинација руских и енглеских речи, нпр. «Питер-Сити» [уп. с Москва-Сити].

9. Сливање првог дела једне речи и основе друге речи: *лимомят* (лимонад + мята). Важну улогу приликом стварања сливеница има број слогова. У овом примеру важнији ентитет је *лимонад* јер чини темељ напитка са додатком нане (рус. *мята*), па говорници руског језика праве сливеницу само са основом *мят* (без наставка за женски род *-а*) како би реч наликовала важнијем ентитету.

Анализирајући сливенице, приметили смо да је у сегменту преклапања важан принцип фонетске сличности. Код одређеног броја сливеница не долази до поклапања истоветних фонема или графема двају корелата, већ до преклапања одређених гласова, који су исти по већем броју дистинктивних обележја, али се разликују по једном обележју. Тако се могу преклапати гласови који су идентични по начину творбе, тврдоћи / мекоћи, звучности / безвучности, али различити по месту творбе (нпр. *Фо<u>м</u>а́* + *<u>н</u>о́вости* = *фомовости*; гласови [м] и [н] су сонанти (назали), тврди и звучни). Понекад долази до преклапања групе гласова у чији састав улазе реализације фонема /о/ и /а/, што не представља проблем јер у неакцентованим позицијама оне имају исте реализације (нпр. *коро́на* + *парано́йя* [пърăно́i̯ъ] = *короно́йя* [кърăно́i̯ъ]). У неким сливеницама долази до различитих типова преклапања (нпр. *лимонад* + *мят-а* = *лимомят*). Гласови [н] и [м’] су сонанти (назали), звучни, док се фонема /д/ на крају речи *лимонад* услед обезвучавања реализује као глас [т]. Он се поклапа с реализацијом фонеме /т/ из речи *мята*, тј. гласом [т], што додатно погодује фонетској сличности комбинованих сегмената. Важну улогу у стварању осећаја језичке игре имају и место акцента и број слогова у новонасталим речима и речима којима су оне мотивисане (мотивним речима).

Сложенице

Политичке прилике и дешавања су погодно тло за испољавање језичке креативности. Заступници различитих политичких погледа настоје да на што оригиналнији и духовитији начин прикажу супротно стајалиште као неправилно. На исти начин оцењују се друштвене прилике и појаве уопште, али и појединци. Дериватолошки потенцијал руског језика овде умногоме помаже, па се могу срести најразличитија творбена решења. Чест модел за негативну оцену су сложенице са спојним вокалом (интерфиксом) каква је

нпр. сложеница *бомбоящик* (бомба + ящик [разг. телевизор]), која означава негативан утицај телевизије на формирање мишљења оних који је прате.

У прикупљеном материјалу издваја се група сложеница чијим се другим делом негативно оцењује њен први део, па се он умеће у складу с позицијом говорног лица. Сложеницом *грантоед* (грант + ед [од есть, срп. јести], уп. с *листоед*, *людоед*) се изражава негативан однос према онима који примају донације из различитих фондова, нарочито страних.

Код негативног оцењивања туђег политичког става или супротног мишљења о појавама у друштву, те код изражавања протеста због претеране заступљености одређене теме у јавном дискурсу продуктивним се показао модел ‘први део сложенице (означава предмет негативне оцене) + интерфикс *-о-* + *бесие*’. У сегменту творбе овај модел се потпуно ослања на реч *мракобесие* (срп. мрачњаштво), док је семантичка подударност само делимична. Дати модел је фонетски погодан за уклапање различитих речи, па говорници руског језика то осећају као језичку игру. Захваљујући томе, настале су сложенице мотивисане тренутном пандемијом (нпр. *ковидобесие, коронобесие / коронабесие*, *маскобесие*), политичком ситуацијом (нпр. *байденобесие, лукашенкобесие, путинобесие, трампобесие*), као и друштвеним дешавањима и покретима (нпр. *евробесие* [од «Евровидение», срп. *Евровизија*], *зеленобесие*).

Као интересантна издваја се сложеница *гречкохайп* [од *гречка* + *хайп*, срп. хељда и хајп; енгл. hype] којом је названа масовна куповина хељде (за кашу) у страху од затварања продавница услед пандемије. Ово нам уједно указује и на важну реалију руске културе *хељдину кашу*, која је веома заступљена у исхрани.

Речи *фейкомёт* [од fake + мёт] и *рифмомёт* [од рифма + мёт, срп. рима] настају према речи *пулемёт* (срп. митраљез). Првом се означавају медији или појединци који преносе лажне вести, док се другом критикује лош квалитет савремених текстова (песама).

Сложенице се срећу и у називима продавница (нпр. «Котомания» [кот + мания; продавница за љубитеље мачака], књижара (нпр. «Библиоглобус», «Буквоед»), кафеа (нпр. «Котокафе»; кафе за љубитеље мачака), емисија (нпр. «Бесогон») и рубрика у новинама (нпр. «Футуроскоп»).

Очигледно је да су нове сложенице, које су настале по узору на енглеске, још увек у фази адаптирања, па се може наићи на различите начине

њиховог писања, нпр. *коронадиссидент* и *корона-диссидент*. Реч *корона* показала се као веома погодна за грађење сложеница и према примерима, који се могу наћи на руском сегменту интернета, она у те сложенице улази неизмењена, нпр. *коронадиссидент, коронаскептик, коронашумиха*. Дакле, из начина писања ових сложеница произилази да њихове делове не спаја интерфикс. Очигледно је и овде реч о већ помињаној једнакој реализацији (изговору) фонема /о/ и /а/ у неакцентованим слоговима, што се одразило и у писму.

Афиксални начини творбе

Именице. Велики је број именица које служе за обележавање лица. Речима насталим по узору на именице са суфиксом *-ёнок* и *-ат*(*а*) / *-ят*(*а*) међусобно се ектикетирају представници различитих политичких погледа тако што се поменути суфикси додају на основу презимена политичара или других јавних личности, нпр.: *жиринёнок*, *навальнёнок* или *соросята*, *путинята*. На овај начин именују се присталице датих личности.

За именовање политичких неистомишљеника користе се и суфиксоиди *-оид* и *-завр* (нпр. *жириноид, путинозавр*), којима се у руском језику бавила Ј. Корјаковцева (Коряковцева 2012: 143–152). У јеку пандемије појавила се и именица *ковидолог* (суфиксоид *-лог*), али она није семантички обојена и означава лекаре задужене за пацијенте оболеле од ковида.

Наишли смо и на пејоративни облик *москваситяне* (ед. *москваситянин*, мн. *москваситяне*; према *гражданин – граждане*). Њиме се именују људи који живе и раде у делу Москве *Москва-Сити* (нпр. *Бедные москваситяне!*).

За именовање лица које је оболело од вируса ковид-19 користи се реч *ковидник* (нпр. *Гостиница и лагерь: в Волгоградской области готовят новые площадки для долечивания ковидников*). Ова реч се среће и у значењу ковид-болнице (нпр. [...] *тогда роддом можно перепрофилировать в ковидник, как в Златоусте (кстати, разумное, но запоздалое решение, там надо было ковидник открывать еще в марте* [...]).

Глаголи. Иако речи из сфере информационих технологија постају део узуелне лексике, појављују се и нове које показују да у овој сфери нема краја креативности, нпр. глагол *фейсбуч-и-ть*. Међу глаголима насталим услед пандемије вируса ковид-19 издвајају се глаголи *зумить* (‘користити

апликацију Зум'), али и *карантинить* ('проводити време у карантину') и *ковидничать* ('бити заражен ковидом' и 'бити у изолацији').

Придеви. Пандемијом вируса ковид-19 мотивисани су придеви *ковидиальный, ковидный, коронавирусный*.

Закључак

Поред тога што се фонд руског језика богати различитим позајмљеницама (најчешће из енглеског језика), он се попуњава и лексиком која се појављује као реакција на друшвена дешавања и појаве. Било да се дате речи појављују због неопходности да се именују нове појаве и реалије (нпр. речи настале као резултат пандемије), било да настају као жеља да се речју изрази однос према нечему или изненади, привуче пажња (нпр. већина сливеница), њихово постојање сведочи о могућностима које пружа руски језик и о досетљивости његових говорника. У анализираном материјалу доминирају речи настале као последица пандемије, од којих су неке, иако нове, већ постале део свакодневице јер за њима постоји потреба (нпр. *ковидник, ковидолог, ковидный, коронавирусный*). Иако је у нашој анализи реч о ограниченом корпусу, он се показао као веома разноврстан из угла творбе речи, али и са социолингвистичког аспекта. Речи којима се оцењује, критикује или с иронијом односи према нечему појављују се поводом најразличитијих друштвено-политичких дешавања. Потврђена је претпоставка да се анализирана лексика гради по већ постојећим моделима, а да се код сливања у већини случајева ради о утицају енглеског језика или чак о преузимању и адаптирању већ постојећих решења. Ограниченост анализираног материјала не дозвољава да се изводе закључци о будућности овог начина творбе у руском језику, али се са сигурношћу може рећи да руски језик има потенцијал за његову ширу употребу.

Литература

Абрамов, А. (2020). *Словарь эпохи коронавируса: «Ковидиоты на самоизоляции зачали кориалов, зумились и оформили ковидиворс»* (М. Кронгауз, интервью). Преузето 15.06.2020. са https://www.kp.ru/daily/27132/4221683/

Клајн, И. (2002). *Творба речи у савременом српском језику. Део 1, слагање и префиксација.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.

Коробкина, Н. И. (2018). Окказиональная антономасия в коммуникативном пространстве современного языка. *Известия Волгоградского педагогического университета,* №4 (127), 95–100.

Коряковцева, Е. И. (2012). Об экспрессивном потенциале словообразовательных средств. У Р. Драгићевић (ур.) *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта*. (с. 141–152). Београд: Филолошки факултет.

Матијашевић, Ј. (2019а). Творбене новине у руском и српском језику с почетка 20. и почетка 21. века: социолингвистички аспекат. У В. Васић и М. Стефановић (ур.). *Дериватолошко-лексиколошка истраживања руског и српског језика: зборник радова Јелке Матијашевић*. (с. 555–565). Нови Сад: Филозофски факултет.

Матијашевић, Ј. (2019б). Конвергентные явления в области словообразования русского и сербского языков. У В. Васић и М. Стефановић (ур.). *Дериватолошко-лексиколошка истраживања руског и српског језика: зборник радова Јелке Матијашевић*. (с. 566–573). Нови Сад: Филозофски факултет.

Несветайло, Ю. Н. (2008). Трактовка понятий "неологизм" и "окказионализм" в современной научной парадигме. *Вестник Ставропольского государственного университета*, №55, 144–148.

Хрущева, О. А. (2009). Блендинг в системе словообразования. *Вестник Оренбургского государственного университета*, №11 (105), 95–101.

Хрущева, О. А. (2017). Бленды современного русского языка как зеркало культуры. *Вестник Оренбургского государственного университета*, № 2 (202), 66–70.

Чуковский, К. И. (2012). *Собрание сочинений: в 15 т. Т. 2: От двух до пяти; Литература и школа: Статья; Серебряный герб: Повесть; Приложение / Сост., коммент. Е. Чуковской*, 2-е изд., электронное, испр. Москва: Агентство ФТМ, Лтд.

Bugarski, R. (2019). *Srpske slivenice: monografija sa rečnikom*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Štebih Golub, B. (2012). Okazionalizmi u hrvatskome publicističkom stilu. У Р. Драгићевић (ур.) *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта*. (с. 419–433). Београд: Филолошки факултет.

IX
SEMANTICS, CULTURE, TRANSLATION AND COGNITION

Borislava Eraković*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 81'25:[811.111:811.163.41:[070

PRELAMANJA TEORIJSKIH PARADIGMI U PREVOĐENJU ŽURNALISTIČKIH TEKSTOVA S ENGLESKOG NA SRPSKI

Global news stories often contain cultural elements that are not fully comprehensible to readers in other cultures. In this paper, content analysis informed by the functionalist approach (Nord 1991) to the way cultural elements in (global) news texts in English are translated into Serbian aims to uncover theoretical underpinnings of the applied translation strategies, motivations for their application and their consequences in terms of the meaningfulness of the news story for the target readers. The analysis is based on the parallel corpus (178 news stories / 77222 words) comprising of source texts published by major news outlets such as *Reuters*, *BBC*, *France Press*, *Politico*, *Telegraph*, *The Guardian* and others and their Serbian translations published on the websites of *Politika*, *Danas*, *RTS Magazin*, *BBC in Serbian* and others from 2016 until 2020. The results of the analysis indicate the presence of both functionalist and equivalence based paradigms in the translation of cultural elements. While the former is mostly evident in the examples of added or omitted information, generalization, concretization, descriptive translation and paraphrase of cultural elements, the latter is evident in the examples of their literal translation and transcription. Although indicators of the functionalist perspective are present in the analysed corpus, examples of literal translation of cultural elements reflect a continuing adherence to the equivalence paradigm. Such an understanding of translation as a process of establishing equivalences to the source text at the level of smaller translation units (word and sentence) in the corpus resulted in translated news stories that were not fully interpretable within the cultural framework of the reader (Galtung & Ruge 1965).

Key words: news translation from English into Serbian, cultural elements, equivalence, functionalism.

* borislavaerakovic@ff.uns.ac.rs

Uvod

Međukulturni uticaji su verovatno najvidljiviji u izveštavanju o događajima iz sveta, a značajan deo tog izveštavanja odvija se posredstvom prevedenih tekstova u dnevnoj štampi i njenim internetskim izdanjima. Malobrojna istraživanja prevodilačke prakse u toj oblasti kod nas ukazuju na dominantnost doslovnog prevođenja (Panić-Kavgić 2010: 111, Eraković 2018) koje za posledicu ima greške na svim nivoima jezika, od pravopisnog, semantičkog i gramatičkog do pragmatičkog, pri čemu su semantičke, koje utiču na razumevanje teksta, najbrojnije (Panić-Kavgić 2010: 111). Važno je pritom primetiti da je doslovnost karakteristika prevedenih vesti u širokom dijapazonu domaćih dnevnih listova (Ераковић 2018a), kao i da takva situacija nije univerzalna. Postojeća istraživanja procesa prevođenja na engleskom govornom području, na primer, utvrdila su da se u žurnalističkim tekstovima strategija akulturacije može smatrati normom (Bassnett 2005: 130). Nju karakterišu usaglašavanje naslova i uvodnika u pogledu stila i sadržaja, izostavljanje segmenata izvornog teksta na osnovu kriterijuma relevantnosti za ciljnu publiku ili raspoloživog prostora u ciljnoj publikaciji, dodavanje informacija koje doprinose razumevanju događaja o kojima se izveštava, sažimanje i prekomponovanje izvornog teksta promenom redosleda pasusa (Bielsa & Bassnett 2009: 15, 64; Gambier 2006: 11). Istraživanja domaćih žurnalističkih prevoda pokazuju da se u njima retko primenjuje tehnika dodavanja informacija koje bi doprinele da čitalac razume događaje o kojima se izveštava (Eraković 2018). U radu analiziramo prevodilački pristup u prevodima kulturoloških elemenata u informativnim tekstovima o svetskim događajima, jer on utiče na razumevanje stvarnosti druge kulture i ostvarivanje jednog od ključnih zahteva u oblasti novinarstva: da poruka bude relevantna i smislena za čitaoca.

Kulturološke reference u prevodu

Pod kulturološkim referencama (KR) u ovom radu smatraju se pojmovi koji su iskazani rečima čije je osnovno denotativno značenje razumljivo čitaocima prevoda, ali im je ono na šta se ti pojmovi odnose u stvarnosti izvorne kulture nepoznato. Ti pojmovi su pritom poznati čitaocima izvornog teksta, pa se stoga u njemu posebno ne objašnjavaju. Njumark kulturološke reference definiše kao manifestacije života koje su karakteristične za jednu jezičku zajednicu, dakle nisu univerzalne, pa kao takve, nisu ni univerzalno razumljive (Newmark 1988: 94).

Prevodne paradigme

Iz perspektive teorije prevođenja, primeri prevoda KR mogu se objasniti prevodilačkim paradigmama koje se zasnivaju na teoriji ekvivalencije ili funkcionalističkom pristupu (Nord 1988). Pojam „paradigme“ koristimo u značenju koje je definisao Pim, kao koherentni skup načela na kojima počiva grupa teorija koje dele iste opšte ideje i načela i imaju isto polazište (Pym 2014: 3).

Pojam ekvivalencije je jedan od ključnih pojmova u teoriji prevođenja, kojim se definiše odnos između izvornog teksta i ciljnog teksta (prevoda), od najnižih, fonoloških, do najviših, diskursnih jedinica. Verovatno najpoznatija definicija prevođenja koja se zasniva na ovom pojmu kaže da je prevođenje „prestvaranje najbližeg prirodnog ekvivalenta poruke iz izvornog jezika u ciljnom jeziku, prvo u pogledu značenja, a zatim i u pogledu stila“[1] (Nida & Taber 1969: 12). Autor jednog od najpoznatijih udžbenika prevođenja na engleskom jeziku, Piter Njumark, prevođenje opisuje kao prenošenje značenja teksta u drugi jezik u skladu sa autorovim intencijama (Newmark 1988: 5).

U okviru funkcionalističkog pristupa analizi teksta za potrebe prevođenja, Kristijana Nord (Nord 2005: 17) ističe da razumevanje teksta zavisi od očekivanja čitaoca; na njih utiče situacija u kojoj se čitalac nalazi, položaj u društvu, znanje o svetu i razlog zbog kog se neki tekst čita. Tu dolazimo i do podudarnosti vantekstualnih faktora koji utiču na prevođenje i novinarsko izveštavanje: glavni putokazi za prevodilačke odluke su odgovori na pitanja: Ko je prevodilac ili pošiljalac teksta, zašto se tekst prevodi, putem kog medijuma će prevod biti prenesen, gde se, kad, zašto i s kojom svrhom tekst prevodi, a zatim i šta se u tekstu (ne) kaže, kojim redosledom, kojim (ne)verbalnim sredstvima, kakvim rečima i rečenicama, kojim tonom i s kakvim efektom (Nord 2005: 41)[2]. S tim u vezi, najvažnija razlika između pristupa zasnovanog na teoriji ekvivalencije i funkcionalističkog pristupa sastoji se u uverenju da „Prevodilac nije pošiljalac poruke izvornog teksta, već pisac teksta u ciljnoj kulturi koji preuzima intenciju nekog drugog pisca, kako bi stvorio komunikativni instrument u ciljnoj kulturi za

[1] “Translating consists in reproducing in the receptor language the closest natural equivalent of the source-language message, first in terms of meaning and secondly in terms of style” (Nida & Taber 1969:12). Svi prevodi su autorski.

[2] Novinari odgovaraju na nešto manji broj tih zamišljenih pitanja: ko, šta, kada, gde, kako (zašto) se nešto dogodilo (Valić-Nedeljković 2002: 34-35).

potrebe ciljne kulture, ili dokument ciljne kulture koji je zasnovan na informacijama iz izvorne kulture“[3] (Nord 2005: 13). Drugim rečima, dok za razumljivost izvornog teksta odgovornost leži na piscu izvornog teksta, za razumljivost prevoda odgovoran je prevodilac.

Prema Katanu (2019: 134), da li će prevodilac intervenisati na planu sadržaja, tj. da li će dodati elemente kojih nema u izvornom tekstu, zavisi od postojećih uverenja o ulozi prevodioca i od toga koliko se kontekst može uzeti u obzir prilikom odlučivanja o prevodnim rešenjima. U domaćoj literaturi o neadekvatnom prenošenju elemenata kulture i u književnim i u stručnim tekstovima na taj problem već je ukazivano (Novakov 2016: 114, Eraković 2007) i on se javlja bez obzira na jezičku kompetentnost prevodioca (cf. Eraković 2018b).

Proces nastanka vesti iz sveta i proces prevođenja teksta iz druge kulture imaju neke zajedničke odlike koje su dobro poznate u teoriji medija kao i u teoriji prevođenja. Norveški analitičari medija Johan Galtung i Mari Ruge (Galtung & Ruge 1965: 70) poznati su po tome što su među prvima analizirali proces nastanka vesti iz sveta i formulisali dvanaest hipoteza o faktorima koji utiču na to da li će neki događaj biti pretočen u vest. Među njima, za prevodilačku perspektivu bitna su dva i oba se odnose značenje:

a) jasnoća ili nedvosmislenost poruke
b) mogućnost razumevanja poruke sa stanovišta kulturološkog konteksta čitaoca.

Jasnoća poruke se odnosi na mogućnost sukobljenih interpretacija nekog događaja – što je takvih interpretacija manje, to je veća verovatnoća da će događaj postati vest. Drugi preduslov jeste da opisani događaj bude razumljiv za čitaoca, u smislu da je kulturološki blizak čitaočevom kulturnom kontekstu (da je po nečemu sličan segmentima stvarnosti čitaoca) ili da je za njega relevantan zbog implikacija koje sadrži, a koje su moguće i u čitaočevom delu sveta (Galtung & Ruge 1965: 66–7). Da bi neki događaj mogao da se prevede u vest nije neophodno da se ispune svih dvanaest preduslova, ali su za razumevanje prevedene vesti izuzetno važna navedena dva.

[3] “The translator is not the sender of the ST message but a text-producer in the target culture who adopts somebody else’s intention in order to produce a communicative instrument for the target culture, or a target-culture document of a source-culture communication.” (Nord 2005:13).

Metodologija istraživanja

Predmet istraživanja u ovom radu jeste način na koji prevodioci rešavaju KR iz izvornog teksta koje autor nije sam objasnio, a predstavljaju moguću nepoznanicu čitaocu prevoda. Kvantitativnom i kvalitativnom analizom tehnika u prevođenju žurnalističkih tekstova o inostranim događajima želimo da odgovorimo na sledeća pitanja:

1. Da li se u prevodima tekstova o događajima u svetu objašnjavaju KR koje nisu objašnjene u izvornim tekstovima?
2. Koje tehnike primenjene u prevodima KR doprinose koherentnosti prevoda za ciljnog čitaoca?
3. Koje tehnike primenjene u prevodima KR ne doprinose koherentnosti prevoda za ciljnog čitaoca?
4. Da li se prevodna rešenja za KR mogu objasniti postojanjem implicitne prevodilačke paradigme?

Kvantitavna analiza sadržaja se odnosi na ispitivanje zastupljenosti rešenih KR u prevodima, a kvalitativna na analizu tipova uspešnih rešenja kao i mogućih indicija koje bi doprinele razumevanju i objašnjenju neuspešnih rešenja.

Istraživanje je sprovedeno na paralelnom korpusu koji se sastoji od 178 uparenih izvornih tekstova na engleskom (89) i njihovih prevoda na srpski (89) koji su objavljeni na internet portalima raznih domaćih glasila.[4] Korpus sadrži ukupno 52319 reči na engleskom i 24903 na srpskom. Analizirani izvorni tekstovi i njihovih prevodi preuzeti su sa internet stranica stranih (*BBC, Reuters, Politico, The Guardian* i drugih) i domaćih (*Nedeljnik, Novosti, Blic, Politika, Danas, Peščanik, RTS, B.92, RTV* i drugih) medija različitih profila. Kako domaći mediji i glasila prevedene tekstove preuzimaju od agencija, izvori prevedenih tekstova bili su Fonet, Beta, Tanjug, a dobar deo prevoda je i redakcijski.

Jedna od najvećih prepreka u istraživanju prevoda žurnalističkih tekstova jeste ograničena mogućnost utvrđivanja izvornih tekstova, pa istraživači često pribegavaju komparativnm korpusima (up. Davier 2018) koji se sastoje od originalno napisanih tekstova istog tipa na različitim jezicima. Kako je u domaćim pisanim medijima u izveštavanju iz sveta često prisutno doslovno prevođenje, izvore tekstova prevednih na srpski moguće je utvrditi ukoliko prevedeni tekst

[4] Jedan deo korpusa koji je prikupljan 2016. i 2017. godine analiziran je u Eraković 2018.

sadrži informaciju o izvoru - naziv novinske agencije ili glasila iz kojih je tekst preuzet, što je obavezna informacija u svim Tanjugovim prevodima vesti iz sveta, ali ne i u Betinim i Fonetovim. U korpus su stoga ušli samo oni tekstovi za koje je bilo moguće utvrditi izvorni tekst na stranicama svetskih novinskih agencija i glasila, bez obzira na to u kojim su rubrikama ti tekstovi objavljeni ili kojim su se temama bavili. Ključni podaci za identifikaciju izvornog teksta, pored podatka o izvoru, bili su i datum objavljivanja i ključni akteri koji se u tekstu pominju. Da se zaista radi o izvornom tekstu i njegovom prevodu, ustanovljeno je poređenjem sadržaja.

Tekstovi koji su ušli u analizu za potrebe ovog rada kontinuirano su prikupljani od 2016. godine. Na samom početku, motiv za traženje izvornih tekstova za vesti i članke prevedene sa engleskog na srpski bio je novi prevodilački predmet u okviru osnovnih akademskih studija Engleskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, u okviru kog je, između ostalog, analizirana i domaća prevodilačka praksa u oblasti novinarstva. Kako je broj uparenih tekstova rastao, tako su se pojedine pravilnosti u prevodilačkoj praksi počele uočavati u dovoljnoj meri da ih je moguće sistematizovati.

Predmet analize je prevod KR koje nisu objašnjene u izvornim tekstovima, pa ih prevodilac mora prepoznati, a zatim odlučiti da li će prevesti samo ono što stoji u izvornom tekstu (paradigma zasnovana na teoriji ekvivalencije sa izvornim tekstom), ili će nekako iskazati u prevodu i onaj deo informacije koji je čitaocu potreban da bi razumeo pojavu o kojoj se u prevodu govori (funkcionalistička paradigma). Stoga su iz paralelnog korpusa prvo izdvojeni tekstovi koji sadrže neobjašnjene KR i njihovi prevodi (40 paralelnih tekstova ili 45852 reči).

U nastavku rada predstavićemo rezultate kvantitativne analize, a zatim ćemo dati primer kvalitativne analize reprezentativnih rešenja iz korpusa koji ukazuju na uticaj neke od ispitivanih prevodilačkih paradigmi.

Rezultati

U izvornim tekstovima izdvojene su 64 neobjašnjene KR koje su se odnosile na različite segmente života u drugim državama, poput kvalifikacija više ili manje poznatih ličnosti (*Kamala Haris, Keri Lam, Obama, Tramp, Soros*), naziva organizacija i institucija (*Fridays for Future, Institute Karolinska, Pathe News*), naroda (*Uighur*), političkih i kulturnih događaja (*London's Mayoral elections, Red Nose Day*), političkih pojmova (*electoral college, swing state, Paris-*

style agreement), skraćenica (*LegCo, GOP*), toponima (*Douai*) i drugih karakterističnih manifestacija strane kulture koje se ne mogu lako kategorizovati (*goose-step, kowtowing*).

Kod većine analiziranih prevoda (75% ili 48 KR) uočeno je izvesno odstupanje od doslovnog prevoda i primena tehnika zahvaljujući kojima čitalac može da razume pojavu o kojoj je reč. Najzastupljenije je **dodavanje** (26 primera ili 40%), koje se često javlja zajedno sa još nekom tehnikom, kao u narednom primeru, gde je transkribovani naziv medijske kuće dopunjen informacijom da je reč o televiziji. Pritom je izostavljen naziv emisije (*This Week*), koji domaćem čitaocu nije relevantan za razumevanje rečenice:

> Trump campaign adviser Jason Miller said in an interview on **ABC News's "This Week"**… (*Voice of America*, August 16, 2020)
> … izjavio je Džejson Miler, jedan od savetnika u predizbornom timu predsednika Donalda Trampa, u izjavi **televiziji Ej Bi Si**. (*Danas*, 18. avgust, 2020.)

Dodate informacije u drugim primerima iz korpusa obično se odnose na funkciju koju neko obavlja (*Michel Barnier -> Mišel Barnije, glavni pregovarač EU za Bregzit, Special Counsel Robert Mueller -> specijalni savetnik zadužen za istragu o ruskom mešanju u američke predsedničke izbore, Robert Miler*), geografsku odrednicu (*Centre for Economic Policy Research -> Centar za istraživanje ekonomske politike sa sedištem u Londonu*), društveni položaj (*Uighur -> manjinski Ujguri*), imovinsko stanje i poreklo (*George Soros –> američki milijarder mađarskog porekla Džordž Soros*) ili se uz KR iz izvornog teksta daje i poznatiji pojam (*Article 50 –> Član 50 Lisabonskog sporazuma*) ili puni naziv pored transkribovane skraćenice (*OPEC -> Organizacija zemalja izvoznica nafte (OPEK)*).

Sledeća tehnika po zastupljenosti je **generalizacija** ili uopštavanje (10 ili 15%), kada se neki nepoznati pojam zamenjuje opštijim poznatim pojmom (pa se um. *Pathe News* u prevodu kaže *novinski izveštaj, Red Nose Day -> vašar, London's Mayoral elections -> lokalni izbori u Engleskoj, GOP -> konzervativci*). Zatim sledi **izostavljanje** (9) elemenata koji su ili suviše specifični da bi bili relevantni (*Paris-style United Nations Agreement -> sporazum Ujedinjenih nacija*) ili dobro poznati (*Obama, a Democrat and Trump, a Republican -> Obama i Tramp*). Pored navedenih tehnika, javlja se i **parafraziranje** (3), kao u primerima: *9 in 10 "leave" and "remain" voters -> 9 od 10 onih koji su glasali; a 999 call was made -> prijavljen je policiji*, zatim zamena manje poznatog pojma poznatijim

(*Marr Show -> BBC*), opštijeg konkretnijim (*Western powers -> SAD, Britanija i Francuska*) i opisni prevod (*The Independent -> britanski list*).

Pošto navedeni uopšteni, precizirani, dodati ili izostavljeni segmenti povećavaju razumljivost tekstova u kojima se pominju nepoznate KR, takva rešenja ukazuju na funkcionalistički pristup, tj. odabir prevodilačkih tehnika kojima se ostvaruje osnovna svrha prevođenja informativnog teksta: obaveštavanje čitaoca o događajima u drugoj kulturi uzimajući u obzir njegovu perspektivu.

U suprotnim primerima, u kojima nema pojašnjenja nepoznatih KR, uočava se doslovno praćenje strukture izraza iz izvornog teksta (*hard border -> čvrsta granica, build an electoral movement – izgraditi izborni pokret, gentleman's agreement between Theresa May and Michel Barnier -> džentlemenski dogovor između Tereze Mej i Mišela Barnijea*) ili pribegavanje transkripciji kao načinu rešavanja nepoznatih termina (*pre-install -> predinstalirati, verified accounts -> verifikovani nalozi, inauthentic behaviour on Facebook -> neautentično ponašanje na Fejsbuku*). Takva rešenja ne mogu se objasniti nedovoljnim poznavanjem jezika (engleskog ili srpskog) jer se ona nalaze i u inače kvalitetnim prevodima. Jedan takav prevod detaljnije analiziramo u narednom primeru.

Izvorni tekst je analitički osvrt na razloge zbog kojih je Tramp dobio američke izbore 2016, a izgubio ih 2020, kao i političke lekcije koje se iz tih događaja mogu izvući.

> Though much of the Trump base might well have voted for him if he had shot someone on Fifth Avenue, his infamous boast from four years ago, others who supported him four years ago were put off by his aggressive behaviour.
> This was especially true in the suburbs. Joe Biden improved on Hillary Clinton's performance in 373 suburban counties, helping him claw back the **Rust Belt states of Pennsylvania, Michigan and Wisconsin**, and enabling him to gain Georgia and Arizona.
> Donald Trump has a particular problem with suburban women.
> We witnessed again in the 2020 presidential election what we had seen in the 2018 mid-term election - more highly-educated Republicans, some of whom had voted for Trump four years ago prepared to give him a chance, thought his presidency was too unpresidential. Though they understood he would be unconventional, many found the manner in which he defied so many customs and behavioural norms off-putting and often offensive.
> They were put off by his aggressiveness. His stoking of racial tensions. […] His use of a **lingua franca** that sometimes made him sound more like a crime boss,

such as when he described his former lawyer Michael Cohen, who reached a plea deal with federal prosecutors, as "a rat".
(*US Elections 2020: Why Donald Trump lost, BBC*, November 7, 2020)

Iako bi većina Trampove baze glasala za njega čak i da je upucao nekoga na Petoj aveniji, kao što se on sam **ozloglašeno hvalisao** pre četiri godine, druge koji su ga podržavali pre četiri godine odvratilo je upravo njegovo agresivno ponašanje.
Ovo je posebno važilo za predgrađa. Džo Bajden je popravio Hilarin učinak u 373 prigradska okruga, što mu je pomoglo da povrati **države Pojasa rđe** kao što su Pensilvanija, Mičigen i Viskonsin, i omogućilo da se dočepa Džordžije i Arizone.
Donald Tramp ima poseban problem sa ženama iz predgrađa.
Ponovo smo na predsedničkim izborima 2020. godine doživeli ono što smo već videli na izborima na polovini mandata iz 2018. godine – više visoko obrazovanih republikanaca, od kojih su neki glasali za Trampa pre četiri godine, smatrali su da njegova vladavina ne priliči jednom predsedniku.
Iako su znali da će biti nekonvencionalan, za mnoge je način na koji je on odbacivao brojne običaje i norme ponašanja bio odbojan i često uvredljiv.
Mnoge je odvratila upravo njegova agresivnost. Njegovo potpirivanje rasnih tenzija. […] Njegova upotreba **lingva franke** zbog koje je nekada više zvučao kao gangsterski bos, kao kad je bivšeg advokata Majkla Koena, koji je sklopio sporazum o priznanju krivice sa federalnim tužiocima, nazvao „tasterom".
(*Predsednički izbori u Americi: Zašto je Donald Tramp izgubio, Danas*, 9. novembar 2020.)

S obzirom na temu članka, izvorni tekst sadrži niz KR koje su poznate čitaocima prevoda: *Tramp, Peta avenija, Bajden, Hilari, Pensilvanija, Mičigen, Viskonsin, Džordžija, Arizona, republikanci, federalni tužioci*. Nepoznati pojmovi su *Rust belt states* (prevedeni kao *države Pojasa rđe*) i specifično kulturološko značenje izraza *lingua franca*. Možemo pretpostaviti da je pojam *Rust belt state* jasan čitaocima na engleskom, da znaju zašto se navedene države tako zovu, ili barem da autor teksta veruje u to, jer pojam nije posebno objašnjen na stranici izvornika.

Prevod prati strukturu izvorne rečenice, što daje zadovoljavajući rezultat sve do kolokacije kod koje prevod najčešćim rečničkim ekvivalentom dovodi do stvaranja neidiomatične kolokacije (*infamous boast/ozlogašeno se hvalisao*), što je stilski nezgrapno, ali ne utiče na razumevanje značenja celine. Međutim, u slučaju metaforičkog naziva *Rust belt states* ili internacionalizma *lingua franca* (*lingva franka*), problem postaje i mogućnost razumevanja smisla, jer razumevanje zavisi od čitalačkih presupozicija, odnosno poznavanja vantekstualnog, u prvom slučaju

istorijskog, a u drugom sociolingvističkog značenja. Naziv *Rust belt states* odnosi se na države u severnom delu SAD-a odakle je početkom 1980-ih godina, u globalističkim procesima, veliki deo industrije preseljen van teritorija SAD, u zemlje sa jeftinijom radnom snagom, dok su američke fabrike zatvarane i radnici otpuštani. Te fabrike su prepuštene propadanju i danas čine neslavan deo pejzaža (urušene, izjedene rđom) u američkim državama među kojima su Pensilvanija, Mičigen i Viskonsin (*The Week*, 18. mart 2017). Tokom predsedničkih izbora 2016. Tramp je obećao da će zahvaljujući novim trgovinskim pregovorima i porezima na uvoz značajno obnoviti i te deindustrijalizovane, opustošene krajeve. Deo Trampovog izbornog uspeha 2016. godine u tim državama pripisuje se tome što je uspeo da probudi nadu radnika da će ostvariti ta obećanja, a činjenica da to ipak nije uradio, deo je objašnjenja za gubitak izbora 2020. godine. S obzirom na to da razumevanje ovog pojma zahteva poznavanje specifičnosti ekonomskog razvoja u navedenim američkim državama i Trampovih obećanja u vezi s tim krajevima (*Remove the rust from the Rust Belt/izbaciti rđu iz Pojasa rđe*; *The Week*, 18. mart 2017.), ne može se očekivati da čitaoci prevoda ta znanja imaju, pa ekonomska pozadina tog naziva ostaje skrivena, a taj segment teksta nerazumljiv. Prema ustaljenoj praksi, u situacijama kada je uz glavni tekst potrebno dodati još neke relevantne informacije, novinari se obično služe antrfileima, što ovde nije bio slučaj.

Kada je u pitanju izraz *lingua franca*, prema *Velikom rečniku stranih reči i izraza*, taj izraz ima dva značenja, od kojih je jedno istorijsko („mešavina romanskih jezika, pretežno italijanskog, sa grčkim, turskim ili arapskim, koja se koristila za sporazumevanje u sredozemnim lukama"), a drugo savremeno i odnosi se na „jezik koji se koristi kao opšte sredstvo sporazumevanja među ljudima različitih nacionalnosti". Rečnici engleskog objašnjavaju izraz na približno isti način, međutim, iz konteksta u kom je upotrebljen, jasno je da nijedno od tih značenja nije odgovarajuće. U citiranom pasusu, izraz se odnosi na Trampov stil obraćanja američkoj javnosti, tj. običaj da u formalnim situacijama koristi žargonske uvredljive izraze za neistomišljenike (up. *The Atlantic*, August 6, 2019). Problem koji čitalac ima sa prevodom jeste sukob između značenja izraza u domaćem kontekstu, kao pozitivne pojave koja omogućava razumevanje među ljudima koji govore različitim jezicima, i ostatka te rečenice koji pokazuje da *lingva franka* označava nešto negativno.

Navedene greške su kulturološke prirode, jer one imenuju pojave koje obeležavaju trenutnu političku specifičnost američkog društva i njihovih

predsedničkih izbora. Iz perspektive teoretičara medija koje smo pomenuli ranije, oba izraza se odnose na nedvosmislene i jasne pojave iz američke stvarnosti, koje su relevantne za domaće čitaoce zahvaljujući paralelama koje se mogu izvući između srpskog i američkog društva. Međutim, zahvaljujući neprozirnim prevodnim rešenjima, ta mogućnost se samo maglovito nazire, jer čitalac iz svog kulturološkog konteksta nema toliki uvid u detalje stvarnosti američke kulture da bi ih u potpunosti razumeo. Ta neprozirnost dovodi do narušavanja koherentnosti prevoda, odnosno nerealizacije značenjskog potencijala teksta (Blum-Kulka 2000: 304). U formulaciji analiziranog prevoda prepoznatljivo je nastojanje da se u prevodu realizuje ekvivalentnost sa izvornim tekstom na nivou nekada najmanjih mogućih prevodnih jedinica, po cenu da to dovede do neidiomatičnog prevoda (*ozloglašeno se hvalisao*). Davije uzrok za takvu praksu vidi u tome što novinari nisu obučeni da prevode drugačije (Davier, 2018: 3).

Zaključak

Polazeći od pretpostavke da svi koji prevode neki tekst to čine na osnovu bar implicitne teorijske predstave o tome šta je prevođenje, u analiziranim prevodima prepoznajemo naznake i jedne i druge paradigme. Bez obzira na ubedljivo veću prisutnost naznaka funkcionalističke paradigme u prevođenju KR iz korpusa, iz metodoloških razloga (relativno malog broja tekstova) ne možemo tvrditi da je ona i zaista prisutnija, već konstatujemo da su u neodređenom odnosu prisutne obe. Funkcionalistički pristup najčešće se očitava u dodavanju informacija kojima se definišu ili opisuju KR, zatim u generalizaciji ili zameni kulturološki specifičnog hiponima hiperonimom čije je značenje poznato u ciljnoj kulturi. Uočavaju se i primeri izostavljanja informacija koje ne doprinose razumevanju KR ili su opšte poznate, zatim parafraziranje, zamena opštijeg pojma konkretnijim, manje poznatog pojma poznatijim metonimom i na kraju, opisni prevodi. Svi takvi primeri ukazuju na to da su pretpostavljena predznanja čitalaca i svrha prevođenja vesti bili primarni faktori u načinu rešavanja KR.

Pristup zasnovan na paradigmi ekvivalencije uočava se u primerima doslovnog prevoda i transkripcije engleskih KR. Pored već dobro poznatih negativnih posledica doslovnog prevoda po idiomatičnost ciljnog teksta, u analiziranom korpusu se pokazuje i da u slučaju doslovnog prevođenja KR, delovi teksta postaju nekoherentni za ciljnog čitaoca. Ukoliko su ti segmenti ključni za razumevanje celog teksta, onda se u pitanje dovodi informativnost tako prevedene vesti. Paradigma zasnovana na teoriji ekvivalencije može dovesti do uspešnih

rešenja sve dok je reč o univerzalnim segmentima stvarnosti, ali ne i kada je reč o pojavama koje su kulturološki specifične i nepoznate prosečnom čitaocu u ciljnoj kulturi. Brojnost rešenja koja odražavaju primarnu usmerenost na postizanje ekvivalentnosti između izvornika i prevoda na nivou nižih prevodnih jedinica (reči, fraze) u korpusu ukazuju na to da funkcionalistička paradigma još nije opšteprihvaćena. Prisustvo takvih rešenja ukazuje i na uverenje da su u prevođenju formalne karakteristike izvornog teksta važnije od razloga zbog kojih se tekst prevodi za neku ciljnu kulturu.

U pedagogiji prevođenja, kriterijum razumevanja čitalačkih presupozicija ušao je i u opis prevodilačke kompetencije u prvom evropskom standardu za obučavanje prevodilaca (Evropski prevodilački master/European master in translation), kao element međukulturne kompetencije koji se odnosi na „razumevanje presupozicija, implicitnog sadržaja, aluzija, stereotipa i intertekstualne prirode dokumenta“[5] (EMT 2009: 6), dok se u EMT standardu iz 2017. godine, među 35 aspekata prevodilačke kompetencije, pod brojem 1 navodi sposobnost „analiziranja izvornog dokumenta, prepoznavanje tekstualnih i kognitivnih teškoća i procene koje su odgovarajuće strategije i izvori za njihovu adekvatnu formulaciju *u skladu sa komunikativnim potrebama*“[6], dok 6. aspekt sadrži i formulaciju „fit for purpose“, tj. „u skladu sa svrhom prevođenja“ (EMT 2017: 8).

Pojam ekvivalencije kao centralni prevodilački pojam može biti tačka u kojoj se prelamaju obe paradigme: Antoni Pim (Pym 1995: 167) to objašnjava konstatacijom da uloga prevodioca nije da za ekvivalencijom traga, već da ekvivalenciju uspostavlja, imajući u vidu naručioce prevoda.

[5] “Knowing how to grasp the presuppositions, the implicit, allusions, stereotypes and intertextual nature of a document.” (EMT 2009:6)

[6] “Analyse a source document, identify potential textual and cognitive difficulties and assess the strategies and resources needed for appropriate reformulation in line with communicative needs” (EMT 2017:8).

Izvori

Can President Trump rescue the Rust Belt? The Week, March 18, 2017. https://theweek.com/articles/686314/president-trump-rescue-rust-belt

The Left needs a language potent enough to counter Trump. *The Atlantic*, August 6, 2019. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/08/language-trump-era/595570/

US Elections 2020: Why Donald Trump lost, *BBC*, November 7, 2020. https://www.bbc.com/news/election-us-2020-54788636

Zašto je Donald Tramp izgubio, *Danas*, 9. septembar 2020. https://www.danas.rs/bbc-news-serbian/predsednicki-izbori-u-americi-2020-zasto-je-donald-tramp-izgubio/

Literatura

Bassnett, S. (2005). Bringing the News Back Home: Strategies of Acculturation and Foreignisation. *Language and Intercultural Communication, 5(2)*, 120–130.

Bielsa, E., & Bassnett, S. (Eds.) (2009). *Translation in Global News*, London: Routledge.

Blum-Kulka, S. (2000). Shifts of cohesion and coherence in translation. In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (pp. 298–313). London: Routledge.

Davier, L., & Van Doorslaer, L. (2018). Translation without a source text: methodological issues in news translation. *Across Languages and Cultures 19(2)*, 241–257.

EMT Expert Group (2009). *Competence for professional translators, experts in multilingual and multimedia communication*. Brussels: European Commission.

EMT (2017). *EMT competence framework 2017*. Brussels: European Commission.

Eraković, B. (2007). Prevođenje s prevoda: Neke opaske o uticaju jezika-posrednika na prenošenje kulturno specifičnih termina. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 32,* 437–444.

Eraković, B. (2018b). Serbian Translation of Bill Bryson's Made in America: Source text equivalence as the defining criteria of translation. *Facta Universitatis 16(2)*, 107–120.

Galtung, J., & Ruge, M.H. (1965). The structure of foreign news. *Journal of Peace Research 2(1)*, 64–91.

Gambier, Y. (2006). Transformations in International News. In K. Conway & S. Bassnett (Eds.), *Translation in Gobal news: Proceedings of the Conference Held at the University of Warwick* (pp. 9–17) .Warwick: University of Warwick.

Katan, D. (2019). Culture. In M. Baker. & G. Saldanha (Eds.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (133–138) London: Routledge.

Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. New York: Prentie-Hall International.

Nord, C. (2005). *Text Analysis in Translation. Theory, Methodology , and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Amsterdam: Rodopi.

Novakov, P. (2016). Kulturološki elementi u prevodu: suočavanje sa drugima. *Civitas 6(2)*, 108–120.

Pym, A. (2014). *Exploring translation theories*. London: Routledge.

Pym, A. (1995). European Translation Studies, Une science qui derange, and Why equivalence needn't be a dirty word. *Traduction, Terminologie, Reaction 1(8)*: 153–176.

Valić-Nedeljković, D. (2002). *Praktikum novinarstva*. Drugo, dopunjeno izdanje. Beograd: Privredni pregled.

Ераковић, Б. (2018а). Елементи акултурације у превођењу вести из света са енглеског на српски. *Наслеђе 39*, 117–132.

Панић Кавгић, О. (2010). Преводилачке грешке у новинским чланцима у рубрици „Меридијани“ недељника *Време*. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 53(2), 99–113.

Helga Begonja*
Odjel za germanistiku,
Sveučilište u Zadru

UDK 811.112.2'42:659.1-055.2
659.1-055.2(430)

SLIKA ŽENE U NJEMAČKIM REKLAMNIM OGLASIMA

Starting from the typology of images of women in advertisements according to Schmidt (2019), the paper investigates the types of images of women in authentic German advertisements for different products. 25 contemporary advertisements which were found by internet search using keywords denoting well-known German brands were analyzed in this paper. Particular attention was paid to the analysis of the parts of the text and the types of women. The analysis shows that all types of women according to the mentioned classification appear in the corpus. The modern type of woman is dominant, and to a lesser extent the following types of women also appear: woman as an object of beauty, mature woman, woman as a mother, housewife, mistress. A new type of woman that is not present in the classification according to Schmidt (2019) was also recorded in the researched corpus. That is the type of a modern business woman. The paper presents a contribution to linguistic research of the text type "advertisement" and it contributes to the understanding of the role of women in a modern society, which can be recognized on the examples of authentic German advertisements.

Key words: advertisements, images of women in ads, brands and products, parts of ads, types of women in authentic German ads.

Reklamni oglas i njegovi dijelovi

U germanističkoj lingvističkoj literaturi koriste se različiti nazivi za tekstnu vrstu *reklamni oglas* (njem. *Werbeanzeige*): *Werbetext*, *Textmuster*, *Textgattung*, *Textsorte*, *Werbegenre* (Perlina 2008: 73). Tekst reklamnog oglasa u pravilu je optički izdvojen od novinskih članaka, opskrbljen je slikama i sastoji se od oskudno verbaliziranih pasusa (Perlina 2008: 81).

* hbegonja@unizd.hr

Prema Brinkeru (1992: 128) temeljni su kriteriji određivanja pripadnosti teksta određenoj tekstnoj vrsti njegova funkcija i struktura teksta. Bendel (1998: 16) definira reklamne oglase na sljedeći način:

Werbeanzeigen sind:

a) kürzere, in sich geschlossene Texte, die
b) in einem Printmedium erscheinen,
c) durch typografische Maßnahmen vom redaktionellem Text abgetrennt sind, in denen
d) über Produkte oder Dienstleistungen informiert wird, welche
e) in größerer Qualiät oder über längere Zeit zu haben sind und
f) einem potentiellen Kundenkreis angeboten werden, mit dem Ziel,
g) die Empfänger zum Kauf bzw. zur Benutzung des Angebotenen zu bewegen.

Perlina (2008: 91) ističe da su za reklamne oglase obvezna sljedeća obilježja teksta: tekst je povezan s određenim tiskanim medijem i tipografski odvojen od ostatka uredničkog teksta; ispunjava persuasivnu i informativnu funkciju; namijenjen je prodaji određenog proizvoda ili usluge; semantički je komprimiran i insceniran.

Različiti znanstvenici navode nekoliko funkcija reklamnog oglasa. Nöth (1987: 279) i Bendel (1998: 15) naglašavaju persuasivnu i informativnu funkciju reklamnog oglasa. Brinker (1992: 109) i Gieszinger (2001: 253) smatraju da je najvažnija funkcija reklamnog oglasa apelativna funkcija. Sowinski (1979: 55) navodi sljedeće četiri funkcije reklamnog oglasa: davanje imena i označavanje predmeta reklamiranja, njegovo uklapanje u određenu strategiju reklamiranja te davanje preporuke potencijalnim konzumentima.

Svaki reklamni oglas sastoji se od skupine manje ili više stalnih dijelova teksta. Varijacija dijelova reklamnog teksta ovisi o proizvodu te potrebama i očekivanjima potencijalnih kupaca. Kombinacijom ovih elemenata koje Perlina (2008: 92) naziva tekstemima (njem. *Texteme*) postiže se reklamno djelovanje.

Naziv marke, proizvoda i tvrtke

Reklamni oglasi sastoje se od različitih oblika oglašavanja (npr. teksta, slike, tipografije), a trebaju se uvijek sagledavati kao cjelina jer su elementi uvijek međusobno povezani i odnose se jedan na drugi. Usklađenost različitih oblika reklamnog oglasa osigurava veću učinkovitost u prenošenju informacija, a time i bržu percepciju reklamne poruke (Stöckl 2011: 19, cit. prema Schmidt 2019: 11).

U reklamnim se oglasima obično pojavljuju tri naziva: *naziv marke*, *naziv proizvoda* i *naziv tvrtke* (Bogdan 2011: 55). Tako je u sljedećem primjeru reklamnog oglasa za *Persil Duo-Caps*, *Henkel* naziv proizvođača, *Persil* naziv marke, a *Persil Duo-Caps* naziv proizvoda.

Primjer (1)

Slika 1. Reklamni oglas proizvoda *Persil Duo-Caps*

Marka je u svojoj biti uspješno pozicioniran proizvod, a na tržištu je poznata, priznata i prihvaćena (Šerić 2009: 7). Marka može biti predstavljena slovom (npr. „M“ za *McDonald's*), vlastitim imenom (npr. *Nestlé*), akronimom (npr. *Persil*), slikom (npr. trokraka zvijezda za *Mercedes-Benz*), brojem (npr. *4711* za *Kölnisches Wasser*), slušnim signalom (npr. prepoznatljiva melodija proizvoda *Haribo*), posebnim pakiranjem (npr. plavo-bijela limena kutija kreme *Nivea*) (Bogdan 2011: 56).

Proizvod je „temeljno oruđe u tvrtci jer je on opipljiva ponuda na tržištu koja uključuje kakvoću proizvoda, dizajn, svojstva, ime, marku i ambalažu“ (Šerić 2009: 228).

Slogan, naslov i prateći tekst

Zadatak je reklamne poruke da bude uočljiva, prisutna u svijesti i podsvijesti potrošača; da ugađa recipijentovim skrivenim ambicijama te da stvara poželjne predodžbe (Stolac i Vlastelić 2014: 43; 52). Svi elementi reklame pridonose realizaciji tog osnovnog zadatka.

Među elementima koji trebaju osigurati efikasnost postupka reklamiranja posebno se ističe slogan. Singer (2006: 426) definira slogan kao „verbalni zaštitni znak promidžbe određenog proizvoda“. Samostalan ili uz naziv proizvoda, slogan predstavlja kratak, tipografski uočljiv redak. Funkcija slogana je da sažeto iskaže glavnu ideju ponuđenog proizvoda. Slogan obilježava reklamirani proizvod i duboko je usađen u pamćenje recipijenata i nakon što reklama prestane biti aktualna na televiziji, novinama ili javnim plakatima (Hemmi 1994: 166). U nastavku teksta donosimo nekoliko primjera slogana poznatih njemačkih proizvođača:

L'Oreal: „Weil Sie es sich wert sind“;
Esprit: „Meine Farben, / Mein Look, / Ganz natürlich“;
Nivea:„Schönheit ist zeitlos“;
BMW: „Freude am Fahren“;
Bahlsen: „Zuhause ist, wo du willkommen bist“;
Rexona: „Rexona lässt dich nicht im Stich“ (Bogdan 2011: 60-62).

Pod naslovom (njem. *Schlagzeile*; engl. *headline*) podrazumijevamo „jedan ili više istaknutih redaka koji su odvojeni od ostatka teksta, a ističu se tipografijom (npr. veličina slova, tisak masnim slovima, boja, podcrtavanje)“ (Hemmi 1994: 166).

Funkcija je naslova reklamnog oglasa privlačenje pažnje, pobuđivanje znatiželje, postavljanje otvorenih pitanja, a u izravnoj je vezi sa slikovnim motivom kojega pobliže određuje i dopunjava (Krieg 2005: 30). Slično navodi i Janich (2013: 55). Autorica smatra da je glavni zadatak naslova privlačenje pažnje čitatelja i poticanje njegovog interesa za daljnje čitanje reklamnog teksta. Naslov uz sliku predstavlja središnji element reklamnog oglasa, a funkcija mu je pobuđivanje zanimanja i pažnje recipijenata. Funkcija naslova je jezično i tipografsko privlačenje pogleda.

Prateći tekst (njem. *Fließtext*) otisnut je neupadljivijim tiskom, nego što je to slučaj kod naslova ili slogana. U njemu se navode podaci o svojstvima proizvoda, njegovoj primjeni, dostupnosti pa se na taj način utječe na potrošačko ponašanje recipijenta. Tek rijetki zainteresirani uistinu će i pročitati prateći tekst reklamne poruke. Prateći tekst obično završava kratkom obvezujućom porukom (engl. *Claim*) koja ima i funkciju izreke za lakše pamćenje. Za razliku od slogana, *Claim* se ne ponavlja, već sažima reklamne poruke pratećeg teksta te olakšava njihovo pamćenje (Krieg 2005: 31-32). Prema Janich (2013: 58) prateći tekst (engl.

Copy, *Body Copy*, *Textbody*) predstavlja dio reklamnog oglasa u kojem se detaljnije predstavlja proizvod. Prateći tekst se nadovezuje na naslov ili na sliku reklamnog oglasa te jezično formulira vizualni prikaz ili ga nadopunjuje dodatnim informacijama.

U sljedećem primjeru reklamnog oglasa za proizvod *Nivea Teint Optimal* izdvojeni su elementi oglasa koji se odnose na slogan, naslov i prateći tekst.

Primjer 2:

Slika 2. Reklamni oglas proizvoda *Nivea Teint Optimal*

Odnos slike i teksta u reklamnim oglasima

Ilustrirani dio reklame čine slike ili crteži i tvornički zaštitni znak. Reklamni elementi okupljeni su oko optičkog središta reklame, a njihovim koncipiranjem bave se različiti stručnjaci (publicisti, slikari, fotografi i grafičari, itd.).

Budući da su reklame usmjerene prema ljudskim čulima, u njima se koristi slikovna i jezična komponenta. Slike prenose poruke te brzo i uvjerljivo govore najbitnije. Najvažnije funkcije koje slike trebaju ispuniti u reklamama su sljedeće: usmjeravanje pozornosti, motiviranje kako bi se informacije što dublje preradile, stvaranje vizualne predodžbe slike, aktiviranje znanja, pomoć pri organizaciji

informacija, davanje primjera, zabava te pomoć pri prisjećanju (Jozić 2013: 164; Moser 1990: 209-211).

Römer (1968: 25-26, cit. prema Bogdan 2011: 655) u odnosu na njihovu funkciju razlikuje dvije vrste slika u reklamama: sliku usmjerenu na hvatanje pogleda (njem. *Fangbild*) i informacijsku sliku usmjerenu na davanje informacija i dopunu hvaljenja proizvoda (njem. *Informationsbild*).

Janich (2013) pak nastavljajući se na Zielke (1991) razlikuje sljedeće vrste slika u reklamnim oglasima: središnju sliku (njem. *Schlüsselbild*; engl. *Key-Visual*), sliku namijenjenu privlačenju pažnje (engl. *Catch-Visual*) i sliku usmjerenu na detalje reklamiranog proizvoda (engl. *Focus-Visual)*. *Key-Visual* obično prikazuje reklamirani proizvod, *Catch-Visual* prikazuje neki dodatni element koji omogućava dodatne interpretacije prikazanog proizvoda. *Focus-Visual* služi dodatnoj vizualizaciji pojedinačnih elemenata slike ili pratećeg teksta čime se pojačava vjerodostojnost prikaza i povjerenje recipijenata (Schmidt 2019: 15). Tako primjerice u reklamnom oglasu *Schwarzkopf GLISS KUR*, *Key-Visual* predstavlja proizvode iz linije *GLISS KUR SERUM DEEP REPAIR*. *Focus-Visual* odnosi se na informacije koje su tipografski otisnute i istaknute velikim slovima, a recipijentima omogućavaju naglašeno percipiranje informacije da *Schwarzkopf serum* djelotvorno prodire duboko unutar slojeva kose. Lijepa žena izražajnog pogleda i bujne, njegovane kose svakako će privući pažnju recipijenata pa taj dio reklamnog oglasa predstavlja *Catch-Visual*.

Primjer (3)

Slika 3. Reklamni oglas proizvoda Schwarzkopf GLISS KUR

Slike reklamnog oglasa pružaju recipijentu mogućnosti tumačenja značenja koja su aktivirana i izvedena u određenom kontekstu, a u sjećanju recipijenta mogu se zadržati puno dulje od pratećeg teksta ili odgovarajućih riječi (Jozić 2013: 185).

O feminističkoj lingvistici

Feministička lingvistika nastala je ranih 70-tih godina. Ovaj lingvistički pristup istražuje načine na koje se govori o ženama i kako to one same čine u različitim socijalnim, kulturnim i jezičnim okruženjima (Savić 1995). Feministička lingvistika najčešće se dijeli na tri razdoblja rodnog analiziranja jezika. Početkom 70-tih godina u pristupima u okviru teorije nedostatka (engl. *deficite theory*) istražuju se osobine jezika žena u odnosu na jezik muškaraca koji je dominantna jezična norma. Početkom 80-tih godina novi pristup u okviru teorije različitosti (engl. *difference theory*) razlike između žena i muškaraca objašnjava različitom

socijalizacijom dječaka i djevojčica u našoj civilizaciji. U sadašnjem razdoblju, od početka 90-tih godina u okvirima teorije aktivnosti raspravlja se o osobinama jezika žene i muškarca koji su vezani za aktivnost u datom kontekstu (Savić 1995).

Feministička lingvistika usko je povezana s istraživanjima odnosa jezika i spola koja su najčešće interdisciplinarna te se istražuju u okvirima antropološke lingvistike, sociolingvistike i psiholingvistike (Savić 1995). Iako primarni cilj ovog rada nije istraživanje rodno obojenog jezika medija, on na temelju prikazivanja slike žena u reklamnim oglasima pridonosi „shvaćanju kategorije medija, roda i predstavjanja“ (Minić 2007: 246) te pridonosi stvaranju slike žene u odnosu na njezinu ulogu u društvu.

Tipologija prikaza žena u njemačkim reklamnim oglasima

U germanističkoj znanstvenoj literaturi brojni se radovi bave lingvističkim istraživanjem reklamnih oglasa[1]. Tipologijom prikaza žena u germanističkom jezikoslovlju bave se primjerice Hastenteufel (1980) i Herder (2006). Bazirajući se na tipogijama prikaza žena ovih autorica, Schmidt (2019) kontrastivno uspoređuje njemačke i ruske reklamne oglase za njegu tijela te istražuje koji je tip žene dominantan u njemačkim i ruskim reklamnim oglasima na primjerima njemačkog časopisa „Brigitte“ i ruskog časopisa „Karavan istorij“. U tu svrhu koristi sljedeću tipologiju prikaza žena:

- **Žena majka** – tip žene obilježen brižnim ophođenjem prema djeci i obitelji
- **Žena domaćica** - tip žene čiji je osnovni zadatak održavanje čistog i ugodnog doma za obitelj
- **Zrela žena** – tip žene kod koje je istaknuta životna dob (npr. u reklamama za anti-age proizvode)
- **Žena ljubavnica** - tip žene kod koje su najdominantnija obilježja romantika, sreća i nježnost prema partneru

[1] Reklamne oglase iz kulturnoantropološkog aspekta iscrpno je istražila Bogdan (2011). Reklamni oglasi kao tekstna vrsta na primjeru časopisa *Cosmopolitan* istraženi su u doktorskom radu Alexsandre Perlina (2008), a vrlo poznate radove o jeziku reklame pišu primjerice Janich (1999) i Römer (1968).

- **Žena kao objekt ljepote** – tip žene obilježen izrazito lijepim i dotjeranim vanjskim izgledom, u reklamne svrhe često neprirodnim i umjetnim
- **Moderna žena** – tip žene kod koje je više naglašena prirodnost i živost umjesto umjetnog i strogog držanja. Obilježja ovog tipa žene su i optimizam, samosvijest i ženstvenost
- **Žena kao seksualni objekt i zavodnica** – tip žene kod koje je u prvom planu erotska privlačnost kojom izaziva pažnju muškaraca (Schmidt 2019: 35-36).

Schmidt (2019) zaključuje da se u reklamnim oglasima za njegu tijela u njemačkom korpusu pojavljuje samo četiri tipa žena i to u sljedećem omjeru: moderna žena (57%), zrela žena (22%), žena kao objekt ljepote (14%) i žena ljubavnica (7%).

Korpus i metodologija

Polazeći od tipologije prikaza žena prema Schmidt (2019) te potaknuti rezultatima njenog istraživanja koji ukazuje na to da se u njemačkim reklamnim oglasima za njegu tijela ne pojavljuje tip žene majke, domaćice i žene kao seksualnog objekta i zavodnice, u analitičkom dijelu ovoga rada dodatno ćemo primijeniti ranije predstavljenu tipologiju prikaza žena, ali u ovom prikazu na primjere reklamnih oglasa za različite njemačke proizvode. Istraživački korpus sastoji se od 25 autentičnih njemačkih reklamnih oglasa koji se odnose na reklamiranje proizvoda iz sljedećih grana proizvodnje: kozmetički i higijenski proizvodi, prehrambene namirnice i napici, priprema hrane, sredstva za pranje rublja, farmaceutski proizvodi, sredstva prijevoza. Svi reklamni oglasi pronađeni su internetskim pretraživanjem, uz korištenje sljedećih ključnih riječi koje označavaju dobro poznate njemačke brandove na (svjetskom) tržištu: *Bübchen, Guhl, Tschibo, Erdinger Bier, Nivea, Joop, Rexona, Dr. Hauschka, 4711 Kölnisches Wasser, Aspirin, Persil, Schawarzkopf, Dr. Oetker, Opel, Mercedes Benz,* itd.

Osnovni kriterij za uključivanje reklamnog oglasa u analizu jest da se radi o autentičnom oglasu njemačkih oglašivača za njemačke proizvode te da se u njima pojavljuju prikazi žena. Analizira se način oblikovanja reklamnog oglasa u odnosu na teksteme (naslov, slogan, prateći tekst i sliku). U analizi slika primjenjuje se podjela prema Zielke (1991) i Janich (2013).

Primjenjujući tipologiju prikaza žena prema Schmidt (2019), analiza ima za cilj ustanoviti: 1. koji se tipovi žena koje Schmidt (2019) ustanovljava za prikaze žena u reklamama proizvoda za njegu tijela evidentiraju u njemačkim

reklamnim oglasima za različite proizvode; 2) koji je tip prikaza žena dominantan; 3) postoje li neki novi tipovi žena koji bi se mogli pridodati postojećoj tipologiji; 4) izvesti zaključak o tome što provedeno istraživanje pokazuje u odnosu na ulogu žene u društvu.

Analiza reklamnih oglasa

Primjer (4)

Slika 4. Reklamni oglas za *Eucerin SUN FLUID* i *Eucerin SUN LOTION*

Reklamni oglas proizvoda *Eucerin Sun Fluid* i *Eucerin Sun Lotion* nosi naslov *Die neue Dimension im Sonnenschutz*. Ispod naslova smješten je prateći tekst koji se obraća krajnjim potrošačima te dermatolozima, ljekarnicima i ostalim stručnjacima iz farmaceutske industrije.[2] Ovaj dio teksta informira recipijente o inovativnoj tehnologiji proizvoda za zaštitu od sunca. Ispod pratećeg teksta nalazi se logotip marke Eucerin i njezin slogan *Medizinische Kompetenz für schöne Haut*. Logotip tvrtke Beiersdorf smješten je u gornjem desnom kutu oglasa. Središnja

[2] O novoj koncepciji reklame za proizvod *Eucerin* možemo čitati na poveznici https://www.horizont.net/agenturen/nachrichten/-Draft-FCB-entwickelt-Kampagne-fuer-Eucerin-84413 Datum pristupa 1.11.2020.

slika (*Key-Visual*) reklamnog oglasa prikazuje nove proizvode *Eucerin SUN FLUID* sa zaštitnim faktorom 50 i *Eucerin SUN LOTION* sa zaštitnim faktorom 30.

Focus-Visual predstavlja mali slikovni prikaz uz prateći tekst koji ukratko informira recipijente o proizvodu. Slika koja služi privlačenju pažnje (*Catch-Visual*) prikaz je mlade, prirodno lijepe žene zdrave puti. Žena prikazana na reklamnom oglasu pripada modernom tipu žene koju odlikuje prirodno lijep izgled i koja zrači optimizmom, ženstvenošću i samosvješću.

Postoje brojni teoretičari kao što je primjerice Schmerl (1984: 99) koja smatra da analiza reklamnih oglasa u početku doduše može upućivati na emancipirane i neovisne žene, ali da intenzivnije bavljenje reklamnim oglasima ukazuje na to da je žena i nadalje definirana u odnosu na muškarca. Žena mora primjerice imati nježnu kožu da bi se svidjela muškarcu ili mora biti samostalna da bi zadovoljila njegova očekivanja. Žena je i dalje objekt želja i zahtjeva muškaraca, a ne svoj vlastiti subjekt (Schmerl 1984: 99). Pritom treba primijetiti da prikazi žena u reklamama ipak ukazuju na promjenu paradigme. Žena želi biti ženstvena i lijepa prije svega radi sebe, a u oglasima je često odlikuje optimizam, samosvijest i sigurnost.

Primjer 5

Slika 5. Reklamni oglas za proizvode *Dr. Oetker*

Reklamni oglas kampanje *Love Cake* za različite proizvode njemačkog prehrambenog koncerna Dr. Oetker izrađen je za švicarsko tržište povodom svjetskog nogometnog prvenstva u Rusiji 2018. Ovaj reklamni oglas specifičan je po tome što od osnovnih elemenata reklame u gornjem lijevom kutu ima samo logotip marke *Dr. Oetker* te u središnjem dijelu slogan, ciljano osmišljen upravo za ovu kampanju, a glasi *Back deinen Mann glücklich – auch wenn er eine zweite Liebe hat*. Slogan predstavlja igru riječima s njemačkim izrazom *jdn. glücklich machen* (usrećiti nekoga), no umjesto *Mach deinen Mann glücklich - auch wenn er eine zweite Liebe hat* (*Usreći muža, čak i kada ima drugu ljubav*), slogan glasi *Back deinen Mann glücklich – auch wenn er eine zweite Liebe hat* te u ovom kontekstu može biti preveden s *Osvoji muža slasticom, čak i kad ima drugu ljubav*.

Njegova druga ljubav je nogomet, simboliziran tortom u obliku nogometne lopte.[3] Ovaj kontroverzni reklamni oglas jedan je od rijetkih u istraženom korpusu koji u svojoj središnjoj slici (*Key-Visual*) prikazuje mlađu ženu lijepoga izgleda, ali i u jednostavnoj odjeći, s kuhinjskom pregačom koja u rukama drži tortu u obliku nogometne lopte koja je ujedno i *Catch-Visual* reklamnog oglasa. *Focus-Visual* su razni proizvodi koncerna Dr. Oetker u donjem desnom kutu reklame koji su prikazani uz poruku *Wen auch immer du glücklich backen willst, bei uns findest du alles dazu* (*Ma koga god želiš usrećiti kolačima, kod nas ćeš naći sve što ti za to treba*). Prikazu žene u ovom reklamnom oglasu možemo dodijeliti ulogu domaćice koja želi udovoljiti svome suprugu, iako su njegovi prioriteti (trenutno) posloženi drugačije. Ova je reklama izazvala niz negativnih reakcija recipijenata koji smatraju da se koncern Dr. Oetker ovakvim prikazom žene vratio u pedesete godine prošlog stoljeća, u vrijeme tradicionalne podjele uloga u braku kada je Dr. Oetker imao reklamni slogan *Sie wissen ja, eine Frau hat zwei Lebensfragen: 'Was soll ich anziehen' und 'Was soll ich kochen?'* (*Znate, žena ima dva životna pitanja: „Što da obučem i što da kuham“*)[4].

[3] U nekim tekstovima, npr. u tekstu *Nogomet prodaje (valjda) baš sve* na stranicama *Deutsche Welle*, slogan je preveden s „Ispeci sreću svom mužu – čak i ako on ima drugu ljubav“; https://www.dw.com/hr/nogomet-prodaje-valjda-ba%C5%A1-sve/a-44237843 Datum pristupa 1.11.2020.

[4] Slogan je preuzet iz teksta *Nogomet prodaje (valjda) baš sve*; https://www.dw.com/hr/nogomet-prodaje-valjda-ba%C5%A1-sve/a-44237843 Datum pristupa 1.11.2020.

Primjer 6

Slika 6. Reklamni oglas za šampon *GUHL*

Reklamni oglas za GUHL šampon za obojanu kosu s goji bobicama ima naslov *Schützt vor frühzeitigem Farbverlust, regeneriert intensiv – mit der Kraft der Goji-Beeren.* Ispod naslova nalazi se prateći tekst tipografski otisnut malim slovima koji ističe namjenu i kvalitetu reklamiranog proizvoda. Slogan marke GUHL *Von Natur aus stark* i logotip marke pozicionirani su u donjem lijevom, odnosno desnom kutu reklamnog oglasa. Središnja slika (*Key-Visual*) prikazuje ženu vrlo lijepoga i otmjenoga izgleda, njegovane duge plave kose. *Catch-Visual* predstavljaju goji bobice u desnom gornjem kutu koje su u temeljnom sastavu reklamiranog proizvoda *GUHL*. *Focus-Visual* malena je sličica uz sam proizvod koja prikazuje vlas kose te naglašava djelotvornost proizvoda imenicama REGENERATION – FARBBRILLIANZ & SCHUTZ. Prikaz žene na reklamnom oglasu odgovara ženi kao objektu ljepote. Njezin vanjski izgled toliko je dotjeran da djeluje neprirodno i umjetno, što je čest način prikaza žena u autentičnim oglasima za kozmetičke proizvode.

Primjer (7)

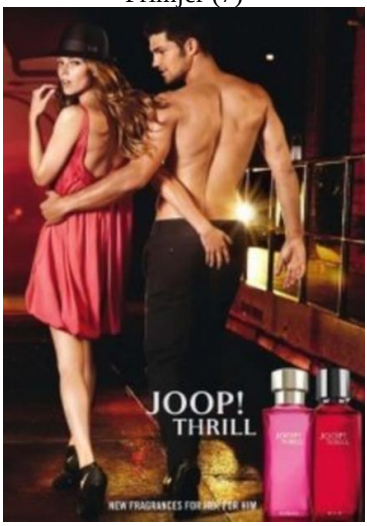

Slika 7. Reklamni oglas za parfem *JOOP! THRILL*

Reklamni oglas njemačkog brenda JOOP za parfem *JOOP! THRILL* specifičan je po tome što se u njemu pojavljuje mali broj mogućih dijelova reklamnog oglasa. Reklamirani parfemski proizvodi za muškarce i žene JOOP! THRILL predstavljaju središnju sliku (*Key-Visual*), a izazovna slika mlade žene i njenog markantnog partnera *Catch-Visual* reklamnog oglasa. Reklamni oglasi za parfeme odlikuju se vrlo izražajnim slikama i često sugestivnim emocionalnim sloganima koji je u ovom slučaju izostao. Tekst je najčešće oskudan, a slike su snažne, dominantne i strastvene. Ženstvenost i moć zavođenja osobito su naglašeni kod žena, a društveni prestiž, sloboda i muževnost kod muškaraca (Fernández 2003).

Žena na slici prema tipologiji Schmidt (2019) pripada tipu žene zavodnice. Ona je strastvena i potpuna samo uz svog muškarca, kao što uostalom i ženski parfem nije namijenjen samo ženi, već joj služi da bi privukla muškarca. Iako prikazana kao žena zavodnica što bi bilo stereotipno prikazivanje i shvaćanje uloge žene u društvu, slika žena u reklamnom oglasu odražava i slobodu, opuštenost i želju za uživanjem.

Primjer (8)

Slika 8: Reklamni oglas za Mercedes-Benz

Reklamni oglas automobilske kuće Mercedes-Benz uz logotip i naziv marke i automobila Mercedes-Benz u donjem desnom kutu oglasa donosi i novi slogan *Das Beste oder nichts* kojim se u središte stavlja perfekcija, odgovornost i savršenstvo marke. Luksuzni automobil u svjetlijoj boji pojavljuje se i kao *Catch-Visual* u središnjem donjem dijelu oglasa, a *Key-Visual* predstavlja slika poslovne žene odjevene u odijelo s mobitelom u ruci. Izgled, stav i odjeća žene ukazuju na uspjeh u karijeri i poslovnom svijetu. Ona je samosvjesna, uspješna u karijeri i financijski samostalna.

Nakon što je analiza prikazana u gore navedenim primjerima (4 - 8) primijenjena na sve reklamne oglase u istraživačkom korpusu ustanovljena je zastupljenost tipova žena u njemačkim reklamnim oglasima koju prikazujemo u sljedećem poglavlju.

Rezultati istraživanja

48% prikaza žena u istraženom korpusu autentičnih njemačkih reklamnih oglasa pripada tipu moderne žene. Tip žene kao objekt ljepote evidentiran je u 16% reklamnih oglasa. S postotnim udjelom od 8% zastupljen je lik zrele žene. S relativno malim udjelom od po 4% u analiziranom je korpusu zastupljen lik žene

kao majke te lik žene kao domaćice. S istim postotnim udjelom od 4% pojavljuje se i prikaz žene kao ljubavnice.

U odnosu na ranije navedenu tipologiju autorice Schwarz (2019) zamjećujemo da se u istraženom korpusu javlja i novi tip žene koju u ovom radu kategoriziramo kao modernu poslovnu ženu. Tip moderne poslovne žene u istraženom se korpusu pojavljuje u relativno visokom postotnom udjelu od 16%.

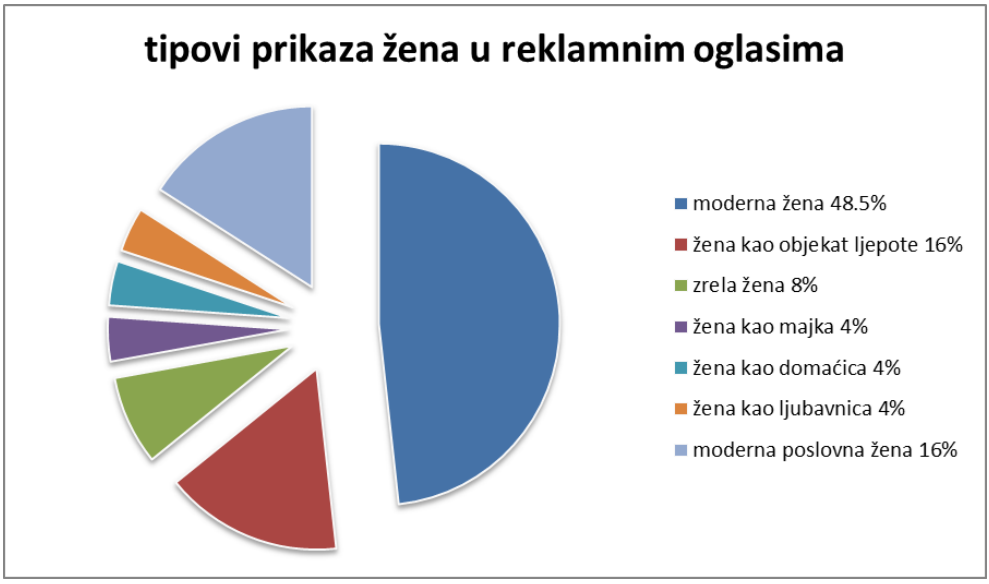

Dijagram 1: Postotni udio tipova prikaza žena u autentičnim njemačkim reklamnim oglasima

Zaključak

U ovome je radu analizirano 25 autentičnih njemačkih reklamnih oglasa za njemačke proizvode iz različitih grana proizvodnje (kozmetički i higijenski proizvodi, prehrambene namirnice i napici, priprema hrane, sredstva za pranje rublja, farmaceutski proizvodi, sredstva prijevoza). U istraživanju prikaza žena u autentičnim njemačkim oglasima primijenjena je klasifikacija autorice Schmidt (2019) iz istraživanja njemačkih i ruskih reklamnih oglasa za njegu tijela. Reklamni oglasi analizirani su u odnosu na zastupljene teksteme te na tipologiju prikaza žene. U smislu istraživanja tekstema evidentno je da tekstna vrsta reklamni oglas pokazuje stabilnu strukturu. Odstupanja su uočena u reklamnim oglasima za parfeme kod kojih je uobičajeno da se poruka prvenstveno prenosi slikom. Analiza je pokazala da su u autentičnim njemačkim oglasima za različite proizvode

poznatih njemačkih proizvođača zastupljeni svi tipovi žena prema ranije uspostavljenoj klasifikaciji Schmidt (2019) što je pokazatelj da je navedena klasifikacija prilagođena i primjenjiva na širi tematski spektar istraživanja reklamnih oglasa. Dominantan tip žene pritom je moderna žena s postotnim udjelu od 48%, slijede žena kao objekt ljepote (16%), zrela žena (8%), a zatim žena majka, žena domaćica i žena ljubavnica koje su zastupljene u postotnom udjelu od po 4%. Zanimljivost je provedenog istraživanja i u tome što je u reklamnim oglasima za različite proizvode evidentiran i jedan novi tip žene. To je moderna poslovna žena koja se u oglasima pojavljuje u postotnom omjeru od 16%.

Iako primarni cilj ovoga rada nije bilo istraživanje slike žena u njemačkim reklamnim oglasima u kontekstu feminističke lingvistike, rezultati istraživanja pružaju mogućnost refleksije o ulozi i položaju žena u modernom društvu jer je reklama uvijek indikator trendova u društvenom prihvaćanju novih socijalnih uloga. Moderne su žene u aktualnim reklamnim oglasima lijepe, samosvjesne i optimistične. Prikazuju se i kao objekti ljepote i kao poslovne žene, a zatim i majke, domaćice i zavodnice. Prisutne su klišeizirane slike supruga i majki koje se brinu za svoje obitelji, kao i zaposlenih žena koje su samosvjesne i samostalne. Uvidom u analizirane reklamne oglase stječe se dojam o promjeni paradigme ili novim tendencijama u prikazu žena u modernim njemačkim reklamama. Tako je primjerice zahtjev da žena treba biti lijepa i dalje jako prisutan u reklamnim oglasima, ali se osjeća i promjena kuta gledanja. Žene u prvom redu žele biti lijepe za sebe, a tek onda za druge. Feminističke teoretičarke i teoretičari često kritiziraju načine prikazivanja žena u različitim medijima što također dovodi do promjena u smislu otklanjanja stereotipizacije uloge žene. Takva željena promjena odnosi se i na reklamne oglase i oglašivače koji često i zbog kritike javnosti odustaju od stereotipnog medijskog predstavljanja žene kao što je u istraženom korpusu prikazano na primjeru reklame za proizvode Dr. Oetker.

Literatura

Bendel, S. (1998): *Werbeanzeigen von 1622-1798. Entstehung und Entwicklung einer Textsorte*. Niemeyer: Tübingen.

Bogdan, S. (2011): *Untersuchung zur Sprache der Anzeigenwerbung. Linguistische Aspekte in kulturanthropologischen und ökonomischen Zusammenhängen*. Neobjavljeni doktorski rad. Sveučilište Sibiu: Fakultet za filologiju i znanost o kazalištu, Sibiu.

Brinker, K. (1992): *Linguistische Textanalyse*. Erich Schmidt. Berlin.

Đurin, S. (1999): Reklamna poruka. U: *Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike*. Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Rijeka – Zagreb, 203-219.

Gieszinger, S. (2001): *The History of Advertising Language. The Advertisements in The Times from 1788 to 1996*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Hastenteufel, R. (1980): *Das Bild von Mann und Frau in der Werbung: eine Inhaltsanalyse zur Geschlechtsspezifität der Menschendarstellung in der Anzeigenwerbung ausgewählter Zeitschriften unter besonderer Berücksichtigung des alten Menschen*. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität.

Hemmi, A. (1994): Es muß wirksam werben, wer nicht will verderben. Kontrastive Analyse von Phraseologismen in Anzeigen-, Radio- und Fernsehwerbung. U: *Zürcher Germanistische Studien: Band 41*. Bern: Lang Verlag.

Herder, A. (2006): Weil ich es mir wert bin. Eine linguistische Untersuchung zur Darstellung von Frauen in der Zeitschriftenwerbung. U: Wengeler, Martin (Ur.), *Linguistik als Kulturwissenschaft*. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag.

Fernández, A. (2003): Das funktionale Übersetzen am Beispiel von Werbeslogans. U: *Babel A.F.I.A.L.*: Aspectos de filología inglesa y alemana, ISSN 1132-7332, Nº 12, 2003, 31-58.

Holtz-Bacha, Ch. (2011): Falsche (Vor)Bilder? Frauen und Männer in der Werbung. U: Holtz-Bacha, Christina (Ur.), *Stereotype? Frauen und Männer in der Werbung. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage* (9-24). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Janich, N. (1968): Die Sprache der Anzeigenwerbung. U: *Sprache der Gegenwart 4*. Düsseldorf: Schwann Verlag.

Janich, N. (1999): *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr Studienbücher.

Janich, N. (2013): *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*. Mit einem Beitrag von Jens Runkehl. 6., durchgesehene und korrigierte Auflage. Tübingen: Narr Studienbücher.

Jozić, I. (2013): Semiotički aspekti u analizi reklamnih poruka za automobile. U: *Jezikoslovlje*. Vol. 14 No. 1, 161-195.

Krieg, U. (2005): Wortbildungsstrategien in der Werbung. Zur Funktion und Struktur von Wortneubildungen in Printanzeigen. U: Eichinger, L. M. (Ur.), *Beiträge zur germanistischen Sprachwissenschaft 18*. Hamburg: Buske.

Minić, D. (2007): Feminist Media Theory and Activism: Different Worlds or Possible Cooperation. Datum pristupa 18.10.2021; https://www.semanticscholar.org/paper/Feminist-Media-Theory-and-Activism-%3A-Different-or-Mini%C3%8A/3ffbd624a0662ce3cd28a70bbd65490c34aac80c

Moser, K. (1990): *Werbepsychologie. Eine Einführung*. München: Psychologie Verlag Union.

Nöth, W. (1987): Advertising: The Frame Message. U: Umiker-Sebeok, J. (Ur.): *Marketing and semiotics*. Mouton de Gruyter. Berlin, 279-295.

Perlina, A. (2008): *Werbeanzeige als Textsorte: linguistische und literaturwissenschaftliche Untersuchungen am Material der Zeitschrift Cosmopolitan 1987 bis 2007*. Doktorski rad. Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg: Neuphilologische Fakultät.

Römer, R. (1968): *Die Sprache der Anzeigenwerbung*. Düsseldorf: Schwann Verlag.

Savić, Svenka (1995): *Jezik i pol (II): Istraživanje kod nas*. Datum pristupa 18.10.2021; https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-2-3/261-jezik-i-pol-ii

Schmidt, K. (2019): *Heutiges Frauenbild in der Werbung. Eine kulturkontrastive Analyse: Deutschland und Russland* (Neobjavljeni magistarski rad). Katoličko sveučilište Eichstätt-Ingolstadt, Eichstätt-Ingolstadt.

Schmerl, Ch. (1984): Das Frauen- und Mädchenbild in den Medien. U: Schmerl, Ch. (Ur.), *Das Frauen- und Mädchenbild in den Medien*. Alltag und Biografie von Mädchen, vol 5. 11-110. Düsseldorf: Leske Verlag.

Singer, D. (2005.):Bilo kuda slogan svuda – sociolingvistički parametri hrvatskih reklamnih slogana. U: D. Stolac, N. Ivanetić, B. Pritchard (Ur.) *Jezik u društvenoj interakciji*, 425-436. Zagreb - Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.

Sowinski, B. (1979): *Werbeanzeigen und Werbesendungen*. München: R. Oldenburg.

Stöckl, H. (2011): Multimodale Werbekommunikation - Theorie und Praxis. U: *Zeitschrift für angewandte Linguistik*. Berlin / Boston: Walter de Gruyter, 5-32.

Stolac, D. i Vlastelić, A. (2014): *Jezik reklama*. Zagreb/Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada; Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

Šerić, N. (2009): *Razvoj i dizajn proizvoda i upravljanje markom*. Split: Sveučilište u Splitu.

Zielke, A. (1991): *Beispiellos ist beispielhaft oder: Überlegungen zur Analyse und zur Kreation des kommunikativen Codes von Werbebotschaften in Zeitungs- und Zeitschriftenanzeigen*. Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft.

Jelena Kleut[*]
Brankica Drašković
Dragana Prodanović
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 316.774(047.31)(497.11)
070(047.31)(497.11)

SUSRETI DISCIPLINA U KOMUNIKOLOŠKIM, MEDIJSKIM I NOVINARSKIM STUDIJAMA U SRBIJI

This paper presents the survey of disciplinary cultures in Communication, Media and Journalism Studies practiced on three public Serbian universities. The dynamic field of communication is characterized by multidisciplinarity, frequently celebrated as a value in itself. However, as the entrance to the field does not follow a linear line, diverse disciplinary backgrounds of scholars create obstacles in theoretical consolidation and lead to the perception that the field is transient. For decades being part of the Faculty of Political Sciences in Belgrade, communication, media and journalism scholarship in Serbia rapidly grew when in 2004 new departments have been formed in Novi Sad and Niš. The aim of this paper is to identify attributes of the academic community at all three departments, with the focus on disciplinary backgrounds, areas of research and main methods. The data is obtained by online survey distributed to all researchers. Showing that the domestic field of communication scholarship is characterized by rich disciplinary encounters, the findings indicate that humanistic disciplines inform most of scientific activity.

Key words: communication studies, media studies, journalism, researchers, scientific disciplines, Serbia.

Uvod

Na tri javna univerziteta u Srbiji studenti uče da je komunikologija „interdisciplinarno područje istraživanja kojim mnogi prolaze ali se retki zadržavaju“ (Radojković i Đorđević 2001: 21). Ovaj eho opservacije koju je još 1959. godine izneo jedan od pionira komunikoloških istraživanja Vilbur Šram (Schramm 1959: 8) danas može zvučati anahrono pošto stotine studenata u Srbiji odlaze sa univerziteta sa titulom diplomiranih ili master komunikologa. Međutim,

[*] jelena.kleut@ff.uns.ac.rs.

neka od pitanja koja su pioniri postavljali pre više od pola veka ostaju i danas: Da li je istraživanje komuniciranja naučna oblast ili disciplina? U kakvom je odnosu sa drugim disciplinama? U kojoj meri je oblast institucionalizovana? Ne jenjavaju radovi i samorefleksivni članci koji odgovaraju na navedena i srodna pitanja, a sve je više autora koji ih postavljaju sa razumevanjem da su putanje razvoja različite od zemlje do zemlje, nastale pod uticajem spleta društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih faktora (Fuchs & Qiu 2018; Simons & Park 2016).

Inspirisano ovim radovima, naše istraživanje imalo je za cilj da sagleda stanje u Srbiji polazeći od nastavnika i saradnika na državnim fakultetima koji školuju novinare i komunikologe na srpskom jeziku[1] (Fakultet političkih nauka u Beogradu (FPN), Filozofski fakultet u Nišu i Filozofski fakultet u Novom Sadu). Za razliku od nekih drugih sličnih pregleda koji se uže usmeravaju ka komunikaciji ili ka novinarstvu, u našem istraživanju posmatrale smo tri oblasti čiji je razvoj u Srbiji neraskidivo povezan. To je oblast novinarstva koja je prethodila u obrazovnom i naučnom smislu, a uz koju su se u Srbiji razvile medijske studije i komunikologija.

Naučni, institucionalni i identitetni status

Skromni okviri ovog rada ne dozvoljavaju da se u celosti predstave raznovrsna, često suprotstavljena, gledišta o istoriji komunikologije i srodnih oblasti istraživanja, niti da se zađe u sve nijanse multidisciplinarnih preplitanja i preklapanja. On predstavlja pokušaj da se u krokiju naznače neke od ključnih tema koje nam mogu pomoći da bolje razumemo disciplinarne susrete u domaćim okvirima.

Mnogi udžbenici naglasiće da je komuniciranje predmet interesovanja svih društvenih i humanističkih nauka, koje mu pristupaju na različitim nivoima, sa usmerenjem ka različitim tehnikama i medijima komuniciranja. Bezmalo da nema društveno-humanističke nauke koja nije ostavila svoj pečat na savremeno proučavanje komunikacija, a Robert Krejg (Craig 1999) uočava sedam tradicija koje, svaka iz svog ugla, nude građu za teoriju komuniciranja: retorička, semiotička, fenomenološka, kibernetska, socio-psihološka, socio-kulturna i kritička

[1] Na Učiteljskom fakultetu na mađarskom nastavnom jeziku u Subotici, prva generacija studenata Komunikologije je upisana 2020. godine, ali on nije obuhvaćen analizom jer ne postoji formirano zasebno odeljenje.

tradicija. Kako u ovom čuvenom članku navodi Krejg, ove tradicije razlikuju se već i samom načinu na koji poimaju komuniciranje, a potom i u odnosu na ključna pitanja koja postavljaju, probleme koje nastoje da sagledaju i metadiskurzivni vokabular (Craig 1999: 133). U preseku ovih različitih tradicija, ključne linije sporenja među onima koji istražuju komuniciranje mogu se naći između transimisionog i ritualnog poimanja komuniciranja (Carey 1989), između tehnodeterminističkog i sociodeterminističkog određenja uloge medija i komuniciranja u društvu (McQuail 2013), kao i između kritičkih i administrativnih istraživanja (Slack & Allor 1983). Paralelne putanje razvoja obeležile su formiranje dve paradigme – *dominantne* oblikovane funkcionalizmom i bihejviorizmom ranih istraživanja štampe, radija i televizije i *kritičko-kulturološke* koja se prvobitno razvija unutar kritičke sociologije, a potom sa uvidima iz lingvistike i semiotike vodi etabliranju studija kulture kao pandana dominantnoj paradigmi. Nekoliko tematskih izdanja časopisa *Journal of Communication* imalo je za cilj da premosti razlike između dve škole: „Ferment in the field" (1983), „The Disciplinary Status of Communication Research" (1993), „State of art in communication theory and research" (2004–2005), „Epistemological and Disciplinary Intersections" (2008) i „Ferments in the field" (2018).

Pregled ovih izdanja pokazuje da je za neke od vodećih autora istraživanja komuniciranje disciplina, dok je za druge oblast na putu sticanja disciplinarnog statusa, ili pak oblast bez ikakvog prospekta i potrebe da se do njega dođe. Ključni prigovori disciplinarnom statusu odnose se na izostanak samostalno formiranog teorijskog jezgra, metodološku ovisnost o drugim disciplinama, velike epistemiološke i aksiološke razlike. Teoretičarka Barbi Zelizer smatra da je osnovni problem u tome što su istraživanja (masovnog) komuniciranja započela onda kada su se nauke poput ekonomije, sociologije, ekonomije, već etablirale oivičavajući svoje disciplinarne međe, dok formiranje čvrstog jezgra discipline od nove oblasti nije ni traženo. Nju oblikuje, kako smatra autorka, „epistemička pluralnost, istorijska kontingencija i praktično angažovanje" (Zelizer 2016: 231)

Pored intelektualne istorije, za razumevanje statusa istraživanja komuniciranja važna je i institucionalna istorija (Simonson 2015): dodeljivanje profesura, osnivanje departmana, uspostavljanje naučnih asocijacija i časopisa, formiranje studijskih programa. Nju je moguće pratiti na više koloseka koji u mnogim zemljama konvergiraju u oblast koja se različito naziva komunikacija (*Communication*), komunikacije (*Communications*), mediji i komunikacije (*Media and communications*) i medijske studije (*Media Studies*) (Nordenstreng 2007). Prvi

kolosek predstavlja istraživanje novinarstva, koje se već u XIX veku razvija u Nemačkoj kao „nauka o novinama“ (*Zeitungwissenschaft*), da bi 1916. godine u Lajpcigu bila ustanovljena prva profesura u ovoj oblasti (Donsbach 2006). Ona je zajedno sa studijama novinarstva (*Publizistik*) stvorila osnovu za nauku o komuniciranju (*Kommunikationwissenschaft*). Razvojni put u SAD obeležen je jazom između već postojeće oblasti govorne komunikacije (*speech communication*) i rastućeg istraživanja masovnog komuniciranja tokom tridesetih i četrdesetih godina XX veka (Craig 2012). Odeljenja za komunikacije nastajala su uglavnom spajanjem studija novinarstva sa nekim od drugih programa (Rogers & Chaffee 1983: 25). U Velikoj Britaniji prvi komunikološki programi razvijaju se sedamdesetih godina XX veka pod nazivom komunikacijske studije (*Communication Studies*), da bi osamdesetih godina počeo učestalije da se koristi naziv medijske studije (*Media Studies*) (Corner 2019). U Rusiji i zemljama istočne Evrope školovanje novinara i istraživanje novinarstva započelo je posle Drugog svetskog rata, a komunikologija je razvijena relativno kasno i pratila je školovanje novinara (Craig 2012). Ovi različiti koloseci institucionalizacije jedva da su počeli da konvergiraju u nekim zemljama, kada je sa širenjem interneta nastao talas fragmentacije (Corner 2013) koji je ujedno doveo u pitanje neke od osnovnih pojmova i praksi koje su izučavane (novinarstvo, javna sfera, masovno komuniciranje).

Pored naučnog jezgra i institucionalizacije, jedno od pitanja koja se postavlja jeste i identitet istraživača koji se bave komuniciranjem (Gronbeck 2005). Često se navodi da su se neki od pionira komunikoloških istraživanja, poput Lazarsfelda i Mertona, vratili svojim „matičnim“ disciplinama, te da po ovom modelu mnogi drugi istraživači samo „svraćaju“ u komunikološko polje. Iako generalno „imigrantska oblast“ (Calhoun 2011: 1481), početkom prve decenije XXI veka ona je bila na putu stvaranja baze istraživača koji su stasali u komunikološkim, medijskim i novinarskim studijama. Istraživanje sprovedeno 2005. godine među članovima Međunarodne komunikološke asocijacije (ICA) pokazuje da 61% članova ima diplome u oblasti komunikologije, 22% diplome društvenih nauka, 12% diplome iz oblasti humanističkih nauka i 5% iz drugih oblasti (Donsbach 2006: 440).

Na kraju treba istaći da, iako je u naučnom smislu i dalje heterogeno, naučno područje komunikacija u SAD i zapadnoj Evropi je institucionalizovano pod uticajem potrebe za kvalifikovanim profesionalcima i različitim vrstama medijskih istraživanja. Pojedini autori zapažaju da je institucionalizacija nastupila i

pre formiranja naučne oblasti (Zelizer 2016), odnosno da je definisana spolja a ne iznutra (McQuail 2013). Upravo ova okrenutost aktuelnim društvenim temama i potrebama tržišta navodi teoretičare na zaključak da se radi o „praktičnoj disciplini“ (Craig 2018). Međutim, upravo okrenutost stručnoj praksi komuniciranja dovela je i do „reputacijskog problema“ (Pooley 2016) koji možda najbolje ilustruje opservacija Džeremija Tanstala: „Činjenica da jedna osoba može da drži kurseve iz, recimo, uređivanja magazina, i istraživačkih tehnika u socijalnoj psihologiji je oda ljudskoj adaptabilnosti a ne dobro zasnovana akademska disciplina“ (Tunstall 1983: 92). I u Srbiji, kako ćemo u nastavku videti, komunikološkim, medijskim i novinarskim istraživanjima je u velikoj meri prethodila potreba za obrazovanjem novinara.

Obrazovanje novinara na univerzitetima u Srbiji

U teorijskim konceptima o pristupima visokoškolskom obrazovanju novinara u svetu ističu se tri preovlađujuća modela – američki, centralno evropski i zapadno evropski. Njihova osnovna distinkcija je u broju i vrsti opšteobrazovnih, teorijskih predmeta iz različitih humanističkih disciplina i stručnih predmeta u kojima se prioritet daje obuci studenata u praktičnim veštinama (Veljanovski 2013: 355). Uz lokalne specifičnosti zemalja u kojima se rađena istraživanja, u SAD i u Evropi uočava se i zajednički trend u pristupima teoretičara koji karakteriše, između ostalog, tendencija da se novinarsko obrazovanje učini „raznorodnim, inkluzivnim i glokalnim“, a kao imperativ za predavače novinarstva navodi se „više multikulturnog i internacionalnog obrazovnog iskustva, unapređenje kreativnog mišljenja i problemskog pristupa, primena principa ’društvenog pregovaranja’ u oblasti informisanja i znanja i unapređenje kolaboracije“ (Servaes 2009: 530).

Kada je reč o nastavnim metodama, sugerisana je i sama transformacija uloge predavača „od diseminatora informacija u facilitatora učenja koji će pomagati studentima u njihovom što aktivnijem angažmanu i razumevanju“ (Blurton prema Servaes 2009: 530).

Ranije akademske diskusije o problematici medijske pedagogije u Srbiji (Drašković 2017; Radojković 2011; Radojković i Milojević 2016; Stojković 2011; Veljanovski 2013) s ciljem traženja adekvatnih rešenja za sve složenije izazove koje pred visokoškolske ustanove postavlja savremeno medijsko okruženje isticale su potrebu za reformom univerzitetskog obrazovanja u pravcu proširivanja

kurikuluma, ali je pitanje balansiranja obima teorijske i praktične nastave za edukaciju budućih novinara uvek ostajalo otvoreno. Nemogućnost fakulteta da se izbori sa tehnološkim trendovima „jer nije moguće tako lako i brzo menjati nastavne planove i programe i inovirati tehničke kapacitete fakulteta za izvođenje praktične nastave“ (Drašković 2017: 61) viđena je kao jedan od značajnih ograničavajućih faktora, ali i kapacitiranost postojećeg nastavnog kadra za realizaciju uskostručnih kurseva. Tako je većina diskusija išla u pravcu zaključka da novinarstvo jeste profesija koja u digitalnoj eri iziskuje brojne veštine, ali da je njena osnova bila i ostala način razumevanja stvarnosti te da u tom smislu „etika i kognitivna baza ostaju glavna a možda i jedina sadržina budućeg akademskog obrazovanja novinara“ (Radojković 2011: 306).

Trenutno se na četiri državna i nekoliko privatnih fakulteta[2] obrazuju novinari i komunikolozi na visokokoškolskim ustanovama u Srbiji prema Bolonjskom modelu sa četvorogodišnjim osnovnim, jednogodišnjim master i trogodišnjim doktorskim studijama (vidi tabelu.1). Fakultet političkih nauka u Beogradu ima najdužu tradiciju u obrazovanju novinara u Srbiji[3]. Zbog primarnog usmerenja ka obrazovanju studenata u oblasti politikologije, međunarodnih studija, socijalne politike i socijalnog rada, na samim počecima program studija novinarstva „uglavnom se sastojao od prilagođenog kurikuluma političkih nauka, ali su nakon druge godine studija uvedeni predmeti iz uže oblasti teorije novinarstva i praktičnih veština“ (Radojković i Milojević 2016: 136), a obrazovni profil diplomaca nakon četvorogodišnjih studija bio je diplomirani politikolog za novinarstvo i informisanje. Period tranzicije uzrokovan raspadom SFRJ početkom turbulentnih devedesetih godina i prelazak iz socijalističkog političko-ekonomskog i sociokulturnog modela u period tzv. postsocijalizma koji je uticao na brojne društvene promene, odrazio se i na modele, funkcionisanja, ulogu i delovanje medija. Mogućnost pokretanja komercijalnih medijskih kuća, ali i brojni propusti u regulativnom okviru uslovili su nekontrolisan porast broja medija u Srbiji koji je nametnuo i veliku potražnju za novinarskim kadrom. U novinarstvu se tako obreo veliki broj mladih ljudi „bez dovoljno znanja i opšteg obrazovanja, gotovo sasvim

[2] Univerzitet „Megatrend” (Novinarstvo, Odnosi s javnošću, Menadžment u kulturi i medijima), Univerzitet „Singidunum” (Komunikacije i odnosi s javnošću, Novinarstvo i studije medija), Fakultet društvenih nauka (Digitalni mediji i komunikacije)

[3] FPN je osnovan 1968. godine kao prva nastavno-naučna ustanova te vrste u tadašnjoj Jugoslaviji. Do raspada Jugoslavije ostao je jedan od vodeća tri postojeća fakulteta za edukaciju novinara.

neukih u novinarskom radu, nedovoljno informisanih o oblasti kojom se bave, nezainteresovanih za dalju profesionalnu edukaciju, neretko i nesigurnih u gramatička pravila jezika kojim pišu ili govore“ (Radosavljević 2002: 86). Kako bi se sprečio sunovrat profesije, organizovani su razni oblici alternativne edukacije novinara u koju su bila uključena novinarska udruženja, nevladine organizacije, ali i pojedine svetske medijske kuće.[4]

Tabela 1

Studijski programi na tri državna fakulteta u Srbiji

	Osnovne studije	**Master studije**	**Doktorske studije**
Fakultet političkih nauka, Beograd	Novinarstvo	Komunikologija Novinarstvo	Mediji i kultura
Filozofski fakultet u Novom Sadu	Žurnalistika Komunikologija i odnosi s javnošću	Komunikologija	Interdisciplinarne studije u polju društveno-humanističkih nauka
Filozofski fakultet u Nišu	Novinarstvo Komuniciranje i odnosi s javnošću	Komunikologija	Mediji i društvo

Celokupan kontekst podstakao je otvaranje studija novinarstva 2004. godine i na druga dva državna univerziteta, u Nišu i Novom Sadu, a i na nekolicini privatnih fakulteta.[5] Departman za komunikologiju i novinarstvo osnovan je kao 12. odsek na Filozofskom fakultetu u Nišu, a Odsek za medijske studije osnovan je kao 17. odsek na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Novom Sadu. Kurikulumi na ovim fakultetima kreirani su po uzoru na programe univerziteta sa dugom tradicijom školovanja novinara u Zapadnoj Evropi, u Velikoj Britaniji, kao i na moskovskom univerzitetu (Drašković 2017). Nastava je odmah organizovana u obliku teorijskih predavanja, i velikog broja časova vežbi i novinarskih radionica, kao i novinarske prakse koju studenti pohađaju u štampanim, elektronskim i internetskim medijima. Pojava nova dva odseka novinarstva uticala je i na to da

[4] Edukacijom su se u vidu povremenih kurseva bavili *BBC* i Press Now, Norveška narodna pomoć, *Deutsche Welle* TV trening-centar, Švedski helsinški odbor za ljudska prava, Fond za otvoreno društvo Beograd, Fresta i Danska škola novinarstva.

[5] Vrhunac odseka koji su edukovali buduće novinare u Srbiji bio je 2007. godine kada je bilo moguće studirati novinarstvo na ukupno dvanaest državnih i privatnih fakulteta. Vremenom se taj broj smanjivao, zbog nedostatka kvalifikovanih nastavnika, visokih školarina i smanjenja tržišta rada, te su neki bili prisiljeni da se zatvore.

FPN svoj kurikulum obogati predmetima iz praktične nastave. Željeni profil diplomaca sa multidisciplinarnim teorijskim i praktičnim znanjem nametao je potrebu da se osim profesora sa akademskim zvanjima angažuje i određen broj medijskih profesionalaca naročito u realizaciji nastave iz uskostručnih predmeta.

Metodološke napomene

Za potrebe prikupljanja podataka sačinjen je onlajn upitnik koji je sadržao 15 pitanja. Prva grupa pitanja odnosila se na zvanje, ustanovu u kojoj su ispitanici zaposleni i studijske grupe i obrazovne ustanove u kojima su završili sve nivoe studija. Potom su sledila pitanja o predmetima koje ispitanici drže na svim nivoima studija, oblastima interesovanja iz kojih objavljuju naučne radove, zaključno sa pitanjem o metodologiji koju najčešće primenjuju u istraživanjima. Sva pitanja bila su otvorenog tipa kako bismo omogućili učesnicima da saopšte sve specifičnosti svog školovanja i istraživačkih interesovanja.

Link ka upitniku poslat je putem imejla na 47 adresa nastavnika i saradnika angažovanih na odsecima novinarstva i komunikologije na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, Filozofskom fakultetu u Nišu i Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Istraživanjem su obuhvaćeni svi oni koji se na sajtovima fakulteta navode kao zaposleni na tri odseka, 18 kolega angažovanih na Univerzitetu u Nišu, 15 na Univerzitetu u Beogradu i 14 na Univerzitetu u Novom Sadu. Među njima je četvoro redovnih profesora, osmoro vanrednih profesora, 15 docenata, 10 asistenata, četvoro asistenata sa doktoratom, troje istraživača pripravnika i po jedan nastavnik veština, demonstrator i saradnik u visokom obrazovanju. Penzionisani zaposleni nisu uključeni u prikupljanje podataka.

Poziv i molba upućeni su dva puta i na ovaj način prikupljeno je 29 odgovora. Podaci za 16 nastavnika i saradnika prikupljeni su iz javno dostupnih biografija na sajtovima institucija, knjiga nastavnika i drugih dokumenata na sajtovima tri fakulteta. Informacije o dvoje kolega zaposlenih na Fakultetu političkih nauka u Beogradu nisu dostupne na fakultetskim sajtovima te podaci o njima nisu uvršteni u analizu.

Rezultati

Nalazi istraživanja sistematizovani su u Tabeli 2 i oni ukazuju na to da nastavnici na dva od tri analizirana fakulteta nisu svoj visokoobrazovni put

započeli u oblasti novinarstva ili komunikologije. Ovo je posebno izraženo na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu koji zapošljava samo jednog nastavnika sa diplomom iz novinarstva, dok ih na Filozofskom fakultetu u Niša ima troje. Od ukupno 27 nastavnika na sva tri univerziteta, 15 nastavnika je završilo osnovne studije u nekim drugim oblastima. Među njima je najzastupljenija jugoslovenska i srpska književnost (4), slede pravo (2) i istorija (2), a potom sa po jednim nastavnikom domaća filologija, filozofija, ekonomija, informatika, anglistika i elektronika, kao i oblast koja je i sama interdisciplinarna – menadžment medija. Među saradnicima je odnos onih koji su završili novinarske ili komunikološke smerove nešto povoljniji, mada među 18 saradnika njih sedmoro ima završene osnovne studije u drugim oblastima. To su psihologija (2), srpska književnosti, srpski jezik, pravo, informatika i filmska i TV kamera.

Tabela 2

Obrazovni profil nastavnika i saradnika

	Fakultet političkih nauka u Beogradu		**Filozofski fakultet u Novom Sadu**		**Filozofski fakultet u Nišu**	
	Nastavnici	Saradnici	Nastavnici	Saradnici	Nastavnici	Saradnici
Osnovne studije						
Novinarstvo ili Komunikologija	8	3	1	3	3	5
Drugo	3	0	6	4	6	3
Master studije ili magistratura						
Novinarstvo ili Komunikologija	6 (8)*	3	2	4	4 (5) *	8
Drugo	5 (3)*	0	5	3 (4)**	3 (2) *	0
Doktorske studije ili doktorat						
Novinarstvo ili Komunikologija	8	3	4 (5)*	4	4 (6)*	6
Drugo	3	0	3 (2)*	3	6 (4)*	2

* Razlika ukazuje na dve moguće interpretacije oblasti

Na sledećem obrazovnom nivou – magistratura za one koji su se školovali pre uvođenja „Bolonje“, odnosno master studija „po Bolonji“ – nešto je teže sistematizovati podatke. Pojedini nastavnici i saradnici nemaju završen ovaj

obrazovni nivo[6], pojedini imaju diplome dva master programa, a u nekim slučajevima je teško odrediti jedan disciplinarni okvir kojem bi studije pripadale (npr. menadžment masovnih komunikacija ili *computer and communications law*). I uz ove ograde, može se zaključiti da je nešto više nastavnika, a posebno saradnika, koji na ovom nivou završavaju studije iz novinarstva ili komunikologije. Među drugim završenim studijama nalaze se: srpski jezik (3), informatika (2), srpska književnost, slovenski i baltički jezici i književnost, ekonomija, elektronika, audio-vizuelni mediji, politička sociologija i evropske studije.

Na trećem nivou studija objedinili smo podatke o stečenim diplomama i upisanim studijama. Uočava se da raste broj nastavnika i saradnika koji se usmeravaju ka medijima i komunikacijama, posebno ako se studije na Fakultetu dramskih umetnosti (Teorija dramskih umetnosti i medija) podvedu pod istu oblast kao studije komunikologije na Fakultetu političkih nauka. Među nastavnicima je najviše onih koji su doktorat stekli na Fakultetu političkih nauka, dok saradnici uglavnom pohađaju doktorske studije na svojim matičnim fakultetima. Međutim, disciplinarna raznovrsnost ostaje jedna od odlika ove naučne zajednice pošto završene ili započete studije pripadaju oblastima književnosti (2), filologije (2), filozofije (2), prava (2), informatike (2), rodnim studijama, slovenskim i baltičkim jezicima i književnosti, dramskim i audio-vizuelnim umetnostima i elektronici.

Raznovrsnost predmeta koje drže nastavnici i saradnici odslikava raznovrsnost obrazovnih profila nastavnika, ali ujedno ukazuje i na minimalnu saglasnost oko naziva predmeta. Ona uglavnom postoji kada se radi o predmetu Komunikologija i novinarskim predmetima: Uvod u novinarstvo, Radijsko novinarsko, Televizijsko novinarstvo, Istraživačko novinarstvo. Sa druge strane, pojedini predmeti se različito zovu, na primer, u Beogradu se izvodi predmet Medijska etika, a u Nišu i Novom Sadu predmet Novinarska etika, s tom razlikom što u Novom Sadu predmetni nastavnik pripada Odseku za filozofiju. Slično je i sa još jednim fundamentalnim predmetom – javnim mnjenjem. Na Fakultetu političkih nauka postoji predmet Javno mnjenje, na Filozofskom fakultetu u Nišu Teorija javnog mnjenja, a u Novom Sadu predmet Psihologija javnog mnjenja izvodi nastavnik sa Odseka za psihologiju.

U pogledu oblasti istraživanja nastavnici na tri analizirana odeljenja snažno su usmereni ka javnom, mas-medijski posredovanom komuniciranju. Novinarstvo i njegove različite manifestacije (npr. radijsko novinarstvo,

[6] Pri prelasku sa starog na novi sistem studiranja omogućeno je diplomiranim studentima četvorogodišnjih studija da se upišu direktno na doktorske studije.

novinarstvo u štampi, onlajn novinarstvo), kao i medijsko izveštavanje (npr. medijske reprezentacije identiteta, medijsko izveštavanje u kriznim situacijama) najčešće se navode kao istraživačka interesovanja. Pečat koji je FPN ostavio u školovanju više generacija nastavnika i saradnika na tri fakulteta vidljiv je u usmerenjima ka političkom komuniciranju (npr. novinarstvo i politika, mediji i izbori, populizam i mediji). Kultura sećanja je još jedna od tačaka koje objedinjuju interesovanje nastavnika i saradnika. Disciplinarno raznovrsne završene studije dobijaju komunikacijski, medijski ili novinarski fokus. Na primer, iz filoloških disciplina potiče usmerenje ka javnom diskursu, medijskom diskursu, stilistici i retorici, a iz pravnih nauka i filozofije usmerenje ka primenjenoj ili medijskoj etici. Dodajmo i da se uočava pomeranje ka izučavanju digitalnog komuniciranja, te predavači navode da istražuju novinarstvo i društvene mreže, nove medije, digitalne medije i slično.

Zaključne napomene

Obrazovanje novinara u Srbiji ima tradiciju dužu od pola veka, a tek u prvoj deceniji XX veka Univerziteti u Nišu i Novom Sadu pridružuju se Fakultetu političkih nauka u školovanju novinara. Smešteni u kontekst filozofskih fakulteta oni se u prvim godinama rada oslanjaju na ljude iz struke koji su završili različite programe osnovnih studija. Vremenom na ova dva fakulteta stasavaju generacije, sada već redovnih profesora, koji doktoriraju na Fakultetu političkih nauka, a danas je među saradnicima sve više onih koji na svojim matičnim odsecima za novinarstvo i komunikologiju završavaju sva tri nivoa univerzitetskog školovanja.

Uprkos ovom trendu, uz izuzetak FPN-a, nastavnici su u medijsko obrazovanje i istraživanje „imigrirali“ iz različitih društvenih i humanističkih nauka. Ovde treba ipak dodati da je iz naslova master, magistarskih i doktorskih radova jasno da su se oni i u njima orijentisali ka komuniciranju. Ako bi tas morao da se stavi na jednu od dve grupacije, pretegle bi humanističke nauke. Iz onih nauka sa kojima medijska i komunikološka istraživanja imaju najviše dodirnih tačaka dolazi najmanji broj nastavnika i saradnika: dvoje iz psihologije i niko iz sociologije. Obrazovna heterogenost i situiranost studija na različitim fakultetima dovela je do razlika u pogledu studijskih programa, ali ih ne prate velike razlike u oblastima istraživanja. Orijentisanost ka novinarstvu i medijskim porukama ključna je nit koje povezuje različite istraživačke preferencije.

Zaključke sprovedenog istraživanja ne treba razumeti kao konačni sud o komunikološkim, medijskim i novinarskim studijama, već kao poziv da sama

zajednica koja se susreće u komisijama ili na konferencijama pokuša da sagleda svoje naučne, institucionalne i identitentne dimenzije. Tome bi doprinelo šire istraživanje koje bi obuhvatilo i kolege i koleginice koji se na drugim fakultetima biraju u užim naučnim oblastima novinarstva, komunikologije i medijskih studija, kao i uključivanje privatnih fakulteta u analizu. Dodatna analiza studijskih programa, ali i karijernih puteva diplomiranih studenata, doprinela bi boljem sagledavanju oblasti, a njoj bi se mogla pridružiti i analiza praksi publikovanja u nekoliko medijsko-komunikoloških i drugih časopisa.

Literatura

Calhoun, C. (2011). Communication as social science (and more). Communication as social science (and more). *International Journal of Communication*, 5, 1479–1496.

Carey, J. W. (1989). *Communication as culture: Esseys on media and society*. Boston: Unwin Hyman.

Corner, J. (2013). Is there a 'field' of media research? – The 'fragmentation' issue revisited. *Media, Culture & Society*, *35*(8), 1011–1018.

Corner, J. (2019). Origins and transformations: Histories of communication study. *Media, Culture & Society*, *41*(5), 727–737.

Craig, R. T. (1999). Communication theory as a field. *Communication Theory*, *9*(2), 119–161.

Craig, R. T. (2012). Communication as a field and discipline. In W. Donsbach (Ed.), *the international encyclopedia of communication*. John Wiley & Sons, Ltd.

Donsbach, W. (2006). The identity of communication research. *Journal of Communication*, *56*(3), 437–448.

Drašković, B. (2017). Jaz između teorije i prakse u obrazovanju novinara: studija slučaja Odseka za medijske studije u Novom Sadu. *CM: Communication and Media*, *12*(41), 41–64.

Fuchs, C., & Qiu, J. L. (2018). Ferments in the field: Introductory reflections on the past, present and future of Communication Studies. *Journal of Communication*, *68*(2), 219–232.

Gronbeck, B. E. (2005). Is Communication a humanities discipline?: Struggles for academic identity. *Arts and Humanities in Higher Education*, *4*(3), 229–246.

Nordenstreng, K. (2007). Soul-searching in communication research. *Nordicom Review*, *28*, 211–222.

McQuail, D. (2013). Reflections on paradigm change in communication theory and research. *International Journal of Communication*, *7*, 216–229.

Pooley, J. D. (2016). The field, fermented: Prestige and the vocational bind in communication research. *International Communication Gazette*, *78*(7), 621–626.

Radojković, M. i Đorđević, T. (2001). *Osnove komunikologije*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Radojković, M. (2011). Obrazovanje novinara ili medijska pismenost?. U Veljanovski, R. (ur.), *Verodostojnost medija: Dometi medijske tranzicije* (str. 299–307). Beograd: FPN i Čigoja štampa.

Radojković, M., & Milojević, A. (2016). Serbia: A market pushed by digital media – A challenge for curricula. In Car, V., Radojković, M. & Zlateva, M. (eds.), *Requirments for modern journalism education – The perspective of students in South East Europe* (pp. 136–163). Berlin/Sofia:Konrad-Adenau-er-Stiftung E.V.

Radosavljević, V. (2002) Jugoslavija – Edukacija novinara u Srbiji. U Jusić,T. , Dedović, M. (ur.) *Obrazovanje novinara u jugoistočnoj Evropi: Korak bliže profesionalizmu* (str. 86–95). Sarajevo: Media Plan Institut.

Rogers, E. M., & Chaffee, S. H. (1983). Communication as an academic discipline: A dialogue. *Journal of Communication*, *33*(3), 18–30.

Schramm, W. (1959). Comments on Berelson's article. *Public Opinion Quarterly*, *23*(1), 6–9.

Servaes, J. (2009). Back in to the future? Re-inventing journalism education in the age of globalization. In Terzis, G. (ed.), *European journalism education* (pp. 519–539). Bristol: Intellect.

Simonson, P. (2015). Communication and Media Studies, History since 1968. In W. Donsbach (Ed.), *The International encyclopedia of communication*. John Wiley & Sons, Ltd.

Simonson, P., & Park, D. W. (eds.) (2016). *The international history of communication study*. London: Routledge.

Slack, J. D., & Allor, M. (1983). The political and epistemological constitutes of critical communication research. *Journal of Communication*, *33*(3), 208–218.

Stojković, B. (2011). Profesionalni kapital i obrazovanje novinara. U Veljanovski, R. (ur.). *Verodostojnost medija: Dometi medijske tranzicije* (str. 299–307). Beograd: FPN i Čigoja štampa.

Tunstall, J. (1983). The Trouble with U.S. communication research. *Journal of Communication*, *33*(3), 92–95.

Zelizer, B. (2016). Communication in the fan of disciplines: The fan of disciplines. *Communication Theory*, *26*(3), 213–235.

SADRŽAJ

I LINGUISTIC ENCOUNTERS

Utasi Csilla
A VERSFORDÍTÁS ALKÍMIÁJA. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÉS DANILO KIŠ FORDÍTÓI ELVEI 7

Erzsébet Csányi, Ottó Beke, Beáta Grabovac
A FÖLD-DISZKURZUS IRÁNYAI TOLNAI OTTÓ KORAI MŰVÉSZETÉBEN 19

Andrić Edit
A MAGYAR *NYELV* ÉS A SZERB *ЈЕЗИК* LEXÉMA ÖSSZEVETŐ SZÓASSZOCIÁCIÓS VIZSGÁLATA 29

II CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY

Daniela Marčoková, Janko Ramač, Jasna Uhláriková
PÍSANIE SLOVENSKEJ TLAČE V KRÁĽOVSTVE JUHOSLÁVIA O SLOVÁKOCH V MAĎARSKU 49

Слободан Бјелица
КУЛТУРНА ПОЛИТИКА У ВОЈВОДИНИ 80-ИХ ГОДИНА XX ВЕКА 65

III THE CULTURE OF TEACHING

Biljana Lungulov, Jovana Milutinović, Bojana Trivunović
INTERKULTURNA DIMENZIJA PROCESA RANGIRANJA UNIVERZITETA U EVROPI: STUDIJA SLUČAJA DVA UNIVERZITETA U SRBIJI 81

Olja S. Džinkić, Milena M. Letić Lungulov
MOGUĆNOSTI KONSTRUKTIVISTIČKE NASTAVE U FORMIRANJU INTELEKTUALNE ELITE 95

Stanislava Marić Jurišin, Borka Malčić
REFLEKSIJA NASTAVNIKA KAO USLOV UNAPREĐENJA SAVREMENE ŠKOLSKE KULTURE** 105

IV IDENTITY AND CULTURE

Danijela Grujić
O AUTENTIČNOM FORMIRANJU KULTURNOG IDENTITETA 123

Sanja Krimer Gaborović, Ivana Jakovljev
PILOT-STUDIJA O RODNO DIFERENCIRANOM IMENOVANJU BOJA U SRPSKOM JEZIKU 135

Žarka Svirčev
IBZEN JUGOSLOVENSKIH FEMINISTKINJA 153

V LITERATURE AS A CULTURAL PHENOMENON

Радослав Ераковић
УБИЦЕ МОГ ТАСТА: ЛИК АТАНАСИЈА РАШКОВИЋА У МЕМОАРСКИМ ЗАПИСИМА СИМЕОНА ПИШЧЕВИЋА 169

Драгољуб Перић, Душан Владислав Пажђерски
ПРИПОВЕТКА О ЧОВЕКУ КОЈИ ЈЕ ПРЕВАРИО СМРТ КОД СРБА И КАШУБА 185

Mirna Radin Sabadoš
NARATIVI KNJIŽEVNOSTI SVETA - TRADICIONALNI I ALTERNATIVNI OBRASCI 199

Marína Šimáková Spevákova
ZNAČENJE I FUNKCIJA PROMENE LIRSKOG SUBJEKTA U POEZIJI VERONIKE DIANIŠKOVE – OD MITOLOŠKIH INTERTEKSTOVA KA ANGAŽOVANOJ POEZIJI? 213

Vladislava Gordić Petković
MARGINALCI I OTPADNICI U DRAMAMA TENESIJA VILIJAMSA: RITUALNO KAŽNJAVANJE DRUGOG** 223

VI LITERARY ENCOUNTERS OF CULTURE

Наталија Лудошки
МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ У СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА: ЕРИХА КОША, АЛЕКСАНДРА ТИШИМЕ, МИЛОРАДА ЖИВАНЧЕВИЋА 237

Gordana Todorić
PARODIJA KAO INSTRUMENT KONSTITUISANJA IDENTITETA U *PARTIZANSKOJ AGADI* ŠANIJA ALTARCA 251

VII FORMING INDIVIDUALS AND GROUPS WITHIN A CULTURE

Aleksandra Blatešić
STVARNI I NESTVARNI LOKALITETI U ITALIJANSKIM JEZIČKIM IZRAZIMA 267

Anna Makišová
PPIMÁRNE PREDLOŽKY V SPISOVNEJ SLOVENČINE A VPLYV SRBSKÉHO JAZYKA..... 281

Nataša Milivojević
CONTRASTING THE SEMANTICS OF EMISSION VERBS IN ENGLISH AND SERBIAN..... 293

VIII LANGUAGE AS A CULTURAL PHENOMENON

Vesna Bogdanović, Vesna Bulatović
IZRAZI POJAČAVANJA AUTOROVE TVRDNJE U NETSPIK JEZIKU NA STUDENTSKIM DISKUSIONIM FORUMIMA..... 311

Драгана Поповић, Милорад Миљаковић
ЈЕЗИК КАО ИЗВОР И ПОЉЕ КРЕАТИВНОСТИ: СОЦИОЛИНГВИСТИЧКА АНАЛИЗА У ОБЛАСТИ РУСКЕ ДЕРИВАТОЛОГИЈЕ..... 325

IX SEMANTICS, CULTURE, TRANSLATION AND COGNITION

Borislava Eraković
PRELAMANJA TEORIJSKIH PARADIGMI U PREVOĐENJU ŽURNALISTIČKIH TEKSTOVA S ENGLESKOG NA SRPSKI 341

Helga Begonja
SLIKA ŽENE U NJEMAČKIM REKLAMNIM OGLASIMA..... 355

Jelena Kleut, Brankica Drašković, Dragana Prodanović
SUSRETI DISCIPLINA U KOMUNIKOLOŠKIM, MEDIJSKIM I NOVINARSKIM STUDIJAMA U SRBIJI 377

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad
Tel: +381 21 450690
www.ff.uns.ac.rs

Tehničko uređenje radova
Aleksandra Mirković

Priprema za štampu i redizajn korica
Igor Lekić

Štampa i povez
Štamparija Sajnos
Novi Sad

Tiraž
100

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

316.74:81/82(082)

МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни симпозијум "Сусрет култура" (11 ; 2020 ; Нови Сад)
Zbornik radova / Jedanaesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum "Susret kultura", [1. decembar 2020, Novi Sad] ; [urednici Ivana Živančević-Sekeruš, Željko Milanović, Zoran Paunović]. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2021 (Novi Sad : Sajnos). - 390 str. : ilustr. ; 24 cm

Radovi na više jezika. - Tekst ćir. i lat. - Tiraž 100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-688-1

а) Мултикултурализам - Интердисциплинарни приступ - Зборници б) Културни плурализам - Интердисциплинарни приступ - Зборници

COBISS.SR-ID 54796553